UNIVERSAL
LIBRARY
OU_212230
UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 295/R88P Accession No. P.G. 18068

Author Parsees at the Court of Akbar

Title and Dastur Meherjee Rana. 1903.

This book should be returned on or before the date last marked below.

THE

PARSEES AT THE COURT 0F AKBAF

AND

DASTUR MEHERJEE RÂNÂ..

TWO PAPERS

READ BY

JIVANJI JAMSHEDJI MODI, B.A.,

BEFORE

THE BOMBAY BRANCH ROYAL ASIATIC SOCIETY

ON

19th December 1901

AND

13th July 1903,

With their Gujarati Translation,

{delivered as a Lecture before the Gujarati Dnynâ Prasarâk Society on 16th December 1902.)

PRINTED AT THE
BOMBAY EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

1903.

શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ

અને

દસ્તુર મેહેરજીરાણા.

રોયલ એશિઆટીક સોસાએટીની

મુંબાઈની શાખા હજુર

તા૦ ૧૯ મી ડીસેમબર ૧૯૦૧

અને

તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ને દિને

વાંચેલા વિષયો

અને તા૦ ૧૬ મી ડીસેમબર ૧૯૦૨ ને દિને જ્ઞાનપ્રસારક
મંડળી મારફતે આપેલું ભાષણ

કર્તા

એરવદ જીવનજી જમશેદજી મોદી, બી. એ

મુંબઈ:
એજ્યુકેશન સોસાએટી સ્ટીમ પ્રેસ.

૧૯૦૩.

વિચારનું. ફિરાકનું.

ભાગ્યનું. દીકરે

મહેરનું. રાજ્ય.

WORKS BY THE SAME AUTHOR.

The Religious System of the Parsees.

"Wine among the Ancient Persians.

Asto-dàn.

The River Kàrun.

The Game of Ball-Bat among the Ancient Persians, as described in the Epic of Firdousi.

The Funeral Ceremonies of the Parsees, their Origin and Explanation.

Dante and Virâf, and Gârdis and Kâus.

The Persian Mâr-Nâmeh, or, The Book for the taking of Omens from Snakes.

The Bas Relief of Behrâm Gour and the Horse in Ancient Iran.

Cucullin and Conlokh, and Rustam and Sohrâb.

Charms or Amulets and a few Ancient Beliefs about the Eclipse.

Cashmere and the Ancient Persians and the Indian Game of Chess.

The Antiquity of A vestâ.

The Belief about the Future of the Soul among the Ancient Egyptians and Iranians.

Marriage Customs among the Parsees, their Comparison with similar Customs of other Nations.

Aryâdgâr-i-Zarirân, Shatrôîhâ-i-Airân, va Afdya va Sahigîya-i-Seistân (The Memoir of Zarir, Cities of Iran and the Wonders and Marvels of Seistân).

Impressions d'un Parsi sur la Ville de Paris.

La Ceremonie du Naôjote parmi les Parsis.

Jamâspi. Pahlavi Pazend and Persian texts with translations into English and Gujarati. (*In the Press.)*

Two Avesta Amulets.

The Ancient Name of Sanjân.

An untranslated chapter of the Bundehesh.

ગુજરાતી. *In Gujarati.*

વાયુચક્ર શાસ્ત્ર. Meteorology.

જમશેદ, હોમ અને આતશ. Jamshed, Hom and Fire.

અવસ્તા જમાનાની ઘરસંસારી જીંદગી, ભૂગોળ અને એકરાર નામું. The Social Life, Geography and Articles of Faith of Avesta times.

અનાહીત અને ફરોહર. Anâhita and Farôhar.

ભવિષ્યની જીંદગી અથવા આત્માનું અમરપણું. Immortality of the Soul.

મેહેર અને જશને મેહેરંગાન. Mîthra and the Feast of Mithras.

અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફરહંગ. A Dictionary of Avestic Proper Names.

ઇરાની વિષયો. Iranian Essays, Part I.

મોત ઉપર વાએજ. A Sermon on Death.

શાહનામું અને ફીરદોશી. Shâh-nâmeh and Firdousi.

જ્ઞાન પ્રસારક વિષયો. Lectures before the Dnyân Prasârak Society.

ઇરાની વિષયો ભાગ બીજો. Iranian Essays, Part II.

જરથોશતી ધર્મ સંબંધી ભાષણો અને વાએજો. Lectures and Sermons on Zoroastrian subjects.

શાહનામું, મીનોચેહરના રાજ્ય સુધી (છપાયછે. *In the Press.)* Shâh-nâmeh up to the Reign of Minocheher.

ઇરાની વિષયો ભાગ ત્રીજો Iranian Essays, Part III.

બુનદેહેશ.

DEDICATED

TO

Miss MENANT

AS

A SOUVENIR

OF HER VISIT TO INDIA (1900-01)

ON A SCIENTIFIC MISSION

FROM THE GOVERNMENT OF FRANCE.

મીસ મેનાં,

જેણીએ ૧૯૦૦–૧૯૦૧ માં ફ્રેંચ સરકાર તરફથી
પારસીઓની બાબતનો અભ્યાસ કરવા માટે આ દેશની
ખાસ મુલાકાત લીધી હતી,

તેણીને

તેણીની તે મુલાકાતની એક યાદગારી તરીકે

આ પુસ્તક

અર્પણ કર્યું છે.

This book contains the following two papers read befor8 the Bombay Branch Royal Asiatic Society :—

(1) The Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherjee Rânâ (Read on 19th December 1901).

(2) Notes of Anquetil Du Perron (1755—61) on King Akbar and Dastur Meherjee Rânâ (Read on 13th July 1903).

The first paper is a reprint from the Journal (Vol. XXI. No. LVIII.) of the Bombay Branch Royal Asiatic Society. The second paper will be published in the next number of the Journal. The study of the subject treated in these papers was undertaken by me at the request of my friend, Mademoiselle Menant, during the period of her Scientific Mission to Western India in 1900-01 for the study of Parseeism in its very home. My best thanks are due to her, for suggesting to me the study of this subject, which is of some historical importance to my community, and which throws great light upon the work of a great Dastur of pious memory. Her discovery of Anquetil Du Perron's notes *(vide* the Fac-simileat the end of the book) has thrown great light upon the question. I beg to thank all those gentlemen, who have kindly put me in the proper way of studying this important subject, by placing their original old manuscripts and documents at my disposal, and by helping me generally.

JIVANJI JAMSHEDJI MODI.

COLABA,

31st July 1903.

દિબાચો.

આ પુસ્તકમાં નીચલા બે વિષયો પ્રગટ કર્યા છે, કે જે એશિઆટીક સોસાએટીની મુંબાઇની શાખા હજુર વાંચવામાં આવ્યા હતા.

૧. "શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા." આ વિષય ઊપલી મંડળી સનમુખ તા૦ ૧૯ મી ડીસેમબર ૧૯૦૧ ને દિને વાંચ્યો હતો.

૨. "શાહાનશાહ અકબર અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા વિષે આંકુએટીલ દુ પેરોંની નોંધ." આ વિષય ઊપલી મંડળી સનમુખ તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ને દિને વાંચ્યો હતો. બેઉ પ્રસંગે મી. જેમ્સ મેકડોનલ્ડ પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા.

પેહેલા વિષયને લગતી બાબત ઊપર અતરેની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી હજુર "શાહ અકબરના વખતના નોસારીના પારસીઓના થોડાક પુરાણા દસ્તાવેજો" એ મથાળા હેઠલ, મંગળવાર તા. ૧૬ મી ડીસેમબર ૧૯૦૨ ને દિને એક જાહેર ભાષણ પણ આપ્યું હતું. આ ભાષણ આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી વિષયના એક તરજુમા તરીકે પ્રગટ કર્યું છે, તોપણ એમાં પાનાની હેઠે નોટોમાં અને બીજી જગ્યાએ થોડાક વધારો કર્યોછે. કેટલાક અસલ ફારસી વિગેરે ફકરાઓ, જે અંગ્રેજી વિષયમાં નથી તે આ ગુજરાતી વિષયમાં વધારે જોવામાં આવશે.

જાણીતાં ફ્રેંચ અભ્યાસી બાનુ મીસ મેનાં, જેવણ અતરે ખુદ પારસીઓ વચ્ચે, પારસીઓને લગતી બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માટે, સને ૧૯૦૦–૧૯૦૧ ના સાલમાં, ફ્રેંચ સરકારની ફરમાશથી આવ્યાં હતાં, તેવણની સૂચના ઊપરથી મેં આ પુસ્તકને લગતી બાબતનો ખાસ અભ્યાસ પેહેલ વેહેલે હાથ ધર્યો હતો. આ બાબતના અભ્યાસની સૂચના કરવામાટે હું આ ભલાં અને ભણેલાં બાનુનો મોટો ઊપકાર માનુંછું, કારણ આ બાબત પારસી કોમની તવારીખના સંબંધમાં અગત્યની છે, અને તે એક નેકજાદ ભલાં દસ્તુરના કામ ઊપર રોશની નાંખેછે. આ બાઇનો હું વધારે ઊપકારી એટલા માટે થયો છું, કે તેવણે પેરીસની નેશનલ લાઇબ્રેરીના પુસ્તકખાનામાંથી, આંકુએટીલ દુ પેરોં, જે અતરે ઈ. ૧૭૫૫ થી ૧૭૬૧ સુધી

આવ્યો હતો, અને એ અરસામાં મોટો ભાગ સુરતખાતે રહ્યો હતો અને જેણે નોસારીની પણ મુલાકાત લીધી હતી, તેની હાથની લખેલી નોંધો શોધી કાઢી તે શોધથી મને વાકેફ કીધો છે, અને મારી અરજ ઊપરથી તે નોંધવાળા આખા પાનાનો ફોટોગ્રાફ લેવાડી મેહેરબાની કરી મારી ઊપર મોકલી આપ્યો છે. તે ફોતોગ્રાફની ફેકસીમીલી આ પુસ્તકમાં મેં આપી છે. આંકુએટીલની આ નવી સોધી કહડાયલી નોંધોએ મારા પેહેલા વિષયની દલીલોને અચુક રીતે ટેકો આપ્યો છે, અને દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તેની એક ચોકસ મજબુત અને અપક્ષપાત ગવાહી રજુ કીધી છે.

એશિઆટીક સોસાએટીની અતરેની શાખા હજુર અને બીજી સા-હિત્ય સંબંધી મંડળીઓ હજુર, મેં મારી કમીની શક્તિ મુજબ કેટલાક વિષયો વાંચ્યા છે. પણ તેમના કોઈ પણ વિષયે આ પુસ્તકના વિષય જેટલો મારો વખત રોકયો નથી અને કોઈપણ વિષય ઊપર, મને આ વિષયના જેટલી મેહેનત લેવી પડી નથી. પણ તેમ બીજા હાથ ઊપર, મારા કોઇપિણ વિષયે યા મારા કોઇપિણ પુસ્તકે, મને તે તમામ થતાં, તેટલી ખુશી આપી નથી અને તેટલો આનંદ પમાડયો નથી, કે જેટલી ખુશી અને આનંદ મને આ પુસ્તકની સમાપ્તીથી મલ્યાં છે. આપણાં પુસ્તકોમાં કહેછે કે આપણા કોઈ ભલાં કામમાં તે દાદાર અને તે દાદારની મેહરથી ભલાંઓનાં અશો ફરોહરો આપણને યારી દે છે. આ વિષયના સંબંધનાં મારા અભ્યાસમાં, જે ફેહરાદ દસ્તુરના નામ સાથ, એ વિષયનો સંબંધ છે, તે દસ્તુરના અશો ફરોહરે તે દાદારની મેહેરથી, ગોયા મને યારી દીધી છે. મને ઘણીક સુચનાઓ, ઘણીક પ્રેરણા અને ઘણીક હોંશ-હિમ્મત મળી છે. આંકુએટીલ દુ પેરોંની હસ્તલેખ નોંધોની શોધ જાણે આવા પ્રકારની એક ન ધારેલી યારી છે.

મેહેરજીરાણા કુટુંબના એક ભલા કુટુંબીએ ઘણી લાગણી સાથે તા૦ ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને દિને કલકત્તાથી એક પત્રમાં મારી ઊપર લખ્યું હતું કે "તવારીખ જો એવણ (મેહેરજીરાણા) ના કામ ખોટાં પાડે તો અમોને દુઃખ નથી. પણ ઘણાં વિશેષણોથી અમારા મરહુમ મુરબીજીને જે વગોવેછે તે દુઃખ અમે ખમી શક્તા નથી. બાકી આજે કોઈ શેક્સ-પીઅરની કીર્તિ લુટી લેવા માગેછે તો કોઈ કોલમબસને ખોટા ઠેડવેછે."

જો આ વિષયના સંબંધની મારી અદના કોશેશ, કાંઈ નહીં તો ઊપલા ફકરામાં કરવામાં આવેલી ફર્યાદનો છેડો લાવશે, તો હું મારા શ્રમનો પુરતો બદલો મળેલો સમજીશ.

સેવટે આ વિષયમાં ઊપકારી લાગણી સાથ નામ દિધેલા સાહેબો, જેઓએ પોતાનાં પુસ્તકો, દસ્તાવેજો, લખાણો અને સૂચનાઓથી મને મદદ કીધી છે, મારો માર્ગ સેહલો કર્યો છે, અને મારા કામ તરફ દિલસોજી દેખાડી છે, તેઓનો ફરીથી હું મોટો આભાર માનુંછું. એ સાહેબોમાં મારા મિત્ર પ્રોફેસર શાપુરશા હોરમજી હોડીવાળાના નામની ખાસ યાદ કરૂંછું.

જીવનજી જમશેદજી મોદી.

કોલાબા, તા. ૨૩ મી
આગસ્ટ ૧૯૦૩.

સાંકળિયું.

શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા.

	પાનું.
અંગ્રેજી વિષય	૧
શાહ અકબર	૧૭૮
અકબરનો નવો પંથ...	૧૭૮
બદઓનીની મુજબ અકબરના નવા પંથના એતેકાદમાં દાખલ થયલાં ચાર જરથોશ્તી તત્વો	૧૮૧
જરથોશ્તી તત્વો સમજાવનારા પારસીઓ કોણ હતા? ...	૧૮૧
વિષયના મુખ્ય ભાગો	૧૮૨
શાહ અકબરના રાજ્યના બનાવોનો કોઠો	૧૮૨
I જરથોશ્તી ધર્મનાં તત્વો શાહ અકબરને સમજાવનારા નૌસારીના પારસીઓ	૧૯૦
પેહેલું અગત્યનું પુસ્તક. બદઓનીની તવારીખ	૧૯૦
આતશની સેતાયશની તરફેણમાં આઇને અકબરીમાં અબુ-ફજલનું મત	૧૯૧
ખોરશેદની સેતાયશની તરફેણમાં બદઓનીની પ્રમાણે બીરબલના વિચારો	૧૯૪
બદઓનીની પ્રમાણે જરથોશ્તી રોજ માહ અને જશનો શાહ અકબરે અખત્યાર કર્યાં	૧૯૩
અબુલફજલે આઇને અકબરીમાં આપેલું પારસી જશનોનું વર્ણન	૧૯૪
બીજું અગત્યનું પુસ્તક દબેસ્તાન. તેનો બદઓનીને ટેકો...	૧૯૭
દબેસ્તાનના લખનારે બદઓની ઉપરથી લીધુ છે ...	૧૯૯
દબેસ્તાનનો આધાર બદઓનીના પુસ્તક ઉપર છે, તે બાબે બીજા દાખલા	૨૦૦
આ બાબતમાં બદઓની વધારે સત્તાદાર	૨૦૧
અરદેશર બાબે ખરો ખુલ્લાસો	૨૦૨
અરદેશરના આવવાનો ખરો સબબ	૨૦૩
ફરહંગે જેહાંગીરીના દિબાચાના અગત્યના ભાગનો તરજુમો	૨૦૩

	પાનું.
ફરહંગે જેહાંગીરીપરથી અરદેશાર બાબે મળતી હકીકત ...	૨૦૫
અરદેશારને શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હતો, તે બાબે ફરહંગે જેહાંગીરીનો ફકરો	૨૦૬
બર્સમ.	૨૦૬
અરદેશારનો હિંદુસ્તાન આવવાનો સને	૨૦૮
અરદેશાર આવ્યો ત્યારે તો અકબર ઉપર જરથોસ્તી રાહ રીતીઓની અસર થઈ ચુકેલી	૨૦૯
અરદેશાર આવ્યો ત્યારે પારસીઓના ધર્મની અસર બાબેની તકરાર ખલાસ...	૨૧૦
ત્રીજું અગત્યનું પુસ્તક. અબુફજલનું અકબરનામું	૨૧૪
અલબતે અરદેશાર એક કાબેલ દસ્તુર	૨૧૫
તારીખનો સવાલ બાજુ મેલતાં પણ દબેસ્તાનમાં નોસારીના પારસીઓ વિરૂધ્ધ એક હરફ નથી	૨૧૬
અકબર નોસારીના પારસીઓથી સંતોષ નહીં પામ્યો હોય, એવા વાંધાની તપાસ	૨૧૬
ચોથું અગત્યનું પુસ્તક. તારીખે મમાલીકે હિંદ. આ પુસ્તકને આધારે તપાસ, કે શાહ ઉપર નોસારીના પારસીઓની અસર	૨૧૮
તારીખે મમાલીકે હિંદને બદઓનીના પુસ્તકનો ટેકો ...	૨૧૯
તારીખે મમાલીકે હિંદને દબેસ્તાનનો ટેકો	૨૨૧
તારીખે મમાલીકે હિંદમાં જણાવેલા બનાવની તારીખ. બીરબલના મરણની તારીખ	
II શાહ અકબરને ધર્મ સમજાવનાર નોસારીના પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણા	૨૨૩
દલીલ પહેલી. તેવણને શાહ અકબર તરફથી "મદદે મઆશ" તરીકે ૨૦૦ વીઘા જમીન મલી હતી	૨૨૪
એ બાબેના ફર્માનો અને બીજા દસ્તાવેજો	૨૨૪
મેહેરજી રાણાને મળેલી જમીન "મદદે મઆશ"	૨૨૫
૧. પહેલું ફર્માન	૨૨૪
૨. બીજું ફર્માન શાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં ...	૨૨૭
ત્રીજો દસ્તાવેજ. હીજરી ૧૦૧૧ (ઈ. સ. ૧૬૦૩) નો પરવાનો	૨૨૮
ચોથો દસ્તાવેજ. હીજરી ૧૦૦૫ (ઈ. સ. ૧૫૯૭) નો મેહેજર	૨૨૯
દલીલ બીજી. પુરાણા ગીતો	૨૨૯
તાનસેનનું ગીત	૨૨૯

પાનું.

એ ગીત પુરાણું છે તે બાબે દલીલ ૨૨૯
સાએર તાનસેન. ૨૩૦
એ ગીત તાનસેનનું છે તે બાબે ગાયનના હુનરના ઉસ્તાદ સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોરનું મત. ૨૩૧
એક બીજું ગીત ૨૩૨
ગીતો અને ખ્યાલોનો તવારીખ સાથે સંબંધ. ૨૩૨
દલીલ ત્રીજી. ૧૭૬૫-૬૬ માં એટલે ૧૩૫ વર્ષ ઉપર લખાયલી દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાની ચોપડી ૨૩૩
ચોથી દલીલ. લખીત રીતે નૌસારીના મોબેદોના વડા તરીકે મેહેરજીરાણા નેમાવા બાબેના દસ્તાવેજો. ૨૩૬
મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરની દરબારમાં બજાવેલી સેવા બાબે અને તેવણને વડા નેમાવા બાબે કેટલાક લખનારાઓના વિચારો. ૨૩૮
પાંચમી દલીલ. નજદીક ૨૦૦ વર્ષના પુસ્તકમાં એક નામાંકિત ભલા પુરૂષ તરીકે ધુપ નીરંગમાં લેવાતું દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ. ૨૩૮
હાલ સુધીની તપાસનું તાત્પર્ય. ૨૪૨
III નૌસારીના પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજી રાણા સામે મેલાયલા વાંધાની તપાસ ૨૪૨
I ૧ **નૌસારીના પારસીઓ સામેનો પેહેલો વાંધો.** ગુજરાતના પારસી અગ્નાન હતા ૨૪૩
(ક) ધારવામાં આવેછે તેવું અગ્નાનપણું ગુજરાતમાં નહતું તે બાબે વિચારો ૨૪૩
(ખ) ઇરાનના જરથોશ્તીઓની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓ જેવીજ ૨૪૩
(ગ) અબુલફજલના અકબરનામા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જંદ અવસ્તાનું ગ્નાન આપનાર મોબેદો હતા ૨૪૬
(ઘ) સામાન્ય અગ્નાનપણા વચ્ચેપણ થોડાક ગ્નાનીઓ હોય. ૨૪૭
I ૨ **નૌસારીના પારસીઓ સામે બીજો વાંધો.** નૌસારી ખુણામાં પડેલુ ગામ ૨૪૭
(ક) તવારીખનવેશો મુજબ નૌસારી એક વરણાવલો કસ્બો ૨૪૭
(ખ) નૌસારી એક બારગી ખુણામાં પડેલું હોવા છતાં પોતાના પારસીઓ માટે જાણીતું ૨૪૮

પાનું.

(અ) રેવાયતો મુજબ પણ નોસારી પારસીઓનું એક જાણીતું શેહેર. ૨૪૯
૧. નરીમાન હોશંગની રેવાયત. ૨૪૯
૨. નરીમાન હોશંગની બીજી રેવાયત. ૨૫૦
૩. ત્રીજી વગર નામની રેવાયત ૨૫૧
૪. શાપુર આસાની રેવાયત ૨૫૧
૫. અસ્પંદીઆર યજદયારની રેવાયત ૨૫૧
૬. કાઉસ કામદીનની રેવાયત. ૨૫૨
૭. બહમન અસપંદીઆરની રેવાયત... ... ... ૨૫૨
૮. બહમન પુંજીઆની રેવાયત ૨૫૪
II દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામેના વાંધાની તપાસ... ... ૨૫૪
૧. **પેહેલો વાંધો** કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા એક નહીં જણાયલા ધર્મ ગુરૂ હતા. તેની તપાસ... ... ... ૨૫૫
ક મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે દસ્તાવેજો. દસ્તાવેજ ક્રિયાના સંબંધમાં ૨૫૫
૨. મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા, તે બાબે **બીજો** દસ્તાવેજ, તાડીના સંબંધમાં. ૨૫૬
૩. મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે **ત્રીજો** દસ્તાવેજ, નોસારીની બેહેદીન અનજુમન તરફથી એવણને ધર્મખાતે વાડી આપવા સંબંધમાં ૨૫૬
(ખ) મેહેરજીરાણા એક જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે જુની હાથની લખેલી ચોપડીઓ ૨૫૭
૧. ફરેદુન મર્જબાનનું કાગળ. ૨૫૭
૨. કૌસ કામદીનની રેવાયત. તેમાં મેહેરજીરાણાનું નામ પેહેલુ ... ૨૫૮
૩. દારાબ પાહલણની ૨૧૧ વર્ષપર લખાયલી "ઓલાસે એ દીન" મુજબ મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ. ૨૫૯
મેહેરજીરાણાના પિતા રાણા જેસંગ પણ નોસારીના જાણીતા પુરૂષ. તે માટે દલીલો ૨૬૦
૧. રાણા જેસંગને બેહેદીન અનજુમન તરફથી ધર્મખાતે મળેલી જમીન બાબેનો દસ્તાવેજ ૨૬૦
૨. શાપુર આસાની રેવાયતમાં તેવણનું નામ પેહેલું મળેછે. તે બાબે પુરાણું પુસ્તક ૨૬૧

પાનું.
૩. રાણા જેશંગને હાથે લખાયલી પાજંદ અને ફારસી પુસ્તકોની નકલો... ... ... ૨૬૩
(ક) રાણા જેશંગને હાથની લખેલી પાજન્દ જામાસ્પી ... ૨૬૪
(ખ) રાણા જેશંગને હાથનું ફારસી બહમનનામું... ... ૨૬૫
૨. દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ અકબરના વખતની તવારીખમાં નથી, એવા બીજા વાંધાની તપાસ ૨૬૭
૩. દસ્તુર મેહેરજી રાણા સામે ત્રીજો વાંધો. એક કહેવાતો મોજેજો ૨૬૮
(ક) હાથ ચાલાકી ૨૭૪
(ખ) વાતાવરણનો બનાવ ૨૭૫
હેલોઝ ૨૭૫
બોઢા સૂર્ય અને ચંદ્ર ૨૭૫
(ગ) પુછડયો તારો ૨૭૬
૪. ચોથો વાંધો. સદરા કુસ્તી બાબે ૨૮૦
સારાંશ... ... ... ૨૮૬
મેહેરજી રાણા કુટુંબ સામે મેલાયલું અણઘટતું આલ ... ૨૯૦
વધારો. ૨૯૪
પેહેલો દસ્તાવેજ. પેહેલું ફર્માન ૨૯૯
બીજો દસ્તાવેજ. બીજું ફર્માન ૩૨૮
ત્રીજો દસ્તાવેજ. પરવાનો ૩૩૯
ચોથો દસ્તાવેજ. દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે ખાસ બોલતો મેહેજર... ... ... ૩૪૪
પાંચમો દસ્તાવેજ. નોસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પોતાના વડા ગણેછે તે બાબેનો પેહેલો લેખ ૩૫૦
છઠો દસ્તાવેજ. એ બાબેનો બીજો લેખ ૩૫૦
સાતમો દસ્તાવેજ. ક્રિયાઓ બરાબર કરવા બાબેનો લેખ ... ૩૫૧
આઠમો દસ્તાવેજ. આતશબેહરામની ક્રિયાકામ કરતાં તાડી નહીં પીવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૯ નો લેખ ૩૫૨
નવમો દસ્તાવેજ. દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપવામાં આવેલી પીપલીઆ નામની જગ્યા મધેની વાડી બાબેનો લેખ ... ૩૫૩
દશમો દસ્તાવેજ. દસ્તુર મેહેરજીરાણાના બાવા રાણાજેશંગને એક વાડી ધર્મખાતે આપવા બાબેનો લેખ ૩૫૬

	પાનું.
આગીઆરમો દસ્તાવેજ. દીવ લખેલો કાગળ	૩૫૮
તાનસેનનું ગીત	૩૫૯
તાનસેનના ગીત બાબે કલકત્તાવાળા ગાયનના જાણીતા કાબેલ ઉસ્તાદ મહારાજા સર સુરેન્દ્રો મોહન તાગોરના મતનો કાગળ.	૩૬૦
દસ્તુર મેહેરજીરાણાના બાવા રાણાજેશંગના હાથની લખેલી પાજેંદ અને ફારસી ચોપડીઓના અને તેવણના દીકરા કૈકોબાદના હાથની લખેલી ફારસી ચોપડીની એક પુરાણી નકલના કોલોફોન.	૩૬૦
દસ્તુર મેહેરજીરાણાની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો	૩૬૫
રાણા જેશંગની જીંદગીના કેટલાક બનાવોના વર્ષના અનુક્રમે કોઠો	૩૬૭
દસ્તુર કૈકોબાદની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો	૩૬૮
શેહેનશાહ અકબર અને દસ્તુર મેહરજીરાણા વિષે આંકુએટીલ ડુ પેરોંની નોધ.	૩૭૦

The Parsees at the Court of Akbar, and Dastur Meherji Ráná.

Akbar, who is spoken of as the Edward I. and the Henry VIII. of his race,[1] as the Joseph II. of Hindustân,2 and as the first Darwinian before Darwin,[8] had tried his best to unite his people in religion and government. To a certain extent, he tried to play the same part in India, as that which Ardeshir Babegân (Artaxerxes I. of the Greek historians) played in Persia and Soter or Ptolemy I. played in Egypt,

It is a little difficult to say what his new religion exactly was. It was a mixture of several elements. Prof. Blochmann calls it " monotheistic Parsi-Hinduism." (Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 212.) Comte de Noer chooses to call it a sort of Parsi-Sofi-Hinduism, of which the Irânian worship of the sun was the purest expression. He says:—

" On pourrait appeler la foi nouvelle une sorte de parsi-coufi-hindouisme, dont le culte iranien du Soleil était l'expression la plus pure.[4]

Prof. Max-Miiller says: " It is well known that the Emperor Akbar (1542—1605) had a passion for the study of religions, and that he invited to his Court, Jews, Christians, Mohammedans, Brahmans, and Zoroastrians, and had as many of their sacred books as he could get access to, translated for his own study."[5] As the latest edition of the Encyclopaedia Britannica[6] says, " Scepticism as to the divine origin of the Koran led him to seek the true religion in an eclectic system. He accordingly set himself to obtain information about other religions, sent to Goa, requesting that the Portuguese missionaries there would visit him, and listened to them with intelligent attention when they came. As the result of these inquiries, he adopted the creed of pure deism and a ritual based upon the system of Zoroaster.''

Captain Vans Kennedy [7] says on this subject, " Akbar, however, seems to have been aware that deism was too spiritual a system to admit of its becoming a national religion, and that it was necessary,

1 A Handbook to Agra, by Keene, p. 130.

2 L' Empereur Akbar, par le Comte F. A. De Noer. Traduit de l'Allemand, par G. Bonet Maury, Vol. 1., p. 346. 3 Ibid. * Ibid, p. 343.

5 Introduction to the Science of Religion, p. 17. 6 Vol. I., p. **434.**

. 7 Transactions of the Literary Society of Bombay (1820). Reprint of **1876,** Vol. II., pp. 277-278.

But one may argue, that Ardeshir, even if specially sent for, for the purpose of the Dictionary, may have taken an active part in influencing Akbar to Parseeism. In order to meet that argument, we must try to fix the date of Ardeshir's visit to India.

We find in the Persian Revâyets, a letter from this Ardeshir to Dastur Kiamdin Padam of Broach, on the subject of fire-temples. The letter ends thus—

نبشتم شد در روز دین ماه فروردین قدیم سنه ۹۶۷ یزدجرد شاه شهنشاه

i.e. Written on the day Din month Farvardin 967 Yazdazardi.[1] After copying that letter, the compiler of the Revâyats makes the following note :—

وقتی که دستور اردشیر نوشیروان کرمانی از ایران زمین در ملک هندوستان پیش شاه اکبر آمده بود آنگاه این مکتوب بدستور قیام دین پدم نوشته بود **(p. 458, 1.9)**

***i.e.* At the time, when Dastur Ardeshir Noshirwâu Kermâni had come from the country of Persia, to the country of Hiudustan, before king Akbar, this letter was written to Dastur Kiamdin Padam.**

From the body of the letter it appears that Ardeshir had received a message from Dastur Kâmdin of Broach at Mooltan, when he was

Asiatic Society of Bengal, Vol. XXXVII., Part I., No. 1, 1868, p. 14.) Prof. Max Müller refers to this passage and says (Introduction to the Science of Religion, Edition of 1882, p. 18): " We have the Zend A vesta, the sacred writings of the so-called fire-worshippers, and we possess translations of it, far more complete and far more correct than any that Emperor Akbar obtained from Ardeshir, a wise Zoroastrian, whom he invited from Kirman to India." Prof. Max Müller does not say a single word more than this, and still he is quoted in the paper, above referred to, as supporting the inference that " Akbar must, out of curiosity, have called Parsees from his own recently-conquered province of Guzerat for information, but. peeing that he could not get much out of them, he had to call others from Persia." (pp.296, 297.) One can easily see from the full quotations from Blochmann and Max Müller that there is nothing at all in Max Müller's words supporting the above inference. The author of the Farhang-i-Jehangiri says that Ardeshir had " some parts (juz or *juzwe, i.e.,* a little, a trifle) of the Zend Avesta," and what Prof. Max Müller wishes to say is merely this : that in our times we have "far more complete and correct " manuscripts and translations than those brought by Ardeshir. Yet he is represented as-Supporting the above inference!

'[1] Lithographed edition of the Revâyet, which is being printed by Mr. Manockji Rustomji Unwálâ, Vol. II. (pp. 465-458), p. 458, 1. 7.

on his way back to Persia,. Ardeshir says, that had he received the message at Lahore, he would have thought of going to Dastur Kamdin at Broach.

چون در ملتان رسیدم بهدین کاوس ماهیار را دیدم..... اگر این
فقیر بهدین کاوس را در لاهور میدید البته در خدمت میرسید

i.e. When I reached Multan, I saw Bebedin KâusMâhiâr, . . . Had I seen Behedin Kâus at Lahore, of course, I would have come (p. 456,11. 7-11).

This passage shows that Ardeshir left India in 967 Yazdajardi (1597 A.D.), This is the date of the departure of Ardeshir. Now let us see, if we can fix the date of his arrival. The ahove quoted long passage from the preface of the Farhang-i-Jehangiri helps us to do that.

We learn from that long passage of the preface, that Mir Jamâluddin had devoted 30 years to the work of his lexicon, and that it was during the time of Akbar's visit to Srinagar in 1000 Hijri (1592 A. D.) that the King extended to him his patronage. Now, as we saw, that Ardeshir was specially sent for, for the work of the lexicon by king Akbar, and as we further saw, that Akbar extended his hand of patronage to the author of the lexicon, only in A.D. 1592 (Hijri 1000), it is quite evident that Ardeshir must have come to India *after* A.D. 1592. This was then about 13 years *after* the date (1579 A.D.), when the religious discussions at the Ibâdat Khâneh, which influenced Akbar towards Parseeism were closed, about 11 years *after* the date (1581 A.D.) when Akbar openly accepted the outward forms of the Parsee worship, and one year *after* the death (1591 A.D.) of Dastur Meherji Rana.

Thus we see, that the Farhang-i-Jehangiri clearly proves the two facts (1) *firstly* that Ardeshir came from Persia, *for the purpose of the dictionary*, and (2) *secondly* that Ardeshir came to India *after* 1592, A.D., a long time before which, Abkar had openly adopted some of the visible forms of Parsi worship. This clearly shows, then, that it was the Indian Parsees of Naosari, who had explained to Akbar the Parsee religion and not Ardeshir from Persia.

The discussions, which are called "the learned and philosophic discussions of the Ibâdatkhana,"[1] and to take part in which, none of

[1] The Ibâdat Khânêh is spoken of in the Tabakat-i- Akbari as—نشیمن قدس کاشانهٔ آتش— i. *e*. the holy seat, the place of fire (Munshi Newul Kishore's Edition of 1875, p. 328, 1. 4).

the Gujarat Parsees are supposed to "have possessed the requisite ability "[1] were practically closed in 1579 A.D. (987 Hijri). Blochmann says " *the disputations had now come to an end* (A.D. 1579), and Faisi and Abul Fazl had gained the lastiog friendship of the emperor."[2]

It may be said that the religious disputations were not closed in 1579, because missionaries continued to come and go, long after that year.[3] But the later missions in after years had nothing to do with the religious disputations of the Ibâdat-khaoeh. Anyhow, as far as the Parsees and their influence on Akbar were concerned, the disputations were closed. This is proved by several facts on the authority of Badâôni.

1 Journal B. B. R. A. Society, Vol. XIX., No. LIII., p. 297.

2 ÂÎu-i-Akbari, Vol. I., Introduction, p. XV.

3 The dates of these missions differ according to different writers. I give below the dates according to different authors :—

	Father Catrou, on the authority of Manouchi.	Comte de Noer, on the authority of Du Jarrio.	Murray.
First Mission.	Arrival.—(Does not give the exact date, but it can be calculated by references.)	Arrival 1580.	Arrival 1570.
	About 1576 or 1577,	" Departure probably 1582."	Departure 1583.
	Departure.—1579 or 1580. (Rudolph Aquaviva left in 1582 or 1583.)	(Rudolph Aquaviva probably left in 1585.)	
Second Mission.	Arrival .—1589 (date of departure from Goa).	Arrival 1591.	Arrival 1591.
	Departure.—Date not given, but their stay appears to have been short.	Departure.—Gives no date, but their stay appears to have been short.	Departure.—Gives no date, but their stay seems to have been short.
Third Mission.	Arrival.-No date given, but it must have been before 1597 as a great fire, which took place in 1597 is said to have taken place when the mission was there.	Arrival 1595.	Arrival 1595.
	Departure.—The mission remained till the death of Akbar.	Departure.—Gives no date.	Departure.—Gives no date, but says that the mission left,when Akbar went to conduct a war in the Deccan. That was in 1596 (Elliot, Vol. VI., p. 92).

(1) From the new Jalâli year (988) 1580-81, the king openly adopted sun and fire-worship (Badâôni: Lowe, Vol. I I ., p. 269; Blochmann's Aîn-i-Akbari, Vol. I ., p. 184 ; Rehatsek, p. 27). (2) Two years after, *i.e.* in 1582 (990) he "established 14 holidays according to the manner of the Zoroastrians (Badâôni: Lowe, Vol. I I „ p. 316; Blochmann's AÎn-i-Akbari, Vol. I ., p. 195; Rehatsek, p, 53). (3) The document "unique in the Church History of Islam," which was the result of these disputations, and which separated Akbar from orthodox Mahomedanism, was signed in 1579 (Rajab 987) (Badâôni : Lowe, Vol. I I ., pp. 278-279 ; Blochmann's AÎn-i-Akbari, Vol. I ., p. 186 ; Rehatsek, p, 31). It was a document for preparing which Badâôni applies to Abul Fazl, the proverb, " He prefers hell to shame on earth." (4) After the signing of this document, the king left for Ajmir on the 16th Rajab of the same year 987 (1579 A. D.). (5) He adopted the Parsee Calendar and established his era after the manner of the ancient Persians in 1584 (992), (AÎn-i-Akbari, Vol. I I . (Jarrett), pp. 30-31.). Badâôui describes this change under the events of 990 Hijri (1582), (Lowe II., p. 316 ; Blochmann's AÎn-i-Akbari, Vol. I ., p. 195 ; Rehatsek, p. 53).

Though the later missions came as late as 1595, they had nothing to do with the original discussions of the Ibâdat-khana. It is only the first mission that seems to have taken a part in the discussions at the Ibâdat-khana. All the three missions had to leave Akbar's Court disappointed, as far as the king was concerned.

Father Catrou says of the first mission that " Akbar seemed to have countenanced, for a season, the cause[1] of Christianity from a principle of curiosity only." Comte de Noer says something similar.

According to Abul Fazl, the first mission of Father Rudolf (Padri Radif) took part in the discussions at the Ibadat-khaneh in 986 Hijri (1578-79 A.D.) (Akbar-nâmeh, Vol. I I I ., p. 254, 1. 20, Asiatic Society's Calcutta Edition. Elliot VI., p. 60). Badaoni places under the events of the year 986 Hijri (1578-79 A.D.) the event of Akbar ordering " Prince Murâd to take a few lessons in Christianity." (Badaoni-Ahmed Ali's text, Vol. I I ., p. 260,1. 6. Lowe's translation, Vol. I I ., p. 267. Blochmann's AÍn-i-Akbari, Vol. I ., p. 182, Rehatsek, p. 25). Now it was .Father Monserrat, a member of the first mission, who gave these lessons *to* this prince (Calcutta Review, January I386, Vol. LXXXII, No. CLXIII, pp, 2 and 4). So according to Badaoni the date of the fiist mission was 986 Hijri (1578-79 A. D.).

1 History of the Mogul Dynasty, p, 113.

He says " Mais ayant manqué le but réel de l' entreprise, qui était a conversion d' Akbar, les Padres retoumérent à Goa (L' Empereur Akbar, Vol. I., p. 330)." Murray says the same thing. " One of the courtiers, however, allowed it to transpire . . . . that his (Akbar's) sole aim was curiositv and entertainment." (Vol. II., p. 90.)

As to the second mission, the discussions at the Ibâdatkhana were long before over, and according to Father Catrou, we do not find them carrying on any " learned and philosophical* discussion" whatever with the courtiers. They expected Akbar to be a Christian. " He often visited the fathers, proposing to them the most specious objections to our sacred mysteries, and appearing satisfied with the mysteries (explanation) he received." Nothing farther happened. They had instructions to leave " whenever they should be satisfied that their mission had failed in its object." Their mission failed, and so they returned to Goa.[1]

According to Comte de Noer also, the second mission left without achieving any result. " Ils quittèrent L' Empire, sans avoir obtenu aucun résultat religieux."[2]

From Murray also we find, that they " went through nearly the same career as their predecessor. So long, indeed, as they were willing to swell the pomp of his court, and to amuse him by the display of relics and images, he appeared glad to have them about him . . . . They found that there was as little as ever of any serious intention of acceding to their wishes."[8]

Coming to the third mission, we find the same thing in their case. From Catrou, we do not find them taking any part in any discussions whatsoever. They converted some of the people. Akbar appeared at times well inclined toward them and their religion. But says Catrou " Nevertheless, some vestiges of his former superstition would escape him at intervals . . . . Heaven punished the pride and impiety of the prince in a remarkable manner."4

According to Comte de Noer, the third mission had a political object rather than a religous one. He says : "L'Ordre jugeait avanta-

1 History of the Mogul Dynasty, Catrou, pp. 126-127.
2 L' Empereur Akbar, Vol I., p. 330.
3 Discoveries and Travels in Asia, Vol II„ pp. 92-93.
4 History of the Mogul Dynasty, p. 128.

geux d' entretenir des agents politiques, à la cour du Grand Mogul, comme à d' autres cours."[1] From Murray also we learn the same thing. " There remained in the breast of the monarch a strong hold of idolatry, on which they could never make any impression." Thus, we see, that as Blochmann says, the discussions at the Ibâdat-khana were closed in 1579, and that the later Christian missions had no part in those discussions.

But even, if, for argument's sake, we take it for granted, that the discussions by the Christian missionaries continued after 1579 A. D., that *does not affect the main, issue,* that by 1582 Akbar had openly adopted some of the Parsee forms of worship, the Parsee calendar and the Parsee festivals, whereas Ardeshir came long after that in 1592.

We said above, that the influence of Parseeism on king Akbar, was a *fait accompli,* sometime before the arrival of Ardeshir from Persia into India, because, he had adopted long before 1592, many of the Parsee forms of worship and observances. Among these was his adoption of the Parsee festivals. We find a reference to this fact in the Aín-i-Akbari also. We read the following (Ain 22, Book II.)[2] : — " His Majesty enquires into the excellent customs of past ages, and without looking to the men of the past in particular, he takes up that which is proper, though he have to pay a high price for it. He bestows his fostering care upon men of various classes, and seeks for occasions to make presents. Thus when His Majesty was informed of the feasts of the Jamsheds, and the festivals of the PârsÍ priests, he adopted them and used them as opportunities of conferring benefits. The following are the most important feasts. The New Tear's day feast[3]. . . . . .Again, His Majesty followed the custom of the ancient PârsÍs, who held banquets on those days the names of which coincided with the name of a month. . . . ."

III. The third important work which refers—though indirectly—to the question whether it was the Indian Parsees or the Persian Parsees, who took a prominent part in the discussions of the Ibàdatkhanah in 1578-79 is Abul Fazl's Akbar-nâmeh. Abul Fazl refers to the presence of Zoroastrians in the assembly for religious discussions under the events of the commencement of the 23rd year of King Akbar's reign (986 Hijri, 1578 A.D.), a long time before Ardeshir's arrival. He thus speaks of a meeting for religious discussions on the 20th of the month Meher.

[1] L'Empereur Akbar, Vol. I., p. 331. 2 Ain-i-Akbari. Blochmann, Vol. I., p. 276. [3] "Badâôni generally calls this day Naûrûz-i-Jalâli."

بیستم مهر ماه الهی درآن عبادت خانه خلوت تجرد را در بزم
تعلق چراغ افروختند ونقد دانش اندوزان مدرسه و خانقاه بعیارگاه
بردند صاف از درد و سره از مغشوش جدا کردن آغاز شد و فراخی
حوصله و بسطت ظل الهی چهره آرای گشت صوفی حکیم متکلم فقیه سنی
شیعه برهمن جتی سیورا چار باک نصاری یهود صابی زردوشتی و سایر
گوناگون مردم از دید آرامش محفل همایون.....نشاط فارغبالی نمودند

(Akbar-nameb, Vol. I I I . , pp., 252-53, I. 22, Calcutta Edition of Abd-ur Rahim) Translation.

•* On the 20th Mîr[1], in that place of meeting, the lamp was kindled to brighten the solitude of seclusion in the banquet of society, and merits of the philosophers of the colleges and monasteries were put to the test of the touchstone. [Health from disease, and good money from false money, began to be separated. Abundance of spirit and excellence of divine power enlightened faces.][2] *Sufis,* doctors, preachers, lawyers, *Sunnis, Shiàs,* Brahmans, Jains, Buddhists, *Chârbâks,3* Christians, Jews, [Sabeans]2 Zoroastrians and learned men of every belief were gathered together in the royal assembly, and were filled with delight"4. (Elliot's History of India (Dowson), Vol. V I . , p. 59.)

As Ardeshir came after 1592, as already shown, the Zoroastrians present at the above discussions in 986 Hirji (1578 A.D.), were those of India.

As the author of the Farhang-i-Jehangiri says, Ardeshir was, no doubt, a learned priest. So one must naturally expect an inquisitive king like Akbar, to take advantage of his presence at his court, and make inquiries from him about Zoroastrianism as observed in Persia.5 It is this fact, that the Dabistân takes note of, in adding one statement more, to those, that it had copied verbatim from the work of Badâoni.

1 Meher. 2 As Elliot has omitted to translate this portion, I have given my own translation in brackets. [3] " Hindu materialists." The preceding words ought to be *Jat is* and *Sewras,* which are names of races. 4 Lit. showed exultation of joy at the sight of the pleasure of the royal assembly. [5] Things like that may happen even now. Several Zoroastrian rites and ceremonies performed by the Parseea of India, even now, differ from those performed by their co-religionists in Persia. Though I have personally officiated at Parsee marriages on several occasions in Bombay, it was only this month, that I had an occasion to witness a marriage of a Persian Zoroastrian ,when I found a good deal of difference in the ritual.

It is this fact, which Comte de Noer alludes to when he says: "Akbar avait fait venir de Perse, à grand frais, un prêtre parsi Ardjer, qui initia l'empereur aux rites antiques de sacroyance." (Maury's Translation, Vol. 1., p 340.) But there is not a particle of evidence to show that Ardeshir took any part in leading Akbar to the adoption of some of the Zoroastrian forms of worship and of Zoroastrian festivals, &c. The fact, as shown above, by authentic dates, proves that Ardeshir came long *after* the event.

Again, apart from the question of dates above referred to,—and that is a question of very great importance in the consideration of the main question,—there is nothing whatever in the Dabistan,to any way belittle the work of the Naôsâri Parsees. It nowhere says that Naôsâri Parsees had no influence upon Akbar, and that it was because the Naosari Parsees had failed to explain their religion to Akbar, that Ardesir was sent for, from Persia. It says nothing of that kind. On the contrary, it says in the very commencement that *(a)* the Naosari Parsees "asserted the truth of the religion of Zoroaster " and (b) that the Emperor " was pleased to take information " from them.

If from the mere fact that king Akbar called Ardeshir from Persia long after the visit of the Naôsâri Parsees to Akbar's court, we were to infer that the Naôsâri Parsees did not satisfy the king, then there remain several facts to be explained.

1. The. Dabistân further says that the king " invited likewise the fire-worshippers from Kirman to his presence, and questioned them about the subtleties of Zardusht's religion."[1] If it was Ardeshir, who, as alleged " took a prominent part in leading Akbar to Parseeism," and not the Naôsâri Parsees, why was there the further necessity of inviting more Zoroastrians from Persia ?

2. Again, we learn further on from the Dabistân, that Akbar " wrote letters to Azer Kâivân, who was a chief of the Yezdâniân and Abâdâniân and invited him to India."[2] Now, if it was Ardeshir, who had " been able to take part in discussions showing skill and dialectical ability,'' why was there the necessity of inviting Azer Kâivân also.

8. Then take the case of another community, the Christian. We know that Akbar called from Goa, some of the learned

1 Shea and Troyer, Vol. III., pp. 95-96.
2 *Ibid.*, p. 96.

Portuguese missionaries. They were Rodolfo Aquaviva, Antonio de Monserrat and Francisco Enriques.[1] We learn from the same authorities, which give these names, that later on Akbar sent for some other Christian missionaries. They were ." Edouard Leioton, Cristophe de Vega and a layman." 2 Again later on, a third party of missionaries, consisting of Jerome Xavier, Emmanuel Pignero and Benoît de Gois3, came to the Court of Akbar. Are we then to understand, that Akbar sent for these two other bands of missionaries, because he was *not satisfied* with the learning and the teaching of the first missionaries ? No, these later parties of missionaries had little to do with the discussions at the Ibâdat-khaneh. They were latterly sent for, for other reasons, but not because Akbar was dissatisfied with the first party.

Again, one must mark the words هم and همچنین meaning ' *likewise* ' used in the Dabistân, in connection with both *(a)* Ardeshir, *(b)* and the other Zoroastrians from Kerman. Even, suppose, for argument's sake, that Akbar sent for Ardeshir from Persia, both for the purpose of the dictionary, and for seeking knowledge on Zoroastrianism. But that does not show, that he was *not satisfied* with the Naôsâri priests. If an inquirer after truth, goes on sending for experts from different parts of the world, that does not necessarily show, that he is dissatisfied with the first batch of experts. His inquisitive mind may crave for knowledge from different quarters.

We find from these facts, that according to Badâôni and according to the Dâbistan also, it was the Naôsâri Parsees, who explained to king Akbar, the tenets of Zoroastrian religion, and influenced him, and not Ardeshir and the Parsees from Persia. Ardeshir did not come to India earlier than 1592. Long before that year, the religious discussions at the Ibâdat-khâneh, in which the Parsees were concerned, had been closed, and according to Badâôni, the contemporary historian

1 L'Empereur Akbar, par Le Comte de Noer, translated by Maury, Vol. L, p. 326. The names are given on the authority of du Jarric. History of the Mogul Dynasty by Father Catrou, translated into English (1826), p. 105. Murray's Historical Account of the Discoveries and Travels in Asia, Vol. II., p. 83.

2 *Ibid.* Comte de Noer, p. 330 ; Catrou, p. 126 ; Murray (p. 92) alludes to this mission but does not give names.

3 *Ibid.* Comte de Noer, p. 331 ; Catrou, p. 127 ; Murray (p. 93) alludes to the third mission, but does not give names.

of Akbar, in 1581, i. *e.*, at least about eleven or twelve years before the arrival of Ardeshir from Persia, the king had openly accepted Parsee forms of worship, Badâôni is very clear on this point. "From the New Year's day of the 25th year of his reign (988 Hijri, *i. e.*, 1581 A. D.), His Majesty openly worshipped the sun and the fire by prostrations; and the courtiers were ordered to rise when the candles and lamps were lighted in the palace. (Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 184. Lowe's Translation, Vol. II., p. 269.)

IV. There is another work of history, which distinctly says that in the 24th year of his reign (i. *e.*, in 1579 A. D.), Akbar was led away from Mohamaedanism by several learned men, among whom it includes " several infidel and impious Parsees, who are devoted to the religion of the Magi." The writer here gives the exact date of the influence of the Parsees, *viz.*, the 24th year of his reign, *i. e.* 1579 A, D., the Very date when the Naôsari Parsees were at Akbar's Court according to Badâôni. Ardeshtr came at least I3 years after this date. This work then leads us to conclude, that it was the Naôsari Parsees, and *not* the Persian Parsees,who led Akbar towards Zoroastrianism. Though the work is later, its statement is supported, both by Badâôni and the author of the Dabistân. It is known as Târikh-i-Mamâlik-i-Hind (تاریخ ممالک هند) i. *e.*, The History of the countries of India.[1]

1 It was written by one (غلام باسط) Gulam Basit, in 1196 Hijri (1782 A.D.) at the desire of an English officer named (جنرل جایلس اسٹبت) General Giles Istibat. I read the name, as it is given in the manuscript copy of the Mulla Firoz Library (Rehatsek's Catalogue IV. (History), No. 15, p. 76). Elliot (History of India, Dowson, Vol. VIII., p. 200-201) reads the name of the officer, from the manuscript he saw, as General Charles Burt. Rehatsek reads the name from the Mulla Firoz MS. as General Jayles Estbet (?). The author says in his preface, that he had made two copies of his work, one for the General and one for himself. Prof. Rehatsek seems to haye committed two mistakes in his catalogue—(1) about the name of the author, and (2) the date of the worke. He says, " The compiler of this work, Kuhmân Singah, states that he began it A. H. 1196 at Calcutta, by order of the English General Jayles Estbet (?), in whose service he was, and at the end of the MS. he states that he completed it A. H. 1240 *(i,e* , 44 years afterwards)." Prof. Rehatsek has evidently committed a mistake here. Kuhman Singah is not the name of the compiler or author, but of the copjist, and the date is not the date of the completion of the work, but of that of the copy. 'This is clear from the following passage which we read at the end of the book :—

تاریخ ممالک هند بروز پنجشنبه ماه ربیع الاول سنه ۱۲۴۰ هجری
بدستخط بنده کمترین کهمانسنگه صورت اتمام یافت

In describing the events of king Akbar's reign, the author says., "Birbal and chiefly the infidel (Kâfar) Parsees brought about a change in the mind of Akbar." The words in the original are :—

در سنه ۲۴ جلوسی خود بسبب موافقت اکثر علمای دین فروش
و ابن الغرض مثل ابوالفضل و فیضی و برهمنان خلاف عقاید مثل
بیربر و اکثر کفار و ملاحده پارسی که بدین مجوسی مقید اند و بعضی
جوکیان التحوال در مزاج بادشاه افتاد ازین معنی نعوذ بالله چندان در
مقدمه شریعت اعتقاد نداشت

(Mulla Firoz Library's MS. folio 287a, 11. 6-13, Rehatsek's Catalogue of 1873,1V, History, No. 15.)

As this work is not translated I give my own translation of the above passage.

" In his 24th Jalûsi year, through association with several learned men, who were irreligious and interested—in short, men like Abul Fazl and Faizi, and Bralumins of opposite faiths, like Birbar and chiefly infidel and impious Parsees, who are devoted to the religion of the Magi, and many Jogis—a change came upon the mind of the king. On that account, may God save us from such an evil (*na-uzu-billah)* he had not much faith in the principles of the faith (of Islâm)."

Now, though these are the words of a later historian, they are supported by Badâôni and the author of the Dabistân.

_i. e.,_ The Târikh-i-Mamalik-i-Hind was completed by the hand of humble servant Kuhman Singah on Thursday Mâh Rabi-ul-Aval 1240.

It is a small work which cannot have taken 44 years to be completed. It is the dateof the completion of the copy, not of the original work. Again, Prof. Rahatsek is also wrong in conoluding that" The.only copies existing are that which he made for himself, and the one for his master—probably this MS., because it is very neatly written on glazed paper, &c." Prof. Rehatsek was, perhaps, misled by what is said in the preface by the author, that he made two copies, one for his master and one for himself, and perhaps by what Elliot* wrote, " I know of only two copies of this history. One belonged to the late Mullâ Firoz of Bombay, and another I saw at Kanauj with the title Zubdatu-t-Tawarikh." (Elliot VIII., p. 202.)

*** Elliot's History, Vol. VIII., was published in 1877, _i. e.,_ 4 years before Rebataek prepared his catalogue (in 1873) of the MSS. of the Mulla Firoz Library.**

Birbal or Birbar was a favourite courtier of king Akbar. By Badâôni, he is spoken of as *malaûn* ملعون *i.e.* accursed,[1] because **he was believed to be one of those, who led the king away from** Mahomedanism to sun-worship and fire-worship. Badaoni says, " The accursed Byrber proposed that as the sun is a perfect manifestation and promotes the ripening of the harvests of corn, of fruits and of all green things, and that as the illumination of the universe and the lives of the inhabitants of the world are depending on it, it ought to be worshipped and magnified, and that people ought to turn towards the east and not to the west . . . . The conquered philosophers and scholars of the court strengthened these arguments by asserting that the sun is the greatest luminary and benefactor of the whole world . . . These declarations became the occasion of the enhancement of the solemnity of the Jallâly new year's day, which His Majesty annually celebrated as a festival from the beginning of his reign 2."

The word in the text which Rehatsek translates by "conquered" is مقهور. It has several meanings, though all well nigh similar. They are: "conquered, subdued, vanquished; deserving or destined to be vanquished (as the armies of the infidels) ; oppressed, vexed."[3] Blochmann translates it as " in disgrace."[4] Lowe does not translate the word. Wilson simply translates, " The learned men of the Court acknowledged that the sun, &c."

We thus see, that the learned persons at the Court, of whom Badaoni speaks as *Maqhûr, i.* e. " deserving to be vanquished as the armies of the infidels", are the Parsees, referred to by the writer of the later work Târikh-i-Mamâiik-i-Hind as "infidel Parsees."

[1] Badâoni applies several such abusive epithets to Birbal. He calls him " hellish dog " (سگ جهنمي Lees' and Ahmed Ali's text, Vol. II., p. 274,1. 6.; Lowe II., p. 282) and bastard (حرامزاده p. 211, I. 11; Lowe p. 214.) wretch (بدبخت Text II., p. 317,1.2; Lowe II., p. 326). Of his death he says, he " was killed and entered the pack of the hellhounds and received a portion of his base, deeds بقتل رسيده در سلک سگان جهنم داخل شده و پارهٔ از جزاي اعمال شنيعه خود يافت (Text II., p. 350, 11. 16, 17 ; Lowe's translation II., p. 861.)

2 The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm, translated from Badaoni by Rehatsek, p. 25. Muntakhab-al Tawarikh, edited by Lees and Ahmed Ali, *Vol.* II., p. 260. Lowe's Translation II., p. 268. Blochmann's Aia-i-Akbari, Vol. I., p. 183, Works of Prof. H. H. Wilson, Vol. II., p. 887.

[3] Steingass's Persian Dictionary.

4 Aia-i-Akbari, Vol. I., p, 183.

Anyhow, whatever meaning we attribute to the word (مقهور) *maqhûr*, the passage shows, that when Birbal spoke *of* sun-worship before Akbar, he was supported by some learned men at the Court, of whom Badâôni speaks contemptuously. Some learned men at the court were Birbal's associates. These learned men whom Badâôni condemns, were the Parsees, whom the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind associates with Birbal.

The Dabistân which follows Badaoni's work also gives a similar version. It says :—

"The Rajah Birber conceived in his mind that the sun is an object all comprehensive; that he causes the ripening of the grain, or. the sown fields, of the fruits, and of all vegetables, and gives splendour and life . . . .A sect of the fire-worshippers stated also that the learned entertain conflicting opinions about the existence of spirits, of unity, and the self-existing being; and other sects denied this; but no denial is possible about the existence, the splendour and the beneficence of the sun."[1]

We find from this passage of the Dabistân, that its author has clearly understood the allusion in Badâôni, as referring to the fire-worshippers or the Parsees. The later editions of the Dabistân, *e. g.* the Bombay edition of Hijri 1277 (p. 265, 1. 36) which I have used, give the words as " a sect of sun-worhhippers" (طایفه از آفتاب پرستان) Some editions give the word *' Atash parast, " as it appears from the translation of Shea and Troyer. Thus we see from the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind and from the passages of Badaoni's history and of the Dabistan, that Birbal's arguments at the court of Akbar in favour of suu-worship, were supported by the fire-worshippers or the Parsees. Thus the statement of the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind is supported both by Badaoni and the author of the Dabistân.

Now the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind places this event in the 24th year of Akbar's reign, i e., in 1579, which was the very time of the religions discussions, at the Ihadat-khânah, and the time of the visit of the Naôsari priests at Akbar's Court. Even if we had no date of the above event in. the Târikh-i-Mamâlik, we could have determined it in another way. We learn from Badâôni,[2] Abul

1 The Dabistân by Shea and Troyer, Vol. III., pp. 93-94.

2 Lees and Ahmed Ali, Vol, II., p, 350, Lowe II., p. 361, Bloohmann, Âin-i-Akbari, Vol. I., pp. 204, 344,404,

Fazl[1] and other writers[2] that Birbal was killed in 994 Hijri (1586 A. D.), in a battle with the Yusufzâi Afghans.[3] This was at least about six years before the arrival of Ardeshir from Persia (about 1592).

This additional evidence of the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind, based on Badaoni's work and on the Dabistân, shows that it was the Indian Parsees, who had associated themselves with Birbal in influencing Akbar, and not Ardeshir from Persia. But we need not take the date of the death of Birbal to prove indirectly, that the event took place before Ardeshir's arrival in India. We have, as said above, the direct soatement of the author, who places the event in the 24th year of Akbar's reign, *i.e.*, in 986-987 Hijri (1579 A.D.), when the religious discussions at the Ibâdat-khâne were coming to an end. The Târikh-i-Mamâlik-i-Hind then very clearly shows that it was the Parsees of India, who brought about " a change in the mind of the king."

We have so far seen, then, that the Muntakhab-al Tawârikh of Badâoni and the Dabistan, directly, and the Akbarnameh of Abul Fazl, and the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind of Gulam Bâsit, indirectly show, that it was the Indian Parsees, the Nâosari Parsees, who had led Akbar towards Parseeism. According to the Farhang-i-Jehangiri, Ardeshir came in or *after* 1592 A.D. So he had no share in bringing

1 Akbar-nameh, Elliot VI., p. 84. 2 Zubdatu-t-Tawârikh, Elliot VI., p. 191.

3 The idea, with which Akbar, on hearing of Birbal's death in a distant country, was consoled, is significant. Badâoni Bays : " He never experienced such grief at the death of any Amir, as he did at that of Birbar. He used to say 'Alas, that they could not bring his body out of that defile, that it might have been committed to the flames !' But, afterwards they comforted him with these words,' Since he is freed and delivered from all the bonds of mortality, the light of the sun (نیرا عظم) is sufficient purifier for him, although indeed he did not require any purification." The words of respect here used for the Sun are the same as those used by Birbal in his advocacy of Sun-worship. (Badaoni's Text II., p. 260). (Lowe's Translation, Vol. II., p. 362, Lees and Ahmed Ali's text, Vol. II., p. 351, 11. 4-8.) As Birbal was a staunch advocate of Sun and fire-worship, in which advocacy, according to the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind, he was supported by the Parsees, the above words of consolation about his corpse being exposed to the Sun, are significant. Elliot attributes these words of consolation to Akbar himself. He translates " Afterwards he derived consolation from reflecting, that as Birbal was pure," etc. (Elliot Vol. V., p. 629, n, 2), but I think that the words in the text (باز تسلي باين ميدادند) *do* not allow of that rendering, and Lowe's translation is more correct.

about the above result. A long time before his arrival the king had openly adopted Sun and Fire worship from the new Jalâli year 988 H. (1580-81 A. D.), had established 14 Zoroastrian holidays in 1582 and had adopted Parsi calendar.

II.

We now come to the second part of our subject.

The question is, who was the leader of the Naôsâri Parsees ? There is a very old tradition, supported by writren documents among the Parsees, that it was Dastur Meherji Rana, who headed the party from Naôsâri and explained to Akbar, the principles of Zoroastrianism. If it was not Dastur Meherji Rana, who was it? It is for those, who have doubts about his mission, to say who it was. The tradition about Dastur Meherji Rana is confirmed by facts which we will now examine.

I. The *first* importaut fact showing that Dastur Meherji Rana had gone to the court of Akbar and influenced him, is, that he was granted a piece of land of about 200 *bigahs* at his own native town of Naôsâri. We have not got the original *farmán* to Dastur Meherji Rana, but we have got the one granted to his son, Dastur Kaikobad, for continuing in his possession the above land granted to his father, together with 100 *bigahs* more, granted to him personally. In this *farmán,* the grant of land to Dastur Meherji Rana is clearly referred to. In describing the land, the document says about the 200 *bighahs* صواد قصبه نوساری که زمین مذکور قبل ازاین در وجه مدد معاش ماهیار بود

i.e. In the district of Naôsâri, where the above-mentioned4land was (allotted) before this time, for the purpose of the help of livelihood (madad-i-maâsh) of Mâhyâr.[1]

I produce several original documents on the subject of this grant of land to Dastur Meherji Rana.

(1) I lay before the Society, the very original *farmán,* kindly lent to me for the occasion, by Dastur Dârâbji Mâhyârji, the present Dastur of Naôsâri. I append at the end of my paper a copy of the document.[2] It is dated 40th year of Akbar's reign, *i.e.*, 1595 A.D.

Mr. Karkaria doubts the fact of Meherji Rana's going to Akbar's court, on the ground, that his name " is not found even in this family grant." He is quite wrong. As quoted above, we do find Meherji

[1] Mâhyâr is the original Persian form of the name, from whioh Mahyârjt and then Meherji are irregularly formed. 2 *Vide* the photo-litho facsimile at the end and pp. 93-94 for the copy.

Rana's name in the above document, as that of the person to whom 200 *bigahs* of the land were originally given. The document bears king Akbar's seal, and is given in the 40th year of his reign.

The form of the seal is one of the forms, referred to by Abul Fazl, in his 20th Ain on " the Royal Seals."[1] Abul Fazl says, " the seal-engraver cut in a circular form upon a surface of steel in the *riqu* رقع character, the name of his Majesty and those of his ilustrious ancestors up to Tîmûrlang." The seal on *the farmán,* which I produce, is of this kind. The name ' Jalaluddin Mahamad Akbar Badshah,' we find in the centre. On the right of that name, we find the name of his ancestor Babêr. A little above that of Humâyûn. That of Taimur stands at the top.

This document clearly shows, that some land at Naôsâri was granted by Akbar to Melierji Rana. Why was it granted? It was for services as tradition asserts, rendered by Meherji Rana at the court, in explaining to the king the religion of Zoroaster. These services are referred to by a writer in 1 765, as we will see later on.

We must note here, that the grant was as *madad-i-mádsh* (assistance for livelihood), which was a special form of gift. *Madad-i-maâdsh* was a grant of land given to those who had rendered some services to the court, but not directly in the court.[2] Badâôni had a similar *madad-i-maâsh* of 1000 bigahs of land. It differs from jâgir. Jâgîr is a grant for services at court, but *madad-i-maâsh,* for services to the court, but not directly at the court continuously.[3]

On the subject of these grants, Abul Fazl says : " His Majesty, in his care for the nation, confers benefits on people of various classes ; and in the higher wisdom which God has conferred upon him, he considered doing so an act of divine worship. . . . .

"Subsistence allowances, paid in cash, are called *Wazîfah;* lands conferred are called *Milk* or *Madad-i-maâsh." [4]*

Blochmann thus explains this word[5]: " The latter term *(madad-i-maâsh)* signifies ' asistance of livelihood' and, like its equivalent *milk* or

1 Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 52. Blochmann's Calcutta Edition, Vol. I., p. 47,11. 18-19. For further particulars *vide* appendix, p. 107.

2 Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XXXVII., Part I., p. 126, Article on Badaôni and his Works by Blochmann.

3 *Ibid.,* p. 127.

4 Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 268, Bk. II., Âin 19. Blochmann's text, Vol. I., p. 198, 11. 1-2 and 6.

5 *Ibid.,* p. 270.

property, it denotes 'lands given for benevolent purposes,' as specified by Abul Fazl. Such lands were hereditary, and differ for this reason from *jâgît* or *tuyûl* lands, which were conferred, for a specified time, on Mancabdârs in lieu of salaries." This shows, that the grant of land given to Dastur Meherji liana, was of a kind, superior to that of the ordinary jâgîrs. This must be then in appreciation of some valuable services of Meherji liana.

This grant to Dastur Meherji Rana was, according to tradition made in about 1578 A. D. This was the very time When king Akbar, according to Badâôni,[1] deprived the former Mahomedan *Ulamas* of their *madad-i-maâsh.* A grant of land to a Parsee priest, in the very year, when there was a general resumption of the grants, shows, that there were special reasons for rewarding him. Abul Fazl says of this department of the grant of lands that " His Majesty, with the view of teaching wisdom and providing true piety, pays much attention to this department."[2] According to Badâôni also, the king " wished personally to enquire into their grants".[3] There must have been, then, special reasons for the king to reward Dastur Meherji Rana with a grant of land, and that grant, not a jâgîr or a temporary grant, but a madad-i-maâsh, *i.e.* an hereditary grant.

(2) We have also a second farmân for the above grant of land. It is a *farmân* subsequently repeated in the 48th year of Akbar's reign (1603 A.D.). It also makes the same statement, as that in the first *farmân, viz.,* that the grant of 200 bigahs of the land was at first made for the madad-i-maâsh of Mâhîyâr. I beg to produce this second original *farmân.*[4] It bears Akbar's seal as in the first case. The name of the *parganah* in which the additional land to Kaikobad was situated is different here from that in the first *farmân.* In the first *farmân* the land is said to be in Erûî in the *parganah* of Pârchôl (از یروری در پرگنه پارچول).[5] In the second *farmân* it is said to be in Tavri in the *parganah* of Talâri.[6] (توری در پرگنه تلاری).

1 Text II., p. 278. Bloohmann's Âin-i-Akbari,Vol. I., p. 189; pp. 268-69, Bk. II. Âin 19 Journal Asiatio Society of Bombay, Vol. XXXVII., Part I., p. 128.

2 Blochmann's Âin-i-Akbar -i, Vol. 1., p. 270, Bk. IL, Ain 19, end. [3] *Ibid.*, p. 189. [4] *Vide* appendix for the photo-litho facsimile and pp. 119-120 for the copy. [5] Erûî is in the taluka now known as the Jalalpur Taluka near Naôsâri.

6 The parganahs of Télâri and Pârohôl are referred to in the Ain-i-Akbari as being situated in *the satkâr* of Surat (Aîn-iAkbari, Vol. II., Jarrett, pp. 250-257. Calcutta text of Blochmann, Vol. I., p. 497. Column II., 11.1 and 14). Pârchôl

The change in the name may be due to the fact, that the plot of ground to Dastur Kaikobad may have been subsequently changed. The following passage in the Ain-i-Akbari suggests the reason why this change may have been made: —

و پس از چندي آگهي شد که این گروه زمین یکجا ندارند—کم
نیرو از انبازئي خالصه و جاگیردار آزرده میگردد و بدگوهران را
دستمایهٔ بي دیانتي میسازد فرمان شد که یکجاي دلخواه تن دهند و
چارهٔ این دو گروه برسازند

(Blochmann's text of Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 198, 11. 16-18, Bk. IL, Âin 19.)

Blochrnann thus translates the passage: " After some time it was reported that those who held grants, had not the lands in one and the same place, whereby the weak whose grounds lay near *khâhieah* lands or near the jâgîrs of Mancabdârs, were exposed to vexations, and were encroached upon by unprincipled men. His Majesty then ordered that they should get lands on one spot, which they might choose. This order proved beneficial for both parties." (Blochmann's translation of Âin-i-Akbari, Vol. II., pp. 268-69.) Akbar changed the *madad-i-maâsh* for other reasons also. Badaoni's land was so changed. He says in his Muntakhab-al-Tawârikh (Lowe's Translation, Vol. II., p. 379) : "Mentioning my name, he (the Emperor) said, ' there is a certain man of Bâdâôn ; we have of our own will changed his *madad-i-maâsh* without abatement from Basâwar to Bâdâôn." From the translation of the document, which I append at the end, it seems that about eight years after the first *farmân,* Kaikobad was subjected to vexations. The second *farmân* refers to this fact and asks the authorities concerned, to return to Kaikobad, whatever he may have been deprived of from the income of his land.

(3) We have a third document dated the 48th year of king Akbar's reign (1012 H.,1603 A.D.), from Khân Khânân, the *sepâhsâlâr* giving orders, that though a general *farmân* directs that all the land given Tor

had 55,920 *bigahs* of land and Têlari 35,091. Pârchôl had the revenue of 1,508,000 *dams* and Têlari of 917,890 *dams.* (According to the lOth *din* of the first book of the Âin-i-Akbari, *the dam* weighs 5 tânks (ٹانک) *i.e.*, I *tolah* 8 *mâshahs* and 7 surks ; it is the fortieth part of the rupes "(چهلم بخش روپیه) (Blochmann's translation L, p. 31, text I., p. 26, 1. 25.)

madad-i-maâsh may be halved, Kaikobad's grant .of 300 *bigâhs* may not be halved. I produce that original document.[1]

(4) Then we have a fourth document—and that a very important document—dated 1005, H. (1597 A.D.) from Nawâb Câdik Muhammad Khan, specially referring, to the 200 bigahs of land, given to Meherji Rana[2] for his *madad-i-maâsh.*

II. The *second* important fact is, that we have some very old song9 or poems, that chronicle the events of Meherji liana's visit to the court of Akbar and of his influence upon the king. Of these songs Mr. Karkaria says : " These poems, which are mere doggerel, were composed, I find on inquiry, by hireling rhymesters a generation or two ago, as may be seen from the language in which they are written." I beg to show that these songs were not composed a generation or two ago and by hirelings. One of these songs was composed *by* Tansen, a contemporary of Akbar and Dastur Meherji Rana.

I produce before the Society an old manuscript of a book of songs, which contains a song, connecting the name of Dastur Meherji Rana with Akbar. The manuscript, which I produce, belongs to my friend Mr. Manockjee Rustomjee Unwala. The book contains a number of songs, and at the end, the story of Changragâch, who was supposed to be an Indian sage visiting ancient Persia.

It appears from the colophon[3] of the manuscript that the manuscript was written on *roz* Abân, *mak* Bahman 1161 Yazdazardi, 1348 *Samuat (i.e,* 1792 A. D.). So the manuscript is 110 years old. The writer of the book is a priest of Surat, Mobed Behrâm, son of Jiji. It was written for Behdin Jamshedji Kukâji. The date of the colophon, as given above, shows, that it is an old manuscript. Also the name of the person, for whom it was written, Shows, that it is an old manuscript. We find from the Parsee Prakash[4], that this Jamshedji Kukâji was a well-known merchant of Bombay and lived from 1745 to 1810 A. D. He was the father-in-law of Mr. Nusservânji Cowasjee Petit, the great-great-grandfather of the present Sir Dinshaw Manockjee Petit, Bart. This fact also then proves, that the manuscript is more than 100 years old. So the song in this manuscript must be older. I give the song in the appendix. The song points clearly to Dastur Meherji Rana's relations with king: Akbar.

1 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimile and p. 133 for a copy.

2 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimile and p. 139 for a copy.

3 *Vide* appendix for the song and for the colophon pp. 163-64.

4 The Parsee Prakâsh, by Khan Bahadur Bomanjee Byramjee Patel, Vol. I., p 116.

We find from the song itself, that its author was Tansen, the celebrated minstrel of the court of Akbar. His name occurs at the end of the song, as in the case of the songs of many oriental songsters and poem-writers. Tansen is spoken of by Abul Fazl, in his 30th Âin[1] of the second book, as **Miyân Tansen of Gwáliár." He places him at the head of all the principal musicians of Akbar's court. He says that '* a singer like him has not been in India for the last thousand years." According to Blochmann,[2] " Râm Chand[3] is said to have once given him one kror of tânkahs as a present." This Râm Chand was Rajah of Bhat'h or Bhattah. Blochmann says of him : " The emperor sent Jalâluddin Qûrchî to Bhat'h to induce Tânsîn to come to Âgrah. Ram Chand feeling himself powerless to refuse Akbar's request, sent his favorite with his musical instruments and many presents to Âgrah, and the first time that Tânsîn performed at court, the Emperor made him a present of two lakhs of Rupees. Tânsîn remained with Akbar. Most of his compositions are written in Akbar's name, and his melodies are even now-a-days everywhere repeated by the people of Hindûstân.[4] "

My attention *to* this song was drawn, when it was first published in the R*ast Goftar* of 29th October 1899 by Mr. Rustomji H. Kharshedji. I know, that at that time some doubted, and even now some doubt, whether this song was really composed by Tansen, the contemporary of Akbar. They say, it may have been written by some later songster, in the name of Tansen. Opinions, even of experts, may differ. But then, anyhow, the fact, that it occurs in a manuscript written about 110 years ago, very clearly shows, that it is a very old song, and that it was not composed, as alleged, " by hireling rhymesters a generation or two ago."

1 Blochmann, Âin-i-Âkbari, Vol, I . , p. 612. Blochmann's text, Vol.1., p. 263, 1. 7, column 1. میان تانسین—درین هزار سال، همچو او نشان ندهند

2 *Ibid,* note 1.

3 Badâôni says of him : " This Râm Chand has left no equal behind him for princely generosity. Among his other gifts he gave a k*ror of* gold (kror-zar) to the minstrel Mîân Tansen in one day. The Mîân did not wish to leave the Râjâ, but a guardsman was sent to bring him back." (Elliot, V, p. 539.) از جمله بخششهای او اینکه یک کرور زر بمیان تانسین کلاونت در یک روز بخشیده

Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. I I . , 335, 11. 11-12. Lowe's Tanslations, Vol. II., p. 345.

4 Blochmann, Âin-i-Akbari, Vol. I . , p. 406, note.

I had sent a copy of this song to Maharaja Sir Surendro Mohun Tagore Bahadur of Calcutta, who is well known as a great authority on music in India, and asked his opinion as to "whether there is any reason to doubt the authenticity of its being a song by Tansen.' In reply to my telegram this morning, requesting his opinion on the point, he says : '' The style and music of this song appear to me as having been composed by Tansen."[1] Sir Surendro Mohun Tagore's opinion then shows that the song is Tansen's. Thus we have the evidence of a contemporary authority to show that Dastur Meherji Rana had gone to the court of king Akbar and influenced the king.

(2) There are other Hindustani and Marâthi khiâls or ballads, which also allude to Dastur Meherji Rana's presence at the court of Akbar. The Hindustani khiâl begins thus :

મેહરજીરાણાં બરા નેક થા, પુરાબંદા શાહેબકા,
પાદશાહ અકબર શુધરા પેહના, દેખ તમાશા મજહબકા.

i.e: Meherji Rana was a very virtuous man: He was a perfect servant of God. King Akbar put on the Sudrâh (*i.e*: sacred shirt): Look to the display of the (Zoroastrian) religion.

This ballad is printed in a book[2] called ગાએને દેલચમન *i. e.* " Pleasant Songs," printed in 1867, and so it must have been composed before that date. There is a Marathi song also, but it is not printed in any book.

Thus we see, that the event of Meherji Rana's visit to Akbar's court, is referred to in old songs and ballads, and so it is not hireling rhymsters, as alleged, who have composed them.

The writer of the history of a nation or community, has not to despise old soags and ballads sung in that community They at times supply him good materials. As M. Mohl says : " L'histoire de tous les people commence par là, car on conte et Ton chante avant d'écrire, et les premiers historiens n'ont pu fonder leur récits que sur des matériaux pareiis."[3]

III. Thirdly, it is not old songs and ballads alone that chronicle the fact of Meherji Rana's visit to the court of Akbar. We have the authority of a learned writer, who wrote about 136 years ago, to say that Meherji Rana went to the court of Akbar to explain to him the tenets of the Zoroastrian religion.

1 I have latterly received a letter from the Maharâjâ, giving the same opinion at some length. *Vide* Appendix p. 166. 2 ગાએને દેલચમંન દારવે જાતનાં આએનોનાં શુંગારહની પીપડી. અંગરેજી તથા ગુજરાતી જાબ પરીનટીંગ છાપાખાનું શાને ૧૮૬૭ પા. ૫૭૪. This song is also printed in શરોદે સરાહાન. Vol: II., p. 31. A copy of this book is in the Naoeari Meherji Rana Library. (*Vide* Catalogue of 1894, Gujrati list p 3 No. 74. [3] Le Livre dee Rois, Preface, Vol. I., pp. 4-5.

Dastur Shapuiji Manockji Sanjana, who lived from 1785 to 1805[1], in his Persian treatise known as Kisseh-i-Âtash Beherâm-i-Naôsâri[2] (قصه آتش بهرام نوساري) e., the description of the fire

---

[1] Parsee Prakâsh I . , p. 101.

2 The name of the treatise as given by the author himself is

قصه آتش ورهرام که در شهر نوساري نو ساختند

i.e. " An account of the Fire temple which was newly founded in the oity of Naosari " (p. 1,1. 3 of Mr. Sorabjee Muncherjee Desai's MS.) There are two MSS. extant of the treatise in the author's own hand. One belongs to Mr. Sorabjee Munoherjee Desai of Naosari and the other to the Dastur Meherji Rana Library of Naosari, to which it was recently presented by the lata Dastur Erachji Sorabji Meherji Rana (*vide* the catalogue of the books of Dastur Erachji Sorabji Meherji Rana, presented to the Dastur Meherji Rana library published in 1898, p. 18, No. 7. There it is said of this MS. that શાપુરજી માણેકજી સંજાણાને પોતાને હાથનો લખેલો *i.e.* it was written by Shapoorji Manockji Sunjana, by his own hand). The MS. belonging to Mr. Sorabji Muncherji Desai seems to be the original rough draft of the poem, from which the Dastur seems to have latterly made the fair copy which now belongs to the Meherji Rana Library. Mr. Desai in writing to a friend Mr. Rustomji Bejanji Ranji, through whom he has kindly lent me the manuscript, says "એ શાપુરજી સંજાણાને હાથે લખેલી અને ખરી પેહેલા કરેલો ખરડો એ છે." *i.e.* " it is written by Dastur Shapurji Sanjana's own hand, and it is the very first draft." On comparing the above two copies kindly lent to me. I find that they are written by the same hand. One may see a slight difference in the style of some of the letters, but such a difference one must expect on comparing a rough and a fair copy. In the fair copy belonging to the Meherji Rana library, there are no corrections, but in Mr. Desai's MS. we find on almost all pages a number of corrections both over the lines and on the margin. This leads us to conclude that it is the original rough draft MS. of the poem. In this rough MS. between the first portion of the verses which gives an account of the first great fire temple of India, and the second portion, which speaks specially of the great fire temple of Naosari, the author has written, on two pages (pp. 36 and 37) some notes in Gujrati, describing how at the request of Chângâshâ, the sacred fire of the first fire temple was brought into Naosari. In the MS. of the fair copy, the account of the Atashbeharam (fire temple) is preceded by the Saddar-Nazam صد در نظم In both the MSS. the account is divided into two parts, which as described on the first page of the fair MS. of the Dastur Meherji Rana Library are as follow :—

(1) قصهٔ زرتشتیان هندوستان *i.e.* An account of the Zoroastrians of India,

(2) بیان آتشبهرام نوساری i.e. An account of the fire-temple of Naosari.

The fair MS. would at first sight appear to one to be incomplete, as some lines (*e.g.* 11. 58 and 69 of the second part relating to the fire temple of Naosari, pp. 39 and 40) are incomplete. But it is not so. The author, having written the first part of a couplet, seems to hare thought it better to

temple of Naôsâri, thus refers to the visit of Dasfcur Meherji Rana to the Court of Akbar,[1]

درین ایام دستوران دستور ∴ که نام او بود سهراب پرنور
که نسل اوست از دستور ماهیار ∴ بدانی باب آن رانا نکوکار
همیشه دین به را جلوه داده ∴ گنهگاران نگونسر شده زیاده
بنزدیک شه اکبر رفته بود او ∴ بسی برهان دین ظاهر بکرده او
که نام او همه جا هست ظاهر ∴ مر آن دستور بود او پاک و طاهر

i.e., " At this time there was a chief Dasfur. His name was glorious Sohrab. His descent is from Dastur Mâhyâr. Know this, that his *(i.e.,* Mahyar's) father was virtuous Rânâ. He had always given splendour to the good (Zoroastrian) religion. Many sinners were put down by him. He had gone to King Akbar. He had shown many proofs of the religion. His name is known everywhere. He was a holy and pious Dastur."

This book was written in 1135 Yazdajardi (1765 A.D.), because the fire temple of Naôsari, of which it gives a description, was consecrated on *rôz* Sarosh *mâh* Ardibehesht 1135 Yazdajardi[2].

بروز آن سروش پاک رهبر ∴ بماه اردیبهشت نیک خوشتر
سنه گر یزدجردي را بدانی ∴ هزار و یکصد و سی پنج خوانی

IV. Fourthly we have two old original documents, which lead to show, that Meherji Rana was specially and formally recognised as the head of the Parsee priesthood of Na6siiri,just after the event of his visit to Akbar's court. I beg to produce those documents. They are dated *rôz* Guâd *mâh Tir* Samvat 1635 (12th March, 1579) and *rôz* Meher *môh* Deh Sam vat 1636 (1st September, 1580). By these documents, the Parsee priests of Naôsâri, agreed that Meherji Rana should be entrusted with the work of the proper distribution of the income of

---

transfer the couplet to some other place in the poem. He has done so, but has forgotten to draw his pen over the incomplete couplet to show that he had written it by mistake and had then cancelled it. For example, the incomplete couplets 58 and 69 are transferred to places whioh make them couplets 70 and 71 respectively.

1 *Vide* the fair MS. of the Meherji Rana library, 11. 20-24 of the *Kisaeh,* referring to the fire temple of Naosari, p, 36. Mr, S. M. Desafs rough MS., p. 40. The recent MS. of Mr. Framjee Nowrojee Kutar, p, 8,

2 Naosari Meherji Rana Library MS., 1. 211, p. 49,11. 9-10. Mr. Kutar's MS., p. 19,11. 10-11. S. M. Deesai's MS., p. 54,11. 2 and 3.

the Agiâry (fire-temple), and that all ceremonies should be performed with his permission, &c. They thus formally acknowledged Meherji Rana as their head. 1 give in the appendix the literal translation of the documents 1.

Of course, these documents do not say that Meherji Rana was appointed head for such and such services. But we must bear in mind that even nowadays, when people appoint somebody at the head of their society or institution, on account of his status, social position, and past services, they do not always say in the resolution of the appointment, that he is appointed for such and such past public services. These two agreements show, that the priests of Naosâri acknowledged, in the years 1579 and 1580, Meherji Rana as their head. Let us note here, that the years of the principal religious discussions at the Ibâdât-Khâueh m which the Naôsâri Parsees took part, and after which Akbar openly accepted the Parsee forms of worship, &c, were 1576 to 1579. So the date of the first document acknowledging Meherji Rana as their head, corresponds with the date when the principal religious discussions had closed. Badâoni mentions the event of the coming of the Naôsâri priests as a past event under the events of the year 986 Hijri, i. *e.*, 1578-79. The Târikh-i-Mamâlik-i-Hind also, places the event of the Parsees bringing about a change in the mind of Akbar, in about 986 Hijri.

This fact then supports the tradition, that Meherji Rana was acknowledged by the Parsee priests of Naôsâri, as their head, on account of some of his services in the cause of Parsee religion at the court of Akbar. It seems, therefore, tbat immediately on Meherji Rana's return from the court, the priesthood of Naôsâri formally appointed him their head, to settle all questions about sacerdotal affairs and sacerdotal fees. He was already their leader, but they now formally appointed him and acknowledged him as such* The date also tallies with the date given by Abul Fazl in his Akbarnameh,[2] as that, at which Zoroastrians were present in the court of Akbar.

Professor Darmesteter says on this point :—

" Les Mobeds originaires de Nausâri, e'est-à-dire I'immense majorité de la famille sacerdotale, reconnaissent un *Dâstûr des Dastûrs,*

1 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimiles of these two documents. *Vide* pp. 147-48.

2 Calcutta edition of Abdur Rahim, Vol. III., pp. 252-53; Elliot, Vol. VI., p. 59.

frêie image du Maubadân Maubad des anciens temps. La dignité est héréditaire depuis 1579 dans la famille de Mihirjirana, Mobed célèbre du temps d'Akbar, qui avait gagné une grande influence auprés de l'empereur et l'avait initié aux doctrines du Parsisme."[1]

Mr. Dosabbhoy Framjee, in his history of the Parsees, refers to this matter, and Says :—

" By his piety, learning, and irreproachable character, he not only gained the esteem of his fellow-countrymen, but his fame spread far and wide, even to the ears of the Emperor Akbar the Great, and he was summoned by that wise ruler to Delhi, that he might explain to him the tenets of the Parsee religion. It is said that the emperor was favourably impressed with the religion of Zoroaster, and bestowed upon the " dastur" a free grant of two hundred acres of land at Naôsâri, as a mark of his royal favour."2

Mr. B. M. Malabari, in his "Gujarat and the Gujaratis," says: "The Dustoor in India was a beneficent power even in Akbar's time. Those who have read of the Meherji Rana need not take the account for a mere rhapsody/' (2nd edition, p. 177.)

There is a third writing, that leads to show, that Meherji Rana continued to be acknowledged as their head. It is the copy of a letter, addressed by a prominent Parsee priest, Asdin Kâkâ of Naôsâri, to the laymen of Div in Kathiawâr, which was then a Parsee colony. It is dated *Samvat* 1646, i.e., 1590 A.D. Therein also, Meherji Rana is referred to, as the head of the community. I produce a very old copy of the letter.[3]

V.—Fifthly, among the Parsees, there is a particular mode of commemorating the names of their departed worthies, who have rendered eminent services to the community. I quote from my paper, " The Funeral Ceremonies of the Parsees, their Origin and Explanation." (pp. 30-31.) (*Vide* Journal of the Anthropological Society of Bombay, Vol II., No. 7, pp. 434-435.)

"The Parsees have another custom of commemorating the name of a deceased person, if he be a great public benefactor. At the conclusion of the above Oothumna ceremony on the third day, the head

1 Le Zend Avesta, par Darmesteter, Vol. I., Introduction III., p. LVI.

2 History of the Parsis, by Dosabhoy Framji Karaka, C.S.I., Vol. II., p. 3.

3 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimile—*Vide* Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 9, and below, pp. 162-63.

priest generally, or, ID his absence, an *akâdar* (اکابر), *i.e.*, a leader of the community, proposes before .the assembled Anjuman, *i.e.*, the public assembly, that the name of the deceased public benefactor, whose benefactions or good deeds he enumerates, be commemorated by the community consenting to remember the name of the deceased in all the public Oothumna religious ceremonies. This proposal is sometimes seconded by somebody, or very often it is just placed before the assembly without any formal seconding. When nobody opposes that proposal, silence is taken as consent, and thenceforth the name of the deceased is recited in all public religious ceremonies."

Now the name of Dastur Meherji Rana is thus commemorated in Naôsâri as that of a great departed worthy. It is not oral tradition alone, that has brought down his name as one of the departed grent men, worthy to be commemorated in the religious prayers, but his name is put down as such, in old manuscript books of prayers, where, alter the names of the ancient worthies of old Iran, we find his name commemorated. I beg to produce before the Society an old manuscript prayer-book where Dastur Meherji liana's *name* is thus commemorated.

The manuscript prayer-hook, which I produce, is one written on day Din, month Asfandârmad of the Yazdnjirdi year 1078 (i.e., 1709 A.D.). It is therefore 192 years old. It is written by Herbad Jamshed, son of Kaikobad, son of Jainslied.[1]

In this manuscript prayer-book, in the commemoration prayer, known as Nirang-i-bui-dadan ([illegible]) we first find the name of some eminent men of ancient Iran, and then the names of some of the departed worthies of India. In the latter list we find the name of Dastur Meherji Rana thus commemorated.2

---

[1] It is a large work of 438 folios or 876 pages. The colophon, which gives the name of the writer and the date in Persian, occurs on f. 363a,, 1. 12. It is lent to me by Mr. Manookjec Rustomjce Unwala. The colophon runs thus:—

فرجبد بدرود شادي و رامشني بروز مبارک دين و بماه مبارک
سفندارمد و بگاه هاون فرزانه و سال او ريک هزار هفتاد و هشت از
شهنشاه يزدجرد شهريار ساسان تخمه خجسته بشهر ايران کاتب الحروف
من خادم دين بنده هيربد جمشيد بن کيقباد ابن جمشيد

2 Folio 60 b, 1. 4.

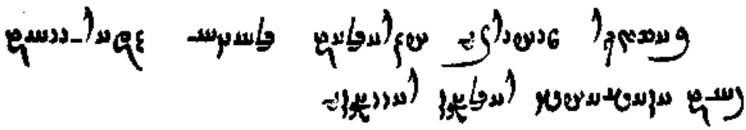

i.e., May Dastur Meherji (son of) Hervad Vâchhâ, of pious soul, be remembered here.

We thus find, that in a prayer-book, written 192 years ago, the name of Dastnr Meherji Rana has been commemorated as that of a great man. That must be for some good services to his community. These services were those at the Court of Akbar in favour of Parsee religion. Anyhow this old manuscript shows that he was not an obscure priest.[1]

[1] There are also other old manuscript prayer-books which contain the !Nirang-i-bui-dâdan prayer in which Dastur Meherji Rnna's name is commemorated. Two such manuscripts have been kindly lent to me. One of these belongs to Mr. Framroz Nowrozjee Kootar, and is kindly lent to me by Mr. Manockjee Rustonjee Unwala, It is an old manuscript in Zend characters, but its colophon is lost with some of its lost folios. In this MS. (f. 121b, 11. 3—5) we find the name of Dastur Meherji Rana commemorated as one of the departed worthies as follows :—

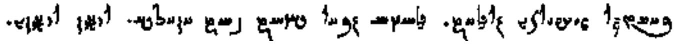

It is a manuscript of 151 folios, out of which folios 68, 69 and folios 73 to 86 are missing. It begins with Zend characters and Yathâ and Ashem, and contains the five *niyâshes* and some of the *Yashts, Afringâns* and *Afrins*. The last folio gives at the bottom the following heading for an *Afrin :—*

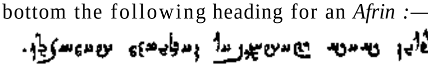

and then gives the word as the catchword for the next folio which, with the remaining folios, is lost.

Now though the colophon is unfortunately lost, the manuscript from its characters and paper appears, in the opinion of Mr. Tehmuras Dinshaw .Anklesaria. a fortunate possessor of many old manuscripts, to be at least 75 years old.

The second MS. which I wish to refer to is written in Guzrati characters. It belonged to the late Mr. Nanabhoy Dhunjeebhoy Banajee, of Bombay, and has been kindly lent to me by Ervad Nusserwanji Burjorji Desai. It is about 77 years old, being written in 1824 A.D. by Mobed Sorabjee Pestonjee Koyabhoy Sorabjee, a priest of the town of Suvali, near curat, at the desire of Behedin Kerbadjee Sohrabjee Kadvajee, a layman of the town of Broach. It is a large manusoript of 407 folios; some folios by another writer have been subsequently added in front and back of this MS., while binding it in its present condition.

સંવત ૧૮૮૧ નાં વરખે કારતગ શુદ ૬ વાર બુધે રાને ૧૧૯૪ ઇઆજદજરદી રોજ મુબારક ૨૫ મીનો આરશ યશ્મ માહ મુબારક ૧ ફરોખ ફ્રવરદીન માહ રપીથવેન રોજ સાલેવાનો શાકે ૧૭૪૬ તારીખ ૨૮

We have so far examined, at some length, the direct evidences in (1) Badaoni's Muntakhab-al-Tawârikh and *(2)* the Dabistân, and the indirect references, (3) in Abul Fazl's Akbar-nâmeh, (4) in the Farhang-i-Jehangiri, and (5) in the Târikh-i-Matnâlik-i-Hind, which clearly prove that it was the Naôsâri priests, who influenced Akbar, and explained to him the Zoroastrian forms of worship, and that Ardeshir came to India after the event.

અખતોબર શને ૧૮૨૪ અંગરેજી તારેખ ૯રીઆઈ ૫૧ મો એ દીને ખુરશેદે અબ્રાતાનું દફતર તમાંમ શંમપુરણ કીધુમે. એનું લખનાર આદરઆર કમતરીન મોબેદ શોરાબજી શુ૦ બી૦ એ. પેશતનજી શુ૦ બી૦ એ. કુઈઆ બાઈ બી૦ એ૦ શુરાબજી લખને રેવાશી શ્રી સુવાલી બંદરનાએ લખી તમાંમ કીધી છે તે કરતાં અશલ માફક નકલ કીધી છે મગર ભુલ ચુક હુએ તો મેરબાનગીથી દરશત કરવી શામારવી શહી * * ફરમાઈશ કરનાર લખાવનાર નેકનામ નેક શકનજાંમ નેક ખશલત જુવાંદુલત આહાલી હીમત બુલંદ શખાવંદ બેહેદીનાન બેહેદીન, શ્રી ૫ બેહેદી કૈખશરુજી શુ૦ બી૦ શુહેરાબજી બી૦ કડવાજી અટકે નાગોરે લખમે રેવાશી શ્રી પ્રાજે ભરચખ બંદરનાએ લખાવી છે. આદા પોતાની ઉમેદે પઢવા તા૦ પઢવવાને શારૂ આરા પોતાનો જર આપીને લખાવી છે. એ કેતાબ જે કોઈ ચોરે તા૦ ચોરાવે તા૦ લઈજાઈને ઓરવે તે શ્રી દાદાર અહુરમઝદનું ચોર થાએ અને તે ઉપર હમેશા લેઆનત હોજો ને લેઆનત માંહાં ગેરફતાર હોજો. એહુનાબાદ એહુનતરજ બાદ. તમાંમશુદ નાંમ તમામશુદ.

Tho writer soys in the above colophon તે કરતાં અશલ માફક નકલ કીધી છે i.e., "it has been exactly copied from another original." Ho the name of Dastur Meherji Rana must have been recorded in the original, of which this was a copy, and which original must, therefore, have been written long before 1824 A.D.

The prayer of Nirang-i bai-dâdan is written on folios 40 to 43 of this manuscript, and the name of Dastur Meherji Rana is commemorated on folio 43a, 1. 2, as દસતુર મેરજી એરવદ વાચા એદરીઆદ બાદ અનુશેહ રવાં રવાની.

Now the fact of Dastur Meherji liana's name being commemorated in the prayer of Nirang-i-bui-dâdan, in a manuscript prayer-book written by a priest of Surat, for a layman of Broach, is very significant in itself. It shows that Dastur Meherji Rana's name and fame were not confined to Naôsâri itself, but were known much beyond that town. This manuscript which is about 77 years old, and which, as its writer says, is an exact copy of an older manuscript, clearly proves that. Again, the fact, that the name of Dastur Meherji Rana is still commemorated in prayers in Broach confirms this view. Khan Bahadur Adarjce Muncherjee Dalai, B.A., one of the Trustees of the Parsee Punchayet of Broach, in a letter, dated 17th November 1901, in reply to my inquiry, says, " the name of Meherji Rana is taken in our આફ્રીન અને ધુપ નીરંગ prayers as under. "દસતુર મેહેરજી એરવદ વાછા" before the name of દસતુર અસપંદીઆર દસતુર કામદીનજી" (Dastur Aspandyâr Kamdin was a learned high-priest of Broaeh. He was the author of the book કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર referred to above (p. 28).)

As to why Dastur Meherji Rana's name is commemorated in prayers in Broach, Khân Bâhadur Adarjee says, that it is not authoritatively known, but the Mobeds say, " that it was in consideration of his high scholarship and his fame in the court of Emperor Akbar.*' He adds: " It will be noted that his name is recited just after the name of અરદેશર બાબેગાન (Ardeshir Babegân, Artaxerxes I of the Greeks) and just above that of દસતુર અસપંદીઆરજી દસતુર કામદીનજી" (A spandyârji Kâmdinji).

We have also examined, at some length, the evidences and facts based upon (1) the original documents about the grant of land by king Akbar, (2) an old song of Tansen, a contemporary of Akbar, (3) Dastnr Shapurjee Sanjana's book written in A. D. 1765, (4) three old documents, (5) and the book of prayer written in A. D. 1710, which lead to show, that it was Dastnr Meherji Rena, who, as the leader of the Naôsâri Parsees, explained to Akbar, the religion of Zoroaster.

III.

We will now examine the objections that have been raised (I) to the mission of the Naôsâri priests in general, and (II) to that of Dastur Meherji Rana in particular.

(I) Two objections have been raised against the capability of the Naôsâri mission ; (1)*firstly,* that the Parsees of Gujerat were ignorant at the time, and so were not capable of taking any part in the discussions at the court of Akbar; (2) *secondly,* that Naôsâri itself, was a town in a corner of Gujerat, and was not in a position to produce capable men to explain to king Akbar the religion of Zoroaster.

1. It is said: "The state of the Parsees of Guzerat at those times abundantly confirms this inference, that none of them could have possessed the requisite ability to take any part in the learned and philosophic discussions of the Ibadat-khana." 1

(a) Drs. West[2] and Geldner2 and Professor Hodiwâlâ[3] have shown, elsewhere, that there was no such general ignorance, as that which is attributed.

(b) But it appears that the state of the Zoroastrians of Persia, was not after all much better than that of the Zoroastrians of India. It is said, of the Zoroastrians of India, "We have some historical records which prove clearly that their standard of knowledge was very low, and that there was no man among them of even ordinary learning. They were a down-trodden people among unsympathetic aliens, entirely absorbed in obtaining a decent livelihood."[4] If that was true of the Zoroastrians of India, it was not less true of the Zoroastrians of Persia. The Zoroastrians of Persia lived among

1 Mr. Karkaria. Journal of the B. B. R. Asiatic Society, Vol. XIX., No. LIII., p. 247.

2 *Vide Jam-i-Jamshed* of 24th September 1898. *Vide* Appendix pp. 165-66 for extracts.

3 *Vide* Letters to the *Bombay Gazette* in October and November 1896.

4 Mr. Karkaria. Journal of the B. B. R. Asiatic Society, Vol. XIX,, No. LIII., p. 297.

aliens more unsympathetic than those among whom their co-religionists in India lived. Owing to this want of sympathy, their number in Persia went on diminishing, while that in India went on increasing.

In the very letter sent to India from Persia in 1478 through Nariman Hoshang, on whose authority the above statement is made, we have a passage in which the Zoroastrians of Persia deplore their fall in religious matters as much as they do that of their co-religionists in India. The passage runs thus :

بدانند که در روزگاری که گذشته است از کیومرث تا امروز هیچ روزگار سخت‌تر و دشوارتر ازین هزار سر هیشم نبوده است و نه از دور ضحاک [2] تازی و نه افرسیاک و نه تور جادو و نه اسکندر یونانی که دادار اورمزد میگوید که این کسان گران گناه‌تر اند و ازین هزاره سرکه اورمزد گفته است که هشتصد و چهل و هفت سال که گذشته است پشترین روزگار بتر نبوده است اما بهدین درین زمانه کار کرفه کردن وراه اورمزد دسترس اندک است و نیرنگ و برسم و یوزداثرگری و پاکی و پلیدی هم اندکي بجای مانده است و باقی از دست افتاده است چه از ایران و هندوستان همه بسیار پاکي و پلیدي ره و رسم است

(Bombay University MS. of Darâb Hormazdyâr's Revayet, vol. I., f. 11b, II. 1—7. Letter brought by Nariman Hoshang. The MS. of Barjo Kamdin's Revayet in the Mulla Firoa library, p.336,11. 7—16, MS. No. 2, VII., in Rehatsek's catalogue, p. 178.)

Translation.—They may know, that during the time that has passed, since (the time of) Kayômars up to this day, no time—neither in the time of Zohâk the Arab, nor in that of Afrâsiâk (Afrâsiân), nor in that of Tûr, the magician, nor in that of Alexander the Greek, of whom Oharmazd the Creator has said that those persons were great sinners—has been more hard and troublesome than this end of the millennium of Aêsham (the demon). And previous[3] times have not been worse than this millennium, of which Oharmazd has spoken, and of which 847[3] years have passed away. But during these times, the Behedins resort very little to works of righteousness and to the path of God; and very little of *nirang* and *barsam* and Yaôzdâeragiri

---

1 Corrected according to the copy of Mulla Firoz library. B. U. (Bombay University MS.) has قازی

2 Reading peshtarin. If read pashtarin " the most ignoble."

3 This number of years (847) also gives the Yazdajardi date, when this letter was written.

(i.e. performance of religious services) and of purity and impurity, has remained. The rest has fallen away from our hands both in Iran and in Hindustan. Many rules both of purity and impurity are in vogue.

Herein the writers from Persia complain, that the Behedins of the time are less after works of righteousness, and that there is very little of the religious observances of the *nirang, barsam,* and *Yaozdâgragiri.* They clearly say that the same is the case *both in India and Persia.* (چه از ایران و هندوستان). We thus see from the very Bevâyet from Persia referred to as pointing to a poor state of religious knowledge in India, that the state of the Zoroastrians of Persia was in no way better than that of the Zoroastrians of India.

Again, in the second letter brought by the same Nariman Hosbang in 850 Yazdajardi (1481 A.D.), they similarly deplore their own condition.

این ضعفان چهار کس پنج کس هستند که اندر خط پهلوی راه میدانند فاما آنچه اصل است یافت نمیشود از سبب آنکه بداد و ستد روزگار وتن و جامه آلوده شده اند

(Bombay University MS. of Dârab Horrnazdyar's Revayet, vol. L, f. 136,11. *6-7.)*

Translation.—Among us poor persons, there are four or five persons who know their way in Pahlavi writing. But what is original is not known, for this reason that owing to oppression[1] and tyranny,[2] our fortunes, bodies and clothes have all been contaminated.

Thus we see that the position of the Zoroastrians of Persia at that time was not very enviable. Of course, being in their ancestral land, they had the advantages of having some of the old Zoroastrian books in their possession and *of* carrying on some of the old traditions of their community; but then, on the other hand, they were still under the iron grip of their Mahomedan rulers, under whom their number gradually diminished by conversion. lt is true, that the Zoroastrians of India received from Persia explanations of some of their questions, but the mere fact that they asked for information from Persia, does not prove that they were, as alleged,[3] altogether ignorant of the principles of their religion, and were not capable to explain those principles to their ruling monarch. Why, even now, several Parsees,

1 داد lamentation under oppression. 2 Lit. ستد taking.

3 Journal, B. B. R. A. S., Vol. XIX, No. LIII., p. 297.

in case of difference of opinion or in case of controversial questions, or even in ordinary matters, address questions to scholars—-to Christian scholars—in Europe and America. But that fact should not lead one, centuries after to-day, to conclude that the Parsees of India in the 19th and 20th centuries were altogether ignorant of their religion, and were not capable to understand or explain to others, their own religion. Sir James Campbell takes a similar view of the questions sent to Persia in the 16th and 17th centuries. He says the questions sent to Persia were on " doubtful points of religious practice" *(Bombay Gazetteer,* Vol. XIII, Thana, Part I., p. 254). Dr. West takes a somewhat similar view *(vide* Appendix, p. 166).

(c) But we have other contemporary authority, to show, that during that time one bad not always to go to Persia, to seek knowledge on Zoroastrianism. There were Mobeds in India, who could impart knowledge to seekers after truth. The other authority I refer to, is Abul Fazl, the minister of Akbar.

We find from the table of dates given above, that Abul Fazl appeared at the court in 1574. His father, Shaikh Mubârak, was of the Mâhdawi sect. He had attached himself to the religious movement, which had first begun in 900 Hijri, and which was suggested by the approach of the first millennium of Islam, when Imâm Mâhdi was to appear. Abul Fazl also belonged to the sect, to which his father belonged. Mubârak was persecuted for his Mâhdawî views and for his liberal tendency. As Blochmann says : " The persecutions which Shaikh Mubârak had to suffer for his Mahdawî leanings at the hands of the learned at Court, did not fail to make a lasting impression on his (Abul Fazl's) young mind . . . . The same pressure of circumstances stimulated him to unusual exertions in studying, which subsequently enabled him during the religious discussions at Court to lead the opposition and overthrow by superior learning and broader sentiments, the clique of the Ularnâs whom Akbar hated so much." [1] About this study referred to above, Abul Fazl himself says in his Akbar-nâmeh.

" My mind had no rest, and my heart felt itself drawn to the sages of Mongolia[2] or to the hermits on Lebanon ; I longed for interviews with the lamas of Tibet or with the pâdrîs of Portugal, and

1 Blochmann, Âin-i-Akbari, Vol.1., Introduction, pp. x.-xi.

2 Lit. boundary of Khata, a province in Northern China,

I would gladly sit with the priests of the Pârsîa and the learned of the Zend Avesta,"[1]

Abul Fazl here describes his state of mind and his course of study at the time of his introduction to the Court of Akbar, which was in 1574 A.D.

Now then, if there was such a general ignorance, as alleged, among Indian Parsees, that none could explain their religion to king Akbar, who were the priests *(mobeds)* of the Parsees and the learned of the Zend Avesta, whose interviews Abul Fazl sought, in and before 1574 for gaming knowledge in religious subjects? They cannot be Ardeshir and his suite, because they came after 1592 A.D.

(d) But, for the sake of argument, take for granted, that the state of the Parsees of Guzerat at those times generally was not good. But that does not show, that there were not individual members here and there, head and shoulders above the common class of men. The mass may be ignorant, but there may be individual members, at least capable to explain to the ruling monarch the tenets of the Zoroastrian religion.

2. In this controversy, Naôsâri is spoken of as a town in " a corner of Guzerat," and as such, it is supposed not to be capable to produce men, who could explain their religion to Akbar.

(A) But it appears both from the Tabakât i-Akbari of Nizamuddin Ahmad and the Akbar-nâmeh of Abul Fazl, that it was a town of some

1 Blochmann. Âin-i-Akbari, Vol. I., Introduction, p. xii. This passage is quoted in the notes to Akbar's Dream by Tennyson. *(Vide* The Complete Works of Tennyson, published by MacMillan and Co., 1894 (p. 845). The following is the original Persian text of the above passage :—

شورستان خاطر مرا علاج مفید نمی آمد گاه دل بصحبتِ دانایانِ خطّهٔ خطا کشیدی — و گاه بمرتاضانِ کوهِ لبنان خاطر را میل پدید آمدی گاه شوق همزبانیِّ جوگیان تبّت آرام گسل گشتی و گاه همنفسی پادریان پرتگال دامنِ عزیمتم گرفتی و گاه همنشینیِّ موبدانِ فارس و رموز دانی ژند واستا شکیب ربای خاطر شدی

Akbar-námah, edited for the Asiatic Society of Bengal by Abd-ur-Rahims, **Vol. III.,** p. 84, 11.10-13.)

" Et j'aurais aussi volontiers abordé les prêtres des Parsis et les théologien du Zend Avesta." L'Empereur Akbar, par le Comte F. A. De Noer, traeluit de l'Allemand, par G. B. Maury, Vol I., p. 305.

importance. In the time of Akbar's father, Humâyûn, one of the nobles of Saltan Bahadur of Guzerât, who was *fighting* against Hurnâyûn had "prepared a fortified position in the neighhourhood of Nausârî . . . . He took possession of Nausârî and . . . marched against Broach."[1] According to Abul Fazl also, " Khân Jahân Shîrâzî and Rûraî Khâu, whose name was Safar, and who was the builder of the fort of Surat, operated in concert. They took possession of Nausârî, which was held by Abdu-lla Khân, an officer of Husain Kbân, and he retired to Broach." 2 Being so close *to* Surat, an important city of Gruzerat, Naôsâri could not long remain unknown. Akbar was at Surat, and so the town of Naôsâri close to it, may have drawn his attention also.

From the Âin-i-Akbari[3], we learn, that out of the 33 Mahals of the Sarkâr of Surat, it was 19th in point of area, as well as 19th in point of the revenue it brought to the State. Its area was 17,353 bighas and its revenue was 297,720 dâms. It was known for a " manufactory of perfumed oil found nowhere else."

(B) Even taking it for granted, that Naôsâri was in a mere corner of Guzcerat and not well-known, the very fact, that Badâôni, the contemporary historian of Akbar, while speaking of the Zoroastrians, who came to the court of Akbar to take part in the religious discussions, mentions the town by name, and says that the Parsees were from Naôsâri, shows that he attached importance to Naôsâri, at least as a town which could send capable Parsees to the meetings of the Ibâdat Khâneh of Akbar. Surat, Rânder, Broach Ankleshwar and Khambayet (Cambay) were well-known as Parsed towns. Out of these, he names Naôsâri, as *the* town sending Parsees to the court of Akbar. If any Parsees from Persia had come to the Court, Badâôni would have mentioned that fact.

Out of the different Parsee towns, named above, Raner or Bander in the immediate vicinity of Surat, is specially mentioned by Abul Fazl, in his Ain-i-Akbari, as a town of the Parsees. He says (Calc. Text, Vol. I., p. 488,11, 2 and 3). و زردشتي كيش از فارس

[1] Tabakât-i-Akbari. Munshi Newul. Kishore's lithographed edition of 1875 A. D., p. 198,11. 21-23, Elliot's History of India, Vol. V., p. 197.

2 Akhar-námah, Bengal Asiatic Society's ed. by Abd-ur-Rahim, Vol. I., p. 142, ll. 20-21, Elliot's History of India, Vol. VI., p. 15.

3 Ain-i-Akbari, Blochmann's edition, Vol. I., p. 498, 1. 13, Column 1., Col Jarrett's translation, Vol. II., p. 267.

(روغن خوشبو آنجا سازند كه در هيچ جا نشود)

آمده بنگاه ساخته اند زند و پازند بر خوانند و دخمها بر سازند

I.e., " The followers of Zoroaster coming from Persia, settled here. They follow[1] the teaching of the Zend and the Pâzend and erect funeral structures." (Jarrett's Translation, Vol. II, p. 243.) Thus, though according to Abul Fazl, Rander was specially known as a colony of the Parsees, according to Badâôni, and the author of the Dabistan, it was the Naôsâri Parsees, who were invited at the religious' discussions of the Ibâdat Khaneh, This fact in itself is very significant. It shows that Naôsâri was looked at, as an important town, as far as learning and religious knowledge of Parseeism was concerned.

(C) But there is another very important fact, which shows, that Naôsâri was then well-known as the principal centre of Parsee priests. It is, that when the Zoroastrian priests of Persia addressed their replies to the questions from India, they put down the name of Naôsâri and the names of its leading priests first, and then the names of other towns and their priests. We find this from several Revayets.

(a) In the Revayet from Iran, dated *rôz* Khorshed *mah* Abân 847 Yazdajardi (25th June 1478)[2], addressed to Changâh Shah and brought by Nariman Hoshang,[3] the name of Naôsâri is mentioned first, and then the names of Surat, Ankleshwar, Broach and Cambay. The address runs as follows :—

نام ستایش و یاری دادار اورمزد........بکام و نام و سایهٔ شادمانی
و زندگانی و فیروزی و به روزی کدخدایان و بهدینان هندوستان
و سالار شهر نوساری چنگه شاه و باقی اذورنان و ردان و هیربدان
نساری و دیگر سورت وانکلیسر و بروچ و کمبایت Bomb. Univ. MS.,)
Vol. I.,f. 11a, 11. 13-19).

[1] The word is khânand, which means " They read."

2 Vol. I. (folio) 13a, I. 2, Bombay University Library MS., whiohis written by Dârâb Hormazdyâr himself from 20th April to 21st November 1679. *Vide* Dr. West's remarks in the beginning of the MS. p. 1,11. 15 to 18. This particular portion was written by Dârâb Hormazdyâr on M êhê (Mohôr) *rôz mah* Deh 1048 Yazdajardi (i.e., 15th August 1679 A.D.) (f. 13a, 1. 10). (Mulla Firoz library MS. of Barjo Kâmdin's Revayet, p. 335.)

3 *Ibid.* f. 13a, 1. 7, Parsee Prakash, Vol. 1., p. 6.

این کتاب از ایران نریمان هوشنگ بهروچی آورده بود کاتب الحروف
من دین بنده داراب بن هرمزیار بن قیامدین بن کیقباد لقب
سنجانان هرکه خواناد بر نویسنده آفرین برساناد روز مه ماه مبارک
دی سال یک هزار چهل و هشت از یزدجردی

i.e., (By) the name, praise and help of God......May they (live) in (the enjoyment of) their desire and name and protection and happiness and life and success and good livelihood,—they, the masters of house and the Behedins of Hindustan, and Jangê Shah[1], the chief of the city of Naôsâri and the rest of the Âthornaus (*i.e.* priests) and leaders and Herbads of Naôsâri and also of Surat and Anklesar and Broach and. Cambay.

(b) There is another Revâyet from Sharfâbâd (شرفاباد) in Persia, known as Nariman Hoshang's second Revâyet.[2] It is dated *rôz* Daêpadin *mâh* Daê, eight hundred and fifty[3] (A.D. 1481). It is also addressed to the Parsees of Hindustan, among whom those of Naôsâri are specially mentioned.[4]

(c) There is a third Revâyet, dated *rôz* Ormaad, *mâh* Khordâd 880 (A. D. 1511), from Persia,[5] where the Parsees of Naôsâri are addressed before those of Cambay, Broach, Surat and Ankleswar.6 We do not find the name of the messenger of this Revâyet.

(d) There is a fourth Revâyet, known as Shâbôr (Shapûr) Âshâ's Revâyet.[7] It was written in Yezd and dated *rôz* Depâdar *mâh*

---

[1] Commonly known as Chângâshâh, In the collection of the Revâyets by Burzo Kamdin, we find the name properly written چنگ شاه. *Vide* Mulla Firoz Library MS. (Rehatsek's Catalogue V I I , 2), p. 335,1. 18.

2 Bombay University Library MS., Dr. West's contents, p. 6,1, 5 ; Parsee Prakàsh, Vol. I., p. 6. 3 *Vide* Bombay University MS., Vol. I, folio 13b, 11. 17-18. Mulla Firoz Library MS., Vol. II., p. 504,1. 3. Dr. West and Mr. Patel give 855. I think Dr. West is guided by the reading of Mr. Patel, because the Bombay University MS., which he follows, gives 850. The passage, of the date runs as follows in the Bombay University MS. (f. 13b, 11. 17-18)

فرجبد بهروز شادی و رامشنی اندر روز دیپدین و ماه دی سال
هشتصد و پنجاه پس از تاریخ یزدگرد شهریار نبشته شد بجانب دستوران
و ردان و هیربدان و حکیمان و فرزانگان انجمن هندوستان

† بس for پس. after the date of Yazdajardi. *(Vide* Dr. West's remark, p. 6,1. 4.)

4 *Ibid*, folio 13a, 1. 16,17. بجانب هیربدان و بهدینان و پیشوایان و کدخدایان هندوستان و ساکن قصبهٔ نوساری Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 6.

5 *Ibid*, f. 16a, 11. 1 and 2 on the margin. Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 6.

6 *Ibid*, folio *15a*, 11. 9 and 10. Mulla Firoz Library MS., Vol. II., p. 508,' 11. 6-7.

7 This Revâyet is spoken of in the Parsee Prakâsh (Vol. I., p. 7) as Câmâ Ashâ's Revâyet. (a) We have a very old copy of the Bevâyet belonging to the Dastur Meherji Rana Library at Naôsâri. *(Vide* the printed catalogue of

Bahman 896 Yazdajardi (1527 A.D.). Therein also the priests of Naôsâri are addressed first[1] and then those of Cambay.2

' *(e)* In the fifth Revâyet, brought from Persia, by Aspandyâr Yazdyâr and Rustam, dated *rôz* Khordâd *mâh* Ardibehesht 904 Yazdajardi (1535 A.D.), the priests of Naôsâri are addressed first and then those of Surat and Cambay.[3]

***(f)* The sixth Revâyet is that known as that of Kâûs Eâmdin written in 922 Yazdajardi (1553 A.D.) Therein the priests of Naosari are addressed first and then those of Surat, Ankleshwar, Broach and Cambay. *(Vide* below, p. 64, for particulars.)**

***(g)* The seventh Revâyet, which I want to refer to, is that[4] from Turkâbâd in Persia, dated *rôz* Shehrivar *mâh* Farvardin 996[5] (1626 A.D.), brought by Bahman[6] Aspandyâr. It, also, is first addressed**

the first Dastur Meherji Rana Library printed in 1894. Guzarati catalogue of Zend, Pahlavi, Pazend books, p. 64, No. 2$. It is a MS. of 236 folios). *Vide* folio 101 *b,* 1,10, for the name of the messenger. (b) We have another old, but a little later copy of this Revâyet belonging to Mr. Manockji Rustomji Unwala. It is a MS. of 241 folios. *Vide* folio *119b,* 1. 11, for the name of the messenger. (c) We have another old manuscript of this Revâyet belonging to Mr. Tehmuxas Dinshaw Anklesaria. Its colophon is lost. It is a MS. of 79 folios.

1 *Ibid.* Meherji Sana Library MS., folio *la,* 1.12. Mr. M. R. Unwala's MS., folio *2a,* 1.1. Mr. Tehmuras's MS., folio *lb,* 1. 14.

2 *Ibid.* Meherji Rana Library MS., folio 1*b,* 1. 3. Mr. M. R. Unwala's MS., folio 2*a,* 1. 9. Mr. Tehmuras's MS., folio *lb,* 1. 21. The passages of the address and dates are quoted and more particulars are given below, pp. 66-67.

3 Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 8.

4 Bombay University Library Manuscript of Dârâb Hormazdyâr Revâyet, Vol. I., f. 69a, 1. i. Mulla Firoz Library MS., Vol. II., p. 453. For reference first to the priests of Naôsâri and then to those of Surat and Broach, *vide* p. 453, ll.2 and 4 and 6, respectively. For date, *nde* 1. 13, For the name of the messenger, *vide* 1.16. Parsee Prakâsh, Vol. I., p. ll. 5 *Ibid,* f. 69b, 1. 21.

این نامه در روز شهریور ماه فروردین سنه ۹۹۶ یزدجردي نوشته شد

6 *Ibid,* f. 69a, 1.19, and f. 70a, 11. 2 and 4. The following passage gives some paticulars about the messenger :—

و معلوم دستوران و هیربدان و موبدان و بهدینان کشور هندوستان
بوده باشد که بهدین بهمن بن اسفندیار در ایران شهر در ولایت
ترکاباد تشریف آورده و چند روزی بخدمت بود و چون براه کشتي
و توان دریا آمده بود اورا توجش لازم بود و آنچه قاعدهٔ دین
زرتشتي بود اورا توجش فرمودیم قبول کرد و تمام بهای رساند و

to the priests and the laymen of Naôsâri[1] and then to those of Surat[2] and Broach.3

(h) The eighth Revâyet is that known as the Revâyet of Bahaman Poonjiêh of Surat, brought from Kirman (این کتابت از کرمان زمین بهدین بهمن پونجیه سورتیه آورده است[4]). It is addressed first to the Dasturs of Naôsâri,[5] and then to those of Surat[6] and Broach.[7] It is dated *rôz Â*dar *mâh* Bahman 996 Yazdajardi[8] (A.D. 1627), نوشته شد این رقعه نامه بروز آذر نهم و ماه قدیم بهمن یازدهم ماه الهی سنه ۹۹۶ یزدجرد

Thus we have the authority of eight Revâyets from Persia, all written in the fifteenth, sixteenth and seventeenth centuries, to show, that in those times, at least as far as the Parsees were concerned, Naôsâri was not an unknown town in a corner of Gujerat, but

---

اورا برشنوم کردیم و نه شوه داشت و خدمت آب و آتش ها و آتش ورهرام آنچه قواعد دین بود کرده تا واضح بوده باشد دیگر معلوم بوده باشد که خدمت خاتون بانو پارس که زیارت گاه است هم کرد

(Ibid f. 69a, 1. 18 to f. 69b. 1. 1.) the oustom referred to here, that Zoroastrian priests travelling by sea should perform a purificatory ceremony, is an old one. O*f.* " Neither would his (Vologeses I.) brother Tiridates refuse coming to Rome to receive the Armenian diadem, but that the obligation of his priesthood withheld him (Works of Tacitus, Vol. I., The Annals, Bk. XV. 24. The Oxford translation.) The Ziârat-gâh (a place of pilgrimage) of Khâtûn Bânû, the daughter of the last king Yazdajard, referred to here, sounds strange in the ears of a Zoroafctrian, but the statement shows under what kind of Mahomedan influences the Zoroastrians of Persia had fallen. For the story of this lady Khâtun Bânu, *vide* Parsee Prakâsh, Vol, I., p. 12.

1 *Ibid, f. 6*9a, 1.5. 2 *Ibid,* 1. 9.

3 *Ibid,* 1.11.

4 Bombay University Manuscript of Dârâb Hormazdyâr's Revâyet, f. 65a, 1. 3. Parsee Prakâsh, vol. I., p. 12. This messenger Bahaman Poonjieh is the same person as Bahman Aspandyâr of the preceding Revâyet. In this Revâyet also at one place he is spoken of as Bahman Aspandyâr.

و التماس فقیران این جانب آنست که گوشهٔ خاطر از بهمن بن اسفندیار
دریغ نفرمایند و همه روز اورا حرمت داشته که پسند ایزد است

(ibid, f. 65b, 1. 6).

Vide Mulla Fiross Library MS., Vol. II.-, 449. For references first to the priests of Naôsâri and then to those of Surat and Broach, *vide* ibid, *11.* 7, 10 and 11 and 13 respectively. For the name of the messenger and for his good services f. 449b., 1. 2.

5 *Ibid, 1.* 9. 6 Ibid,ll 12 and 14. 7 *Ibid, 1.* 16. 8 *Ibid,* f. 68b,1.20,

was well known, not only here, but also in Persia, as the centre of Parsee priesthood, and that the Parsees of that town took a good deal of interest in all religious subjects.

II. Against Dastur Meherji Rana personally, the following objections have been raised:—

(1) That he was an obscure priest.

(2) That his name is not mentioned in the histories of Akbar's time.

(3) That tradition attributes to him miracles, which are not referred to at all in the histories of Akbar's time.

(4) That he is reported in traditional songs to have invested Akbar with Sudreb and Kusti, the symbols of Zoroastrianism, which is not possible.

We will now examine these objections.

(1) We will first examine shortly the allegation, that Dastur Meherji Rana was an obscure priest in a corner of Gnjerat, and was therefore not capable of taking an active part in the religious discussions and of explaining to Akbar the principles of his religion. I beg to produce (A) several old documents, and (B) several old manuscripts which lead to show, that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, but that he was one of the leading men of Naôsâri.

(A) Firstly, I will produce some old documents.

(a) I beg to produce an old copy[1]—not the original itself—of a document dated *rôz Â*dar *mâh* Aspandârmad Samvat 1622 (A. D. 1565-66), wherein Dastur Meherji Rana's name stands first among the signatories.[8] It is a kind of agreement amongst the priests themselves, to perform the religious ceremonies properly and conscientiously, to charge only legitimate fees and not more, and to give all proper account of the professional fees received, etc. Dastur Meherji Rana would not have signed at the top, had he been an ignorant obscure priest, as alleged.

(b) I produce an original document,[3] four years later in date. It is a document about 381 years old. It is dated *rôz* Ardibebesht *mâh* Aspandârmad 1626 Samvat, *i.e.* 1570 A. D. It is an agreement

1 *Vide* appendix for the photo-litho facsimile and pp. 151-153.

2 Dastur Meherji Rana signs his name as " Mâhiâr Vâchhâ." Mahiâr was his proper name, of which Meherji is the popular rendering. Râna was his own father's name. But as he was adopted by Vâcchâ, he adopted his adoptive father's name.

3 *Vide* appendix for the photo-litho and below PP.154-55.

Among the Parsee priesthood themselves, to abstain from the drink of toddy, at the time when they were engaged for some days in particular rituals. The toddy of Naôsâri was then, and is even now, as much known in Gujerat, as the beer of Munich is known in Europe. So it Was, and is even now, a favourite beverage of the Naôsâri people. But being a little intoxicating, they agreed among themselves not to drink it during those days when they were engaged in certain ceremonies, *e. g.* Bôi-devi (i. *e.* the ceremony of officiating at the Fire-temple). Among the signatories of this document, Dastur Meherji Rana is the first. This would not have been the case, had he been an ignorant obscure priest, as alleged.

(c) I produce an original document[1] of three years' later date, *i.e.*, it is about 328 years old. It is dated *rôz* Hormazd, *mâh* Shehrivar Samvat 1629, *i.e.* 1572A.D. It is an agreement signed by some of the leading laymen of Naôsâri, on behalf of the community in favour of Mahiâr Vaccha[1] (Meherji Rana), assigning him, in a place called (પીપલીઆ વાડી) Pipaliâ-wâdi, apiece of ground 10 bighas in area, with 50 palm trees and 100 date trees. This seems to be given to Meherji Rana, as the head of the priests, for religious purposes. They undertake that the land shall be maintained free of taxes.

These three documents, then, show that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, as alleged, but that he was a leading priest, even before his departure to the court of Akbar.

B.—Now we come to old manuscripts.

(a) In the Revâyet of Dârâb Hormazdyâr, we have a letter brought from Persia, by Faridun Murzbân. We find it addressed to two Dasturs, the first of whom is Dastur Mâhyâr[2] (Meherji Rana). Judging from the names mentioned, Dr. West thinks it to have been written about 1570 A. D.[3]

1 *Vide* appendix for the photo-litho facsimile and below pp. 155-58.

2 University Library Manuscript, Vol. I., f. I6b, 1. 10. *Vide* 1. 17 for the name as Faridun Marzbân.; 1. 19 for Fredun's name singly. There the name is written فریدون و مرزبان *i.e.* ,Faridun and Murzbân, as if the letter was brought by two persons, but the letter vâv for ' and' seems to be a mistake of the copyist, because later on the messenger is spoken of in the singular number. They Bay التماس است که از همه طور اورا از کوشهٔ خاطر دریغ نفرمایند (1.19), Again, later on, the messenger is spoken of singly as Faridnn (1. 20). In the references to this letter, the full name seems to have been taken as that of two brothers by mistake. *(Vide* Dr. West's remarks in Vol. I; of the Bombay University Library, p. 3, 1. 6.) 3 *Ibid.* Dr. West's remarks attached at the beginning, p. 3, 1. 8; p. 6,11.14-15,

I quote the passage from our Bombay University manuscript Revâyet. دستوران دینداران دین اموزگاران دین چاشیده‌اران دین سراینیداران پنت گفتاران نیایش ورزیداران درست اوستاء راست داوران از نیاکان آذرباد بن مارسفندان استوان دین زرا تشتی چو دستور ماهیار و دستور هوشنگ را یک صد هزاران درود

It must be noted, that Dr. West[1] says, that this manuscript Bevâyet of our University library " is probably the original (compilation of Dârâb Hormazyâr Frâmroz Kiyâmu-d-din -(or Kawâmu-d-din) Kai-Kubâd Hamajiyâr Padam Sanjânah, and containseleven colophons written in his name and varying in date from 20 April to 21 November 1679), at which latter date the compilation was completed." So it is about *222* years old.

***(6)* In a Revâyet2 of 922 Yazdajardi (A.D. 1553), addressed to the Dasturs, Herbads and Behdins of Naôsâri,[3] Surat,[4] Anklesar,5 Broach[6] and Kambâyat[7] (Cambay), by the priests of Persia, we find the name of Dastur Meherji Rana, put at the head of all. It is the Revâyet, known as " Revâyet-i-Kâûs Kâmdîn[8] (1553)."**

The commencement of the Revâyet which contains the address runs as follows[9] :—

بدستوران و هیربدان پیشوایان و کدخدایان و بهدینان و مینو نگریداران مانترنیداران اشای ورزیداران چون دستوران و کدخدایان بهدینان قصبه نوساری چون دستور ماهیار بن واچها دستور بهمن بن چانده دستور خورشید بهرام..................

The date of the receipt of this Revâyet from Yezd in Persia is given at the end, and runs thus ([10]) :-

از آن تاریخ از یزد آمد ماه بهمن روز بهمن نهصد و بیست و دو ۹۲۲

***i.e,* month Bahman, day Bahman, 922.**

I produce an old copy of this Revâyet belonging to the Dastur Meherji Rana Library of Naôsâri. Some of its folios are missing, and

1 *Ibid. Vide* his remarks attached at the beginning of the MS, Vol. I . , p. 1, ll. 15-19.

*** Manuscript belonging to Mr. Manockjee Rastomjee Unwala, pp. 177 to 190. 3 *Ibid,* p. 177,1. 15; p. 178,1.11. 4 *Ibid,* p. 179, ll. 2 and 5. 5 *Ibid,* p. 179,1. 8. 6 *Ibid,* p. 179,1.10. 7 *Ibid,* p. 179,1.13.**

8 *Vide* Bombay University Library Manuscript, Vol. I. Dr. West's contents in the beginning, p. 3,1.14. *vide* Mr. Manookji R. Unwala's MS, p. 201,1.12.

9 Mr. Maneckji R. Unwala's manusoript of this Revâyet, p. 177,11.13-15.

10 Ib*id,* p. 19O, 1.9.

among them, the one that contains the above date of its receipt. Again, some of the folios are not bound in proper order (*vide* pp. 15 to 22 of this MS. for the Revâyet in question; *vide* p. 15, 11. 7-9, for the address). In the catalogue of the first Dastur Meherji Rana Library published in 1894 in the Gujrati list, p. 65, of Zend, Pahlavi, and Pazend manuscripts this MS. bears No. 30. It is a MS. of *76* pages.

Thus in the above letter, given in the Revâyet, and in the above Revâyet of Kâûs Kâmdîn, we find the name of Dastur Meherji Rana mentioned first among the leading men to whom they are addressed. It is clear, therefore, that he was not an obscure priest, as alleged, but a leading priest.

(c) Dastur Dârâb Pâhlan, a learned Dastur of Naôsâri, who lived from 1668 to 1735, and who was the writer of two works[1] on Zoroastrian subjects, refers to Meherji Rana in his Kholaseh-i-Dîn, written about 211 years ago (1690 A.D.) as a Dastur-i-mihin, *i.e.*, a great Dastur. While speaking of Dastur Maneck Mehernôsh, he traces his descent from Dastur Meherji Rana, and says[2] :—

زنسل پاکش مهریار رانا ∴ که دستور مهین بود او بدنیا

i.e., " He was descended from pious Mâhiâr Rana, who was a great Dastur in the world." Here, then, we have the authority of a writer, more than two centuries old, to show, that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, as alleged, but was a well-known great Dastur.

We have thus seen that, *firstly,* the above three documents, *secondly,* the above two references in the Revâyets, and, *thirdly,* the reference in the Kholaseh-i-Dîn, written .about 211 years ago, show that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, as alleged.

Not only was Dastur Meherji Rana the leading priest of his time, but his father Rana Jeshang also was the leading priest. I produce several documentary proofs to show this.

1. The first original old document[3], that I produce, is 382 years old. It is dated *rôz* Bahman *môh* Bahman *Samvat* 1576(1520 A.D.).

1 Kholaseh-i-Dîn and Farziât namah.—*Vide* Khan Bahadur Bomanji Byramji Patel's Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 31.

2 Ervad Manockji Rustomji Unwala's MS. folio 18b, 1.11. It is a MS. 65 years old, being written by Jamshed, son of Manock, son of Rnstam on *rôz Rashnê* mâh Amardád 1206 Yazdajardi—(1837 A.D.)— *vide* colophon at the end of the MS. The Work was written on rôz 6-6-1059 Yazd, *vide* couplet 732.

8 *Vide* appendix for the photo-litho and below, pp, 158.161.

It is a document, similar to that, which is above referred to, as subsequently given to Dastur Meherji Rana. By this document, the Parsee laymen of Naôsâri gave to Rana Jeshang, the father of Dastur Meherji Rana, a piece of 10 bigahs of ground with 100 palm trees over it for religious purposes. This document shows, that Rana Jeshang, the father of Dastur Meherji Rana, must be the leader of the Naôsâri Parsees, as the community gave to him the land of the community, for religious purposes.

2. Again in a Revâyet from Persia, that came to India in his time, we find Rana Jeshang's name standing first in the list of persons addressed in the very beginning. This Revâyet was brought from Persia by one Shâpur Asa[1] in 1527 A.D. I produce three old copies of this Revâyet.

(a) The first copy, that I produce, belongs to the Meherji Rana Library of Naôsâri. The passage of the address runs thus[2] :—

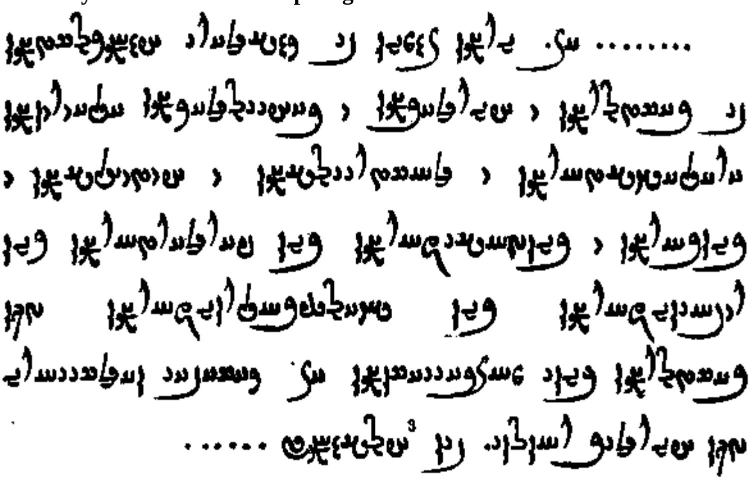

1 f. 101b, 11.9-10, of Meherji Rana Library Manuscript. *Vide* above pp. 59-60. f. 119b, 1. 11, of Mr. Manockji R. Unwala's MS.

2 *Ibid* Meherji Rana Library MS. f. *la,* 11. 6 to 14.

3 In the copy, the name Jeshang has been written Hoshang. The mistake can be easily explained. The name Jeshang is written in Persian جشنگ. The omission of a dot—either omitted to be put or omitted to be read — will make it هشنگ Hoshang. In another old copy belonging to Mr. Tehmuras Dirshaw Anklesaria, the name is properly written

The Revâyet was written in the city of Yezd on *rôj* Depâdar *mâh* Bahman 896 Yazdajardi (1527 A.D.). The following passage[1] gives the date, when, and the name of the city, where, it was first written.

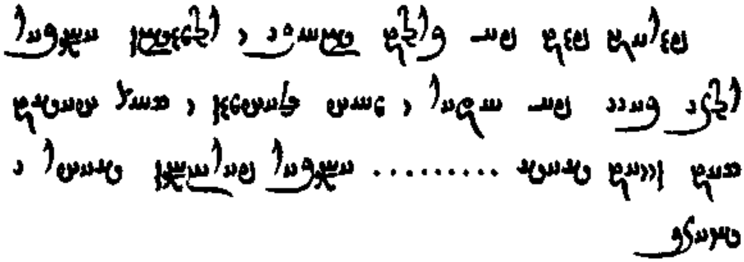

(b) The second copy, which I produce, belongs to Mr. Manockjee Rustomjee Unwala.[2] It is a copy made on *rôz* Khorshed *mâh* Spendâr-mad in 927 Yazdajardi (1558-59) at Nao3ari from the copy of Yezd (az naskha-i-sheher-i yezd). The following passage[3] gives the date, when, and the place, where, it was written.

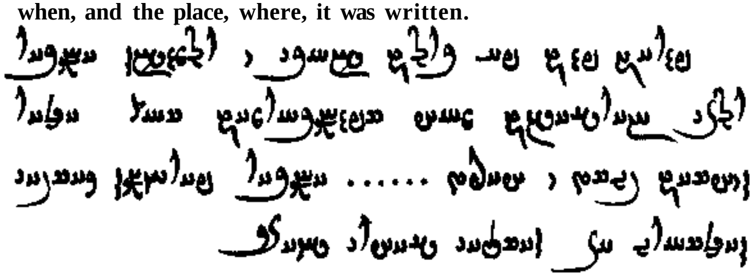

(c) The third copy, that I produce, belongs to Mr. Tehmuras Dinshaw Anklesaria of Bombay. It is an old copy, but unfortunately, its last folio being lost, it bears no date; but the owner, who is the fortunate possessor of many old Parsee manuscripts, believes, from the quality of the paper and the writing, that it is an old copy.[4]

---

[1] Meherji Rana Library manuscript of Shâpur Asa's Revâyêt f. 99a, 11. 5 toll.

[2] It is a manuscript of 241 folios containing various subjects. For the address, *vide* folios 1,1. 7, to f. 2,1. 2.

3 *Ibid* folio 116b, 11. 4 to 11.

[4] It is a manuscript of 80 folios. It contains nothing but this Revâyet. On comparing this.manuscript with the above-mentioned manuscripts, I find, that the last three or four pages are missing. The passage of the address in this manuscript (folio 1, 11. 7 to 15) is the same as the above two manuscripts, except in this, that the name of Dastur Meherji liana's grandfather Jeshang is property written.

We have so far seen then, that not only was Dastnr Meherji Rana not an obscure priest, as alleged, but that it appears, from an original old document, and from a Revâyet written in Yezd in 1527 A.D., that even his father Rana Jeshang was well known as a leader of the Naôsâri priests.

Rana Jeshang was well versed in Pazend and Persian. That is proved by the fact that we have two manuscripts of copies by his own hand of two well-known Pazend and Persian books.[1]

2. The second objection against Dastnr Meherji Rana is, that his name is not mentioned in the history of Akbar's time. The fact of a person's name not being mentioned by a contemporary historian, should not always throw a doubt upon that person's existence, acts or influence. For example, Baber does not mention even once the name of his wife Gul-rukh, while he mentions the names of his other wives. As Mrs. Beveridge says, " this may be an omission of the contemporarily obvious.'' (Humayun-nâmah by Mrs. Beveridge). The fact of the Naôsâri priests' influence over Akbar, is clearly mentioned by Badâôni, the contemporary of Akbar, and even by the writer of the Dabistan, who Wrote about 57 years after Badâôni. Still " the fact of his(Dastur Meherji Rami's) having gone to Akbar's court" is doubted " because his name is not mentioned in any historical book[2]" We must bear in mind, that as far as contemporary historians go, even Ardeshir's name is not mentioned by Badâôni, Abul Fazl or Nizamuddin, as having gone to Akbar's court for taking a part in religious discussions. But, if one is justified in doubting the fact of Dastur Meherji Rana's presence at Akbar's court on that ground, he must be prepared to doubt the presence of the representatives of other communities also. For example, as we said above (p. 32), according to Father Catrou, three parties of Christian priests went, one after another, to the court of Delhi. Two of these went later. The first party[3] consisted of Fathers Rodolph Aquaviva, Antony Monserrat, and Francis Henric. The second party consisted of Edward Leiton and Cristophe Vega.[1] The third party consisted of Father Jerome Xavier and Father Emanuel Pinnero.[5]

1 *Vide* below pp. 169-71.

2 Journal, Bombay Branch, Royal Asiatic Society, Vol. XIX., No. LIII. p. 296.

3 History of the Mogul Dynasty, translated from the French of Father Catrou, 1826, p. 105. 4 Ibid, p. 126. [5] *Ibid,* p. 127. *Vide L'*Empereur Akbar; par Le Comte de Noer, translated by Maury, Vol. I., pp. 326, 330, 331.

Of these seven Christian priests of the three missions, only one, Father Rodolph, is mentioned by one Mahomedan historian.[1]

He is spoken of, only once in the Akbar-namah, as Padri Radif (پادري رديف).[2] If that is the case, can one be justified in saying, that the above missionaries did not go to the conrt of Akbar, because their names are not mentioned in the Mahomedan histories ? Just as we have the authority of Father Catrou, who wrote in 1708, for the above-mentioned Christian missionaries, so we have the authority of Dastur Shapoorjee Sanjana, who wrote, in 1765, for the mission of Dastur Meherji Rana. If you accept the authority of a writer, other than the Mahomedan historians of Akbar's reign, in the one case, *viz.*, that of the Christian missionaries, you must accept the authority of a writer, other than the Mahomedan historians, in the other case, *viz.*, that of the Parsee Dastur.

3. The third objection raised against Dustur Maherji Rana's mission, is this, that tradition attributes a miracle to him. Folklore has attached to the visit of Meherji Rana a certain miracle, said to have been performed by him at the court of Akbar. A certain Brahmin

[1] The Akbar-namah (Calcutta edition of Bengal Asiatic Society, Vol. Ill, p. 577,1. 4 and notes. Elliot (Dawson), Vol. VI., p. 85) speaks of one other priest. Pâdri Farmaliûn (پادری فرملیون) which one manuscript writes پادهري فرمليون Bâdhari Farmaliûn, and another writes پادري فرملون Pâdri Farmalûn. But he does not seem to have been a member of any religious mission. Abul Fazl says of him : " At this time (the 35th year of Akhar's reign, about 1591 A.D.) Padre Farmaliûn arrived at the Imperial Court from Goa, and was received with much distinction. He was a man of much learning and eloquence. A few intelligent young men were placed under him for instruction, so that provision might be made for securing translations of Greek books and of extending knowledge."—Elliot, VI., p. 85. This passage shows, that he was called for a literary purpose, just as Ardeshir of Kermân was called a year later.

[2] Maulavi Abd-ur-Rahim's Calcutta edition for the Bengal Asiatic Society, Vol. III., p. 254,1. 20. The Editor adds a footnote, saying that the name is found رويق Ravik in some MSS. Elliot's MS. gives it Badalf (Elliot's History of India, VI., p. 60). There is one remark of Elliot in connection with this passage, to which I will draw special attention. He says: " Here and in other parts of this chapter, there are in the MSS. long passages which are not printed in . the Lucknow edition. Among the rest, that about the Padre " (Elliot, Vol. VI., p. 60, n. 1). Later Mahomedan copyists of books, at times, left off passages, that spoke well of the doings of the personages of other communities.

is said to have raised in the sky, by the force of his magic, **a** metallic tray, which resembled a second sun, and which Meherji Rana, by his prayers and incantations, is said to have brought down to the earth. But intelligent men should not allow such stories, attached by later generations to the names of historical persons and events, to throw doubts on those historical persons and events. Many **a** well-known name in the history of different countries, would not be safe in the hands of later generations, if we allowed such stories to throw doubts upon the historical events of their times. Why I Take the case of Virgil. There is no person, in the past history of the world, round the halo of whose name and fame, so many stories of miracles and magic have been put as those round that of Virgil's name **and** fame. The tourist in Naples even now, centuries after his time, hears dozens of stories about his miracles and about the magical power of his name. I heard several such stories while travelling there in 1889. But, for all that, we are not prepared to doubt the fact of his influence and his work. But why go further ! Take the case of another personage of this very time, and of the very court of king Akbar. According to the Akbar-nameh, the Christian priest at the court, Father Rodolf, in order to convince the disbelievers in the truth of the Holy Gospel, offered to perform the miracle of passing through a furnace of fire with the Gospel in his hand. Here is the passage from the Akbar-nameh on the subject: "Twenty-third year of the Reign, (A.D. 1579).—When the capital was illumined by the return of the Imperial presence, the old regulations came again into operation, and the house of wisdom shone resplendent on Friday nights with the light of holy minds. . . . *Sûfîs,* doctors, preachers, lawyers, *Sunnis, Shîûs,* Brahmans, Jains, Buddhists, c*hârbâks,*[1] Christians, Jews, Zoroastrians, and learned men of every belief were gathered together in the royal assembly. . . . . one night the *'Ibadat-khana* was brightened by the presence of Padre Radalf, who for intelligence and wisdom was unrivalled among Christian doctors. Several carping and bigotted men attacked him, and this afforded an opportunity for a display of the calm judgment and justice of the assembly ! These men brought forward the old received assertions, and did not attempt to arrive at truth by reasoning. Their statements were torn to. pieces, and they

2 i.*e.*, Hindu materialists, *vide* p. 30, n, 3.

were nearly put to shame ; and then they began to attack the contradictions in the Gospel, but they could not prove their assertions. With perfect calmness and earnest conviction of the truth, the Padre replied to their arguments, and then he went on to say, 'If these men have such an opinion of our Book, and if they believe the Kûran to be the true word of God, then let a furnace be lighted, and let me with the Gospel in my hand, and the û*lamû* with their holy book in their hands, walk into that testing place of truth, and the right will be manifest.' The blackhearted, mean-spirited disputants shrank from this proposal, and answered only with angry words."1

Here is the evidence of a contemporary writer, who attributes to the Christian priest a desire to perform a miracle. Well, from the fact of this statement, can we he justified in doubting the historical event of the visit of the Christian priest to the court of Akbar, and of his services to explain his religion to the king ? Of course not. How, then, can we be justified in doubting the historical event of Meherji liana's visit, and of his influence on Akbar ? In his case, we do not read at all, in any contemporary writer, any statement about his desire to perform a miracle. It is some later tradition, that connects with his name, the performance of a miracle. If we are not justified in doubting the historical event of Father Rodolf's visit and services, on account of his offered miracle, referred to by a historical writer, we are much less justified in doubting the historical event of Meherji Rana's visit and services, on account of the story of a miracle, which is not even alluded to by any book of history.

We must note that there are several versions of the miracle attributed to Father Rudolf. Murray gives the following version : " At length, he (Akbar) sent to inform them, that an opportunity had now offered of fully establishing the superior claims of the Catholic faith ; that a great Mahometan doctor was ready to leap into a furnace with the Alcoran in his hand ; and that, considering the firm confidence they felt in their own system, they would of course have no objection

1 Akbar-nameh. Elliot's History of India, Vol. VI., pp. 59, 60. Calcutta edition of Asiatic Society, Vol.III., p. 254, 1. 20—p. 255. 1 5. Badâôni gives another version. He says, that it was a Mahomedan Sheikh, who challenged the Christian priest to perform the ordeal by fire. (The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm, by Rehatsek, p. 46. Lowe's Translation, Vol. II., p. 308. Lees and Ahmed Ali's Text, Vol. II., p. 399,11.10-15. Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 191.)

to accompany him with the Bible ; when the comparative merit of the two religions would be established in a manner admitting of no dispute. The missionaries paused at this proposition. They represented, that this could by no means be considered a regular mode of deciding a religious controversy ; that they had already held long arguments with the Mollahs, and were ready to maintain one still more formally, holding out some expectation, if that should fail, of having recourse to the fiery trial propounded (Murray's Discoveries and Travels I I . , p. 91.) This is a version of the Christians. The two well-known contemporary historians of the very time of Akbar, *viz.*, Abul Fazl and Badâôni, differ in their versions. One says that it was the Christian priest who offered to perform the miracle and challenged the Mahomedan priest to do the same, and the other says *vice versâ.* Thus, when in the writings of two well-known historians of king Akbar's own time, some true or probable facts, with which Father Rodolf was connected, have been misinterpreted, misunderstood or exaggerated, there is no wonder, if some similarly true or probable facts, with which Dastur Meherji Rana was connected, have been misinterpreted, misunderstood or exaggerated by tradition in later times, But, as from the fact of some probable events connected with Father Rodolf being so misinterpreted, misunderstood or exaggerated, we are not justified in doubting his mission and influence at the court of king Akbar, so, from the fact of some probable event connected with Dastur Meherji Rana being misinterpreted, misunderstood or exaggerated, we are not justified in doubting his mission and influence at the court of king Akbar.

It is said : " It need hardly be said that, if such a highly improbable, if not impossible, event happened at all, it must have been mentioned and detailed by the writers who are generally very fond of relating the marvellous. Badâôni, who mentions many other so-called miraculous or thaumaturgic feats of *Jogis* and Mahomedan saints, as, for instance, that of the *Anuptalao*, the lake filled with copper coins, does not say a word about this. There is nothing about it in the Dabistan, the other great authority for Akbar's religious history."[1] Well, the fact, that the authentic histories of Akbar's reign, do not mention the so-called miracle, connected with Dastur Meherji Rana's name in later times, should rather go in Dastur Meherji Rana's favour, and *not*

1. Journal, Bombay Bransh of the. Royal Asiatic Society, Vol. LIV., No. XIX., p. 293, Mr. Karkaria's paper.

against him. The fact, that no " highly improbable, if not impossible, event," is connected with Dastur Meherji Rana's name by authentic historians, shows that his services were real and not flimsy.

Dr. West, the well-known Pahlavi scholar, says on this point[1]:—

" That Meherji Rana went to Delhi about 1578, seems well attested by the grant of a Jaghir to him at that time ; but the traditional miracle attributed to him is undoubtedly a myth, which no educated Parsee of the present day can really believe (that is, it may be a misunderstanding, or misinterpretation, of some more probable facts). It would be easy to understand that the Parsee's veneration for the sun, would be ridiculed by the other religious disputants; more probably by the Mahomedans and Romish priests than by the Hindus. And what more annoying form of ridicule could be devised than to suggest the ease with which a clever Hindu juggler could produce any number of imitation suns ? Such a suggestion, without any attempt to carry it out, would be quite sufficient to produce a myth shortly after Meherji's return to Nausari ".

As Dr. West says, it appears, that there may be " some probable facts" at the bottom, and that a myth has subsequently grown round them. Let us examine the myth a little closely, and see if any fact can be traced at the bottom.

(a) The story, as given in the Song,[2] says, that a Hindu priest, by a sleight of hand, suspended a dish high in the air. This was taken by the king's Subjects to be a second sun. Now, as far as the description in the story goes, the thing was a sleight of hand or a trick. The writer of the story says, that the king's subjects took it to be a second sun, and that the dish appeared like a sun. Dastur Meherji Rana possibly saw what the sleight of hand or what the trick was, and he may have exposed it.

Such sleights of hands and tricks and such jugglers were not uncommon in the court of Akbar. We read, that once Akbar

1 His letter, dated Maple Lodge, Watford, June 10th, 1898, to Mr. Mancherji Palanji Kutar.— *Vide* the *Jam-i-Jamshed* of 24th September 1898.

2 Of. the first stanza of the song " મેહેરજી રાણાં બરા નેક થા કુદા બંદા શાહેનશા "
The lines describing the trick or so-called miracle say

(*ride* ગાએને રેહપમન(1867) p. 574).

જાદુ પુરૂને થાલી ઊડાઈ બીર જોરશો ગગનમે
ઊરા થાલીકા સુરજ હુવા દો શુરજ દેખે આલમે
દો શુરજ દેખે રઈઅત શારી અચરત હુવે અપને દીલમેં

himself exposed the trick of a juggler, who said, that he had " the power of disappearing in the midst of a conversation, in the twinkling of an; eye, and to re-appear on the other side of the river."[1] Dastur Meherji Rana may have exposed a trick of this kind, and later oral tradition may have exaggerated it into a miracle, though, from the written account of the story, we find, that it seems to be spoken of as a sleight of hand and trick; but from that exaggeration one cannot he justified in doubting the event of his going to Akbar's court and of his influencing the king.

We must bear in mind, that in those times, unusual extraordinary handiwork or skill in some kind of workmanship also, was taken to be a kind of magic. For example, a grandee of the court Mir Fathulla Shirazi once made a windmill which automatically grounded flour. This was taken by people to be magic. The Tabakât-i-Akbari says on this point, "He was also an adept in the secret arts of magic and enchantment. For instance, he made a windmill which produced flour by a self-generated movement." (Elliot V., p. 469.)

(b) Again, in connection with this subject of the appearance of a second sun, we must bear in mind, that, apart from the question of a sleight of hand or trick, such a meteorological phenomenon is not rare. All books on Meteorology speak of mock-suns and mock-moons.[2] I quote here, from Buchan's Meteorology, the description of such phenomenon.

" Parhelia and Paraselenæ. At the points of intersection of the circles of the halo, images of the sun or moon generally appear from the light concentrated at these points, the images of the sun being called parhelia (Gr. para, about or near, and hélios the sun) or mock-suns, and those of the moon paraselenæ (Gr, para about or near, and seléné the moon) or mock-moons, which also exhibit the prismatic colours of the halo." (Introductory Text-book of Meteorology, by Alexander Buchan, 1871, p. 193.)

So, perhaps, it is quite possible, that during the time of Dastur Meherji Rana's visit to the court of Akbar, a phenomenon of a mock-sun may have happened. It is quite possible, that Meherji Rana might have said a prayer at the time, not with the view of performing a

1 Badâoni. Rehatsek. The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm, p 82. Ahmed Ali's Calcutta Edition of Bengal Asiatic Society, Vol. If, p. 360, 1. 22, to p. 367,1. 12. Lowe's translation of Badâoni, Vol. II, pp. 378-79.

2 I have referred to them in my book on Metcorology, pp. 303, 304.

miracle, but in the ordinary way, because it is not unusual even now, among some of the Parsis, to say prayers on the more frequent phenomena of eclipses.[1] A Hindu priest tray have attributed that meteorological phenomenon to his power of magic, and Dastur Meherji Rana may have exposed it.

(c) Again, we find from the histories of Akbar's time, that a natural phenomenon of an unusual kind did occur at the time of Dastur Meherji Rana's visit. It was the phenomenon of the appearance of a comet, just at prayer time in the evening. Perhaps the appearance of this brilliaut phenomenon, though properly understood by the learned and the intelligent, was misunderstood by the ignorant and the illiterate, and so latterly it was misinterpreted. This phenomenon created a great stir at the court of Akbar. The Tabakât-i-Akbari thus alludes to it :—

" Twenty-third year of the Reign. (A.D. 1578-79.)

The beginning of this year corresponded with Tuesday, the 2nd Muharram, 986 II. (11th March 1578). . . . . .

" At this period, at the time of evening prayer, a comet appeared in the sky towards the east, inclining to the north, and continued very awful for two hours. The opinions of the astrologers was, that the effects would not be felt in Hindustan, but probably in Khurâsân and Irak. Shortly afterwards, Shâh Ismaîl, son of Shàh Tahmâsp Safawî, departed this life, and great troubles arose in Persia."[2]

---

1 *Vide* my paper on " A Few Ancient Beliefs about Eclipses, " read before the Anthropological Society of Bombay on 25th April 1894. (Journal of the Anthropological Society of Bombay. Vol. III., No. 6, p. 360.)

2 Elliot's History of India, Vol. V, p. 407. Tabakât-i-Akbari, Munshi Newul Kishore's lithographed edition of 1875 A.D. (1292 Hijri), p. 339,11, 3-4. Elliot seems to be wrong in translating "a comet appeared in the sky towards the *east."* The words of the text arc

ذکر ظاهر شدن دور دانه درین ایام در وقت نماز شام در طرف عرب
مائل بشمال دور دانه روی آسمان ظاهر شد

Elliot has translated the word عرب *Arab* by " the east." *Arab* does not mean east. It simply means 'Arabia.' So the translation should be : "At this period at the time of evening prayer a comet appeared in the sky towards Arabia, inclining to the north." Now as Arabia is in the went, the words may be translated "towards the west." This translation will then tally with the statements of Badâôni and Abul Fazl, who also say that the comet appeared in the west مغرب

As Elliot points out, Badâôni and Abul Fazl also allude to this event. Badâôni places the event in the 22nd year of the reign. (A.D. 1577-78).

و از اتفاقات آنکه در همان سال ستارهٔ ذوذنابه از جانب مغرب
پیدا شد............ و در همان سال خبر رسید که شاه اسمعیل ولد
شاه طهماسپ پادشاه عراق را بمشیرهٔ اش پری جان خانم باتفاق امرا
بقتل رسانید.............. و تاثیر ذوذنابه در آن ولایت ظاهر شد و
در عراق هرج و مرج عظیم افتاد[1]

Translation. "And among the events of that year was the appearance of a comet in the west. . . . In this same year news arrived that Shâh Ismail, son of Shah Tashmâsp, Emperor of Persia, had been murdered, with the consent of the Amirs, by his own sister Pari Jân Kbânam. . . . And the effect of the comet in that country became manifest, and in Iraq the greatest perturbation resulted."[2]

The Tabakât-i-Akbari of Nizam-ud-din Ahmad places the appearance of the comet in the 23rd year of Akbar's reign, and in the west, but the Muntakhab-al-Tawârikh of Badâôni places it in the 22nd year, and in the west. Abul Fazl in his Akbar-nameh[3] places it in the 22nd year of Akbar's reign, and in the west.

Before coming to the subject of the appearance of the comet of this particular year, Abul Fazl gives a short introduction, presenting

1 The Muntakhab-al-Tawârikh, by Lees and Ahmad All, Vol. II., p. 240, 1.16; p. 241,1. 5.

2 Muntakhab-al-Tawârikh of Badâôni. translated by Lowe, Vol. II., p. 248.

3 The Calcutta edition of Abd-ur Rahlm, Vol. III., p. 221,1. 24.

از سوانح پدید آمدن ذوذنب است بعد از نشستن نیر اعظم عطابخش
عالم بکرسئی مغرب زمین

i,e. Of the event of the appearance of a comet in the evening [lit. after the time, when the great luminary {*i.e.*, the sun) which bestows favours on the world, sits on the seat of the western land]. As to the discrepancy in the year of the appearance of the comet, whether it was in the 22nd or 23rd year of Akbar's reign, Elliot thus explains it. "The twenty-second year began on the 20th Zi-1-hijra, 984, and being a solar year, it extended over the whole of Hijra 985 and ended on the 1st day of 986. The oversight of this fact has given rise to some confusion in the dates about this period, and the events here recorded as having occurred in the twenty-third year of the reign are placed by Abu1-1-Fazl in the twenty-second (Elliot's History of India, Vol. V., p. 403, n. 1).

his views of the occurrence of the phenomenon and describing the events of the appearance of comets in former years. He then describes this phenomenon in the time of Akbar's reign[1] (985 Hijri, 1577-78 A.D.) in the following words:—

As the above passage[2] has not been translated by any author, I give my own translation of it : —

" On the day Ârâd(Arshisang), the 25th of the Ilâhi month Âbân, at the time, when thes sun made his conspicuous appearance in the sign Scorpio, this heavenly sign (i.e., the comet ذوذنب) kindled its brilliant face in the sign Saggitarius, faced towards the west *(bâkhtar-rûî)* inclined toward the north. It had a long tail. It had reached such a limit, that in many towns they saw it for five months. The well-informed astrologers, and those skilled in the mysteries, belonging to the higher *(i.e.,* celestial) assembly, explained it thus: •'that among some of the inhabited[3] parts of Hindustan, there will be

---

[1] Comte de Noer gives the date of this phenomenon as the end of October 1577 (Chaban 985). L'Empereur Akbar, Vol. I., p. 262.

[2] روز آراد بیست وپنجم آبان ماه الهي هنگامیکه نیّرِ اعظم در برج عقرب سعادت مي افزود در برجِ قوس این نشانِ آسماني باختر رویه مایل بشمال چهرهٔ تابش افروخت دنبالهٔ دراز داشت چنانچه بحدّی رسید که در بعضی بلاد تا پنج ماه دیدند اختر شناسان آگاه دل و رموزفهمان انجمن بالا چنین گذارش نمودند که در لختي از مساکن هندوستان غلّه گراني پذیرد و از جایهای خاص نشان دادند و فرمان روای ایرانرا روزگار سپری گردد و در عراق و خراسان گردِ آشوب بر خیزد همچنانکه گفته بودند بي کم و کاست بظهور آمد درهمان نزدیکي قافلهٔ از ایران رسیده برخي از کاردانان راستي منش بدرگاهِ همایون شرحِ گذشتنِ شاه طهماسپ و کشته شدنِ سلطان حیدر و بسلطنت رسیدن شاه اسمٰعیل بعرض اقدس رسانیدند

(The Akbar-nameh by Abul Fazl, edited by Maulavi Abd-ur-Rahim, Vol. I I I., p. 224, 11. 3-10.)

[3] Or " the poor" or the "inhabitants." "مساكن *masâkin* (pl. of *maskan* or ma8kin Habitations; (for masâkîn) the poor; *musâkin* au inhabitant," (Steingass.)

scarcity of grain, and they specified some particular places. The time of the ruler of Irân, will come to an end, and in Irak and Khorâssân there will arise disturbances.' All, that was said, came to pass without anything being less or diminished. A short time after, a caravan came from Iran. Some of its well-informed men of truthful mind, informed his Majesty, of the death of Shah Tahmâsp, and of the murder of Sultân Haidar, and of the accession to the throne of Shah Ismail."

As pointed out by Elliot, Ferguson's list[1] of comets, included a comet, which appeared in 1577. It passed its perihelion on the 26th October 1577.

There is one thing in Abul Fazi's description of the phenomena of comets, which requires to be noticed. He says, that the phenomena were supposed to forbode evils to a certain extent, in the countries, where they appeared, and that there were *nirangs* *(i.e.* incantations) among the ancients for averting the evils. He says و باندازۀ درنگ نتائج آن بظهور آید و نیرنگی آثار این در نگاشتها پیشینیان بیشتر ازان است که گفته اید[2] i.e.," Their consequences appear in proportion to its duration, and the incantations for (counteracting) the influence of these occur in the writings of the ancients more than can be described."

The *ninang* (*i.e.,* prayer or incantations) of the ancients, referred to by Abul Fazl, seems to be the *nirang* of the ancient Irânians. We find from the Shikand Gumânik Vijâr (S. B. E. Vol. XXIV., Chap. IV,, 47-48) that the appearance of comets was believed by the ancient Persians, to bring with it, damage and harm to the countries where they appeared. They believed that the resulting harm can be averted by prayers. Among the Parsees, there is still one *nirang* of that kind known as the *Nirang Vanant Yasht.* It begins thus کل بلا دفع شود و دیو و دروج و پری و کفتار و سحران *i.e.* "May there be averted all the calamities, and (the evils of) the Devil and the Druj and the Peri (fairy) and the Kaftâr (lit. despoiler of the dead) and the magicians."

We must note, that firstly, this is a *nirang* or prayer to avert the evils or wrongs from the *sahrâdn*[3] *(i.e.,* magicians or trick-players).

[1] Fergusson's Astronomy by Dr. Brewster, Vol. II. (1811), p. 360.

2 Akbar-nameh, Vol. III., p. 223,11. 4-5.

3 *Vide* the last word of the quotation from the *Nirang,*

Again, secondly, we must note that as the *nirang* referred to by Abul Falz, is in connection with a star (and the comet is spoken of by Badâôni as a star ستارۂ ذوذنابہ) so the Parsee Nirang-i-Vnnant Yasht above referred to, also bears its name from Vanant, which is the name of a star.

Now, Prof. Darmesteter says in his Zend A vesta[1], that the tradition, as he had heard it from a member of the Meherji Rana family, said, that it was the Vanitot Yasht, which Dastur Meherji Rana had recited at the time of the so-called miracle. Perhaps he recited that *nirang,* or some other *nirang,* to pray to God, to avert the evils of the natural phenomenon that had occurred at the time.

I have examined this question of the so-called miracle, rather at some length, to show that, as Dr. West said, there may be "some probable fact" at the bottom, round which the story is interwoven. It may be a conjurer's trick, or it may he a meteorological phenomenon, or it may be the astronomical phenomenon of a comet, which is actually noted by three historians of Akbar's time, *viz.*, Badâôni, Abul Fazl and Nizam-ud-din, and the occurrence of which has been confirmed by European astronomers. I am disposed to believe, that it was possibly the third fact, *viz.*, the phenomenon of the comet, that led to the tradition of the so-called miracle. It was believed, as Abul Fazl says, that evils resulted from the appearance of the phenomenon. They further believed, that the writings of the ancients *(pishinigân)* had some *nirangs* (prayers) which averted those evils. So, they may have turned to Dastur Meherji Rana for some of these *nirangs*. Let it be specially noted that in Tansen's song, it is bis prayers that are referred to as accepted *(vide* pp.1 (vide pp.163-64).'

Thus, one or another of these actual facts may have been misinterpreted, misunderstood or exaggerated in subsequent times. But for the sake of that misinterpretation, misnnderstanding or exaggeration, the historical fact of Dastur Meherji liana's presence at the court, and of his influence on Akbar need not be doubted. Why 1 more exaggerated things than these, and supposed to be more miraculous, have been attributed to Akbar himself by his historians. He is said to have had the power of miraculously curing the sick, for which reason, and for other reasons, some of his people prostrated before him as before their god. But such statements should not bo taken as throwing doubts upon the historical events and acts of his life.

[1] L*e* Zend-Avesta,Vol, I I . , p. 644.

4. The fourth objection raised against Dastur Meherji Rana's mission is this. Tradition, as embodied in a song;, says, that his mission so far succeeded, that he converted Akbar " to the Parsee faith by investing him with the sacred shirt and thread-girdle, *sudreh* and *kusti*, the outward sign of adopting that faith."[1] The idea of Akbar's a putting on the sacred shirt and thread of the Parsees, as referred to in the song, is looked upon with doubt and ridicule. It is supposed, that a king like Akbar, who had his peculiar ideas of a new religion, could not have put on the symbols of the religion of Zoroaster. I admit, that Akbar was never a staunch Zoroastrian, as he was never a staunch Christian, Mahomedan or Hindu. But in spite of that, it is very likely that he once may have put on the *sudreh* and *kusti*, if for nothing else, for the sake of curiosity. We have authentic statements, that he put on visible symbols of other religions, like Christianity and Hinduism.

Father Catrou, who wrote the History of the Mogul dynasty in 1708, on the authority of a Portuguese manuscript of M. Manouchi, a Venetian, who had visited the Court of the Moguls in the reign of Shah Jehân, says: " Akebar took the Bible, placed it upon his head, in sign of respect, kissed the images, and made his children kiss them."[2] " He, on certain occasions, paid honours to Jesus and Mary. He carried, suspended from his neck, a relic, which he had received from Father Aquaviva, an Agnus Dei, and an image of the Virgin Mary.''3 " On the day of the assumption of the Virgin Mary, he had caused a throne to be erected, on which the image of the Virgin was placed"[4] '' Akebar produced before the fathers the images of Jesus Christ and the Virgin Mary. He pressed them to his heart and kissed them with affection.[5]" •' It was no longer possible to doubt but that Akebar was in spirit and in belief a Christian. He was often present at the services which the fathers celebrated in their chapel; he assisted at their prayers, repeating them in a kneeling posture."[6]

All these are the statements of the Christian missionaries from their point of view. The Mahomedan historians, though they give an expression to his leaning towards the teachings of the missionaries,

1 B. B. R. A. Society's Journal, XIX., No. LIU., p. 292.

2 History of the Mogul Dynasty, translated from the French of Father Francois Catrou, 1826, p. 106. [3] *Ibid.*, p. 121.

4 *Ibid.*, p. 125. 5 Ibid., p. 127. [6] *Ibid.*, p. 128.

do not go so far. But even in spite of all the above public expressions of sympathy towards Christianity, the Christian fathers at times " apprehended"—to quote Father Catrou's words—" that dissimulation and policy, so natural to the Moghuls, had the greatest share in the discourse of the Prince."[1]

Coming to Hinduism, we find, even from the Mahomedan historians, that Akbar assumed all the visible signs of that religion. He became a vegetarian, and even put on the Hindu mark on his forehead, and went out in public with that mark and with the Hindu thread *râk' hi* on his body. Badâôni says " On the festival of the eighth day after the Sun's entering Virgo in this year he Came forth to the public audience-chamber with his forehead marked like a Hindu and he had jewelled strings tied on his wrists by Brahmans by way of a blessing. . ." It became the current custom also to wear the *râK'hî* (راکهی) on the wrist." (Lowe's Translation, vol, II., p. 269. Rehutsek, p. 27. Blochinann. Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 184. Lees and Ahmad Ali's Calcutta Text, Vol. II., p. 261, 11. 18 to 22.) According to Rehatsek *Rak'hi* is an amulet of string tied round the arm on a certain festival held in honor of Krishna during the full moon of Srâvana " (p. *27* n. 24). It is still put on by the Hindus on the Nâlieri Punam or Balev holiday.

Now then, if Akbar put on the visible symbols of the religions of the Christians and Hindus—either out of temporary real affection for these religions, or only out of dissimulation, or for the sake of curiosity—there is no wonder, if he put on, even for a short time, the *sudreh* and *keusti* (the sacred shirt and thread), the visible signs of Parseeism, from which he had taken several elements for his new religion, as noted by several historians of his reign.

There is one thing, which draws our special attention in connection with this question of *sudreh* and *kusti*. We read in Badâôni in the account of the 24th year of Akbar's reign (1579-80 A.D.) that Birbai recommended sun-worship to the king. There, at the end of the passage, the author says وقشقه و زنار را [3]جلوه داد. *Blochmann* translates it " (For similar reasons, said Bir Bar should man pay

1 *Ibid.*, p. 107.

2 Compare the words جلوه داد *Jalreh dâd* here, with the same words used by Dastur Sbapurjee Sanjânâ about Dastur Meherji Rana in connection with his visit to Akbar's court *(vide* above p. 46. (همیشه دین بهرا جلوه داد).

regard . • .) to the mark on the forehead and the Brahmanical thread."1

Rehatsek translates this as " he also recommended marks on the forehead and strings." Rehatsek adds in a note : " Both are badges of caste; the forehead mark our author calls *qashqah* and the string *zenâr."2*

Lowe translates it: " That he should adopt the sectarial mark and Brahmanical thread.'' (Lowe's translation, Vol. I I . , p. 268.)

Now the word *zunnâr* (زنار) referred to by Badâôni, signifies, according to Steingass : "A belt (particularly a cord worn round the middle by the Eastern Christians and Jews, also by the Persian Magi), the Brahmanical thread. "

Badâôni does not use the word Brahmanical. It appears that it is latterly that it has been applied to sacred threads or cords put on by different communities, but formerly it was specially applied to that used by the Persian Magi. Firdousi applies it to the *kusti* or sacred thread of the ancient Persians. For example he says about Minocheher[3]:

منوچهر بنهاد تاج کیان ∴ ببستش بزنار خونین میان

i.e. " Minocheher put on the Kiânian crown and, bent on revenge, tied his waist with *zunnâr(i.e, kisti").* The Farhang-i-Jehangiri,[4] written in Akbar's reign, says of this word زنار — رشته را گویند که آتش پرستان با خود دارند i.e., " a thread which the fire-worshippers put on is called zunnâr." It seems to me, that as the word zunnâr appears here in connection with sun-worship adopted by Akbar and with the establishment of fire temples, it may have been understood by some to refer to the *kusti* of the Zoroastrians.

As the word *zunnâr (zenâr)* has the meaning of *kusti,* and as it has also the meaning of " a priest's gown," as Richardson puts it, it is quite natural, that the above sentence of Badaoni may have been taken by some later Parsees—even by mistake—to refer to their *sudreh* and *kusti.* So, irrespective of the question, whether Akbar put on or not, the *sudreh* and *kusti*—it may be through curiosity — as he put on the visible symbols of Christianity and Hinduism, it

1 Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol. I . , p. 183.

2 The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm (1866), p. 25.

3 Mohl. Livre des Rois, Vol. I . , p. 210, 1. 1139.

4 Mr. Manockji Rustomji Unwala's MB. copy. Lucknow Edition, Jald Second, p. 124.

is possible, that the above sentence of Badaoni may have led some later Parsees to infer, that zunnâr meant *sudreh* and *kusti.* Thus we find, that if later songs spoke of Akbar putting on the *sudreh* and *kuStIi* they had some authority, real or mistaken.

But then, it is not the Indian songsters and singers alone, who say, that Akbar was converted to Parseeism. Even European writers, on the strength of Mahomedan authorities, have come to the conclusion, that Akbar was, to a certain extent, a convert to Zoroastrianism, and that it was the priests of Naôsâri who brought about that result. Prof. Wilson renders the passage of Badaoni on Akbar's religion thus : "A number of fire-worshippers, who arrived from Nausârî in Guzerat, gained many converts to the religion of Zerdusht. The emperor was, to a certain extent, amongst them."[1] Again, we have a German author, who says a similar thing. It is Comte de Noer. 1 quote him in the words of his translator Maury: " I I y avait à Naousari, dans le Goudjeratdes disciples de Zarathustra. . . . Quelques uns de leurs prêtres furent mandès à Sikri et initierent l'empereur à leur religion."[2] Thus, if it was the Naôsâri Parsees, who, according to these authors, led Abkar to Zoroastrianism, it is quite natural that Dastur Meherji Rana, the head of the Naôsâri Parsees, should have an active hand in the work.

Tennyson also, in his Akbar's Dream, takes the view that Akbar was converted to Zoroastrianism. He makes Akbar complain of the fact, that the people railed at him as a Zoroastrian. Tennyson[3] puts the following words in the mouth of Akbar:—

" The sun, the sun ! they rail
At me the Zoroastrian. Let the Sun,
Who heats our earth to yield us grain and fruit,
And laughs upon thy field as well as mine,
And warms the blood of Shiah and Buunee.
Symbol the Eternal! Yea and may not kings
Express Him also by their warmth of love
For all thy rule—by equal law for all ?
By deeds a light to men ? "

There is one thing very peculiar in this passage of Tennyson. He represents Akbar, as complaining against the people railing at him

1 H. H. Wilson's Works, edited by Dr. Rost, Vol. I I . , p. 389.

2 L'Empereur Akbar, pp, 314—15.

3 Tennyson's "Akbar's Dream."

as a Zoroastrian, and then as justifying his sun-worship : He flays :

Let the Sun,
Who heats our earth to yield us grain and fruit,
And laughs upon thy field as well as mine."

Tennyson here bases his thoughts upon that very passage of Badâôni, in which the word *zunnâr* occurs, and in which Birbal justifies sun-worship, and is supported by other learned men of the court who, according to the Dabistan, were "a sect of the tire-worshippers." Badaoni's words corresponding to the above words of Tennyson are :—

"The sun was the primary origin of everything. The ripening of the grain on the fields, of fruits and vegetables, the illumination of the universe, and the lives of men, depended upon the Sun. Hence it was but proper to worship and reverence this luminary."[1]

Summary.

To sum up : We have the authority of four writers—two of them Badâôni and Abul Fazl, contemporaries of king Akbar—to say that it was the Indian Parsees who explained to the king, the religion of Zoroaster. Badâôni says that it was the Naosari Parsees who did so. The author of the Dabistan, written at least about 57 years after Badaoni, supports him in almost his own words. From these writers and from the author of the Târikb-i-Mamâlik Hind, we learn that by 1582-84 the king had openly adopted some of the Parsee forms of worship, the Parsee calendar, and the Parsee festivals. The Dabistan adds one fact more, viz., that Ardesir from Persia had also come to the Court of Akbar by special invitation, and was questioned " about the subtleties of Zerdusht's religion." This event had happened subsequently *in* or *after* 1592, *long after* Akbar had openly adopted some of the Parsee forms of worship, etc. So Badaoni takes no note of this event; but the author of the Dabistan, who wrote at least 57 years after Badâôni, takes a note of this subsequent event. The Farhang-i-Jehangiri says, that the special purpose, for which Ardesir was called, was to help its author in the work of the dictionary, and that he was called in or after 1592.

Dastur Meherii liana was the head of the Naosari Parsees. (1) Dastur Shapurji M. Sanjânâ, in his Kisseh-i-Âtash Beherâm-i-Naôsâri, written in 1765-66, clearly says that "he had gone to the

[1] Blochmann. Ain-i-Akbari, I., p. 183.

court of King Akbar and had shown him proofs of religion." This statement is supported by further facts. (2) Two farmâns of King Akbar himself and two other old documents of his time affirm that he was given 200 *bigâhs* of land by Akbar. (3) There are three old documents, which clearly show, that just after his return from the court of Akbar, he was formally acknowledged by the priests of Naosari as their head. (4) Old manuscripts of Zend A vesta prayer books, one of which is about 192 years old, affirm that his name was commemorated in prayers. Why was this ? It was in recognition of services rendered to the cause of Parsee religion at the Court of Akbar, as affirmed by Dastur Shapurji Sanjânâ. in his book. (5) Again old songs, one of which is recorded in a manuscript about 110 years old, and believed to have been written by Tansen, the minstrel of Akbar himself, record the event of his visit to Akbar's Court.

Coming to the objections raised against Naosari Parsees in general, it is said that the Gujarat Parsees were all ignorant at the time of King Akbar. Drs. West and Geldner, and Prof. Hodiwala have shown elsewhere that there was not that general ignorance as that alleged. We have the authority of two letters from Persia, recorded in the Revâyets, to say that the Zoroastrians of Persia were not far better than the Zoroastrians of India. As to the objection that Naosari was an obscure town, and as such was not capable of producing capable men, we have the authority of eight Revâyets, one after another, to show that it was not so. Coming to the objections against Dastur Meherji Rana, we have the authority of three documents and two manuscripts, and of a work of Dastur Dârâb Pâhlan, to show that he was not an obscure priest as alleged. We have the authority of one old document and an old manuscript Revayet to show that even his father Rana Jeshang was not an obscure priest. We have two manuscripts written by Rana Jeshang himself to show that he was versed in Pazend and Persian. So Dastur Meherji Rana was a known and learned son of a known and learned father.

The main issues in this question are :—

1. Is it, or is it not, a fact, (A) that Badaoni, *under the events of* 1579 *A.* D., says *(a)* that " the Parsees from Naosari proved to his Majesty the truth of Zoroaster's doctrines," and that (6) they "impressed the Emperor so favourably that he learned from them the religious terms and rites of the old Parsis," and that *(e)* he "ordered

Abul Fazl to make arrangements that sacred fire should be kept burning at court by day and by night, according to the custom of the ancient Persian kings"; (B) that the Dabistan supports the above statement of Badaoni about the Naosari priests; (C) that Abul Fazl in his Akbar-nameh, under the events of the 23rd year of Akbar's reign, i.e. of 1578, refers to the presence of Zoroastrians in the assembly for religious discussions; and (D) that the Tarikh-i-Mâmâlik-i-Hind says that *in 1579 A.J).* Akbar was led away from Mohomedanism by the Parsees? In short, is it, or is it not, a fact, that before 1583 Akbar had adopted the visible forms of Parsee worship and adopted Parsee calendar and festivals ?

2. As to the additional facts of Ardeshir's coming from Persia to the Court of Akbar, is it, or is it not, a fact that, according to the Farhang-i-Jehangiri Ardeshir was called for the purpose of the dictionary, and that he came *in or after* 1592 ?

If you decide these most important issues in the affirmative, you cannot but come to the conclusion that it was the Naosari Parsees who explained to Akbar the religion of Zoroaster.

Then as to the next question as to who was the leader of the Naosari Parsees the most important issues are :—

(1) Is it, or is it not, a fact that we have (A) documents of King Akbar's time saying that Dastur Meherji Rana was given 200 *bighas* of land given to him by Akbar as *madad-i-maâsh,* a special kind of grant; (B) documents of King Akbar's time, showing, that at the very time, which corresponds with the time of his return from Akbar's Court, he was formally acknowledged by the priests of Naosari as their head; and (C) a Zend manuscript about 192 years' old, which is supported by other later manuscripts, showing that his name is commemorated in a prayer as that of a departed worthy who had rendered some services to his community.

If you decide these issues in the affirmative, the question arises, *(a)* Why was it that Dastur Meherji Rana was given 200 *bighas* of land by Akbar ; *(b)* why was he formally acknowledged as their head by the priests of Naosari ; (c) why was his name commemorated *1* It must be in reward of some services rendered. What those services were appear from the writing of a Parsee author, who, in his work, written in 1765-66 A.D., says that Dastur Meherji Rana had gone to the Court of Akbar and explained to him the religion of Zoroaster. This visit to the Court of Akbar, is referred to

in a song by Tansen, the contemporary of Akbar, a song that is found in a manuscript written about 110 years ago.

If you decide all these issues in the affirmative, you cannot but come to the conclusion that it was Dastur Meherji Rana the leader of the Naosari Parsees who had gone to the Court of Akbar. These are the main issues. Without deciding them, all other arguments would be futile and useless.

Before I finish, I beg to say, that Mr. Karkaria has done gross injustice to Dastur Meherji Rana's descendants. He says :— " A paper has been put into my hands by the present descendants of this Meherji Rana, who still live in Naosari, in which what are called historical authorities are given for the abovementioned traditions. The writer of this quotes what pnrports to be passages from three famous historians of Akbar, *viz.*, Badaoni, Abui Fazl, and the author of the Tabakat-i-Akbari, in each of which the tradition is fully and emphatically mentioned. Bat, strange to relate, I do not find just those passages in these historians ! They are conspicuous by their absence in the excellent editions of Badaoni and Abul Fazl, published by the Bengal Asiatic Society in the *BibliotheGa Indica* !"[1]

Now, I produce those very papers, which were placed in the hands of Mr. Karkaria. Mr. Karkaria has taken care, to get them initialled by two or three well-known citizens. I find thereon, among other initials, the initials K. N. K. and D. P. These two, are the initials of Mr. Kaikhoshroo Nowrojee Kabraji and Mr. Dosabhoy Framji Karaka, c.s.I. It is fortunate, that what Mr. Karkaria thought to be necessary for his protection, has turned out to be necessary for the protection of the descendants of Dastur Meherji Rana.

Mr. Karkaria says in the above passage, that the paper, with which he was supplied, purported to contain passages from Badaoni. I do not find anything of the kind. Therein the name mentioned, is *not* that of Badaoni, but it is that of one Abdul Kadir Badlani, and the book is that called Vakaât Akbari. Perhaps Mr. Karkaria would say, that by mistake he took Badlâni for Badâôni. But then, in the paper given to him, Badlani's book is mentioned as Vakaât Akbari, and we know that Badaoni's work is Muntakhab-al-tawârikh.

Secondly, Mr. Karkaria says that he was supplied with passages purporting to be from Abul Fazl, " the excellent editions " of whose

1 Vol. XIX., No. 53, pp. 293-94.

wotks (the Âin-i-Akbari and the Akbar-nâmeh), he says, are "published by the Bengal Asiatic Society in the Bibiliotheca Indica." But I find, that in the paper given to him, the above-named books are *not at all* mentioned. The book mentioned is "Tawârikh-i-Mâhânâmeh.

Thirdly, he says, that the paper given to him, was said to contain passages from the Tabakât-i-Akbari. What he calls the " excellent Tabakât-Akbari of Nizam-ud-din" is *not at all* referred to in the paper, but the Tabakât referred to, is spoken of, as one, written by Mouivi Abdul Nabi Sistani.

In the case of all the three above-mentioned books, Mr. Karkaria has given altogether wrong names. He represents the descendants of Dastur Meherji Rana's family, as giving him from three well-known works (Badaoni's Muntakhab-al-Tawârikh, Abul Fazl's Ain-i-Akbari or Akbar-nameh, and Nizam-ud-din's Tabakât-i-Akbari), passages which did not exist in those works, while, as a matter of fact, the passages are clearly spoken of in the paper supplied to him *as belonging to some other books.* Again, the worst of it is this, that he makes this charge, in spite of his being very clearly told by the giver of the paper, that the books, named in the paper, have not been found, though he tried his best, and that he was not sure whether the books existed or not, and that if they existed, he was not sure whether those passages were therein or not.

The fact is that those passages were given to the late Dastur Erachjee SohrabjeeMeherji Rana, the late learned librarian of the Mulla Firoz Library, by a friend at Poona, as being found by a Mahomedan Munshi in some manuscript books at Agra. As one taking an interest in all that related to the history of his family, he copied those passages in his manuscript book of family notes. Had the names of the books been those of the above well-known works, he would have at once verified the passages from the books in his Mulla Firoz Library. One of our vice-presidents, Mr. K. R. Cama, as the President of that institution, can certify, that Dastur Erachjee was a learned and diligent traditional scholar, and had written many manuscripts for his library. So, he could have easily verified the passages by a reference to the above works in his library, but as the names given were quite unknown, he simply took down the passages for what they were worth.

The gentleman who sent to Mr. Karkaria at his express desire, the paper containing these passages very clearly said, at the time, "એ કેતાબોની હૈયાતી છે કે નહીં તે જણાતું નથી. કારણ માહારી મુશાફરી દરમ્યાન મેં ઘણી તજવીજ કરવા છતાં એ કેતાબો મને મળી નથી અને કદાચ કેતાબો હોય તો તેમાં એ ફકરા છે કે નહિં તે પણ હું કહી શકતો નથી. મને તો જેવા મલ્યા છે તેવાજ મેં નકલ ઉતારી લીધી છે."

i.e., " It is not known, whether these hooks exist or not, because during my travels, though I tried my best, I could not find these books. And even if these books exist, whether these passages occur therein or not, I cannot say, I have copied them as I have found them."

Mr. Karkaria put in a para, in the Gujarati papers, asking for papers connected with Dastur Meherji Rana. A member of the family sent him those papers, very clearly saying that, in his travels, he had tried his best to find the books named, and that he could not find them. His words very clearly show, that he did not mean at all, the well-known works of Badaoni, Abul Fazl and Nizam-ud-din. In spite of all that, Mr. Karkaria dares to say that the passages were " very likely a forgery by the copyist himself." To say the least, this is very unfair, and I beg to say that Mr. Karkaria, if not for his own sake, for the sake of the Society in whose journal he has published this libel, owes an explanation to the members of the family of Dastur Meherji Rana, who, he thinks, have made a " pretended claim'* for their ancestor.

I cannot conclude this paper, without offering my best thanks to the gentlemen, whose names I have mentioned in the paper, for placing at my disposal the valuable documents and manuscripts in their possession. My best thanks are due to Dastur Dârâbjee Mâhiârjee, the present Dastur of Naôsâri, for kindly lending me the first original *Firmân* of king Akbar to be placed before the Society. My best thanks are due to Professor Shapursha Hormasji Hodiwâlâ for kindly lending me the old documents *re* the appointment of Dastur Meherji Rana at the head of the Naôsâri priesthood, and some other old documents. Most of these documents belong to Mr. Hormusjee Beharamji Dastur of Naôsâri. All those documents were brought to Bombay by Prof. Hodiwâlâ, from their owners at Naôsâri about 5 years ago, when the question was discussed. Professor Hodiwâlâ

has placed some of the results of his study in his letters to the *Bombay Gazette* over the *noms de plume* of Edie Ochiltree Junior and J. Q. E. in 1896, and those letters have been of much use to me. I am indebted to these letters for many of my references in this paper. I offer my thanks to Mr. Manockjee Rustomji Unwâla for some old manuscripts bearing on the subject. Lastly, my thanks are due to the Committee of the Naôsâri Meherji Rana Library, and to the President of the Mulla Firoz Library, for placing their old manuscripts at my disposal for the occasion,

Appendix.

I will give here the text and the translation of some of the original documents, referred to above in the paper. Firstly, I will give the two *farmâns* of the 40th and 48th years of king Akbar's reign, given to Dastur Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rânâ, in which it is mentioned, that before the dates of the grants, 200 *bigahs* of land, which formed a part of the 300 *bigahs* granted to him, were given to his father, Dastur Meherji Rana, for his *madad-i-maâsh.* I will give at the end, the photo-litho facsimiles of these two *farmâns,* together with those of some other documents referred to in the paper. I have to thank Mr. Jehangier Rustomjee Unwala for the photographs of these two documents, and Messrs. Cooper and Dhondy, of the New Litho Printing Press, for the photographs of the other documents. To photograph such very old documents is not an easy task, especially when some of the documents are too large to be had within the sphere of the camera at one and the same time. So the photos of some of the Persian documents had to be taken in partd and then arranged together on the stones. Then the lithographing of the documents was not, again, very easy. The lithographed stones had to be cleaned between the lines and the letters, to make the print distinct and legible. With all trouble and care the work has not been such, as one would wish it to be. However, I am indebted to the Education Society's Press, for the patience with which they have done this work and for the printing of this paper generally. My best thanks are due to my friend, Ervad Manoekjee Rustomji Unwala, for helping me in seeing these old documents pass through the press.

To help both students and ordinary readers, I give the old documents in type also. The careful reading of these old *farmâns* requires some practice in this matter, which I had not before I undertook the work. So I am indebted to Mr. Khodâyâr Shehryâr Dastur for helping me in reading them. A few words here and there are still not clear and legible to me, and a few words here and there may perhaps be read and translated by others, in a way, different from that, in which I have read and understood them, but that does not make much difference in understanding the documents as a whole. In printing the last portions of the two *farmâns* with the seals, 1 have printed it upside down, in the same way as it is written in the original *farmâns (vide* the photo-litho facsimiles). I have explained

the reason there. The *farmâns* are printed line by line according to the original documents.

Irrespective of the question of support, which these two old *farmâns* of king Akbar's time give, as evidence, to the subject-matter of the paper, they are very interesting in themselves. They are of some interest to caligraphists. Again, they are interesting from another point of view. They give us an idea, of some of the customs and rules, connected with *jagirs* and land revenue in Akbar's time. In this matter, they serve as illustrations, as it were, of the different *dins* on this subject in the Âin-i-Akbari of Abul Fazl. So, I have translated these *farmâns* with the very help, as it were, of the Âin-i-Akbari. I have tried to explain the technical words and phrases, by means of the very language of the above book.

Most of the documents given in this paper are worth studying from their own standpoints of view. If I do not mistake, it is for the first time that such documents of Akbar's and Baber's times are printed. I beg to submit this appendix as an humble result of my studies in this matter.

برساله و چوکی نواب افادت پناه افاضت دستگاه حقایق و معارف آگاهی
علامی شیخ ابوالفضل نوبت واقعه نویس معزالدین حسین بصح

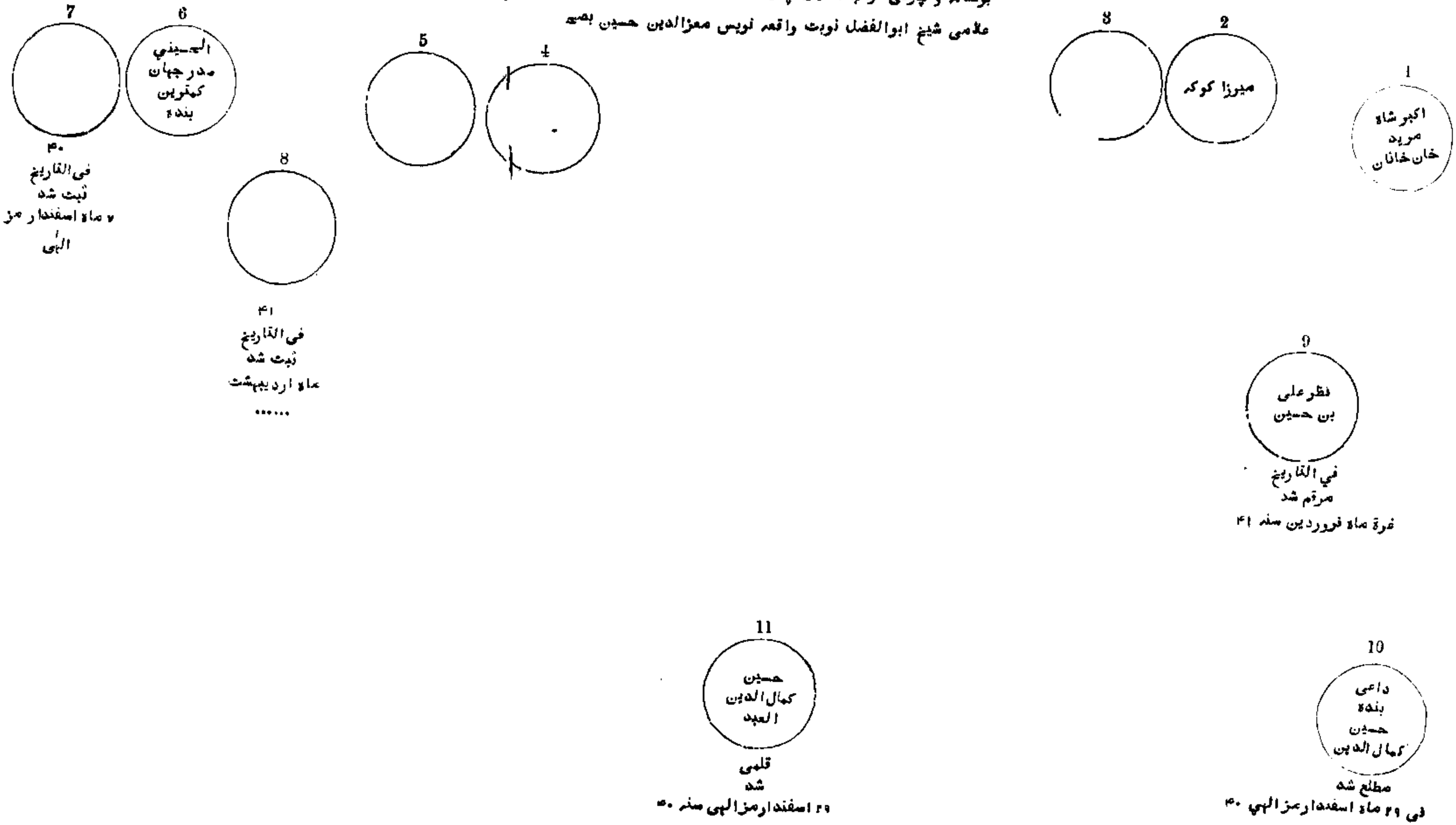

(Translation of the first Farmân.)

GOD IS GREAT.[1]

The *Farmân*[2] of Jalâluddin Muhammad Akbar Bâdshâh Gâzi.[3]

At this time, a royal order, signifying favour, has acquired the

[1] 'Allâh Akbar' الله اکبر was the form of salutation, which, according to Badâôni, Akbar substituted for the previous form of salutation *(salâm)*. The reply to this new *salâm* was جل جلاله *Jal Jalâeh, i,e.,* " May his magnificence be glorified.'' (Muntakhab-al-Tawârikh, by Lees and Ahmad Ali, Vol. I I . , p. 356, 1. 10. Lowe's Translation, Vol. I I . , p. 367. Rehatsek, p. 77. Blochmann, Aîn-i-Akbari, Vol I . , p. 205.) It was in 995 Hijri (A.D. 1586) that he introduced this formula as a form of salutation, but it was in 983 (A.D. 1575-76) that he had introduced it on his seals and coins. We find from Badâôni that he had discussed the question of this formula with some of the courtiers before introducing it. We read in the Muntakhab-al-Tawârikh :—

" In these days (A.H. 983, A.D. 1575-76) His Majesty once asked how people would like it, if he ordered the words *Allâh Akbar* to be cut on the Imperial seal, and the dies of his coins. Most said that the people would like it very much, but Hâjî Ibrâhîm objected, and said, that the phrase had an ambiguous meaning,* and that the Emperor might substitute the verse of the Qur'ân *Lazikrullâhi Akbaru,* † because it involved no ambiguity. But the Emperor was much displeased, and said it was surely sufficient, that no man who felt his weakness would claim Divinity ; he'merely looked to the sound of the words, and he had never thought that a thing could be carried to such an extreme." (Lowe's Translation, Vol. I I . , p. 213. Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. I I . , p. 210, 11. 7-15. Elliot's (Dowson) History of India, Vol. V., p. 523.)

* " God is great" or "Akbar is God."

† To commemorate God is the greatest thing. لذكرالله اكبر

2 According to Abul Fazl farmâns were issued for three purposes. In the list for the second set of purposes fall the " appointments to jagirs without military service," and in that for the third set, fall ''grants on account of daily subsistence allowance." (Âin-i-Akbari, Book I I , Ain 11. Bloohmann's Translation, Vol. L, pp. 260- 61, Text I . , p. 194.)

3 Jalâl-ud-din Muhammad Akbar Bâdshâh Gazi (جلال الدين محمد اكبر بادشاه غازى) was the title by which king Akbar was known. *{Vide* the Tabakât-i-Akbari. Munshi Newul Kishore's lithographed edition of 1292 Hijri (A.D. 1875), p. 242,1. 8. *Vide* Muntakhab-al-Tawârikh of Badâôni. Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. I I . , p. 8, 1. 1; p. 9, 1. 11. Lowe's Translation, Vol. 11., pp ,1 and 2.)

honour of publicity, that, Whereas, about[1] 300 *bigahs* 2 of land (measured) by the *llâhi gaz*,3 together with palm and date trees, etc., which are growing on that land, have been assigned in the environs4 of the town5 of Nâosâri, etc., from the *Sirkâr* of Surat, according to the particulars of the contents 6 (of this *farmân)* for the purpose[7] of the assistance of livelihood *(madad-i-maâsh)*[8] of Parsi Kaîkobad, eon of Mâhyâr, from the assignment® of

1 موازی mu'âzi, nearly, about.

2 According to the Âin-i-Akbari (Book III, Ain 10) a bîgah (بیگهه) '* is a quantity of land 60 *gaz* long by 60 broad. (قطعهٔ زمین است در درازا و پهنا شصت گز) Should there be any diminution in length or breadth or excess in either, it is brought into square measure and made to consist of 3,600 square *gaz."* (Blochmann's Text, Vol. I., p. 296, 1. 21. Translation, Vol. II., by Jarrett, p. 62) " 3,600 square *gaz* = 2,600 square yardg= 0-538, or somewhat more than half an acre." *(Ibid,* n. 1.)

3 According to the Âin-i-Akbari (Book III., Âin 8) the *Ilâhi gaz* "is a meaBure of length and a standard gauge. (پیمایندهٔ مقدار است و گذارندهٔ حال) High and low refer to it, and it is the desire of the righteous and the un-righteous. Throughout Hindustan there were three such measures current, *viz.,* long, middling and short. Each was divided into 24 equal parts and each part called *tasûj* (طسوج Pers طسو *taasu.).* A *tassûj* of the first kind was equal to eight ordinary barley-corns placed together breadth-ways, and of the other two respectively, to 7 and 6 barley-corns. The long *gaz* was used for the measurement of cultivated lands, &c." (Blochmann's Text, Vol. I., p. 294,11. 21-25. Translation, Vol. II., by Jarrett, p. 58-59.)

* سواد *Sawâd* is a term used In the Âin-i-Akbari in connection with different *subâhs* or provinces *(Vide* Bk. III., Ain XV., Blochmann's text, p. 877, *e.g.,* صوبهٔ لاهور هشت سواد Translation, Vol. II., by Jarrett, p. 110.)

5 قصبه The Dabistân also calls Naosari a *qasabah.*

6 ضمن contents. It is a technical word used in connection with *Farmâns.* The Âin-i-Akbari alludes to it.

صاحب توجیه آخرین تعلیقه را پیش خود نگاه دارد و شرح آنرا درضمن فرمان نویسد

i,e. " The Cahib-i-Taujth keeps the former Ta'liqah with himself, writes its detail's on the Farmân." (Bk. II., Ain 11, Blochmann's text, I., p. 194,1. 13. Translation I., p. 261.) The particulars referred to, are given at the end of the Farmân.

7 وجه " way, means, expenses."

8 *Vide* above p. 39 for this kind of grant of land,

9 تعین *ta'in is* a technical term of appointment for the different *manfab-dârs, jagirdâre,* etc.—*Vide* Blochmann, Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 242.

the Jagirdâr, from the season of k*harif*[1] *ku el*, so that from year to year, spending the income thereof, in maintaining his life, he may be engaged in praying for the increase of the wealth and good fortune (of His Majesty). It is incumbent[2] upon the present and future governors,[3] tax-gatherers,[4] *kroriâns5* and *jâgirdârs6* of that district, that, acting according to what is written, and measuring the above-mentioned land, and preparing a *chak*[7], they shall transfer it to

[1] خریف Kharif is autumn. As to قو *ku the* Âin-i-Akbari(Bk, III. Âin l.). speaking of the Turkish era, says that they counted years by cycles, each cycle having 12 years. In the names of the 12 years of the cycle, which Abul Fazl gives, we find قو *Kû* the sheep (گوسفند) as the 8th year. As to the word ایل *el* Abul Fazl says that they added "the word el to each of these words, which signifies year در انجام هریک لفظ ایل که بمعنئی سال است برافزاینه (Blochmann's text I., p. 273, 11. 16, 17, Translation Jarrott, II., page 21).

سبیل path, road ; so lit. it is the path or way for governors, etc.

[3] حکام pl. of حاکم *Vide* Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 241, for these officers. He says, ''The higher Mancabdârs were mostly governors of Cûbans. The governors were at first called *sipahsâlârs;* toward the end of Akbar's reign we find them called Hâkims and afterwards Qâ*hib Qubah* or Q*uhahdârs,* and still later merely *Cuhahs.* The other Mancabdars hold *jâjirs,* which after the times of Akbar were frequently Changed. The Mancabdârs are also called tarinâtiyân (appointed)."

[4] عمال agents, governors, nobles, tax-gatherers.

5 *Karori* کروری was an officer in charge of the revenues over one *krôr* (10 millions) of dâms.— *Vide* Âin-i-Akbari, Bk. I., Ain 2.

و یک یک کرور بدیانت پیشگان جدگزین سپردند

(Blochmann's text, Vol. I., p. 10,11, 4 and 5.) " And zealous and upright men were put in charge of the revenues, each over one krôr of dârns " (Blochmann's translation, Vol. I., p. 13)..

6 *Vide* above, *n* 3.

7 According to the Âin-i-Akbari (Bk. III., Ain 6), It was the duty of the *amal-guzâr* (عمل گذار i.e., the revenue collector) to "ascertain the correctness of a*hdknâmah"* چکنامها مشخص گرداند (Blochmann's text, Vol. I., p. 287, 1. 16, Translation, Vol. II., Jarrett, p. 47). Jarrett says that the c*hakamah* is a grant of alienated lands specifying the boundary limits thereof. *Ghuk* according to Elliot, is a patch of rent free land detaohed from a village.'' *(Ibid ,* **p.47, 98**.1).

the above-named[1] person. And that trying to bestow care in **the** settlement and perpetuity of that land, shall make no change or modification. And that on account of land-tax[2] and

---

[1] مشار الیه *mushdr ilai-hi* **" abovementioned person."** ***Mushâr, i.e.,*** **signified; lai-hi, *i.e.*, to him (Steingass, pp. 96 and 1242).**

[2] مال ***mâl "*** **rent of land, revenue arising from land" (Steingass). The following passage in the Ain-i-Akbari (Bk. 111., Ain 7) explains this and some other words for different taxes mentioned in *this/arm ân.***

و در هر ملکي جز کشت و کار از مالِ مردم چیزي خواهند و آنرا
تمغا گویند در توران و ایران برخي را بعنوان مال بر گیرند و طائفهٔ
را بآئینِ جهات برستانند و لختي را بطرز سائرِ جهات طلب روند و
چندي را بنامِ وجوهات وفروعات ○ خلاصهٔ سخن انکه آنچه براراضيِّ
مزروعي از راه ربع قرار یابد آنرا مال گویند و از انواع محترفهٔ
گزیده جهات خوانند و باقي را سائر جهات و آنچه متفرّع بر مال
باشد آنرا وجوهات گویند اگر بدیوان رود ورنه فروعات نامند

Blochmann's text, Vol. I., p. 294,11.12-16.)

" In every kingdom Government taxes the property of the subject over and above the land revenue, and this they call *Tamqha.* In Irân and Turân, they collect the land tax (mâl) from some, from others the *Jihât,* and from others again the *Sâir Jihât,* while other cesses under the name of *Wajûhât* and Farûa'ât are exacted. In short, what is imposed on cultivated lands by way of quit-rent is termed *Mâl.* Imports (? imposts) on manufactures of respectable kinds are called *Jihât,* and the remainder *Sâir Jihât.* Extra collections over and above the land tax if taken by revenue officers are *Wajuhât*; otherwise they are termed Faruaât." (The Âin-i-Akbari, Vol. I I ., translated by Jarrett, pp. 67-58.) From another part of the Âin-i-Akbari (Bk.II., Âin l l, on sa*nads)* we learn that the entries about this *mdl* or land tax formed one of the three parts in which the *Daftar* of the empire was divided. We read there

ابواب المال از خراجِ ملک باز گوید و افزوني و کمي بر خواند و
هر گونه خواسته که فراهم آید در آن بنگارند **Bloohmann's text, Vol. I., p. 193,11. 22-23) :-**

"The *Abwâb ul mâl* or entries referring to the revenue of the country. This part of the *Daftar* explains the revenue of the empire, details any increase or decrease, and specifies overy other source of income (as presents, &c.)" (Bloohmann's Translation, Vol. I ., p. 260.)

imposts on manufactures[1] and capitation taxes[2] and the rest of the taxes,[3] such as imposts[4] and

[1] جهات *Vide* the preceding note.

[2] اخراجات from خراج capitation tax. The Âin-i-Akbari (Bk. III., Âin VII. on رواي روزی *i.e.*, currency of the means of subsistence) says of this tax در باستان از سر آدم چیزی بر گرفتی و خراج بر خواندی (Blochmann's text, Vol. I., p. 292, ll. 24-25). " In ancient times a capitation tax was imposed called *Khirâj* " (Âin-i-Akbari translation, Vol. II, Jarrett, p. 55). In the same Ain it also said آنکه بیگانگان دین بران صلح نموده باشند انرا خراجي شمرند و خراج خراجي را بردو گونه پندارند مقاسمه از پنجم تا ششم بخش خراج وظیفه آنکه درخور توانائي وسودمندي قرار دهند و طایفهٔ اصل مال ارتفاعي را خراج گویند و چون حصهٔ آن گروه از خرج ایشان افزون آید بشرطي چند زکوة ازان بر گیرند و آنرا عشر نامند

Blochmann's text, Vol. I., p. 294, ll. 5-9). " Land which those outside the faith retain on convention,. This they call *khirdji.* Tribute paid by *khirâji* lands is of two kinds: (1) *Mukâtsamâh* (divided) is the 5th or 6th produce of the soil, (3) *Wazifah* which is settled according to the capability and convenience of the tributaries. Some call the whole produce of the revenue *khirâj and* as the share of the. producing body is in excess of their expenditure, the Zakât is taken from the amount under certain stipulations, and this they call a tithe (Translation, Jarrett, Vol. II., p.. 57),

3 سائر جهات *Sâir Jahât, vide* p. 98, n. 2. Jarrett, says of this word "In its original purport, the word signifies moving, walking, or the remainder : from the latter it came to denote the *remaining* of all other sources of revenue in addition to the land tax from a, variety of imposts, a customs, transit dues, houses, fees, market tax, &c." (Âin-i-Akbari, Vol. II,, Jarrett, p. 58, n. 1.)

4 This word is not clear and legible. One may read it قلعه *qu'la.* It would mean "anything paid into the exchequer unweighed; borrowed money" (steingass). I think it is the same as قنلغه spoken of as one of the imposts of king Akbar's time in the Âin-i-Akbari (Bk. III., Âi*n* XI. Blochmann's text, Vol. I., p. 301, l. 8). Another MS. gives the word as فتلغه. In Blochmann's text the word is marked as doubtful. Jarrett has not translated it, saying he" cannot trace it." (Translation, Vol. II., p. 67, note 1.).

presents[1] and fines[2] and village assessments[3] and marriage fees[4] and Dârogha's fees[5] and tax-gatherer's fees[6] and five per7

[1] پیشکش It appears from the Âin-i-Akbari (Bk. III., Ain XL., Blochmann's text, Vol. I., p. 301, 1. 6, translation. Jarrett, Vol. II., p. 66) that *piskt-ash* was one of the imposts (وجوہات *wajûhât)* of king Akbar's time. It is "a, magnificent present, such as is only presented to princes, great men, superiors, or sometimes to equals (particularly on receiving a great appointment)." (Steingass.)

جرمانه *jurmâna,* " penalty, forfeit, fine." (Steingass.)

3 ضابطانه We find from the Âin-i-Akbari (Bk. Ill,, Ain 15, Blochmann's *text,* Vol. I., p. 417,1.16". Translation, Vol. II., Jarrett, p. 153) that ضبطي *zabti* is a. *K*ind of special rate for the revenue from crops. Jarrett says *"Abul Fazl,* employs it loosely elsewhere for the revenue collection or assessment of a tillage" *(Ibid,* p, 153, n. 1). The word ضابط means " a' governor, commander, superioror chief." So perhaps the word may mean "payments due to the chief of a town."

4 مهرانه *mahranah, "*a fee exacted by the *Qâzi* from the Muhammadans at •weddings." (Steingass.) Perhaps this is a reference to the marriage tax of king Akbar's time, referred to by Abul Fazl in his Âin-i-Akbiri. (Bk. II., Ain 24 on کدخدائي marriage. Blochmann's text, Vol.1., p. 201, Translation, Vol. I,, pp. 277-78.) The tax varied according to the position of the parties. "The middle classes pay one Rupee and common people one *dâm.* In demanding this tax, the officers have to pay regard to the circumstances of the father of the bride." (Ibid, p. 278.) Abul Fazl says of this tax that Akbar took it to enable the parties " to show their gratitude. The payment of this tax is looked upon as auspicious." (Ibid, p. 278.)

5 داروغگانه According to the Âin-i-Akbavi (Bk. III., Ain XI. Blochmann's text,p. 301, 1. 6, Translation, Vol. II., Jarrett, p. 66.) Dâr-ghâna was one of the imposts *(wajûhaf)* of king Akbar's time. Dârôgha according to Steingass is the 2 headman of an office, prefect of a town or village, overseer or superintendent of any department."

6 محصلانه Fees of the bailiff or tax-gatherer ' (Steingass). I think it is the same impost as that spoken of as تحصیلداري *(tahsildar's fees)* in the Âin-i-Akbari (Bk. III., Ain XI., Blochmann's text, Vol. I., p. 301, I, 6. Tianslation, Vol.II., Jarrett, p. 66)

cent[1] tax and **two** per cent[2] tax and Kânunûgi,3 (i,e., fees *el* the officer acquainted with land tenures) and burdens[4] for cultivation and gardening and *zakât5* of duties on

[1] ده نیم *deh-him* (Lit. half of ten, i.e.) five per cent. This tax on manufactures is alluded to in the Âin-i-Akbari (Bk. III., Âin XI., Blochmann's text, Vol. I., ' *p.* 300,1. 21. Translation, Vol. II., Jarrett, p. 06). This and the following two imposts, viz., صدوئی *sadûâî, i.e.,* two per cent., and قانون گوئی *kânûngui* are explained in the following passage of the above-mentioned 11th Âin (Blochinan's Text I., Vol. 1, p. 300, 11. 21-24):—

شهریار آگاه دل در مال بدانسان که گذارش یافت نوازش فرمود
در جهات ده یک بخشوده ده نیم قرار داد و صد دوی پتواری نصفی بدو
ونیمی بقانون گو باز گردد ○ نخستین نویسنده ایست ازطرف برزگران
خرج ودخل نویسد وهیچ دیه بی او نباشد ○ و پسین ملاذ کشاورزان و در
هر پرگنه یکی بود ○ و امروز حصه قانونگو بر انداختند و بشرط خدمت
گزینی سه گونه از درگاه یابند

" His Majesty in his wisdom thus regulated the revenues in the above-mentioned favourable manner. He reduced the duty on manufactures from ten to five per cent, *(deh-nîm),* and two per cent *(sad-dûi)* was divided between, the *patwan* and the kâ*nûngo.* The former Is a writer employed on the part of the cultivator. He keeps an account of receipts and disbursements, and nO village is without one. The latter is the refuge of the husbandman. There is One in every district. At the present time the share of the *kânûngo* (one per cent.) is remitted, and the three classes of them are paid by the State according to their rank."

2 *Vide* the above note. Lit. two in the hundred, i.e., two per cent.

[3] *Vide* the above note. His fee is one per cent. Jarrett says as follows of the kâ*nûngo:*—" An officer in each district acquainted with its customs and land-teuures and whose appointment is usually hereditary. He receives report from the *patwâris* of new cases of alluvion and diluvion, sales, leases, gifts of land, &c., which entail a change in the register of mutations. He is a revenue officer and subordinate to the *tahsildâr* (Jarrett, Vol. II.,p. 47, n. 3).

[4] تکرار also means ' disputes' and ' repetitions

[5] This word is written زکواة or زکاة *Vide* above, p. 99, n. 2, for this word. From the passage of the 8th Â*in* of the Âin-i-Akbari there quoted, it appears, that this impost amounted to the tenth part of the produce. Jarrett says as follows of this tax : " The poor rate, the portion therefrom given as the due of God by the possessor that he may *purify* it thereby, the root of the word, زکا -denoting purity. The proportion varies, but is generally a fortieth or 2½ p. c., provided that the property is *of* a certain amount and has been in possession eleven months" (Âiu-i-Akbari,.II., Jarrett, p. 57, n. 4).

manufactures[1] and assessments,[2] no molestations should be given him every year, after (i.e. beyond) the ascertainment of the grant *(ehak)* and all civil taxes[3] and all royal revenue. And (that) excusing and absolving[4] him of all charges,[5] they should not go round (hirn)6 and should not ask every year for renewed[7] *farmâns* and *parvanchahs8* in this matter. And that when (it, *i. e.* the *Farmân)* comes with the royal signet[9] of His most exalted[10] Majesty, they should rely upon it. Written on the tenth of the last month Asfandârmaz of the 40th *ilâhi* year.[11]

Explanation of the Ta'iiqah.[12]

1 جهات " Duties on manufactures" (Steingass). *Vide* the passage quoted on p. 98, n. 2, from the Âin-i-A kbari (Bk. III., 7th Ain).

2 ضبط *Vide the* reference to the 15th *Ain* (Bk. Ill) on p. 100, n. 3, for this word.

تكاليف Pl. تكليف impositions, levies, taxes,"

4 مرفوع القلم *marfuul* *qalam,* absolved, remitted.

5 حوالات pl. of حوالة transfer, commitment, charge, care.

6 پيرامون گرديدن To go round. Here the meaning is, that the officials should not go round him, or round his land, i.e., should, in no way, disturb or molest him. 7 Arab. مجدد *mvjaddad,* renewed.

8 The Ain-i-Akbari (Bk. II., Ain 11) Bays گاه فرمان بعنوان طغرا بنويسند و در سطر نخستين كوتاه نگردانند آنرا پروانچه بر گويند (Blochmann's text, Vol. I., p. 195, 11. 7-8.) "Firmâns are sometimes written in *Tughrâ* character ; but the two first lines are not made short. Such a *Farmân i*s called a *Parwânchah.* (Blochmann's Translation, Vol. I., p. 263.)

9 توقيع *tauqiu* " signing with the royal signet; the royal signet put to diplomas, letters patent and other public deeds." (Steingass.)

10 اعلى most exalted. The word looks like this, but it may be اجل (most glorious), which we find in its stead in the second *farmân.* This sentence may refer to the person. 11 *Roz.* 10-12-964, i. *e.,* 1595.

12 *Sharh-i-ta'liqah.* تعليقه *taliqah* is a technical term used in the Âin-i-Akbari for an abridgment of the *yâddâsht* (i. *e.,* memorandum) of His Majesty's orders about the *farmâns,* etc. Its explanation in details is said to be its شرح *shark.* The following passages from the 10th and 11th Âins will explain who made this *yaddasht,* or memorandum and *taliqah* or abridgment, and how they were made, and why this abridgment of the memorandum has been added here. We read the following in the 10th Âin on the واقع نويس w*aqiahnawis* *(i.e.,* the writer of events). ** Keeping records is an excellent thing for a government . • . . . His Majesty has appointed fourteen zealous, experienced, and impartial clerks, two of whom do daily duty in rotation, so that the turn

(His Majesty) had ordered on the date, the 13th day Tir, month Abân, *ilâhi* year 40, that about three hundred h*igâhs* of land, together with palm and date trees, &c, which are growing on that land, may be assigned, in the environs of the town of Naôsâri, &c, as detailed below[1], for the purpose of the assistance of

(نوبت *naôbat)* of each comes after a fortnight . . . . . Their duty is to write down the orders and the doings of His Majesty and whatever the heads of the departments report;. . . .the acts of His Majesty as the spiritual guide of the nation;. . . .appointments to mancabs; contingents ; of troops; salaries ; jagirs.

"After the diary has been corrected by one of His Majesty's servants, it is laid before the emperor, and approved by him. The clerk then makes a copy of each report, signs it, and hands it over to those who require it as a voucher, When it is also signed by the *Parwânchi,* by the *Mir' Arz,* and by that person who laid it before His Majesty. The report in this state is called *yâddâsht* (یاد داشت) or memorandum.

" Besides, there are several copyist9 who write a good hand and a lucid style. They receive the *yâddâsht* when completed, keep it with themselves, and make a proper abridgment of it. After signing it, they return this instead of the *yâddâsht,* when the abridgment is signed and sealed by the *Wâqiah-namiSf* and the *Rhâlahdâr,* the *Mir 'Arz* and the *Dârogah.* The abridgment, thus completed, is called *Ta'liqah* and the writer is called *Taliqahnawis.* The *Ta'liqah* is then signed, as stated above, and sealed by the ministers of State" (Bochmann's Translation I . , pp.258-259, Text I . , pp. 192-3).

This passage of the 10th Âin then explains the terms *ta'liqah* تعلیقه (abridgment of memorandum), wâ*q'ah* واقعه (event or record), *wâqi'ahnawis* واقعه‌نویس (writer of records), and *risâlah* رساله (writing or record) which occur in these *Farmâns.*

The following passage of the 11th Â*in* explains why this *Taliqah* or abridgment of the memorandum of the king's orders has been entered on the back of the *Farmân.* "The Câhib-i-Taujîh (صاحب توجیه or Military accountant) keeps the former Taliqah with himself, writes its details on the *Farmân* (صاحب توجیه آخرین تعلیقه را پیش خود نگاه دارد و شرح and seals and signs it. It is then (آنرا در ضمن فرمان نویسد inspected by the *Mustaufi* and is signed and sealed by him. Afterwards the Nâ*zir* and the *Bakhshis* do so likewise, when it is sealed by the Diwân, his Accountant, and the *Vakil* of the State." (Blochmann's Translation I , , pp. 261-62, Text I . , pp. 194,11, 13-14.)

[1] ذیل "appendix, postscript." زقرار تفصیل ذیل or بموجب تفصیل ذیل "as detailed below ; in accordance with the following statement, " (Steingass.)

livelihood of Parsi Kaikôbâd, son of Mhyr. Whereas, before this time, on the 15th day of the month Meher, *ilâhi* year 40, an order was issued (which) as it had not been entered with particulars into the records, 1 it has been entered in details in the *rasátah* and *chauki*,2 of A'llâmî[3] Shaik Abul FazI, who protects emoluments!, overflows in power, and knows truths and all sorts of knowledge, and in the *naubat* of the *waqiah* of Khwâjah Muizzuddîn Hussain.

The marginal note (written) by the hand of *Wâqiah-nawis*. The explanation of the text[4] is according to the record of humblest slave Muizzuddîn Hussain.

[1] واقعه *wâqi'ah*, an event, record. واقعه‌نویس *wâqi'ah-nawis* or recorder was an officer in king Akbar's time, in each Cubâh. There is a separate Âin (Bk II. in Âin 10) about his work in the Âin-i-Akbari (Blochmann's text, Vol. I., p.192, 1.25, Translation, Vol. I., p.258). His duty is thus described in the above âin

فرموده و کارکرد گیتی خداوند برنویسد.....منصب تا بیستی ماهیانه جاگیر..

"Their duty is to write down the orders and the doings of His Majesty . . . . . appointments to mancabs; contingents of troops; salaries ; *Jagirs*. . . . ."

2 The following passage in the Âin-i-Akbari (Bk, II., Âin IX., the âin of کشک (hall or parlour) seems to explain this word.

بزبان وقت چوکی خوانند سه گونه بود سپاه چهار گونه هفت بخش شده و هریک بروزی نامزد و امیری بزرگ هوش بسر کردگی موافق یکی از طرزدانان معامله شناس بمیر عرضی چهره افروز سعادت گردد و همگی احکام خلافت بشناسائی این دو فروهیده مرد روائی گیرد شبانروزی پیرامن دولتخانه بر نیایش ایستند و در انتظار فرمایش بنشینند

(Blochmann's text, Vol. I, p. 192, 11. 4-7.) " Mounting guard is called in Hindi *chaukî*. There are three kinds of guards. The four divisions of the army have been divided into seven parts, each of which is appointed for one day, under the superintendence of a trustworthy Mancabdâr. Another, fully acquainted witty all ceremonies at Court, is appointed as Mir'Arz. All orders of His Majesty are made known through these two officers. They are day and night in attendance about the palace, ready for any orders His Majesty may issue." (Blochmann's Translation, Vol. I., p. 257.) It appears, that the particular officer, in whose turn of *chauki* the king issued orders or Farmâns, took notes in his books. [3] علامی, very learned. It was a title given by Akbar to Abul Fazl. (Badaoni Text II., p. 198, 1.11, Lowe II, p, 201.)

*متن *matn*, the text of a book.

Another *shark* (is) in the hand of Mulla Nazar, From the assignment of the Jâgirdâr the assignment[1] should be made with the *ilâhi gag* from the season of *kharif kuel..*

300 *bigâhs.*

Village2 Erui[3] in the *paragnah4* Párchôl.	In the environs (*sawâd)* of the town of Naôsâri, where the above-mentioned land was, ere this, for the purpose of the assistance of livelihood of Mâhyâr.
100 *bigâhs.*	200 *bigâhs.*
With *sah.*	With *sah5*

Translation of the Persian lines on the first fold, of the lines on the margin which give dates, and of the lines under the different seals.

1. (First marginal line.) Date 29, month Asfandârmaz, Ilâhi year 40.[6] (It is nut clear what the figure r (two) in the beginning indicates.)

2. (Second marginal line.) Copy taken on the first day of the month Farvardin Ilâhi, year 41.

3. (The two lines on the first fold.) In the *rasalah* and *chauki* of Nawâb Shaikh Abul Fazl, who protects emoluments, diffuses power and knows truths and all sorts of knowledge and in the *naubat* (turn) of the Wâqiahnawis Muizzuddin Hussain with *sah.*[7]

4. (Seal No. 1) Khân Khânân, the follower of king Akbar.

5. (Seal No. 2) Mirzâ Kokâh.

(Seals Nos. 3, 4, 5, 7, 8, not legible.)

6. (Seal No. 6) Humblest slave, Cadr Jahân Al Hussaini.

[1] تنخواه an assignment on lands." [2] قریتم *haryat* village.

[3] *Vide* above, p. 40, n. 5. 4 According to Elliot *Sarkâr* is "a district into which *parganahs* are aggregated." Jarrett (Âin-i-A.kbari, Jarrett's Translation, Vol. II., p. 114 n.) says, "Each sûba*h* is divided into a certain number of *sarkârs* and each *sarkâr* into *parganaks* or *mahals."*

[5] بصح *e.* with صح *sah,* which is an abbreviation of صحیح sahih, i. *e.* " official signature to attest the authenticity of a deed."

6 Perhaps this is the marginal note of the *Waqiahnawis,* as referred to in the Farmân as the marginal *sharh,* of the *waqiaknawis.*

7 The last word after this is the same as that written above under the figures 100 and 200.

7. (Date under Seal No. 7.) Entered on day 7 (?) month Asfardârmaz, Ilâhi year 40,

8. (Date under Seal No. 8.) Entered on day (?), month Ardibehesht, year 41. (There are one or two words at the end which are not legible or intelligible,)

9. (Seal No. 9.) Nazar Ali bin Hussain.

10. (Date under Seal No. 9.) Written on the day, the first day *(ghurra),* of the month Farvardin, year 41.

11. (Seal No. 10) Praying slave Hussain Kámâluddin.

12. (Date under Seal No. 10.) Became informed on day 29, month Asfandârmaz, Ilâhi year 40.

13. (Seal No. 11) Servant Hussain Kamâluddin.

14. (Date under Seal No. 11) Written on 29 Asfardârmaz, Ilâhi year 40.

Having given the translation of the first *farmán,* we will now examine the seals on *the farmân.* We have, at the top of the *farmân,* the seal of His Majesty. This is just in conformity to what Abul Fazl says about the position of king Akbar's seal. He says, " The seal of His Majesty is put above the *Tuq hra* [1] lines on the top of the *farmán,* " (vol. I., p. 264) (قدسی مهر فراز طغرا روی فرمان آراید) (lit. the holy seal adorns the face of *the farmán* above the *Tughra).* King Akbar's seal on our *farmán* is just at the top and just above the lines in which the title and name of the king are written.

As to the form of Akbar's seal, Abul Fazl, in his Âin-i-Akbari (Bk. I., Aîn, 20), says, as follows, about the royal seals. (نگین شاهنشاهی).

** In the beginning of the present reign, Maulana Maqcud, the seal engraver, cut in a circular form upon a surface of steel, in the *riqd'* character, the name of His Majesty and thuse of his illustrious ancestors up to Timurlang; and afterwards he cut another similar seal in the *nastdliq* character, only with His Majesty's name. . . . . . The round small seal goes by the (chagatai) name of Uzuk, and is used for *Farmdn-i-sabtis ;* and the large one, into which he cut the names of the ancestors of His Majesty, was at first only used for

1 طغرا " The royal titles prefixed to letters, diplomas or other public deeds which are generally written in a fine ornamental hand j a sort of writing,"—*String ass.*

letters to foreign kings, but now-a-days for both." (Blochmann's translation I, p. 52, Text I., p. 47, I. 18.) The seal on the two *farmáns* given to Dastur Meherji liana's son Kaikobâd, in which the 200 bigâhs of land given to Meherji Rana are referred to, is the large one in which the names of Akbar's ancestors are mentioned. The following list, prepared from the pedigree of the house of Tîmur, given in Elphinstone's *History of India*,1 gives the names of Akbar's ancestors,

Tîmur—Mirân Shâh Hosein—Mohammed Mirzâ—Abû Said—Omar Shekh—Bâber—Humâyûn—Akbar. This list gives us eight names, Timur and Akbar included.

The circular seal of Akbar on the *farmâns* in question, has eight circles, each of which contains the name of one of the above-named eight kings. The central circle is a large one and contains the name of king Akbar himself. The document being very old, the photo and the photo-litho have not come out as one would wish. But in the original document, one can decipher the names with a magnifying glass, though with a little difficulty.

The king's name in the central circle is Jalâluddin Muhammad Akbar Báidsháh. The name is read from below.

Exactly above the circle of his name, stands the circle, containing his ancestor Tîmur's name. It is " ibn Amir Tirnur Saheb-i-quirân." Saheb-i-quirân was a title of Tîmur. The word " *ibn*" is used in the sense of "son" with all names except that of Akbar. It means that the first named was the son of the next and so on up to Timur. Just as now-a-days, in round seals and monograms, people arrange their names and initials in the best stylish way they like, so we find it in the case of the above seal and names. ابن امیر تیمور صاحب قران is the order in which the name seems to be written from below.

Coming down by the left, from the top circle, which contains Tîmur's name, we find one by one, the names of his descendants. In the first circle, on the leftcoming down from the top, we read ابن میران شاه *ibn-i*-Miran Shah. This is Timur's son, Miran Shah Hosein of Elphinstone's list. The next name lower down is i'6?i-i-Sultan Muhammed Mirza. Then comes the name at the bottom, i/m-i-Sultan Abul-Said. In all ^hese last three names, the word *ibn* begins the line from the

1 Fifth Edition by Cowell (18G0), p. 773.

bottom and the word Sultân is above it. Then going up on the right from below, we have the name ibn Mirzâ Omar Shekh, Then we have in the ascending order the two familiar names, ibn-Bâdshâh Bâbar and ibn Bâdshâh Hûmâyûn. The order of the names in the seal would be Jalâluddin Muhammad Akbar Bâdshâh, the son of Bâdshâh Humâyûn, the son of Bâdshâh Bâbar, and so on up to Timur, The document being very old, the deciphering of some of the names is a little difficult.

Now we will examine the seals of the different officers placed at the end of the document. In those times, seals took the place of signatures of the present day. Abnl Fazal says in his Âin-i-Akbaii on this point

بل هرگروه را در معامله ناگزیر *i. e.* " in fact every man requires them in his transactions " (Blochmann's text, I., p. 47, 11.17, 18. Translation I., p. 52, Bk. I., Ain, 20). Blochmann says, " We sign documents, Orientals stamp their names to them." *(ibid n.* 2.)

There are altogether eleven seals attached to the document, besides that of the king at the commencement. Of these eleven, six are more or less legible and five are illegible. The way, in which the seals are affixed, as well as the names *on* the seals, require an explanation. To enable the reader to follow me in this explanation, I have put in the printed Persian copy of the *farmân,* progressive numbers in English figures over the circles of the seals.

The position of the seals can be more exactly ascertained by looking to the photo-lithographed fac simile.

First of all, we notice, that the position of the document, after the mention of the situation of the 300 *bighâhs,* is inverted, *i.e.,* the signatories turn the document upside down, as it were, and then proceed to put down their seals and their statements about the dates on which the documents were roted in their respective records *(vide* the original photo-litho facsimile). The reason, why these seals appear in an inverted order, is explained by the following paragraph of the Âin-i-Akbari (Bk. II. Ain 12), which says that the seals were put in the order of the folds (شکنجی) of the document. So holding the document in our hands in the position in which it commences, the first fold will present the bottom of the other side of the document, where we find the seals of the principal officers. The passage of the Ain-i-Akbari on this subject says : —

" Farmâns, Parwanchahs, and Barâtas, are made into several

folds beginning from the bottom. On the first fold[1] which is less broad, at a place towards the edge where the paper is cut off, the Vakil puts his seal ; opposite to it, but a little lower, the Mnshrif[2] of the Diwân3 puts his seal, in such a manner that half of it goes to the second fold. Then, in like manner but a little lower, comes the seal of the Cadr. But when Shaikh 'Abdunnabî and Saltan Khwâjah were Cadrs, they used to put their seals opposite to that of the Vakil. la the middle of that fold is the place where that person puts his seal who comes nearest in rank to the Vakil. . . The Mir Mâl, the Khan Simian, the Parwânchî, &c., seal on the second fold, but in such a manner that a smaller part of their seals goes to the first fold. The seals of the Diwan, and the Bakhshî do not go beyond the edge of the second fold, whilst the Dîwân-i-juz, the Bakhshî-i-juz, and the Dîwan-i-Buyûtât pat their seals on the third fold. The Mustanfi puts his seal on the fourth, and the Câhib-i-Taujih on the fifth fold. The seal of His Majesty is put above the *Tughrá* lines on the top of the Farmân, where the princes also put their seals in *Ta'liqahs"* (Blochmann's Text, Vol. I., p. 195, 1. 19. Translation, Vol. I., pp. 263-64.)

We must note, that this is a general statement for the positions of the seals of the officers named in the passage, when they have to sign documents. It applies to *farmâns, parwânchahs* and *barâts (i.e.,* cheque farmâns). So it appears that all the officers named above need not sign all the documents.

We will now proceed to examine the position of the seals and the names of the signatories.

At first on the first fold in the middle we find two lines saying that the document has been noted in the *rasalah* and *chauki* of Abul FazI, who was the officer in charge of those posts.

The following passage in the Âin-i-Akbari (Book II., Âin 19) explains why Abul Fazl had also to take, at times, a note of the grants of *jâgirs.*

" On account of the general peace and security in the empire, the grant-holders commenced to lay out their lands in gardens, and thereby derived so much profit, that it tempted the greediness of the

1 لخت *lakht,* portion, part, bit. The text is نخستین لختی کم پهنا

2 مشرف an officer in a treasury who authenticates accounts and writings.

3 دیوان is the officer who keeps the jagir accounts.

Government officers, who had certain notions of how much .was sufficient for S*ayûrghal-holders,* to demand revenue taxes; but this displeased His Majesty, who commanded that such profits should not be interfered with. Again, when it was found out that holders of one hundred bîg'hahs and even less were guilty of bribery, the order was given that Mir Cadr Jahân should bring these people before His Majesty ; and afterwards it was determined that the Cadr, with the concurrence of the writer of this work, should either increase or decrease the grants "چنان قرار گرفت که صدر بصلاح دید راقم شگرف نامه زیاده و کم سازد (Blochmann's Translation, Vol. I . , pp. 269-70. Text I., p. 199, 1. 10.) This passage says that the Cadr had to seek " the concurrence of the writer of this work," *i.e.* Abu. Fazl.

We see, that, by the side of the seal of the Cadr, of whom we will speak later on, we find the note, that the document has been recorded in the records of Abul Fazl. In the same above-mentioned two lines, it is also noted, that it is recorded in the record of the turn *(naubat)* of the *wâqiahnawis* Muizzuddin Hussain. The following passage of the Âin-i-Akbari (Book I I . , Âin 10) explains, who the officer was, and why he had to take a note of the grant of jâgirs, and why it is put down on the document in question that it has been entered in his record.

" Keeping records is an excellent thing for a Government . . . His Majesty has appointed fourteen zealous, experienced, and impartial clerks, two of whom do daily duty in rotation, so that the turn (نوبت *naubat)* of each comes after a fortnight . . . . Their duty is to write down the orders and the doings of His Majesty and whatever the heads of the departments report . . . . appointments to mancabs, contingents of troops, salaries, jagirs . . , . " (Blochniann's Translation I . , p. 258, Text I . , p. 192, 1. 20).

This passage then says, that one *waqîaknawis* was, according to his turn (نوبت *naubat),* always in attendance upon His Majesty and took notes, among other doings of His Majesty, of his grants of jagirs, &c. Hence it is, that we find that in the *farmân* under examination, the name of the *waqi' aknawis,* during whose turn of office, the grant was made by the king, and in whose records it was entered, is mentioned. This *waqiahnaiuis* is one Muizzuddin Hussain. Now we come to the seals.

Seal No. 1.— On the extreme right of the above two lines, at the edge, first of all, we find a seal, on which we can distinctly read the name مرید اکبرشاه خان خانان Murid-i-Akbar Shah Khân Khânân.

In the matter of this seal, we must note, what the above passage, of the Âin-i-Akbari, says about the first fold. It says, نخستین لختی کم پهنا بر کنار پشت پیوست جائی که قطع کنند مهر وکیل شود "on the first-fold, which is less broad, at a place towards the *edge* where the paper is cut off, the Vakil puts his seal." (Blochmann's Text I., p. 195, II. 19-20. Translation I . , p. 263.)

We see in the case of both the original farrnâns that are produced, that a portion of the paper at the right hand corner at the bottom (which when folded forms the first-fold), is cut off, and it is just at the edge, where the paper is cut off, that the seal of this Khân Khânân, who was the Vakil at this period (1003 Hijri), occurs.

We gather the following particulars about this personage from Blochmann's Ain-i-Akbari.

Murid-i-Akbar Shah Khan Khanan. His full name was Khan Khanan Mirza Abdurrahim. When his father Bairam Khan was murdered, he was a small child. Akbar took charge of him. Khan Khanan was the title conferred upon him in 992 Hijri for his victories. (Badaoni. Lowe's Translation II., p. 346.) In the 25th year of Akbar Vreign he was appointed Mir 'Arz and in the 34th year Vakil. He died in 1038 Hijri.

He calls himself in his seal, *murid, i.e.,* a disciple or follower of Akbar Shah. He was one of the grandees of Akbar's court named by AbulFazl in his Ain-i-Akbar (Blochmann I . , p. 834-38, No. 29).

Seal No. 2.—The next seal, on the right of the above two lines of Abul Fazl's and Muizzuddin's records, and a little on the left of the above-named seal of Khan Khanan, is that of Mirza Kokah. The name is clearly legible. We gather the following particulars about this personage and of the different offices that he filled in Akbar's court.

His full name is Khan-i-A'zam Mirza 'Aziz Kokah. He was a great favourite of Akbar. He is one of the grandees (No. 21) mentioned by Abul Fazl in his Ain-i-Akbari. In the 34th year of Akbnr's reign, he was appointed Governor of Gujrat. In the 39th year he went on a pilgrimage to Mecca and joined Akbar in the beginning of 1003 Hijri, He was made Vakil in 1004, Azam Khan was

the title latterly bestowed upon him. (Blochmann's Âin-i-Akbari I., p. 325-27.)

Now in what capacity is it, that Mirzâ Kokah signs this document. He was not the Vakil, because the Vakil of the time of this document (the 40th of Akbar's reign, *i.e., 100*3 Hijri) was, as said above, Khân Kbânân, and he himself was appointed Vakil, as said above, in the next year, i.e., 1004 Hijri. So he seems to have signed it as " one who comes nearest in rank to the Vakil." In the above quoted passage about the order of the seals (Book II.,-Ain 12) we read

میان آن شکنج جای کسی است که رتبهٔ او نزدیک وکالت باشد
چنانچه اتکه خان در زمان منعم خان و ادهم خان

(Blochmann's Text I., p. 195, 11. 22-23.)

''In the middle of that fold *(i.e.,* the first-fold), is the place where that person puts his seal who comes nearest in rank to the Vakil, as Atkah Khan did at the time of Mun'im Khân and Adham Khân. (Translation I., p. 263.)

To understand the above allusion, and to understand how it applies to the case of Mirza Kokah in the document under question, we must look to the list of vakils or prime-ministers given by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (Book II, Âin 29. Blochmann's Text, Vol. I., p. 232,11. 7-8. Translation I., p. 527). Blochmann says *(ibid.,* p. 527, n. 1) that Abul Fazl's list is not complete. But, as it is, it is as follows :—

Bairâm Khân, Mun'im Khân, Atgah Khân, Bahâdur Kbân, Khwâjah Jahân, Khân Khânân Mirzâ Khân (خان خانان میرزا خان) Khân-i-A'zam Mîrzâ Kokah (خان اعظم میرزا کوکه)

Now in the ahove passage of the 12th Âin, Abul Fazl says, that when Munim Khan and Adham Khân[1] were Vakils in turn, Atkah Khân, who was nearest in rank to each of them, put his seal in the farmâns, &c, on the first-fold. We find from the above list, that this Atkah Khân himself was subsequently appointed a vakil. This shows that the person who is intended to be the next successor to the vakilship, is considered to be the " nearest in rank " or what we,

1 Abul Fazl does not give Adam Khân's name in the list, in the 30th *ain.* He has evidently forgotten to give it, because he clearly says here that he acted as a Vakil. As Mun'im Khân came to Vakilship after Bairam Khân (Blochmann's Translation I., p. 323), it is clear that Adam Khân succeeded Munim Khân..

in modern parlance, call " assistant." This nearest in rank or assistant generally succeeded to the place at the first vacancy. Now as we find from the above list that Mirzâ Kokah was occupant of the post of Vakilship in Akbar's Court, and as we further see that he was appointed to the post in 1004 Hijri, it is quite clear, that in 1003, *i.e.*, in the 40th year of Akbar's reign, when the Farmân in question was granted, he was " the nearest in rank" to the Vakil, Khân Khânân. Hence it is, that next to the seal of Khan Khânân, the Vakil and his immediate superior, we find his seal as that of the nearest in rank or assistant.

The above passage of the Âin allots " the middle " of the first fold to the seal of " the nearest in rank to the Vakil," and we find Mirza Kokah's seal in the middle of the first fold. By the term میان *miân*, *i.e.*, middle, we must not take it to mean the middle of the fold held horizontally, *i.e.*, the middle of the breadth of the paper of the document, but the middle of the breadth of the fold itself.

Seal No. 3.—It is altogether indistinct and illegible.

Seals Nos. 4 and 5.—They are both illegible. They are just near the two lines which mention that the document has been recorded in the *risalali* and *chauki* of Shaik Abul Fazl and the *Waqiahnawis* Muizzuddin Hussain. So very likely they are the seals of these two officers. On the first (No. 4) of this set of two seals, a word Shaik شیخ, is a little legible. It appears more so with the help of a magnifying glass. So this seems to be the seal of Shaikh Abul Fazl. The second (No. 5) of these two seals may be that of the *Waqiahnâwis* Muizzuddin.

Seal No. 6.—On the left of the above-mentioned two lines, and opposite to the seals of Khân Khânâu and Mirzâ Kokah, but a little lower, we have a seal, the writing on which is a little clear and legible. It is Al Hussaini Cadr Jahân Kamtarin Bandeh (الحسینی صدرجہان کمترین بنده) *i.e.*, humblest slave Cadr Jahân Al Hussaini. We read in the above Âin of seals, " Opposite to it (/.e., the Vakil's seal), but a little lower,[1] the Mushrif of the Diwân puts his seal in such a manner that half of it goes to the second fold. Then, in like manner but a little lower (پایانتر), comes the seal of the Cadr." This seal then, which bears the name of Cadr Jahân, is the seal of the cadr, referred to in the Âin-i-Akbari as above. Its position tallies with the situation allotted to it in the above passage of the Âin.

[1] واپستر vâpactar. Vâpac means " behind, in the back."

Qadr was an high officer of the State. Abul Fazl says of this officer, " As the circumstances of men have to be inquired into, before grants are made, and their petitions must be considered in fairness, an experienced man of correct intentions is employed for this office. He ought to be at peace with every party, and must be kind towards the people at large in word and action. Such an officer is called Qadr. The Qâzi and the Mir 'Adl are under his orders." (Book II., Âin 19, Blochmann's translation I., p. 268.) Blochmann says that the Qadr, who was also generally styled Qadr-i-Jahân, ranked during Akbar's time, as the fourth officer[1] of the Empire.

The Qadr or Qadr-i-Jahân, at the time when this *Farmân* was issued (1003 Hijri, 40th year of the reign), was a person whose name coincided with his title. Hence it is that we find in the *Farmân* the seal of the Qadr bearing the name Qadr-i-Jahân. We find his name last in the list of Qadrs given by Abnl Fazl in the 30th Âin (Blochmann's Text I., p. 232, 1. 15; Translation I., p. 528.) He came to office in 997 Hijri. He continued to serve under Jahangir. (Blochmann I., pp. 272-74.)

Seal No. 7.—This seal is quite illegible. It is perhaps the seal of the Mushrif of the Diwan, to whose seal, the above passage of the Âin allots a place in the first fold in the same line with that of the Qadr. It is on the same line and fold with that of Qadr Jahân and quite close to it. As the position of the seal in the *Farmân* is the same as that allotted, in the Âin-i-Akbari, to the seal of the Mushrif-i-Diwan, it appears very probable that this seal is that of that officer. There is one word that is legible on this seal, and that is جهان Jahân. But that word alone does not help us to determine who this personage was and whose seal it is.

Seal No. 8.—This seal is quite illegible. Not a single word or letter can be deciphered. The date, on which it was affixed, is put down under it thus :

ثبت شد فی التاریخ ماه اردیبهشت ۴۱ *i.e.,* entered in the book on the date month Ardibebesht, year 41. At the end of the line there is a word which may be the particular date, but I cannot make it out. The words ثبت شد *sabt shûd,* used in connection with

1 The four ohief officers are (1) Vakils or prime ministers, (2) Vazirs or Ministers of Finance, (3) The Bakhshis, and (4) the Qards.

this seal, show, that this may he the seal of the Diwân. In the 11th Âin, speaking about the drafts of the *Farrnâns,* Abul Fazal says: "The draft is then inspected by the Diwân, who verifies it by writing on it the words *sabt numâyand* (ثبت نمایند *i.e.*, ordered to be entered). The mark of the Daftar, and the seal of the Diwân, the Bakhshi and the Accountant (of) the Diwân (مشرف دیوان Mushrif-i Diwân) are put on the draft in order, when the Imperial grant is written on the outside. The draft thus completed is sent for signature (ثبت *sabt)* to the Diwân."[1] We learn from this passage that *sabt* ثبت seems to be a special technical word for the office of the Diwân. Thus, as the position of the seal in the document is the same as that allotted to the Diwân, and as the phraseology of the date ثبت شد is the same as that attributed to the Diwân in the Âin-i-Akbari, I think it is the seal of the Diwân. From the 12th Âin we learn, that " the seals of the Diwân and the Bakhshi do not go beyond the edge of the second fold " (دیوان و بخشی از شکنج دوم در نگزرد)[2]

Seal No. 9.—This seal is distinct and legible. From the Farman, as it is folded now, we cannot exactly determine what the first fold of the document was, and up to what the second, third and fourth folds extended. But from the position of the seals in the first fold, as described by the 12th Âin, this seal appears to be on the third fold. It gives the name Nazar Ali bin Hussain, Under the seal we read مرقوم شد فی التاریخ غرة ماه فروردین سنه ۴۱ *i.e.*, written on the day, the first day3 of the month Farvardin of the 41st year. The same date is thus given a little below on the margin of the document written vertically up from below.

غرة ماه فروردین الهی سنه ۴۱ نقل گرفته شد

i.e., copy taken on the first day of the month Farvardin, llâhi year 41.

Then the question is, who this personage, Nazar Ali or Ali Nazar is ? He gives the date on which he put on the seal and entered the document in his books. He seems to be one of the

[1] Blochmann's Translation I, p. 261, Text I ., p. 194,11. 11-13.

2 Blochmann's Text I ., p. 195,1.. 24, Translation I ., p. 263.

3 The word may also be read نحرة *nahrat, "* the first day of the *new moon:* also the last day."

4 This word can be read *nahrat* also— *vide* above, n. 3,

officers like the above-mentioned *Wâqiahnawis* Muizzuddin, who had to do something with the original Tâliqah or its Yâddâsht. His name is also mentioned in the body of the Farmân, as one who also had made a *shark* about the Farmân.[1]

Seal No. 10.—The name on this seal is quite clear and legible. It is داعي بنده حسين كمال الدين *i.e.*, praying slave Hussain Kamâluddin. Under the seal we read

مطلع شد تا[2] ۲۹ ماه اسفندارمز الهی ۴۰

i.e., became informed on the date 29 of the month Asfandârmaz, Ilâhi year 40, The same date is given a little below on the margin of the document in a vertical line. This seal seems to be on the fourth fold which is allotted, in the above-mentioned 12th Âin, to the seal of the Mustaufi (مستوفی), who is an auditor or a controller of accounts. So perhaps this is the seal of that officer. Now it is not certain who this Kamâluddin was. We come across three personages of the name of Kamâluddin in Abkar's time,

1. Mir Kamâluddin Khwâfi, who is said to have served under Akbar, but it is not said under what capacity.[3]

2. Kamâluddin, the father of Abu Turab, who was appointed Mir Hajji by Akbar.[4]

3. Maulana Kamâluddin Husan, father of Maulana Alauddin, who was the teacher of Akbar.[5] This third personage Kamaluddin Husan seems to be the signatory of *this farmân.*

Seal No. 11.—This seal also is quite clear and legible. It is that of Al-Abd[6] Hussain Kamaluddin العبد حسین كمال الدين servant Hussain Kamaluddin. Under the seal we read قلمی شد ۲۹ اسفندارمز الهي سنه ۴۰ *i.e.*, written on the 29th of Asfandârmaz of the Ilahi year 40. So we find that both the names and the dates of the

1 *Vide p.* 105.

2 تا is the contraction of تاریخ

3 Blochmann's Âin-i-Akbari Translation I., p. 445, n.1.

4 *Ibid*,, pp. 506-507.

5 *Ibid.*,*p.* 540.

6 عبد servant, slave. In many of the seals we find the signatories attaching some words of humility to their names, such as داعی بنده , کمترین بنده.

two seals No. 10 and No. 11 are the same. This may be the case perhaps because the same person may have held two offices. This seal is the last and the lowest ; and the last officer, to whom the lowest part of the farmân, the fifth fold, is allotted in the above-quoted passage of the 12th Aîn, is Qahib-Taujîh صاحب توجيه who is the adjuster of accounts. Just as in the case of the Diwân, the words ثبت شد *sabt'shûd,* used in our Farmân, helped us to think that the seal may have belonged to an officer of the Diwân, in whose connection the same words were used in the Âin-i-Akbari, so the words قلمي شد *qalami shûd* used in the *Farmân* under this 11th and last seal of Kamâluddin, help us to think that this seal may be that of the Cahib-i-Tanjih. In the 11th Âin we read that "the Qahib-i-Taujih keeps the former Taliqah [1] with himself." (صاحب توجيه آخرين تعليقه را پيش خود نگاه دارد)

Now in the case when the Taliqah was confirmed by the king, and the Jagir conferred, the words written in the report were, according to the above Âin, "*Taliqah-i-tan qalami* تعليقهٔ تن قلمی نمایند *i.e.,* they are to write out a *taliqah.*[2] So the words *qualami shûd* written under the 11th seal show that as alluded to in the Âin-i-Akbari, this seal may be that, of the Qahib-i-Taujih.

Let us now examine the different dates as given in the Fannân. From the Sharh-i-taliqah, *i.e.,* the details of the abridgment, we learn that His Majesty king Akbar first issued the order of the Farmân on the 15th of the 7th month Meher in the 40th year of his reign (1003 Hijri). The order was recorded on the 13th day Tir of the 8th month Âban of the same year. In accordance with that order, the Farmân was prepared on the 10th day of the 12th month Asfandârmaz of the same year.

Then there are three statements of dates in which we read the month Asfandârmaz of the 40th year. One is under seal No. 7, which is illegible, and in which, the only word that we can read with

1 *i.e.,* the abridgmert of the Yâddâsht or memorandum of the affairs of the king. Blochmann's Translation I . , p. 261, *Text* L, p, 194,1. 13.

2 *Ibtd.,* Translation, p. 261, Text I . , p. 194, 1.11.

accuracy is جهان Jahan. It is the date when the Mushrif or some officer attached to the Diwan put the seal. The particular day is not clear. It looks like 7, but that cannot be the date, as it must be one after the 10th. It may be the 17th, or it may be some date in connection with the first *sharh.* Then the seals Nos. 10 and 11, those of Kamaluddin, have the dates put under them. These dates are clear. They are the 29th of Asfandârmaz of the 40th year. The same date, we read in one of the two marginal statements. Then we find that one seal (No. 9) of Nazar Ali has the date of the succeeding month, *i.e.,* Farvardin of the 41st year of the reign. This date is also given in the second of the two marginal statements. Then there is one seal (No. 8) which bears the date of the n*»xt month Ardibehesht of the 41st year. We notice one thing, and it is this, that all officers did not put down the dates when they attached their seals. Perhaps it was only those, in whose books the Farmans were regularly recorded or takeu note of, who put down the dates of their seals, to facilitate reference to their books in case of necessity. I think Abul Fazl seems to make a distinction, when he uses, in the case of some officers, the words *nishdn va mohr* نشان و مهر *i.e.,* sign and seal, and in the case of others simply the word مهر mohr, i.e., the seal. When they put down the dates with their own hands, under their seals, that was meant to be putting their *nishdn* or sign. For example, he says that the Qahib-i-Taujih, the Mustauti, the Nazir and the Bakhshis put on their signs and seals. In the case of the Diwan, his accountant and the Vakil, he uses simply the word seal.[1]

[1] Bloohmaan's Text I ., p. 194, 11. 13-15, Translation I ., pp. 261-62.

(Translation of the second *Farmân.)*

God is Great,

The *Farmân* of Jalâluddin Muhammad Akbar Bâdshâh Gâzi.

At this time, a royal order, signifying favour, has acquired the honour of being issued, and the dignity of being published, that, **Whereas** about 300 bi*gâhs* of land (measured) by the *ilâhi* gaz, together with the palm and date trees, &c., which are growing on that land, in the environs of the town of Naosâri, &c, according to the particulars of the contents (of this *Farmân),* had been formerly assigned from the *Sarkâr* of Surat, for the purpose of the assistance of livelihood of Parsi Kaikobâd, son of Mahyâr, from the assignment of the *jâgirdâr,* according to an order which has issued [1] forth, from the commencement of the (season of) k*harif*[2] *ku el,* so that, from year to year, spending the income thereof, in maintaining his life, he may be engaged in praying for the increase of the wealth and good fortune (of His Majesty). **It is incumbent u**pon all present and future governors, and tax-gatherers and *jagirdars* and k*rôriâns* of that district, that they should, according to what is written, give back in his possession, totally and entirely, the allotted part of 300 *bigâhs* in the same way as ordered above,[3] and should not diminish or refuse anything; and whatever may have been received during the past and current years from the income of 300 *bigáhs,* should be returned ; and no burdens should be imposed in that matter; and trying to bestow care in the confirmation and perpetuity of that

[1] قضا decree, order ; جریان jaryân "which issues forth (as an order)." (Steirjgass.)

[2] خریف autumn, autumn harvest, harvest.

3 Lit. in the beginning, front, chief. The word *Qudr* used in the seals in the sense of minister is derived from this meaning. Abul Fazl in his " Âin-i-Akbari" (Bk. II., Âin,19) says of this officer : "As the circumstances of men have to be enquired into, before grants are made, and their petitions must be considered in fairness, an experienced man of correct intentions is employed for this office . . . Such an officer is called Qadr. The Qâzî and the Mir'AdI are under his orders. He is assisted in his important duties by a clerk, who has to look after the financial business, and is nowadays styled Diwan-i-Saâdat. . . . . .and afterwards it was determined that the Qadr. with the concurrence of the writer of this work (i,e., Abul Fazal), should either increase or decrease the grants. (Bloctamann's translation, Vol. I., pp. 268-70.)

should make no change or alteration ; and make no deduction[1] from those lands ;[2] and on account of land tax, and imposts on manufactures and capitation taxes, the rest of the taxes, such as imposts and presents and fines and village assessments and marriage fees and Darogha's fees and tax-gatherer's fees, and five per cent, tax and two[3] per cent, tax and *kánungûi* (i.e., fees of the officer acquainted with land tenures) and burdens (i.e., taxes) for cultivation and gardening and *zakât* of duties on manufactures and assessments, no molestation should be given him every year,' after (i.e., beyond) the ascertainment of the grant and all civil taxes and all royal revenues; and excusing, freeing[4] and absolving him in every way 5 and of all charges, they should not go round him and should not ask every year for renewed *farmâns* and p*arvânchahs* in this matter; and when (it, i. *e.*, the *farmân*, is once) adorned[6] and illustrated[7] with the royal signet of the respect[8] of His Most Glorious[9] Majesty, they must show their confidence in it.

Written on the date[10] second (day) of mâh Mêhêr *ilâhi* year 48.

Postscript[11] explanation (or details) of the *waqiah* (i.e. record). On the second day Bahman of the month Meher *ilâhî* year 48, corresponding to Thursday, according to the writing of *Jumlatul-*

1 وضع subtraction, deduction, abatement.

2 اراضی (pl, ارضی) lands, estates.

3 Sad-dui. *Vide* above, p. 101, n. 1.

4 مسلم musallam " free, dispensed, exempted from all public burdens."

5 من کل الوجوه or من کلی وجوه *min kulli wajuh* " in every shape, entirely, every way."

6 مزین muzaiyan, ' adorned ; signed and sealed by the Shâh."

7 مجلی *mujallâ,* illustrated, manifested. This sentence may also refer to the person. 8 وقع respect, regard. This word is not found in the first farmân. If read وقیع sharpened.

9 اجل more excellent, mora or most glorious."

10 التاريخ, or if you read it as الاني alâni, " belonging to the present time," *i.e.,* row. The figure after this word is two. But as there is a slight faint Ink blot near it, the man cleaning the photo-litho stone took it to be a nought, and having inked it has made it look like ٢٠ twenty. That the date is second appears from the next but one line and other subsequent dates. This date corresponds to *roz* 2 *mah* 7 year 972 Yazdazardi A.D. 1603.

11 حاشیه a marginal note, postscript.

m1lki[1] *madarul-makammi*[2] *nizamulrasâ 3* Âaafkhan[4], and in the *chauki of bakhshi-almulki,* the favoured of His Majesty Khwajagi Fathullah[5] (and during) the turn6 of the *wâqiah-nawis,* the humblest of slaves, Muhammad Shafîa.

The order of the uniyersally-obeyed,[7] lustre[8] of the sun *(i. e.,* the king) has been issued that, Whereas about 300 *bigahs* of land (measured) by the *ilâhi gaz,* together with the palm and date trees, &c, which are growing on that land in the town of Naôsâri, &c, had been formerly assigned, from the Sarkâr of Surat, for the purpose of the assistance of livelihood of Parsi Kaîkôbâd, son of Mâhyâr, from the assignment of the Jagirdâr, according to an order which has issued forth, from the commencement of the (season of) *kharif ku el,* so that, from year to year, spending the income thereof, in maintaining his life, he may be engaged in pray-

جملت الملک *Jumlat-ul-mulk* was a title. It was bestowed upon the *Vakil* of the Empire. It was bestowed by Akbar upon Muzaffar Khân-i-Turbati (Blochmann's Ain-i-Akbarl, Vol. I., p. 349.) Badâôni says :—

" In this year (the 17th of his reign) the Emperor recalled Muzuffar Khan, who had been appointed governor of Sârangpûr, and appointed him prime minister and gave him in addition to his other titles that of Jumlat-ul-mulk. (Lowe's Translation, Vol. II., p. 174.)

2 مدار ال مهام lit. the centre of important affairs, i,*e*„ a minister.

3 نظام الرسا clever administrator. رسا skilful, quick of apprehension {?). Perhaps for *nizâm al rayâsat.*

4 *Vtde* below, p. 128, for this personage.

5 خوا جگي فتح الله Khwâjagi Fathullah was one of the grandees (بزرگان جاويد دولت) enumerated by Abul Fazl in his Ain-i-Akbari (Bk. II., Âin 30.). He was one of the سيصد و پنجاهي *i.e.,* the commanders of Three hundred and fifty (Blochmann's text I, p. 229, column 1, I, 11, grandee No. 285, Blochmann's Translation, Vol. I., p. 499). He is there described as the son of Haji Habibnllah Kâshi (of Kâshân). He once served under Mirza Aziz Kokah.

5 *Vide* above, p. 102, n. 11, for the waqiahnawis. They were fourteen in number and worked in turn? Abul Fazl says هرروزی دوکس قرار یافت و پس از چهارده روز نوبت بیکی رسید

Two of whom do daily duty in rotation, so that the turn of each comes after a fortnight." (Blochmann's text, Vol. I., p. 192, 1. 22. Translation, Vol. I., p. 258). So here the particular writer, who had his turn to record the document, gives his own name.

7 جهان مطاع Jahân mutâ, obeyed by the world.

8 شعاع a *slu'd',* light, splendour.

ing for (His Majesty's) daily-increasing[1] fortune, (It is enjoined) to all present and future governors and tax-gatherers and *Jagirdârs* and k*roris* of that district that ascertaining (the fact) according to what is written, they should, give back in his possession, 300 *bighûs,* in the same way as declared in the most noble order, and whatever may have been received during the past year and during the current year should be returned. The writing of the postscript is in the hand of the *waqiâh-nawis* according to the record.

The 300 *bighâs* are fixed according to the fofmer royal Farmân in this way:—

Village Tavrî in the *parganah* of Talari.	**In the environs of the town of Naôsâri, where the abovementioned land was (allotted) ere this for the purpose of the assistance of livelihood of Mâhyâr,**
100 *bighâs.*	**200 *bighâs.* With *sah.***

Translation of the Persian lines on the first fold, and of the marginal lines, and of other lines under the seals which give dates,

(The three lines in the first fold on the side containing the seals.)

In the record of *umdatu'l-mulki,2 rulcn i saltanat3* a'la,4 *itimâd-ul-daolat5 alkhâkhânieh6 layak-u'l-inâm[7] wa al-ahsân,8 jumlat-ul-mulki,9 madaru'l-mahammi,10 nizamu'l-raca,11* Acafkhân,

1 روز افزون increasing daily (in glory) ; a royal title implying august, fortunate.

2 عمدة الملک " pillar of the state " (a title conferred on high officials).

*** رکن سلطنت pillar of the dominion, a nobleman.**

4 اعلی most exalted.

5 اعتماد الدولت reliance of the state.

6 خاقانی imperial.

7 لایق الانعام worthy of prize.

8 و ال احسان and (worthy) of beneficence.

9 جملت الملک the sum total of the country, *vide* above, p. 123, n. 1,

10 *Vide* p. 123, n. 2.

11 *Ibid.* n. 3.

and in the *ehauki* of *bahhsht-almulki,*[1] *muqarrahu'l-hazrat-ul Sultâni,2* Khwâjagi Fathullah 3 and (during) the torn of the *waqiah-nawis* Muhammad Shafia. On the day 2nd, month Meher *ilâhi* year 48 corresponding to Thursday.

(Seals Nos. 1 and 2 not legible.)

(Seal No. 3) Fathullah (other words are not clearly legible).

(Seal No. 4) Âcaf Khân.

(Seal No. 5) humblest slave Qadr-i-Jahân al Hussaini.

(Seal No. 6 not legible.)

(Date under the two seals Nos. 6 and 4 which are mixed together.) Entered on the date 14th month Meher ilâhi year 48.

(Date just below the above date written vertically.) Fixed and Sealed and signed on the date 14th month Meher ilâhi year 48. With *sah.*

(Seal No. 7.) Abdul Karim, yazdâni slave (i. e., slave of God).

(The date under Seal No. 7.) Became informed on the 9th of month Meher ilâhi year 48.

(Seal No. 8.) The whole of it is not legible. The only word which is clear is Ali Murtaza علی مرتضے

(The date under Seal No. 8.) Written on 7th of month Meher ilâhi year 48.

(Seal No. 9) slave Kamâluddin Hussain.

(The date under Seal No. 9.) Written on 7th day of month Meher ilâhi year 48.

(The marginal line under Seal No. 8 written vertically.) Written in the book on the date 7th month Meher ilâhi year 48.

We will now examine the seals on the Farmân.

[1] Bakhshi of the State بخشی المکی Fathullah was at one time appointed Bakhshi—*vide* below, p. 128, n. 2.

2 مقرب الحضرت السلطانی the favourite of His Majesty the king.

3 *vide* above, p. 123, n. 6. This commander seems to be in charge of the *chauki* at the time when the order in connection with the farmân was given.

The king's seal is at the top of the Farmân, as in the case of the first Farmân, and as referred to by the Âiu-i-Akbari. It is made up of eight circles, containing the names of Akbar and his seven ancestors. The names in these circles are not as distinct and clear as in the case of the first farmân, and unfortunately the photo-litho has not come out so well. However, placing these two farmâns side by side, one can determine the names with the help of a magnifying glass.

We will now come to the seals at the end of the Farmân. As in the case of the first Farmân, we have to turn the Farmân upside down to read the seals and the note of the *waqiah-nawis,* beginning from the first fold.

Seal No. 1. The name on it is not at all legible. But from what is said in the Âin-i-Akbari,[1] and from the fact that that statement of the Âin-i-Akbari is confirmed by the seal No. 1 of the first Farmân,[2] we can safely say, that this is the seal of Khan-i-Âzam Mirzâ Aziz Kokah, the then Vakil of king Akbar's time. We saw in the case of the first Farmân,[8] that at that time (1003 Hijri, the 40th year of Akbar's reign), he was the person " nearest in rank to the Vakil," and as such we saw his seal on the first fold on the left of that of the then Vakil, Khân Khânân. But Mirza Kokah was promoted to the Vakilship in 1004H. He continued in that post up to the time of the death of Akbar.[4] So at the time of the second Farmân (the 48th year of Akbar's reign, i.e., 1011-12 Hijri) he was Vakil of the state and so the seal No. 1 seems to be his. It is just at the place pointed out by the Âini-Akbari, as the place of the Vakil's seal. It says, "On the first fold, which is less broad, at a place towards the edge where the paper is cut off, the Vakil puts his seal."5

Seal No. 2. The writing on it is not legible. Only a letter here and there can be deciphered, I think that from a comparision with the order, observed in the first Farmân, we can infer that it may be the

1 *Vide p.* 111.

2 *Vide* p. 111.

3 *Vide* pp. 111-112.

4 *Vide* Abul Fazl's list of Akbar's Vakils.—Blochmann's Text I., p. 232,1. 8. Translation I., p. 527, About Mirza Kokah's career, *vide ibid* pp. 325-28.

5 *Ibid* Text, p. 195,11. 19-20. Translation I., p, 263.

seal of the *Waqiah-nawis* who mast be in attendance on the king, when the order of the Farmân was issued. In the case of the first Farmân, we saw,1 that at the end of the text of the Farmân, on the very first fold, a note was put down to say, that the document was noted in the *resâlah* and *chauki* of Abul Fazl and in the record of the turn (naôbat) of *Waqiah-nawis* Muizzuddin Hussain. We also saw that the two seals on the left of the above two lines of the first fold, seemed to be those of Abul Fazl and the *Waqiah-nawis* Muizzuddin.

Now in this second Farmân, we find a similar statement about the documents being recorded in *(a)* the *resálah, (b) chauki,* and (c) *naôbat.* But there is this difference that, while in the case of the first Farmân, both the *resâlah* and the *chauki* were in the charge of Abul Fazl, in the case of the second Farmân they seem to be in the charge of two separate officers, the *resálah* in that of Âcaf Khân, and the *chauki* in that of Khwâjagi Fathullah. The naôbat *(i.e.* the record of the turn) was that of Mahomed Shafia. So in the case of the second Farmân, we must expect three seals of three different officers on the left of the above-mentioned lines, in which these officers, make a note that the Farmân had been issued according to the records of their *resûlah chauki* and *naôbat* respectively. Now on seals Nos. 3 and 5 we read the names of the above two officers, Âcaf Khan and Khwâjagi Fattah Alla (or Fathullah). So I think, that this illegible seal may be that of the third officer,the *Waqiah-nawis* Mahomed Shafia.

Seal No. 3. We read in it at the top the words فتح الله t - tah Allah. The words below these are not legible. This name then shows, that it is the seal of Khwâjagi Fattah Alla, who, as said in the three lines on the first fold, was in charge of the *chauki.* As referred to above,[2] and as pointed out by the 9th Âin, there are two trustworthy officers always in attendance upon the king and in charge of the royal guard at the palace. One was a Mancabdâr and another the Mir 'Arz. As Abul Fazl says, " All orders of His Majesty are made known through these two officers (the Mir 'Arz and the Commander of the Palace). They are day and night in attendance about the palace, ready for any orders His Majesty may issue."[3] Thus it

" 1 p. 105.
2 p. 104, n. 2.
3 Blochmann's Translation, I., p. 267.

is, that we see, that these two officers Âcaf Khân and Khwâjagi Fattah Allah, together with the *W6qiah-nawis,* make a note upon the Farmân to say that the Farmân was issued during their time of office, and they put their seals to verify that statement.

We find the following particulars about this Khwâjagi, given by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari, (خواجگی فتح الله No. 285).[1] He was one of the *si-sad va panjahi, i.e.,* officers in charge of 350 men (سیصد و پنجاهی). At one time he -was a Bakhshi of the State,[2] In the 45th year of the reign (1008 Hijri), when Akbar besieged Âsir, he was associated with Muzaffar in besieging Fort Lalang.

Seal No. 4. We read over this seal very clearly the words Acaf Khan. As said above, he is the officer who, together with the above Khwâjagi Fattah Allah, the officer in charge of the *ckauki,* and Mahomed Shafia, the *waqiah-nawis,* makes a note on the Farmân that the order was entered in his *resálah.* He is the *resâlahdâr* in whose term of office, the original orders for the Farmân were issued. We said above that according to the Âin-i-Akbari, an *yâddâsht* or memorandum was made of the orders daily issued by the king. A Taliqah or abridgment is then prepared from the *yâdd6sht.* From that Taliqah the Farmâns are prepared. "The abridgment is," says the Âin-i-Akbari, " signed and sealed by the Waqiah-nawis and the Resâlahdâr, the Mir 'Arz and the Dârogah.[3]" Of the first three officers, we saw that Mahomed Shafiha was the *Wâqi'ah-nawis* in charge of the *waqiah,* Khwâjagi Fattah Alla, the *Mir' Arz* in charge of the *chauki,* and Âcaf Khân the Resâlahdâr in charge of the *resâlah.* Having made a note on the Farmân of the issue of the orders for the grant of land daring their terms of office, they put their seals on the Farmân near the note.

We find the following particulars about this officer Âca*f* Khân. Âcaf is a title. Akbar had bestowed this title upon three of his grandees. So, Badaoni, to avoid confusion, distinguishes the second and the third Âcaf Khân as آصف خان ثاني *i.e., Â*caf Khân I I . and آصف خان ثلث *i.e., Â*caf Khân I I I . Abdul Majid, Âcaf Khân I . , died

[1] Blochmann's text I . , p. 229.

2 Badaoni. Lowe's Translation I I . , pp. 323,372. So he is called Bakhshi-al. mnlki in our document.

3 Blochmann's Translation I . , p. 259.

before 981 Hijri. Khwajah Mirza Ghiasuddin Ali, Acaf Khân II. died in 989 H, So the Âcaf Khân referred to in this Farmân of 1011-12 H. was Mirza Jâfar Beg, Âcaf Khân III., who lived at the time of the Farmân. (*Vide* Badâôni Lowe II., p. 322.)

He was one of the grandees enumerated by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (No. 98). His name was Jafar Beg جعفر بیک He came from Qazwin in the 22 nd year of the reign. He was first appointed a commander of Twenty (بیستی). After a short time he was made a commander of Two Thousand (دو هزاری) and was then given the title of Âcaf Khân. In the 44th year (1008) he was appointed *Diwan-i-Kul.*

According to Badâôni he was a known writer of Akbar's time. He also fought several battles for Akbar. He was the colaborateur with Maulânâ Ahmad in his Târîkh-i-Alfi (*i.e.* the history of 1,000 years), which Akbar, in about 990 Hijri, asked to be written for all Mahomedan nations up to the thousandth year of the Hijri era. (Elliot, Vol. V., pp. 150-53). Maulânâ Ahmad was killed by one of his personal enemies after having finished two volumes. "The remainder of the work was written by Âcaf Khân up to the year 997 H" (*Ibid* p. 153). Badâôni also had a hand in the writing of this history.

In the 38th year of the reign (1001 H.) this Acaf Khan took part with Zain Khân Koka in a fight with the Afghans of Swat and Bajaur. (Elliot V., p. 467.) According to the Akbar-nâmeh, in the 45th year of the reign, he, in company with Abul Fazl, took part in investing the fortress of Âsir. (Elliot VI., p. 971.)

Seal No. 5. We read on this "Al Hussaini Qadr-i-Jahân k*amterin-bandeh,"* i.e. humblest slave Qadr-i-Jabân-al Hussaini. We saw his seal on the first farmân also. As we said above, he was the last Qadr of Akbar's court. He came to office in 997 Hijri and continued in office till the end of Akbar's reign, and even for some time in Jehangir's reign. So we find his seal in both the farmâns. In this second farmân also we find his seal in the same place as that allotted to him in the Âin-i-Akbari.[1] A little below this seal and on the left we find a date. It says : "Entered on the 14th of the month Meher îlahi year 48." On the first sight, it does not appear certain, whether the date belongs to this seal of Qadr-i-Jahân, or it belongs

1 *Vide* above, p. 113.

to the above seal (No. 4) of Âcaf Khân, or to seal No. 6, which is illegible and which is mixed up with No. 4. But a comparison of the way, in which the date is put in here, with the way in which we find the date under Qadr-i-Jahân's seal in the first farmân, leads us to say, that this date is that of Qadr-i-Jahân's seal. There also we find it a little below Qadr-i-Jahân's seal and a little on the left. What is more striking is that in both cases there is a peculiar stroke over the dates. As Qadr-i-Jahân is the only person whose seal is common to both the farmâns, and as we find this peculiarity near his seals, we are led to believe that the date in question is the date of Qadr-i-Jahân's seal.

Seal No. 6. It is quite illegible, and it is mixed up with seal No. 4.

Between the seals No. C and No, 7, it is possible, there may be one or more seals of some officials, but as the portion between these two is patched up in the original old document with a piece of paper, to support the tattered condition of the old paper, we are not certain if there was or not any seal there.

Seal No. 7. We read on it the name Abdul Karim Bandah-i-Yazdâni and under it, the date 9th of the month Meher of the *ilâhi* year 48. The words are مطلع شد تاریخ ۹ ماه مهر الهی سنه ۴۸. They are written in a very mixed fashionable way. It seems that the different officers had different styles of recording the document one said ثبت شد *said sliûd,* another said قلمی شد *qualami shûd,* a third said مرقوم شد *marqum, shûd,* and a fourth said مطلع شد *muttali shud.* All these seem to be the technical wording, special to different departments, for signifying, that the farmân had been entered into the records of their departments, or seen and passed by their departments. Now the technical wording of this seal is the same as that on seal No. 10 in the first farmân (pp. 106,116). We saw in the case of the first farmân that the seal with that wording under it, was possibly the seal of the Mustaufi. So perhaps this person Abdul Karim (or perhaps Abdul Rahim) was a Mustaufi. We cannot positively say who this person was.

Seal No. 8. The words on this seal are not clear, but we can distinctly read the words Ali Murtaza. علی مرتضی Under the seal we read مرقوم شد ماه مهر الهی سنه ۴۸ v *i.e.,* written (or dated) on 7th of month Meher ilâhi, year 48. The same date is written vertically on the margin a little below the seal. The seal in the first Farmân with a similar wording

is seal No. 9 (pp. 106,115). The word علي in both the seals is common. Again, in both cases their dates are repeated on the margin. So at first sight, one would be tempted to say, that it is the same person who has put down both the seals on the two Farmâns. But that is not the case. We saw in the case of the first Farmân that the seal seemed to be that of some officer connected with the preparation of the *Taliqah.* This seal therefore seems to be that of a similar officer. It may be that of the Darôgah داروغه (superintendent of the office). We saw above, on the authority of the Âin-i-Akbari that the original *Taliqah* from which the Fârman is made is prepared, " signed and sealed by the Wâqiahnawis, and the R*esâlahdâr,* the *Mir 'Arz* and the D*arôg ah."* Of these four officers, we saw that the names of the first three, who are the principal officers, are mentioned in the three lines of the first fold, and that they have also put down their seals. So perhaps this is the seal of the fourth officer, the Darôgah.

Seal No. 9. This seal is quite legible. The words on it are عبده حسين كمال الدين i.e., servant Hussain Kamâlluddin. Under the seal we read قلمي شد ۷ مهر الهي سنه ۴۸ *i.e.,* written the 7th of the month Meher ilâhi, year 48. This seal occupies the same place in the second Farmân as seal No. 11 in the first Farmân. Again, it is the same person who has put on the seal, though his seal is not the same. In the first Farmân, the seal reads العبد حسين كمال الدين but in the second Farmân it reads عبده حسين كمال الدين. The name is exactly the same, but the word expressive of humility, though the same, is a little different in its formation. It is *al abd* in the first Farmân, but *abd'h* in the second. Again the style of the date under both is exactly the same. From the technical phraseology " qalami shûd," found both in the Farmân and in the Âiu-i-Akbari, and from its position in the Farmân, we determined, that the seal No. 11 in the firs*t farmân* seemed to be that of the Qahib-i-Taujih. On the same grounds, and because the name on both the seals is the same, we can safely say that this seal also is that the Qahib-i-Taujih.

Let us now examine the order of the dates in the second Farmân, It appears from the contents of the second Farmân that Kaikobad was not allowed to remain long in the peaceful possession of the 300 *bigahs* of land—of which 200 were those of his father and 100 of his own—given to him according to the first Farmân in 1003 Hijri. He

seems to have been molested. So the second Farmân, issued eight years later, mentions the fact of the previous Farmân, and enjoins that the land may be given back in his possession, and that whatever of his income from the land, in the then current year {*i.e.* the 48 th year of the reign 1011-12 Hijri) and of the preceding year, he may have been consequently deprived of, should be made good to him. It further enjoins that no fresh Farmâns should be asked from him from year to year, but that the Farmân in question with the royal seal should suffice. This Farmân was dated 2nd of the 7th month Meher, in the 48th year of the reign.[1]

In the case of the first Farmân we saw, that His Majesty had issued orders for the grant on the 15th of the 7th month Meher (1003 H.). On the 13th of the next month Abân, *i.e.*, 28 days after the first issue of the order, the order was properly recorded and the *taliqah* made, and on the 10th day of the 12th month Aspandârmad, i.e., about four months after the first issue of the order, a regular and *pucca* Farmân was granted to Kaikobâd. The other officers took about two months to record it in their respective departments and to put on their seals. The whole thing was complete in the second month Ardibehesht of the next year, i.e., 1004 Hijri. In the case of the second Farmân, we see, that on account of the hardship caused to him by not being allowed to continue to remain in the peaceful possession of the land given by the first Farmân, there has been very little delay. The second day Bahman of the 7th month Meher is the day on which the Farmân is sealed with His Majesty's seal. On the same day, the officers who had to do with the *taliqah,* or the abridgment of the memorandum of His Majesty's orders, sign it. The Qadr-i-Jahân signs it, and within 12 days all the other officers sign and seal it.

[1] Kaiko bad is said to have got subsequently from king Jehangir another *farmân* for these 300 *bigâhs* of land, all in his own name,

Document No, 3.1
(The third document, called the *Parwanrhah*, of the 48th year of King Akbar's reign—*vide* above p. 41.)

الله اکبر

حکم خان خانان میرزا خان بهادر سپه سالار

مقصدیان مهمات و معاملات سرکار سورت و قصبه نوساری و پرگنه تلاری بدانند که چون حکم جهان مطاع عالم مطیع درباب
وظیفه داران صوبه گجرات صادر شده بود که
ازانچه مدد معاش داشته باشند نصفی بدیقد موازی سه صد بیگهه زمین که موافق فرمان عالیشان سابق در وجه مدد معاش
کیقباد فارسی از قصبه مذکور و موضع توری من اعمال
پرگنه تلاری مقرر بود یکصد و پنجاه بیگهه زمین بمشارالیه داده شده بود درین ولا که موصی الیه فرمان عالیشان مجدد آورد
که اراضی مدد معاش کیقباد که سه صد بیگهه است
تمام و کمال مع اشجار خرما از محل قدیم بدیقد امر عالی شد که موازی سه صد بیگهه زمین از مقبوضه قدیم مع اشجار بموجب
تفصیل ضمن در وجه مدد معاش او مقرر باشد باز که اراضی مذبور را
بموصی الیه وا گذارند که حاصلات آن را متصرف میشده باشد و بدعای دولت ابد پیوند بندگان حضرت مشغول باشد و بعلت
مال وجهات وسایر جهات
وکل تکالیف دیوانی چیزی از و مطالبه ننمایند و بهیچوجه من الوجوه مزاحم و معارض حواله او نشوند و حسب الامر العالی
عمل نموده از فرموده در نگذرند

تحریراً اول اسفندارمذ ماه الهی سنه ۴۸ مطابق ۲۲ شهر رمضان المبارک ۱۰۱۲
مقرر ضمن تعلیقه از قرار بتاریخ روزباد ۲۲ بهمن ماه الهی سنه ۴۸ مطابق ۱۰ شهر رمضان المبارک ۱۰۱۲ بمهر وکالت پناهی
شجاعت شعاری میرزا حسن علی بیگ
و صدارت دستگاهی میرزا عبدالملک دیوان و عمده دولت خواهان خواجه محمد معصوم میربخشی آنکه نواب کامکاری مملکت
مداری امر فرموده که چون بموجب حکم جهان مطاع که
ارباب وظایف صوبه گجرات در وجه مدد معاش داشته باشد نصفی بدیقد موازی سه صد بیگهه زمین که موافق فرمان عالیشان
سابق در وجه مدد معاش کیقباد فارسی از قصبه نوساری و موضع آن توری
مقرر بود یکصد و پنجاه بیگهه زمین بمشارالیه عنایت شده بود درین ولا که موصی الیه فرمان عالیشان مجدد آورد که اراضی
مدد معاش کیقباد که سه صد بیگهه زمین است
بتمام و کمال مع اشجار خرما از محل قدیم باو وا گذارند حکم عالی شد که موازی سه صد بیگهه از مقبوضه قدیم مع اشجار
خرما در وجه مدد معاش
او مقرر باشد باید که دیوانیان سرکار خاصه ستهی در زمان بموصی الیه بدیقد پروانگی فضایل مآب صدارت دستگاهی مولانا
عبدالعزیز و شرح حاشیه بخط حضرت پناهی
میرزا عبدالملک دیوان آنکه حسب الامر العالی موافق فرمان عالیشان از مقبوضه قدیم پروانچه قلمی تمام بنمایند

قصبه ... م ... قریه ... ت

نوساری که زمین مذکور قبل ازاین در وجه مدد معاش عایدار بود	توری از پرگنه تلاری
ال بیگهه	را بیگهه

{Translation of the parwânchah, the third document relating to the grant of land in virtue of the two Farmâns.)

God is Great!

The order of Khân Khânân[1] Mirza Khân, Bâhâdur,[2] the Sapâh-sâlâr (i,e.,the Commander-in-Chief).

Let the Government officers[3] of the affairs and business of the *sarkâr* of Surat and k*asbeh* of Naosari and *paraganah4* of Talari know, that Whereas an order (of His Majesty), obeyed by the world and submitted to by all people, in the matter of the *wazifah-dârâns* (i.e., the holders of wazifahs) of the Subah of Guzrat, had been issued, to the effect, that of whatever may have been possessed as *madad-i-maâshi* half may be given; (and Whereas) out of about 300 *bigâhs* of land, which, according to the previous Farmân of His Majesty, have been assigned from the abovesaid k*asbeh* and from the village[5] of Tavri from the tract[0] of the *paraganah* of Talâri for the purpose of the assistance of the livelihood of Parsee Kaikobâd, 150 bigâhs of land have been given to the above-mentioned person :[7] (and Whereas) at this time, when the above-named person[7] brings a fresh *Farmân* from His Majesty, that the lands for

[1] *Vide* above, p. 111. . . . We find him placing his seal on the first Farmân with the name Khân Khânân. His full name was Khân Khanân Mirza Abdurrahim, and as Blochinann says, " Historians generally call him Mîrzâ Khân Khânân." (Âin-i-Akbari Translation I ., p. 335.) Badaoni called him Mirza Khan before he was given the title of Khan Khanan. He says :

میرزا خانرا خطاب خان خانانی......و منصب پنجهزاری......بخشید

"To Mirzâ Khân was given the title of Khân Khânân. . . . and the rank of a commander of 5,000." (Badaoni. Lees and Ahmed Ali's text, Vol. II., p. 336, 11. 10-12. Lowe's translation, Vol. II., p. 346.) He is called Sapah-Salâr because he was the commander of the army. According to Blochmann he was called *Khân Khânân or Kkân Khânân o Sipah-Sâlâr*. (Âin-i-Akbari, I., p. 240.)

[2] So called on account of his victories. With an army of 10,000 troopers he had defeated Sultan Muzaffar of Gujrat at the head of 40,000 troopers (Blochmann's Ain-i-Akbari. Translation I., p. 334.) This bravery gained him the title of Khân Khânân. Again he showed great bravery in the fight with Suhail Khan *(ibid* p. 335).

[3] متصدی *muttasaddi,* any inferior officer of Government, clerk, accountant.

4 For the terms *sarkâr, kasbeh* and *parugmah, vide* above, p. 105 n. 4.

[5] موضع a village, hamlet, place. اعمال pl. of عمل rule, a tract, country,

7 *mushâr ilaihi* and مومي اليه *mûmi ilsihi* the above named (person).

the *madad-i-maâsh* of Kaikobâd, which are 300 *bigâhs,* should be given him, whole and complete, together with date trees, from his old place. The exhalted order is issued that about 300 *bigâhs* of land of his old possession,[1] together with trees according to the particulars of the contents, should be assigned for his *madad-i-maâsh.* And also that the above-named lands should be given over to the above-named person, so that he may be possessed2 of its income, and joined with the servants of His Majesty, may be engaged in praying for his perpetual good fortune. And on account of land tax, and imposts on manufactures and the rest of the taxes and all civil taxes, nothing should be demanded of him. And in no way[3] whatsoever should there be any obstacles[4] and delay[5] in his assignment.[6] And acting according to the order of His Majesty, they should not turn back from orders.[7] Written on the 1st of the month Asfandârmaz, Ilâhi year 48, corresponding to the 21st of the month Ramzân-al-mubarak, 1012.

The contents of the *Taliqah* (are) fixed[8] from the *qarâr9* on the date of the 22nd day Bâd *(i.e.,* Guâd) of the month Bahman ilâhi year 48, corresponding to the 10th of the month Ramzân-al-mubârak, 3012, with the seal of Mirza Hasan Alibeg,[10] who is the protector of administration,[11] and who is intrepid,[12] and Mirza Abdul Mulk Diwân

1 مقبوض *maqbûz,* seized, possessed, held. [2] متصرف possessed.

[3] Wajh min wajuh. Lit. in any way out of the ways. Or it may mean 'no tax out of the other taxes *(wujuh)* should cause delay in the assignment. *Vide* p. 98, n. 2, for *wajuhat.*

[4] مزاحم *muzâhim,* obstacle, impediment.

معارة 5 *muârrt* 'delaying.' If we read the word ممارات *mumârrat* the meaning would be "contention, opposition."

6 حوالة *hawâlat,* *hawala,* transfer, assignment.

[7] *Farmudah,* ordered.

[8] *Muqarar,* fixed, settled.

9 *qarâr-nâmahs* are, according to Blochmann, papers, that " specify the revenue collections."

[10] This officer seems to be Mirzâ Ali Beg Akbarshâhi referred to by Blochman (Ain-i-A.kbari Translation I. p. 482).

[11] The word is not clear. It seems to be vakulat.

1 شجاعت شعار intrepid.

who is the helper of premiership[1] and Khwajah Mahmad Macnm Mir Bakhshi, the pillar[2] of the well-wishers. The powerful Nawab, who is the centre of sovereignty, has ordered that (Whereas) according to the world obeyed order (of His Majesty) that of whatsoever the owners of the Wazifahs of the Subah of Gujrat may have possessed as madad-i-maâsh, half may be given (And Whereas) of about 300 bigâhs of land, which, according to the previous Farmân of His Majesty, has been assigned from the *kasbah* of Naosari and its village Tavri, for the *madad-i-maâsh* of Parsi Kaikâbâd, 150 bighâs of land, had been given to the abovesaid person (And Whereas) at this time, the abovesaid person brings a fresh Farmân, that the lands of the *madad-i-maâsh* of Kaikobâd, which are 300 bigâhs of land, should be given him entirely and completely, together with date trees, from his old place. The exalted order has been (issued) that about 300 bigâhs of his old , possession, together with date trees, should be assigned for his madad-i-maâsh. It is necessary that the officers of the *Sarkâr* should instantly give to the abovenamed person a special grant.

Parvângi (i.e., permission) of Maulana Abdul Aziz, who is the receptacle[3] of excellencies, the strength of premiership4 and the marginal *shark* in the hand of Mirza Abdul Mulk Diwân, the protection of the royal court.[5] According to the exalted order, and in conformity with the Farmân of His Majesty, the *parwanchah* of the old possession may be put into writing completely.

Village Tavri in the paragnâh Talâri.	the	The town of Naôsâri, where abovementioned land was, ere this, for the purpose of the assistance of the livelihood of Mâhyâr.
100	bigâhs.	200 bigâhs.

[1] *sadârat* premiership.

[2] عمدة pillar.

3 مآب If you read باب door.

* صدارة The office of Grand Vazir or prime minister.

5 حضرت پناه maẕarat *pawah*. محضر royal conrt.

The text and the Translation of the lines on the margin.

(Lines written at the commencement in an inverted position. *Vide* photo-litho *fac-simile.* A line under these is not clearly intelligible.)

الله اکبر

بمضمون پروانچه عمل نموده هرجا که فرمان عالیشان مجدد باشد بپروانچه معطل ندارند بصح

i.e., Acting upon the contents of the *Parwdnohah* wherever His Majesty's order has been renewed, the Parwânchah may not be neglected.[1] (The abovementioned lines are under the following seal.)

A little under the seal we have the words تحریر کرده شد *i.e.,* written.

(The line on the margin of the other side of the *Panvânchalt.)*

بموجب تعلیقه حکم پروانچه عالي قلمي شد

i.e. according to the Taliqah, the order of the exalted *Panrânchah* has been written.

This document is a Parwânchah. About this kind of document Abul Fazl says :—

گاه فرمان بعنوان طغرا بنویسند و دوسطر نخستین کوتاه نگردانند آنرا پروانچه بر گویند

" Farmâns are sometimes written in *Tughrâ* character; but the two first lines are not made short. Such a Farmân is called a *Parwânchah."* (Bk. Âin 11, II., Blochmanns Text I., p. 195, 11. 7-8. Translation 1., p. 263.)

We find, that as said above, in the two Farmâns, the two first lines are short, but in the *Parwânchah* in question they are not so.

Again the Parwânchahs are not signed by His Majesty. Abul Fazl says: " His Majesty, from motives of kindness, and from a desire to avoid delay, has ordered that these Parwânchahs need not be laid before him.[2] "

1 معطل *mu'attal* **abandoned, neglected.**

2 Biochmann's Translation I., p. 236.

Now let us examine the seals on the *Parwânchâh.* We find the seal of Khân Khânân in the front page below the marginal note. We read on it مريد اكبرشاه خان خانان Murid-i-Akbar-Shâh-Khân Khânân. The wording on this seal is the same, as that on Khân Khânân's seal on the first Farmân, though the seal is a little different.

The Khân Khânân issued this *Parwânchah* as the senior officer, under whose seal as the Vakil, the first Farm6n was granted.

As in the case of the Farmân, the *Parwânchah* also has its first fold less broad, and at a place towards the edge the paper is cut off, as referred to in the 12th Âin. It has ten seals, including that of Khân Khânân, referred to above.

The first seal on the right in the first fold has the words معصوم علي حسن العبد This seems to be the seal of the officer Mirza Hasan Ali Beg referred to in the document.

The second seal on the first fold, a little on the left of the first seal has the words معصوم . . . . خان خانان legible on it. The word in the middle looks like مريد, It would then mean Mâ'acum the disciple of Khân Khânân.

The third seal on the first fold, a little on the left and a little above the second seal, has a few letters here and there legible, but the whole seal is not legible.

The next six seals are not legible. In the matter of dates, this *Parwânchah* differs from the Farmân in this, that though in the body of the *Parwânchah,* the ilâhi era is mentioned, in the four dates attached to the seals of the officers the dates are Mahomedan. In three cases it is the 22nd of the Ramzân رمضان of 1012 Hijri, and in the fourth case it is the 23rd of the same month.

We saw in the case of the second Farmân that it was granted in the 7th month Meher of the 48th year of the reign. It appears that even after that, the difficulties of Kaikobâd were not over. The king had issued a general order that the grant of Madad-i-maâsh may generally be halved. So out of his 300 *bigâhs* of land, only 150 were left to him and the other 150 were taken away. This Parwânchah then ordered that, in his case the whole of the land without any reduction may be given to him at once. The *Taliqah* in this matter was made on the 22nd day of the 11th month Bahman, and the final Parwânchah granted nine days later on, *i.e.,* the 1st of the 12th month Asfandârmaz.

Document No. 4. *The fourth document* (محضر મહેઝર) *which speaks of the* 200 *bigahs given by King Akbar to Dastur Meherji Rana (vide above* p. 42).

الله اكبر

نواب نامداری[1] صادق محمد خان

فرض ازين نوشته آنکه بتاریخ بیست و ششم ماه ربیع الثاني سنه ١٠٠٥
در عمل.. بحضور شرع[2] شریف شق نوساري و خواجه میرزا جان
شقدار[3] قصبه مذکور مسمي کیقباد ولد مهریار پارسي فرمان
عالیشان آورد که موازي دویست بیگهه زمین معه درختان و تار و خرمان
وغیره که دران زمین واقع است از سواد قصبه مذکور قبل ازین
در وجه مدد معاش مهریار که مقبوضه قدیم است تسلیم نمایند بنابرین
بجهت تحقیق مقبوضه سابق خواجه مشارالیه و جماعت مسلمانان و
کارکن و کماشته امین وشماري و رعایان و مقدمان قصبه مذکور بر
مقبوضه سابق عزیمت فرمودند و تمام مقبوضه به تفصیل ذیل تحقیق
نموده و پیموده مشخص نموده اند بدین تفصیل

(Here follow a number of lines giving a detail of measurements. Then we have the following lines on the right margin, making several statements. The first line on the right margin is as follows):—

ثبت هذا المسطور باخبار المخبرين عند خادم الشرع شریف کثیر تمیناوتم

(The next marginal statement is also on the right, under the above one. It runs as follows :—)

بحضور شرع شریف قصبه نوساري معامله مدد معاش کیقباد مهریار
بموجب فرمان و پروانچه قدیم[4]................ محمد صدیق[5] ....

---

[1] The word is without *nuktahs*. It can also be read پایه اري

[2] The last two letters arc torn off in the original.

[3] "*Shiq-dar* a governor ; an officer appointed to collect the revenue from a certain division of land."—Steingass.

4 I cannot make out exactly what this word is, but it seems to be نواب nawâb,which we find in the full name in the beginning,

[5] 1 cannot make out what follows.

(On the right of the foregoing lines, we find the following statement in Gujrati :—)

૧ને ૨૬ [1]રબી-
ઉલાખર સન ૧૦૦૫
ર. ૧૬૫૩.

[2]દફતર અમીન બુ. ફરમાન પાતશા...[3] જલાલદી અક-
બર શાહ . . વજે વજીફે . .[3] કેકુબાદ મહીર પારસી ને બુ. મિ-
હેજર દિલાઆ હજરતી કાજી તા. મીરજાં જાહાન દીવાન
તેજપાલ વા ગુમશતે
પારસીની ને દેલાઆ મેહેજર ભરા ૨૦૦)

બાદિ ૧૧૯॥. વી ૮૦॥૩ દરખતાન

(Then we have the following lines above the Gujrati lines) : —

چون در[4] سال گزشته زمین خود کاشته معه درختان خرما که آب
کیکه دیساهي پرکنه پارچول بسته تمامي غرق شده هیچ ازو حاصل نمي شد

(Then follow a few lines of measurement, after which we have the following lines of what is called گواهي *gawâhi* or evidence about the 200 *bigahs* granted to Dastur Meherji Rana.

که این مقبوضه تمام بشرح صدر در وجه مدد معاش مهریار مذکور
قبل ازین تعین بود هرکه را بر صحت این حال و صدق این مقال
آگاه و روشن باشد گواهي خویش در ذیل این محضر ثبت فرمایند
تا موجب اعتقاد و سامان گردد

(Here follow a number of signatures. Owing to the peculiar way in which the Mahomedan signatures are made, their decipherment is a little difficult. It is possible others may decipher and interpret them in another way.)

شاهد[5] بماقبل عبدالکریم نورمحمد بخطی[6] الواحد من الحاضرین
نا ببوین کبریا
الواحد من الحاضرین خور محمد عبدالرزاق بخط[6]
[5] الواحدالله من الحاضرین فقیر نعمت الله جمیل الله
[5] شاهد بماقبل تاج الدین بن لطف الله

---

1 This is the date given in the commencement of the document, There the month is called " rabi'u-1 sâni," i.e., the second Rabi. Here it is called " rabi'u-1-akhar, i.e., the last rabi.

2 Some letters which are unintelligible. The word બુ. in the first line is an abreviation of બુલંદ بلند *i.e.* the great (*farman),*

3 Not legible. Perhaps ની.

4 سا Miswritten for سال

5 i.e., witness to whet precedes.

6 *i.*e., written by my own hand.

અનંત નાનાભાઈ શાખ

નાહાંના[1] ચંગા શાખ

૧ શાહેરીઆર નાગોજ શાખ

૧ બેહરાંમ ફરેદુન શાખ *

૧ રાંણુંજી આ. બમંન[2] શાખ

૧ દાજી ધઈઆં શાખ

૧ કુકા[3] ? માણુક શાખ

૧ મેહરા શોઈ શાદી

૧ કેસવ કઉ શાખ

૧ મહીઆં માંહીઆં શાખ (?)

૧ નાના જાદવ શાહદી

૧ ગોવંદ[4] નરાંણુ શાહદી

૧ ધના હીરા શાખ

(Translation of the above fourth document.)

GOD IS GREAT.

Nawâb Nâmdâri Qadiq Muhammad Khan.[5]

The object of this writing is this, that Whereas on the date 26th of *mâh R*abi-ul-sâni year 1005 in the rule of 6

[1] Reading doubtíul.

[2] Or perhaps આધરીન.

[3] Reading doubtful. This and the succeeding two names seem to be Hindu.

[1] The modern proper form would be ગોવીંદ નારણ. Goviad Nâran, The last word શાહદી means witness شاهد

[5] *Vide* below, p. 145 for particulars about this personage.

6 It is said that in old writings of this kind, sometimes, when the subordinate officers had to mention the names of kings or princes, they, out of respect for the king or prince, kept the place for the name blank, leaving the readers to supply it. Sometimes the name was written on the margin. It seems that hero, after the word عمل or rule, some space is left blank with a similar purpose. The *amal* or rule referred to here may be either that of the king himself as the ruler of the whole country or that of Prince Sultan Murâd as the ruler of the province of Gujrât.

in the presence of Shar-i-Sharif[1] of the division[2] of Naosari and of Khwâjah Mirjzâ Jân, the *shiqdâr*[3] of the said town, a person named Kaikobâd, son of Meheryâr, a Parsee, brought the *farman* of His Majesty, that about 200 bigahs of land—from the environs of the abovenamed town, together with palm and date trees, which are growing on that land—which were ere this, in the previous possession of Meheryâr for the purpose of his *madad-t-maâshy* be given to him, therefore for the purpose of ascertaining that old possession, the abovesaid Khwâjah, and an assembly of Mahomedans and k*arkuns* and superintendents *(gumastahs)* of the Amin4 and *shumâri5* and non-Mahomedan subjects6 and leaders[7] of the said k*asbah,* resolved (to meet) on the old possession and having examined as detailed below,[8] and, having measured, ascertained the whole possession according to these details.

(Translation of the first line on the right margin, p. 139.)

This[9] description (is) written according to the information of informers[10] (brought) before11 me (lit. servant) in the Court of Justice much [12] (. . . .)

---

1 شرع شریف Shar-i-Sharif "citing one before a Courf of Justice." The Qâzi seems to be referred to under this title. That the Qâzi of a place had something to do with the jagirs appears from the following passage in the 19th Âin. (Bk.II,):-

'* Again, when His Majesty discovered that the Q6zis were in the habit of taking bribes from the grant-holders, he resolved, with the veiw of obtaining God's favour, to place no further rclianuc on those men (the Qâzîs)." Bloehniann's Translation I ., p. 260.

2 شق Shiqq "a large division of a country forming a collectorate."

3 *Vide* above, p. 139, n. 3.

4 امین an officer employed to collect the revenues.

5 شماری counting, gumâshteh-i-shumâri, i.e., officers making calculations.

6 رعایان subjects, especially non-Mahomedan of a Mahomedan ruler.

7 مقدم muqaddam મુકાદમ

8 ذیل appendix, postscript.

9 هذا this,[10] مخبر *mukhbîr,* informer, teller of news. عند near, before, according to.

12 The last two words are not intelligible.

(Under this first line on the right margin, we have a seal on the right. It reads):—

حضرت سبحان خادم الشرع فضل الله بن [1]دومي عمادی

i.e., Fazlallah, son of........,1 servant of glorious God.[2]

(Translation of the second line on the right margin beginning with بحضور p. 139.)

In the presence of Shar'-i-Sharif (i.e., Court of Justice or the Qâzi presiding there) of the town of Naosari, in the affair of the madad-i-maâsh of Kaikobâd Maheryâr according to the old *farman* and *parwanchah* . . . . 3 Muhammad Câdiq . . . . [4]

(Over these lines, a little on the left there is a seal. It reads:—)

عبده میرزا جان ابن خواجه خان

i.e., servant Mirzâ *J6n,*[5] the son of Khwâjah Khan.

(Translation of the statement above the Gujrati lines, p. 140.)

As in the past year, his cultivated land with date trees,—the water of Kikâ Desâi (?) of the *paragnah* of Parchol, being shut up—was all drowned, no income was obtained out of it.

(Translation of the last statement about the *gawâhi)*

The whole of this possession was, ere this, fixed in the above *Sharh,6* for the purpose of the *madad-maâsh* of the abovesaid Meheryâr.[7] Those who are aware and informed of the correctness of this state of affair, and of the truth of this statement may write their signatures (lit. evidence) below this document, so that it may be the cause of confidence and arrangement.

(Under this form, about 17 persons put their signatures to certify that the land of Meheryâr, was examined and settled by them. Among the signatories we find members of all communities, Mahomedans, Hindus, and Parsees.

[1] This name is not quite legible.

[2] The person referred to here seems to be the Qâzi or the *Shari-i-Shirif* referred to in the body of the document.

[3] This word is not quite intelligible.

4 The rest of the writing is not intelligible to me.

5 The Gujarati lines also give this name.

[6] The *Shark* or description, as given above.

7 In this document, we find the name Mahyâr as Meheryâr, which is the proper form under which the name has come down to us as Mehorji.

As one should expect in a Mahomedan Government, the first signatories are Mahomedans, and they sign in Persian characters. It is difficult to give correctly the names of all the signatories of this document. But I will give them as far as can be deciphered.

The Mahomedan signatures are as follow :—

1. Abdul Karim Nur Muhammad.
2. Mohammad Abdul Razâk.
3. Fakir Naâmat Allah Jamil Allah.

(Most of the signatories begin their signature with the word الواحد *i.e.*, the one, i.e., the God. They also add the words من ال حاضرين *i.e.*, " From the persons present." They mean to say that they were present when the measurements, etc., were made.)

4. Tajuddin bin Latfullah.

(Then follow Hindu and Parsee signatures. Most of them add the words શાખ or શાહેદી *i.e.*, witness after their names.)

5. Anant Nâuâbhâi. (This is a Hindu name.)
6. Nâhnâ Changâ ?
7. Shaheryâr Nâgoj (Parsee),
8. Beharâm Faredun (Parsee).
9. Rânji Bahinan (Parsee).
10. Dâji Dhay6n (Parsee).
11. Kuka Mânak.[1]
12. Mesh Shôi.[1]
13. Kesav Kau.[1]
14. Mâhiâ Mâhiân (Parsee).
15. Nân6 Jâdav.
16. Govand Narân (Hindu).
17. Dhanâ Hira (Parsee!).

We will now examine the contents of this document :—Firstly as to the person Qâdik Muhammed Khân, who issued the order, we find the following particulars about him :—

1 Reading doubtful.

صادق محمد خان Câdiq Muhammad Khan was one of the great Amirs and commanders of Akbar. He was one of the grandees (No. 43) named by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (Bk. II., Âin 30). Abul Fazl there calls him simply صادق خان Qâdiq Khân.[1] Blochmann says, " Akbar disliked the names Muhammad and Ahmad ; hence we find that Abul Fazl leaves them out in this list."2 " Other Historians call him Qâdiq Muhammad Khan. . . . . He was one of the best officers Akbar had."3 We read in Badâôni.4

از رسیدن این خبر فرمان بشاهزاده سلطان مراد بمالوه رفت تا
بدارائي گجرات منصوب گردد و محمد صادق خان را بجاي اسمعيل
قلي خان بوكالت او نامزد گردانيده از درگاه رخصت دادند و سركار
صورت و بهروچ از تغير قليج خان در وجه جايگير او [5] مقرر شد

Translation.—"On the arrival of the news,[6] a *farmân* was sent to the Prince Sultân Murâd that he should become governor of Guzrât, and the Emperor having appointed Muhammad Qâdiq Khân in the place of Ismâîl Quli Khân as his *wakil,* allowed him to leave the Court. And the province of Surat and Baronch (Broach), on account of the removal of Qulij Khân, was fixed as his jâgîr."[7]

This event is described under the events of 1001 Hijri. We thus see that Qâdiq Muhammad Khân was appointed under Prince Murad at the head of the Sarkâr of Surat in 1001 H. He continued to serve in this office till he died in 1005.[8] So he appears to have issued this order a few days before his death.

1 Blochmann's text I., p. 223, Translation I . , p. 355,

2 *Ibid.,* Translation I . , p. 355, n. 1.

3 *Ibid* , pp. 355 and 357.

4 Ahmed Ali's text, Vol. I I . , p. 387, 11.17-21.

5 Compare the words وجه جاگیر مقرر شد used here with similar words issued in the *two far mâns* and the *parwânchah.* These Words, which Blochraann translates by "was fixed as his *jagir,"* seem to be the technical words for *similar farmâns.*

6 *Viz.,* that Khân-i-Aram Mirza Kokah (Mirza Kokah, one, of the signatories on the 1st Farmân, *vide* above, p. I11), who was the Governor of Gujrat, had suddenly left his post and gone to make a pilgrimage to Mecca.

7 Lowe's Translation I I . , p. 401.

8 BJochmann's Âin-i-Akbari I . , p. 357. .

He is called nâmdâr, but if we read the word پایدار pâtdâr *(i.e.*, holder *of* the foot), it seems to be a title or a post in the king's service. At one time he was called رکابدار *Rikabdâr*, i.e., spur-holder. This was a post he held in Bairam's service.

The first three documents were the documents from the King's own Court. They were what we can call Imperial documents. The fourth document under consideration is not Imperial, but what we may call Provincial. But it is very important in this point, that it speaks more particularly, of the 200 *bigâhs;* allotted previously to Dastur Meherji Raua. It seems that on Kaikobad's going to the *Sârkar* of Surat, armed with the very farmân of His Majesty (dated 1003 Hijri) in the matter of the 200 *bigâhs* granted to his father and 100 to him personally, the Nawâb of that district issued an order that the original land granted to Meherji Rana may be ascertained and fixed on the authority of well-informed persons. It seems, that on the death of Meherji Râna, Kaikobad was not allowed to remain in peaceful occupation of the place, so he must have gone personally to the Court of Akbar and obtained the *Jarmân* of the Shah. This inquiry was the result of *the farmân.*

Having given the text and translation of the Persian documents-two *farmâns,* one *parwanchah,* and one *mahzar*—of King Akbar's time referring to the original grant of 200 *bigâhs* of land to Dastur Meherji Rana, and having examined their contents, we will now examine some of the Gujarati documents referred to in the paper. The documents have an important bearing on the subject-proper of the paper. But apart from that, they will be found interesting from several points of view. To the student of the Gujarati language, they present specimens of Gujarati, especially Parsee Gujarati, written about 300 years ago. Again, they throw side-lights on some religious customs of the day. In the case of the Persian documents, I have given their photo-litho facsimiles and have reproduced them in types in the same way as they are written. In the case of these Gujarati documents also, I have given their photo-litho facsimiles, but in reproducing them in types, I have changed a little the old forms of letters and have given them in a way as can be best read now by the Gujarati reader. In case of old archaic forms I have given in foot-notes their modern forms. I give the documents and their translations in the order in which they are referred to in the paper.

1 Blochmann's Âin-i-Akbari I . , p. 356.

(Document No, 5. The first agreement (of 1635 *samvat) that refers to Dastur Meherji Rana as the head of the priests.)*

નૌસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજી રાનાને પોતા વડા ગણેછે તે બાબેનો પેહેલો લેખ).

સંમસ્ત અંજમંન નુસારીનાં જોગ લ. સંમસ્ત હેરબુદ જત ઓસ ત. નવ[1]સો નવાઢે જે હેરબુદ આપસની નુબતે[2] નવાઢે તે એ. શ્રી મેહેરજી રાંણાને હજૂર પુછી નવસો દીએ ત. ઓસ ઈજે તે પુછી ઈજે. પોત[3]દાર વરાંએ ઓસ ત. નવસોનાં દોકડા જે આવે તે પોતદાર આલે[4] તે વરાંએ બીજું કોઈ નહી આલે[4] જે આલે[4] તે અંજમંનનુ ગુનાહગાર ઓસ ઈજે ત. નવસો દીએ તે એ. શ્રી મેહેરજી વાછાને પુછી દીએ. નહી પુછે તે અંજમંનનુ ગુનાહગાર. રોજ ગુઆદ માહ તીર સંવત ૧૬૩૫ વર્ષે કતબે સંમસ્ત હેરબુદ

૧[5]

૧ મોબદ ખુરસેદ (સા)

૧ ચાંદણા કાકા (મતુ)

૧ પદમ રૂસ્તમ (મતુ)

૧ મોબદ સાએર

૧ બેહેરામ જેસંગ

૧ આ. ધમપાલ[6] કામદીન

૧ બહ્મન હોશંગ

---

1 નવસો the sacred bath given every third day in the Barashnum ceremony of nine days. Perhaps نوشو i.e., a new bath (نو شوی) or from Avesta [illegible] (the ceremony of) 9 nights.

2 વારી પ્રમાણે نوبت turn.

3 વારીદાર. The person to whose lot the turn cornes, or perhaps پوتدار from پوت a treasury. The man who collects all income to be afterwards divided according to shares.

4 The word આલવું in the sense of ' to give, to bring, ' is still used in Nowsari.

5 In the signatures in the Gujarati documents, I put into brackets those words at the end of names which do not form a part of the names, but signify different meanings which the signatories wish to convey. In these signatures આ. is for અંધીઆરૂ, priests, લ. or લા. is for લખતંગ, writer. This word is sometimes written in full, in various ways, such as લખતં or લખતમ. The word કાતેબ کاتب also ' signifies writer.' It also is variously written as કાતબ or કાતેબ or કાતબે. The word શ્રી also is found appended to names. It is a Gujarati form of appellation still used among Hindus.

6 or ધરમપાલ.

૧ નુશેરવાંન યાશદન
૧ ચાંદણાં કાંમદીન ધનપાલ
૧ અ. રાણાં પેશીતન
૧ આ. મેહેરજી ચાંદજી
૧ આ. ખુરશેદ બહેરામ ભાઈઆ
૧ આ. બહ્મન બહેરાંમ

Translation of the first agreement.

To the whole of the Anjuman of Naôsâri. Writers (are) all the Herbads (*i.e.,* priests). To wit. When they perform Sraôsh (ceremony) and give the sacred bath, the priest, who gives the bath according to his turn, shall give the bath, after asking the permission of Meherji Rana. And when he performs the Sraôsh ceremony he shall perform it after asking (him). The persons, entitled in turn, may bring the Dokdâ (i.e., the share of fees), which may come to their share for the Sraôsh and sacred bath. No persons, other than these, shall take them. He who will take them will be a wrong-doer before the Anjuman. He who performs the Sraôsh and gives the sacred baths, must ask Meherji Vachcha before doing so. He, who would do that, without asking him, shall be a wrong-doer before the Anjuman. *Rôz* Guâd *máh* Tir *Samvat* 1635[1] Written by all Herbads.

(Signed)—Mobad Khoorsed. Chândnâ Kâkâ. Padam Rustam. Mobad Sâhêr, Baherâm Jesang. Dhampâl (or Gharpâl) Kâmdin. Bahman Hosbang. Nushervân Yâshdain (Âsdin). Chândnâ Kâradin Dhanpâl. Rana Peshitan. Meherji Chandji. Khoorshed Babêrâm Bhâîyâ. Bahman Baherâm.

(Document No. 6. The second agreement (of 1636 *samvat) which refers to Dastur Meherji Rana as the head of the priests.)*

(નૌસારીનાં મોબેદો દસતુર મહેરજી રાનાને વડા ગણેછે તે બાબેનો (સવંત ૧૬૩૬ નો) બીજો લેખ)

શ્રી અંજમન નુસારીનાં જોગ્ય સા. હેરબુદ સમસ્ત જત અંગીયારીની રાસ વેહેવા તા. ધધરંણાં તા. સરોશ તા. શેઆવ તા. સંજાના તા. નવસો તથા ભગર તા. અંગીઆરી સંબધી જે કાંઈ આવે તે એ. શ્રીમહેરજી વાછાની તસલીમ[2] કીધું. એ. શ્રી મેહરજી વાછાની બગેર[3] રજા કંઈ અગીયારી સંબધી

1 *i.e.,* 12th March 1579. Parses Prakâsh, p. 8.

2 تسليم conceding, granting, સોંપવું.

3 بغير without વગર.

ઉઆલે[1] વંચ્ક્ર પુથે[2] કાંમ કરે તે વરસ ૧ એક લગે ભાગથી અસગુ. બેયાંન[3]તન્ચુગ[4] પકરે, તે દોકડુ ૧ લીએ તેહેનાં બમંનાં બેયાંનત આપે. એ નાંમુ એ. શ્રી મેહેરજી વાછાની તસલીમ કીધું. એ લખાથી ચુકે તે અંજમંનનું ગુનેગાર. એ નાંમુ એ. મહેરજીના મોહેતે રહે સહી. રોજ મેહેર મા. દેએ સંવત ૧૬૩૬ છતરીશા વર્ષે.

૧
વૈધ્યાં ચાંદજી શાખ્યે ૧
૧
૧
૧ બહેંન ચાંદા (મતુ)
૧ આ. પેસીતન ચાંદા (લખ્તંગ)
૧ અ. બહેરામ જેસંગ. (લખતં)
૧ લા. આ. પદમ રૂસ્તમ
૧ અ. કઈકબાદ મહીઆર
આ. ચાંદણાં કાકા (લખતંમ)
૧ આ. ધરપાલ કામદીન(લખતંમ)
૧ લા. આ. શાપુર આસા
૧ લા. આ. ચાંદણાં કામડીન ધનપાલ (સાખ)
૧ લા. આ. ખુરસેદ બહેરામ મહીઆર
૧ નુશેરવાન યાશદૈન (લખ્તંમ)
૧ આદર રાણા (કતબે[5])
૧ સ. બહેન હોશંગ
૧ આ. મોબદ સાએર (મતુ)[6]
૧ નરસંગ રામજી[7]

---

[1] ઊઆલે. The latter part of the word આલે, (bring) is the same as in the previous agreement. So it may be another form of the same Word or it may be some word from آرلیدن to recede, to depart from an agreement.

[2] લવાર પાત્વે. خیانت fraud.

4 Perhaps چوک a profound inclination or genuflexion before the King; humility; or ચુક a mistake; or perhaps read ચુમપ કે The meaning seems to be dishonesty.

5 કતબે is the same as લખતંગ. Like લા. or લખતંગ it either precedes the name or comes after it.

[6] I have put into brackets the words at the end which do not form a part of the names, but simply signify " a witness, a signatory, a writer,' &c.

7 *or Rânji* રાનજી.

૧ અ. કાકા અસદીન (લખતમ)
૧ હા. પેસીતન જીવા (આ.)
૧ નરીમાન હોમ (સાખ)
૧ આ. ખુરશેદ ભલન (સાખ)
૧ આ. મહીઆં બેહરામ (સાખ)
૧ આ બેહેરામ ફરેદુન

Translation of the second agreement.

To the Anjuman of Naôsâri. Writers all the priests. To wit. (All the affairs of) the income of the Agiâry[1], marriage and re-marriage and Sraôsh, and Siâv2, and Sanjâna[3], and *nav-sô,* and Bhagar,4 and all the income in connection with the Agiâry are entrusted to Ervad Meherji Vâchchâ. He, who shall recede from the agreement,[5] or do anything in connection with the Agiâry, without the permission of Ervad Meherji Vâchchâ, and shall do any work without asking him, shall be debarred for one year from his share. He who fraudulently or dishonestly *(i.e.,* without permission) receives any fees, shall have to give two, for every Dokdâ, that he receives.[6] This agreement is given to Ervad Meherji Vâchchâ. He who breaks the terms of this writing shall be a wrong-doer before the Anjuman. This agreement shall remain with Meherji. Signed *Rôz* Meher, *mâh* Deh *Samvat* 1636[7] thirty-six Varkhê.

Dhayân Chanâji (Shâkh, *i.e.,* witness) Bahman Chânda. Pesitan Chânda. Baherâm Jesang. Padam Rustam. Kaêkabad Mahiyâr. Chândnâ Kâkâ. Gharpâl Kâmdin. Shapur Asâ. Chândnâ Kâmdin

---

[1] The temple where the religious ceremonies are performed.

2 Consecrated clothes which are presented to the priests as a part of their fees.

[3] *i.e.,* the fees of ceremonies falling to the lot of the priests, who had come to Naôsâri from Sanjân, with the sacred fire of the first great fire temple founded in India.

4 *i.e.,* the bhâg or share of fees falling to the lot of the original priests of Naôsâri. "ભગર વાંતવી" *i.e.,* to divide the Bhagar or shares is a term even now used in some places. Out of the sacred breads presented at the fire-temple by different parties for the reoital of the Bâjs, the officiating priest removes one from each Bâj and all from the Sraôah *bâj.* The collection so made is afterwards divided by the priests as a part-paymeat of their fees.

5 *Vide* above, p. 149, n. 1.

6 *i.e.,* for every pice that one receives for secretly performing any religions ceremony, without informing and taking the permission of Meherji, ha shall have to pay two as fine, 7 i.e., 1st September 1580,

Dhanpâl. Khoorshed Baherâm Mahiyâr. Nushervân Yâshdain. Adar Rânâ. Bahaman Hoshang. Mobad Sâêr. Narsang Ranji. Kâkâ Asdia. Pesitan Jivâ, Narimân Hôm. Khurshed Bahman. Dhaiyâ Beharâm. Beherâm Farêdun.

(Document No. 7. An old copy of the document about the proper performance of the ceremonies, wherein Dastur Meherji Rânâ signs at the top),

ક્રીયાઓ બરાબર કરવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૨ નો લેખ જેમાં મેહરજી રાના વડા તરીકે પેહેલી સહી કરેછે).

સમસ્ત શ્રી અંજમન ગુશારીના જોગ લખતં સમસ્ત અંધ્યારૂ તથા સમશત હેરબુદ જત આજ પછી જે કોઈ અંધ્યારૂ થાઈ અશોઆરી માહાં ફતરત[1] કરે ભગર લુટી[2] ચોરી કરે બેહેદીનની હરસ્ત આપણ થી કરી આપણ સિધી લેઈ જાએ[3] તે અનજમનનું ગુનાહાગાર અને ડીવાનની બેઆ-નત સમારે. બીજું બાજતુ ધરનાર જેહનું વારૂ[4] હુએ તે દીશ પુહુરમાં ખુબ કરી બે[5] પુરમાંહા શરવ બાજ ધરે. બાજ ધરતાં તખશીર નહીં કરે. તેહની બાજ ધરથા શમદ[6] જે લવાજમ સદા છે તે લીએ તે વરા[7]આં કાંઈ અધીક નહીં લીએ. બાજ ધરતાં ઉજશને હીરાલાને કોઈ દારાહી[8] નહીં દીએ આપણ થી દાદ દાવર આગલ માગે. બીજું સરોશ, સ્યાવ, વેહેવા, ઘઘરણાં શરવ[9]માંહ જે કોઈ ચોરી કરે તે ભી અનજમનનું ગુનાહગાર, ડીવાનની બે-આનતસમારે. બીજું ભગર વાંટે તે બાજ ધરીઆ પાખી નહીં વાંટે. બાજ ધરી સર્વે વાંટે લીએ સહી. અસ્થલ ખત વધે પ્રપાંલનાય[10] રોજ આદરમાહ અસપંદારમદ સંવત ૧૬૨૨ વર્ષે

---

1 فرو **relaxation, remission** અપોકસાઈ, બેદરકારી.

2 લુટ. એટલે આશોઆરીનાં કામમાં બેદરકારી કરે અને લુટ અથવા ચોરી કરે એટલે અપ્રમાણીકપણું વાપરે. 3 પોતાનાં હકની સરેસની બાજનાં દરૂન ઊપરાંત બેહેદીનનાં દરૂન પોતાનાં કરી પોતાસાથે લઈ જાય, તે બેઆનત (خيانت fraud) માટે જવાબદાર રહે. 4 વારો હોય, turn.

6 બેપુર એટલે બપોર. રીશાપુહર (હાવનગેહની શરૂઆત)માં ખુબ કરી બપોર પડતાં બાજ ધરી રહે.

6 finding the right way, course, direction, towards. 7 ورا except, besides સીવાય.

8 داراي keeper, supporter. دارانيدن to cause to hold, i.e., કોઈ અપીરે નહી **(doubtful);** અથવા કોઈ અડકે નહીં. કોઈ બાજ ધરતો હોયતો તેનાં ઇપીરાવર જઈ તેની ક્રીઆને અવાજ (અપાવ) કરે નહીં, પણ તેની સામે જો કુંધોદ હોયતો દસ્તુર થવર આગલ જઈ ફરયાદ કરે. **Compare this word with the word دارائی used by Badaoni *(vide* above, p. 145,1. 2 of the Persian passage). The meaning seems to be no body should disturb him while performing the ceremony.**

9 સદ. It is an old form of benediction which means that the parties should adhere to the terms of agreement.

૧ કતબે[1] સમસ્ત હેરબદ અંજમન
૧ બા. મહીઆર વાછા
૧ બહમન આ. ચાંદા (કતબુ)
૧ આ. કએકબાદ મહીઆર
૧ આ. કાકા સુત[2]. આસદીન
૧ બા. આ. પદમ રસ્તમ
૧ રાણાં ચાચા
૧ આ. હોશંગ હોસંગ (લખત)
૧ બા. ફરદીન કાકા
૧ બા. બહમન હોસંગ
૧ બા. શાપુર આશા
૧ આ. અસ્પંદીઆર કાકા શાખ
૧ લખતમ રૂસ્તમ ધણપાલ
૧ બા. મોવદ મેહેરવાન
૧ આ. જેસંગ જાયા

૧ બા. આ. સાએર બહેરામ
૧ બા. પદમ રૂસ્તમ બહેરામ.
૧ લખતમ કઈઆ મણકા
૧ બા. કામદીન રાણાં
૧ બા. દોહાઆ હોમ
૧ આ. પદમ જીવા (મતુ).
૧ બા. ચાંદણા કાકા
૧ બા. કામદીન હોસંગ
૧ રાણા નરસંગ
૧ બા. આ. પેશોતન ચાંદા.

Translation of the document about the proper performance of the ceremonies.

To the whole of the Anjuman of Naôsâri.—Writers the priests and all the Herbads. To wit. From this day forward, he, who being a priest, is relax in (his work in) the Agiâry (i.e., fire-temple), or practises dishonesty and fraud in the matter of his share *(bhagar)* appropriates as his own, the *farasf*[3] of the Behedin *(i.e.,* the layman) and takes them away with him, shall be a wrong-doer before the Anjuman, and shall be responsible for the loss. Again, he, whose

1 એટલે લખતમ અથવા લખનાર.

2 છોકરો. કાકાનો છોકરો આસદીન એટલે આસદીન કાકા **Kâkâ'a son Asdin.**

3 Of the draôns (*i.e.,* consecrated breads) some are called fracast from the word ([illegible]) (yacna Vlll-I), on reciting which, it is lifted up by the officiating priest and tasted in the ritual. (Le Zend Avesta par Darmestetter, Vol. I., Introduction LXVI). Out of these sacred breads used in the recital of " different *Bájs* (باج) in honour of different *yazdtas,* the priest has the right of taking to his own house, those in the Sraôsh Báj, *i.e.,* the Bâj in honour of Sraôsha. The other sacred breads consecrated in the other Bájs, are taken back from the fire-temple to their own houses, by the laymen, who get the ceremony performed. Here it is meant that the priest, who besides taking the sacred breads of the Sra6sh Bâj, over which he has a prescriptive right as a part of payment in kind, takes away other sacred breads also, will be considered as committing a dishonest act.

turn it is to perform the Bâj ceremony, shall perform the Khûb[1] in the *póhar2* of the **day** and finish all the Bâjs by the second *póhar* (*i.e.*, noon). He shall commit no faults in the Bâj recitals. He shall take as his proper fee for the Bâj, the usual allowance. He shall not take anything more than that. While performing the Bâj ceremony, he shall not create a disturbance [3] on the Hindolâ (*i.e.*, the stone slab for the performance) of the Yazashné. He shall pray for justice before the Dâvar, Again, he also, who shall be dishone3t in the matter of (the fees of) *Sraôsh siâv*, marriage, re-marriage and all (such ceremonies) shall be guilty before the Anjuman. He shall make amends for the loss. Again, the distribution of the shares shall not be without the performance of the Bâj. All shall be distributed after the Bâj4. The original agreement may ever be respected.[5]

Rôz Âdar mah Aspandâmad *samvat* 1622.

Writers all the Herbads, priests.

(Signed)

Mahyâr Vâchhâ.	Sâer Baherâm,	
Bahman Chânda.	Padam Rustam Baherâm.	
Kaêkabad Mahiyâr.	Kaiya Mankâ.	
Kâka's son Âsdin.	Kâmdin Rânâ.	
Padam Rustam.	Dohiyâ Hôm.	
Rana Ohâchâ.	Padam Jivâ.	
Hoshang Hosang.	Chândnâ Kâkâ.	
Fardin Kâkâ.	Kâmdin Hosang.	
Bahman Hosang.	Rânâ Narsang.	
Shâpur Âsâ.	Peshitan Chândâ.	
Aspandyâr Kâkâ.		

Rustam Dhanpâl.

Movad Meherwân.

Jesang Jâyâ.

1 Khub is a preparatory ceremony, which a prieat must perform in order to be considered as qualified for the performance of several other ceremonies.

2 [illegible] **watoh of the day. The time meant seems to bo the first part of the Hâvangâh.**

3 Doubtful I It may mean ' he shall not lean '. The priest who performs the Bâj ceremony has, even now, to do so Bitting in a position detached from adjoining sides or things ; or it may mean, he shall not go over the Hindôlâ of other priests and disturb them. If he has any grievance against others, he must properly Submit them before the Dâvar, *i.e.*, the person deputed to inquire into and do justice in such cases. *Vide* p. 151, n. 8.

4 *Vide* p. 150, n, 4. 5 V*ide* p. 151, n. 10.

20

Document No. 8. (આતશબેહરામમાં ક્રીયા કામ કરતા તાડી નહી પીવા બાબેનો સવત ૧૯૨૬ નાં લેખ.

The document about abstaining from toddy during one's turn to officiate at the Fire-temple.)

સમસ્ત અંજમન જોગ્ય લા. સમસ્ત હેરબુદ જત હેરબુદ સારતુ[1] થાએ તાડી નહી પીએ જે તાડી પીએ તે બરસમ હાથ નહી ધરે સારણાં[2]થી બાહેર નીકળે, બરશનુમ માંહાથી બાહેર કલે સહી ને ની કોઇ આતશ બુએ દીએ તે તાડી નહી પીએ. તાડી પીએ તે બુરશનુમથી બાહેર નીકલે સહી. રોજ અરદબેહેશ્ત માહ અસપંદારમદ સંવત ૧૯૨૬ વર્ખે જે કોઈ બાજ ધરે તે તેતલા દહાડા આપણસી નુબતે અગીઆરીમાંથી રહે તેટલા દહાડા દરવંદ સાથે નહીં અડકે સહી .

કતાબે મહીઆર વાછા	૧ કતબે ખુરશેદ બહેરામ
	૧ ક.[3] આ. હમજીઆર પદમ
૧ આ. શાપુર આસા (કાતબે)	૧ કતબે આ. નરસંગ સાએર
	૧ બહેરામ સેહીઆર (કતાબે)
આ. ધરપાલ આ. કામદીન (કતેબ)	૧ આ. કાકા સુત[4]. અસપંદીઆર (કાતેબ)
૧ આ. પેસતન જીવા (કતબે)	૧ (કતબે) પદમ રૂસ્તમ
	૧ મહેરજી માનક (કાતબે)
	૧ આ. ખુરસેદ અસદીન (કતબ)
	૧ આ. કઈ[5]આ માણક (કાતબે)
	૧ નુશેરવાન આસદીન (કાતબે)
	૧ ચાંદણાં કામદીન (કતબુ)
	૧ રૂસ્તમ સહીઆર (કતબુ)
	૧ મોવદ સાએર (કતબુ)
	૧ કએકબાદ મહીઆર (કતાબે)

---

1 સારતો, કદાચ ક્રીયાકામ કરતો. Av. [illegible] سرائیدن to chant. ગાઇને ભણતો (of. "ગેહ સારતો, આશીરવાદ સારતો, એટલે સઘળી ક્રીઆ કરતો.) The meaning seems to be "when he begins to perforin religious ceremonies."

ગાથા ઇજશને વિગેરે ભણવાની ક્રીયાથી.

3 Contracted form of કાતેબ کاتب writer.

4 *Vide p.* 152, n. 2.

5 The first part of this name is not quite clear. But I think it is the same as that which appears in the old copy of the original of 1622 *Samvat* as કઇઆ મણકા. The old copy of *Samvat* 1622 is not a safe guide, because it is not the original itself. I think the name is ધઇઆં, the like of which we find in other names. By the help of the second part of this name here, we can **correct** the second part (father's name) of the name in the document of **1622 as** માણક instead of મણક. The former name is common among Parsees.

Translation.

To the whole of the Anjuman. Writers all the Herbads (priests). To wit. The priest who begins officiating (at the Yacna ceremony), shall not drink *toddy.* He who drinks *toddy* shall not hold the *bargain* in his hand.[1] He shall be out of the Qârnâ,[2] shall be out of the Barashnûm.[3] And he who performs the ceremony of Bôi before the fire (of the Âtash-Beharâm) shall not drink *toddy.* If he drinks *toddy,* he shall have to be out of the Barashnûm. *Roz* Ardibehesht *mâh* Aspandarmad *Samvat* 1626. He who performs the Bâj may remain (at his home) from the Agiary during the days of his turn (of office), and shall not come in contact with *darvands (i.e.,* non-zoroastrians). *

Mahyâr	Vâchhâ	Khurshed Baherâm
Shâpur	Âsâ	Hamajiâr Padam
Gharpâl Karadin		Narsang Sâêr
Pestan	Jivâ	Baherâm Sahyâr
		Kâka's son Aspandyâr
		Padam Rustani
		Maherji Mânock
		Khursed Asdin
		Kaiya Mânock
		Nusherwan Âsdin
		Chandnâ Kâmdin
		Rustam Sahyâr
		Movad Sâêr
		Kaekabâd Mahyâr.

(Document No. 9. *The document for the assignment of a Wadi at Pipalia to Dastur Meherji Rana.*

(દસ્તુર મેહેરજી રાનાને આપવામાં આવેલી પીપલીંઆ મધેની વાડી બાબેનો લેખ.)

સવંત ૧૬૨૯ ઊગણત્રી*સોતરા વરખે રોજ હોરમજદ મા શહેરેવર

---

1 The برسم (Av. [illegible]) is used only in the Yacna, Bâj and Vendidâd ceremonies. So to debar one from holding the *bargain,* means that he shall not perform the above ceremonies, *vide* pp. 21-22.

2 *i.e.,* the higher class of ceremonies in which the barcam is used.

3 Those who perform the ceremonies in which the barcam is held, have to go through the Barashnûm ceremony.

* The figure 29 is repeated in words.

અથ શ્રી નાગમંડળ કરણે[1] પાદશાહા શ્રીઅકબરશાહા વેજ[2] રાજે હવાલે-
ખાન શ્રી કલેચ મહમદખાન વ્યાપારે પંચકુળ પ્રજાપતૈ[3] સા. શા.[4] મનો-
ચહેર બહ્મન તથા પા. નાગુજ માણક તથા નુશેરવાન ચાંગા તથા શે.[5]
ધૈઆં આસદીન તથા રૂસ્તમ જમશેદ તા. સમસ્ત બેહેદીન અંજમંન નુસા-
રીનાં આ. મેહાર વાછા જોગ્ય જત એનામ વાડી પીપલીઆ મધે ભુમી
વીઘાં ૧૦ દસ તાડ ૫૦ પચાસ તા. ખજુરી ૧૦૦ એકસો સાલ બે સાલ[6]
એનાંમ પલે[7] દીવાનકનેથી પલાવે[7] સમસ્ત બેહેદીન મલી પલાવે સહી.

નાગુજ માણક (લખતન)	૧ નરીમાં હોમ (લખતં)
૧ સા. નુશેરવાન ચાંગા	૧ આઉવા ધૈયાં લખતમ
૧ સા. રૂસ્તમ જમશેદ	૧ રાણજી બહમન (શા)
૧ સા. ધઇઆં આશદીન	

Translation.

In the year *Samvat* 1629 *roz* Hormazd *mâh* Shaharévar in Nâgmandal[8] in the time of Pâdshâh Akbar Shâh in the victorious rulership of Kalich Mahmad Khân,9 the ruler of the trading and all the mixed communities. Writers Manochahêr Bahman and Nagôj Mânock and Nusherwân Chângâ and Dhaiyân Âsdin and Rnstam Jamshed and all of the laymen class of Naôsâri. To Mahyâr Vâchhâ. To Wit, an Inâm[10] wâdi at Pipalia of 10 *bigâhs* of land with 50 palm trees and 100 date trees shall be maintained[11] as *inâm* from year to

[1] قرن a generation, time, વખત, અકબરપાદશાહનાં વખતમાં.

2 વિજય victory.

[3] એ મહમદખાનનાં વિશેષન છે કે "વેપારી પંચકુલ પ્રજાનાં પતી" એટલે વેપારી અને પાંચ વરણની પ્રજાનાં પતી

[4] એ આ. (અધ્યારૂ) અથવા પા. (પારસી) જેવા ઉપર આવેલા ટુકા રૂપના જેવું રૂપ છે. એ શા તે શાહનું ટુંકું રૂપ છે, એ શબ્દ હાલપણ હીંદુઓમાં માનની ઇલકાબી તરીકે વપરાય છે. કહેકે એ પ્રાકૃતમાં પણ વપરાય છે.

[5] શે વાંચીએ તો સરેસ્ત (શેઠ)નું એ રૂપ હોય.

[6] سال بسال એટલે દર વરસે

[7] કરથી છોડવે. દીવાન કનેથી રાજ્યનાં કરોથી તે ઇનામી જમીન તરીકે ધર્મખાતે જુદી રાખશે.

8 An old name of Naôsâri.

9 *Vide* p. 157 for this personage.

10 Inâm انعام. According to Badaoni In'âmi-zaminhâ, and In'âmi-dehhâ were some of the old terms applied to lands (Blochmann's Âin-i-Akbari I., p. 271),

11 The word is પલે. It is ?. پالیدن to rear, to purify. The meaning seems to be that they would see that the land may remain in the hand of Meherji Rana for religious purposes as mâ*mi* land, free of taxes. To properly understand this document we must read it in relation with another document (P. 158) given to Meherji Rana's father by the laymen. Or the meanihg may be એ વાડી એ નામ ઉપર રહે *i.e.*,, the wadi may be On this (Meherji Rana's) name.

year. It shall be maintained free from taxes from the Diwân (i.e., the civil authorities). All laymen shall so maintain it free.

(Signed.)

Nagôj	Mânock	Nariman Hom
Nusherwan	Changâ	Auwa Dhaiyân
Rustam Jamshed[1]		Rânji Bahmarn (witness)
Dhaiyân Ashdin		

We will examine here, who the officer Kalich (Kalij) Mahamad Khân, alluded to in the above document was.

We learn from the Tabakât-i-Akbari that Kalij Khan was the Governor of Surat at this time (1629 *Samvat, i.e.,* 1573-74 A. D.). We read in that book : " Now that His Majesty's mind was set quite at rest by the suppression of rebels, and the reduction of their lofty forts, he turned his attention to the conquest of Gujarat. The order was given for the assembling of the army, and on the 20th Safar, 980 (1573), in the 18th year of the reign, the Emperor started and proceeded. . . . . ."[2] The conquest of Surat " was effected on the 23rd Shawwâl in the year 980. Next day the Emperor went on to inspect the fortress . . . . .on the same day he placed the custody of the fort and the government of the country in the hands of Kalij Khân."[3]

Elliot gives the name in the ahove passage as Kalij Khan, but the text of the Tabakât-i-Akhari gives the full name as قليچ محمد خان Kalij Mahâmad Khân, as we find it in the text of the document. Elliot's translation is too free. The passage about this officer's appointment is as follows :—

و همانروز تمام حکومت و حراست قلعه سورت و آن[4] ناحيه را اقتدار
قليچ محمد خان که بشرف و منزلت اختصاص دارد تفويض شده[5]

i.e., on that very day the Government and the custody of the

---

[1] On comparing his signature in the original *(vide* the photo-litho) with his name as written in the body of the document, we find that both are very aimilar. So I think that the document is in the handwriting of this person.

2 Elliot's History of India, Vol. I., p. 340.

3 *Ibid,* pp. 350-351.

4 ناحيه neighbourhood, surrounding country.

5 Munshi Newul Kishore's text of 1875, p. 299, II. 4-5.

fortress of Surat and its neighbourhood, were confided to the trust of Kalij Mabâmad Khân, who has great distinction in honour and dignity.

This original passage of the Tabakât-i-Akbari shows, that the full name of the officer was the same as that which the document gives, and that he was placed in charge not only of Surat, but of its neighbourhood, of which Naôsâri forms a part. The Tabakât-i-Akbari speaks of him as the jâgirdâr of Surat.

" When the Emperor had settled the affairs of Gujarat, and had returned to his capital, the disaffected and rebellious men . . . once more raised their beads. . . . Kalij Khân, who was jâgirdâr of the fort (Surat), made it secure and prepared for a siege."[1]

In the events of the 23rd year of the reign, Elliot also gives his full name as Muhammad Kalij Khân.[2] Under the events of the 29th year of the reign, we still find him named as the " Jagirdâr of Surat."[3]

(Document No. 10. *Document assigning a Wadi to Rana Jeshang.*
રાણા જેસંગને એક વાડી ધર્મખાતે આપવા બાબેનો લેખ.)
ઉજ્જા શ્રી દાંનનીખાતર બેહદીવાને...

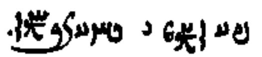

સંવત ૧૫૭૬ છુતરા વર્ખે મા બહમન રોજ બહમન અદેહ[4] શ્રી નાગમંડલ કર્ણે[5] પાતશાહ શ્રી સુલતાન મજફરશાહ બ્યજરાજે અસલ મલક શ્રી ઈબ્રામ નસીર વ્યાપારે પંચકુલ પ્રજાપતે લખતં શ્રી માણક ચાંગા વ[6] આ.[7] આસદીન મેહેરવાન વ[6] શ્રી વૈયાં રાણાં વ[6] શ્રી રાણાં જામાસ વ[6] શ્રી આસા બહેરામ વ માણક બહેરામ વ[6] ઓ. ખુરશેદ ચાચા વ[6] બહેરામ સાગર વ સમસ્ટલોક વ[6] નૈયા રાણા વ ગા.[8] મહેરવાન. એર્વદ રાણા જેસંગ જોગ્ય. જત તાડ વ ભૂમી

1 Elliot, V., p, 360. 2 *Ibid,* p, 404. 3 *Ibid,* p. 434.

4 In the similar document of Meherji Rana (No. 9) અધે *adhê.* Perhaps સંસ્કૃત અધ્ય *i.e.,* " now, then " signifying ' at the time .'

5 For કરણ, *vide* document No. 9 p. 156 n. 1 બાદશાહના વખતમાં.

6 This word is Persian, u*a* 'and' used for Gujrati 'અને' or 'તથા' used in the other similar document of Meherji Rana (No. 9).

7 ઓ., doubtful, perhaps contracted form for ઓસ્તા Av. [illegible]

5 આ. This seems to be a contracted form of a word like આ. for અંધીઆરૂ પા. for પારસી, શ્રી for શ્રેષ્ઠ or શ્રેઃ, એ. for એરવદ. Perhaps it is the contracted form of the Gujrati word ગોર or ગોરજી *i.e.,* a priest. It seems, that this word was at one time applied to Parsee priests by their laymen, because the word ગોરાણી is still sometimes used for a wife of a priest, who prepares. sacred breads, &c, for the ritual. Perhaps the word ગોર was specially applied to those priests who prepared દરુન *daruns* or sacred breads and sacred food used in the ritual.

અનામ[1] તાડ ૧૦૦ તથા ભૂમી વીંઘા ૧૦ દસ એકે તાડ સુપ્ત[2] રહે. રાણા જેસંગને સાલ પે સાલ પાલે[3] તાડ વ ભૂમી ન માલા પાએ[4] સાલ ૫ સાલ પાલે સમસ્ત બહેદીન મલી પાલે સહી એ વાત કલ[5] કાવલ[6] નહી દીવાનથી પલાવે. સમસ્ત એક દીધરી[7] થાઈ પલાવે.

૧ લખતં માણક ચાંગા
૧ સા. આસદીન મહેરવાન
૧ લખતં ધેઈયાં રાણા સોહી[8]
૧ સા. રાણા જામાસ[9]
૧ લખતં ખુરસેદ આચા
૧ સા. માણક બહેરામ
૧ સે. આશા બહેરામ
૧ સા. નઈઆ રાણા ધઈઆં
૧ લખત. બેરામ સાગર
૧ સ. બહેરાંમ રાણા

Translation.

For the sake of religion, Babadîns.[10]

By the name of God.

In the year *Samvat* 1576 at the time of month *(mâh)* Bahman, day *(rôz)* Bahman, in Nâgmandal, in the time of the

[1] ઇનામની ભુમી ફા. انعام. According to Badâôni Inâm-i-Zaminha, In'âm-i-Dehhâ were some of the terms used before the Moghuls. (Bloohmann'g Ain-i-Âkbari I., p. 271.)

[2] સોંપેલી રહે P. سفته *sufta* 'gift.'

[3] پالیدن to rear, educate; to purify. પાલવું. The meaning seems to be that they would see that it remains in the hand of Rana Jesang for the above religious purpose (દીનની ખાતર) from year to year, free of taxes.

[4] i.e., ન માલા પાએ" એટલે "ન માલે સાએર" કર વગર. I think it is the corrupted form of نرمال سایر without miscellaneous revenues, i.*e*., free of tax. For the words مال માલ *mâl*, and سایر *vide* above, p. 98.

[5] کل *hall*, trouble, injustice, a heavy burden,

[6] Perhaps قول *qûwal* speakers. The meaning seems to be that "there should be no troubles and questions or inquiries in the matter."

[7] یک د گری uniting one with another, *i.e.*, in concert with one another.

8 Or perhaps સેઠ. An old copy of this document reads it શેઠ.

The document seems to be in the handwriting of this man, because on comparing the names of the signatories, as written in the body of the document, with their own signatures at the bottom of the document, we find, that in the case of all signatories, their names and signatures differ a little in style and form, but in the case of this રાણા જામાસ Rânâ Jâmâs they resemble a good deal.

10 Doubtful. Perhaps for بهدیوانی i.e., civil matter.

victorious[1] rulerehip of Padshâh Sultân Muzaffar Shâh,2 in the rule of king Ibhrâm Nagir,2 the rulor of the trading and all mixed communities. Writers Manock Chângâ,[3] and Âsdin Meherwân and Dhaiyân Rânâ and Rânâ Jamâs and Âsâ Baberâm and Manock Baberâm and Khurshed Châchâ and Baberâm Sâgar and the whole of the community and Naiyâ Rânâ and Meherwan.4 To Ervad Rânâ Jesang. To wit, palm-trees and Inâm land, 100 palm trees and 10 *bigâhs* of land may be given. It *(i.e.,* the land) shall be kept with Rânâ Jesang free of taxes from year to year. The palm trees and the land shall be maintained free of taxes from year to year. All the laymen together shall maintain it free of taxes. There shall be no trouble and bother about it. It shall be kept free from the civil authorities. All uniting one with another shall maintain it free.

(Signed)—

Manock Cângâ
Âsdin Meherwân
Dhaiyân Rânâ
Rânâ Jâmâs

1 [illegible] is the same as [illegible] meaning 'victorious.'

2 *Vide* below, p. 161 for this personage.

3 For notes on some of the words of this document, *vide* the footnotes under the Gujarati document, p. 158-59.

4 This man seems to have been popularly known as ગો. મેહરવાન Go or Gor Meherwan, but his real name seems to be બેહરામ રાણા Behrâm Rânâ, because he puts down his signature as such, There are ten persons named in the body of the document and these ten persons sign the document. In the signatures the order is changed a little. The first four signatories sign in the order of their names in the document. Then the fifth signatory ખુરશેદ ચાચા Khoorsed Châchâ is the seventh in the order of the names in the document, and the eighth signatory આસા બેહરામ Âsâ Behrâm is the fifth in the body of the document. Then the eighth and ninth persons બેહરામ સાગર Behrâm Sâgar and નૈયા રાણા Nayiâ Rânâ in the document similarly change places as signatories, Naiyâ Rânâ signs seventh as નૈયા રાણા Naiyâ Rana Dhaiyân. Then the tenth or the last person on the list ગો. મેહરવાન Go, Meherwân signs as બેહરામ રાણા Behram Rânâ. This shows then that ગો. મેહરવાન Go Meherwan must be his popular name, while his real name was Behrâm Rana. Again, we find that the writer seems to have first intended to elose his list with the 8th person Behrâm Sâgar because he has pat after this name the words [illegible] *i.e.,* " and all the community or all the people," but after writing these words he has added the above two names of the ninth and tenth signatories.

Khurshed Châchâ
Manock Baherâm
Naiyâ Rân6 Dhaiyân
Asa Behrâm
Berâm Sâgar
Baherâm Rânâ

The king (Padshah) Sultan Muzaffar Shâh referred to in this document of *Samvat* 1576 (1520 A. D.) is the Sultan Muhammad Muzaffar of Gujarat. He is one of the five Mahomedan kings, referred to by Bâbar in his Tuzak-i-Bâbari, as ruling in India when he conquered the country. He says, " At the period when I conquered that country, five Musulmân kings and two Pagans exercised royal authority. Although there were many small and inconsiderable Râî*s* and *Râjâs* in the hills and woody country, yet these were the chief and the only ones of importance. One of these powers was the Afghans, whose Government included the capital. . . . . . The second prince was Sultân Muhammad Muzaffar in Gujarat. He had departed this life a few days before Sultân Ibrâhim's[1] defeat. He was a prince well skilled in learning, and fond of reading the *hadis* (or traditions)."[2] He is known in history,3 as Muzaffar II. He reigned in Gujarat for 15 years from A.D. 1511 (917 Hijri) to 1526.

The king ઇબ્રામ નસીર Ibhrâm Nacir seems to be Ibrahim Lodi,

(Document No. 11. દીવ લખેલો કાગળ, *The letter to Diu wherein Dastur Meherji Rânâ is referred to as the leading priest.)*

લ. અ.[4] કાકા શ્રુત[5] આસદીન બહેદીન દોવના સમસ્ત કે બ[6] પહાના એ એજદાં બાદ જત બ[7] ચાંદિ ક્યામદીન હુ લીએ[8] અગ્યારી માંહિ અભો જ(ન)

---

[1] Ibrahim Lodi whom he defeated in 152G in the battle of Pânipat.

[2] Elliot IV. p. 259.

[3] Elphinstone's History of India, 5th Edition, by Cowell, p. 765.

4 Contracted from લખતન અંપીબાર.

[5] A son. Kaka's son Asdin કાકાનો ઘોકરો આસદીન. આસદીનકાકા.

[6] Looks like ન but it is 'બ.' Compare it with the first letter in the word બરશાનુમ in 1, 6 of the original بیناکه یزدان باد

7 Doubtful. Perhaps બે.

8 Doubtful. Perhaps જત બે માંહ ક્યામદીન હુ લીએ (એટલે મારી સાથે)

ચાર બેઠા હતા તેહાં એમ કહિઉ જે દીવનાં સમસ્ત બેહેદીને કહ્યું જે એક હેર્વદ બરશેનુમ સુ[1] આંહાં આવે તે બાજ ઘણું તા. ગેહેસારણું કરે અમારાં મુઆંની નિમત[2] આફ્રીગાન કરે તેહેની અહમો જેહે વાછુ[3] તેહેવા તેહેની તતબુ[4] કરૂં તે વાત કીધા પર એ. શ્રી મહેરજી રાંણાં નુએક શુડવા[5] તાકીદ કરી દીનનાં કાંમ ચાલતાં કરવા મોકલઈઓ છે ખુબ છે લાએક છે ડાહ્યો[6] છે સાંસતુ[7] છે જેહવુ આપણાં દીને જોઈએ તેહવું છે. એહનાં તતબુ એહના કેલ[8] જોઇ કરજો સહી રો.[9] ગુઆદ મા. આદર સંવત ૧૬૪૬ વર્ષે.

સમસ્ત બહેદીન નએ[10] અમારૂં પનાહે અજદાં બાદ કતેબુ[11]

Translation.

" Writer priest[12] Kâkâ's son Asdin. To all the Bahadins (*i.e.,* laymen) of Diu. May they be in the protection of God. To wit, two persons *(viz,)* Chanda Kiamdin with myself *(i.e.,* altogether), we four persons had sat together in the Agiâry *(i.e.,* fire-temple). There it was said that all the Bahadins of Diu have said that " a Herbad (i.e., priest) with Barashnum,[13] may come here, that he may perform the Bâj and Gehsârnâ[14] ceremony, that he may perform the Afingân ceremony, for the repose of our dead, and that we will continue,[15] him as you will fix. " On these words being said

1 સુધાં.

نیمت *nimat* sleep, slumber (peace) મુઆંની સાંતી માટે or for نیت *naiyat* નઇઅત intention.

3 ? واچیدن to collect, to pick out. ને મુકરર હોય. Or it can be read નેહેવા ઘરે (for ઘરે) doubtful.

4 P. تتبع searching diligently, continuation ચાલુ રાખવો. કેવી *i.e-,* જેવી રીતે ઘરે તેવી રીતે.

5 Doubtful reading, *vide* p. 163, n. 1.

6 F ડાહ્યો r . નાએક સારો છે, લાયક છે, ડાહ્યો છે, ધનતો છે.

شایسته શાયસતે worthy, fit. Or perhaps ' patient' as in ધીરો સાંસતો

8 કામ فعل work. એનાં કામ જોઇ એની નોકરી ચાલુ રાખજો.

9 રોજ روز

10 نیت *niyat,* aiming at. intention. નઇઅતે, માટે, or towards.

11 of the کاتب i.e., the writer. અમો લખનારની પનાહ પનાહ બાદ.

12 આ. Contraction of અંધ્યારૂ andhiâroo, *i.e.,* priest.

13 *i.e.,* an officiating priest who had gone through the Barashnum ceremony.

14 The funeral prayers to be recited near a dead body before its being removed to the Tower of Silence. The prayer recited is yacna Chaps. XXVIII to XXXIV.

15 If you read it તતબુ it is تتبع *atabba* searching diligently, continuation, or it may be corruption of તનખા تنخواه stipend.

Ervad Meherji Rânâ agreed [1] and has hastened to send (a priest) for carrying on religious rites (lit. affairs), He is a good, fit, wise, (and) worthy man. He is just what is required for our religion. Continue him (in your service) looking to his work. *Rôz* Guâd *mâh* Adar year *samvat* 1646. May our good wishes be for the protection of God upon all Behdins. "

Having given above, copies of the documents referred to in the paper, I will now give here the colophons of some of the manuscripts, and extracts of letters, &c, referred to theiein.

(Colophon of the old manuscript of 1792 A. D)., which contains Tansen's song—*vide* above, p. 42.)

એ કેતાબ રાગ તા. ફ્બીત તા. ચંઘરઘાચનો કીશો વગેરે તમામ થાઈ શ્રી રોજ આબાં ઈજદ માહા મુબારક બહ્મન અમિશાશપંદ શને ૧૧૬૧ઇઅ જદજરદીનાં. ૧૮૪૮ આખાડ વદ ૧૩ શોમે તમાં કીધી એ કેતાબને લખાવનાર નેકનાંમ, નેક નઈએત, દીન દોશત, આલા હીમત, અશો પરવર, રોશન તાલે બેહેદીન શ્રી જમશેદજી ગુરથમાં મકાંના ફ્રુકાજી પોતે પોતાનાં મુતાલે[2] તા. વાચવા ખાહેશ કરી લખાવી શહી. એ કેતાબને લખનાર કમતરીન ખાકશાર મોબેદ જાદે મૂબેદ બેહેરામ વલદે માંબેદ જીજી શૂરતનો રેહનારાએ લખી શહી. એ કેતાબ જે કોઈ વાંચે તે ભુલચુક દેખે તાંહાં શમારે શહી.[3]

(Tansen's song about Dastur Meherji Rânâ—*ride* above, p. 42, copied from f. 81b. of the above old manuscript.)

(એ રાગ શારંગ છે બપોરના ગાએ)

ઈઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ,
ઈઆ ધેથી પારશી પઢે શો કબૂલ.
અગરકી પાંઠ ચંદન લપેટઉ.
જેશાઈ શ્રૂખડ પેડ.
ઈઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ.

---

[1] Perhaps એક શુદ વી તાકીદ કરી. P. یک شد و تاکید کرد એકમત થય અને તાકીદ કીધી.

[2] [illegible] Reading, study, અભ્યાસ.

[3] Colophon at the end, folio 237b—238. The book has in all 239 folios with 13 lines in a page. From folio 202 we have the story of Chanragâcha, an Indian sage, who is said to have visited the Court of King Gushtâsp to discuss religious matters with Zoroaster. The writer calls his book "રાગ તા. ફ્બીત તા. ચંઘરઘાચનો કીશો" the book of songs and poems, and of the story of Changragâcha. For Changragâcha and for his visit, ri*de* "Zoroastre, Essai sur la Philosophic Religieuse de la Perse, par M. Joachim Ménant" (1857), pp. 57, &c. Zoroaster, the Prophet of Ancien Irân, by Prof. Jackson, pp. 85—88.

લંબી લંબી દાહાડી શાહ મેહેરીઆર.

તેરી મૂખપર બરશંત નૂર.

ઇઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ.

કેહે તો મીરાં તાંન શંગ.

શૂનો શાહ અકબર.

ઇઆહી બેહેશતોકો ફૂલ.

ઇઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ.

(Translation of the song of Tansen,)

Oh Lord![1] the Parsee's prayer is accepted,
Oh Master! the Parsee's prayer is accepted.
The back of *agar*[2] and sandalwood is put round it,
With it there is a piece of sandalwood.[3]
Oh Lord! the Parsee's prayer is accepted.
Shah Meheryâr![4] you have a long beard,
Glory rains over your face.
Oh Lord ! the Parsee's prayer is accepted.
Miân Tansen says,
Oh King Akbar! hear me,
He is the flower of the paradise.
Oh Lord ! the Parsee's prayer is accepted.

1 Yâ-hû, i.e., Oh *God—Vide* Blochmamann's Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 170. " His Majesty passed whole nights in thoughts of God; he continually occupied himself with pronouncing the names *Yâ hu* and *Yd hadi*." The word here seems to be originally Ahu (Avesta 𐬀𐬵𐬎), and it is applied in Persian even to kings. The song being transcribed in Gujrati, its language and orthography may not be quite correot. 2 *Agar* (aloe wood) is a kind of fragrant twig.

3 The meaning of this second distioh is not quite clear, but it seems to tell how the Parsee Meheryâr (another proper form of Meherji) referred to in the song said his prayers, placing fragrant wood and twigs in the fire.

4 For the word Shâh, *vide* above, p. 15G, n. 4.

(Mahârâjâ Sir Sourendro Mohun Tagore's letter, about Tansen's song—*vide* above, p. 44.)

Hara Kumara Bhabana,
Pathuria Ghata Raj Bati,
Calcutta, 6th February 1902.

To

J. JAMSHEDJI MODI, Esqre.,

DEAR SIR,—I. am of opinion, so far as my humble belief goes, that the song which you had sent me as Tansen's is, as I already wired to you, his. Though the language is not that in which he ordinarily composed his songs, yet from the construction and general style of the piece, the song affords internal evidence of being the composition of that great singer. The piece, I understand, is sung in the Sâranga Ragini, and if this tune has been traditionally handed down, this is another proof of the piece being Tansen's, for D*arliâri Kânârâ* and Sâranga are known to have been his favourite Raginis.

Yours truly,
(Sd.) SOURENDRO MOHUN TAGORE,
MUS. Doc. Oxon.

Extracts from letters of Drs. West, Geldner and Mills, with reference to the alleged ignorance of the Parsees of Gujrât in the 16th Century—vide *above, p.* 52.

Dr. West says : —

"I have carefully read the contents of the Newspaper Cuttings, and need only say that my opinions, regarding the matters in dispute, practically coincide with those expressed by the writers whose signatures are Ed. Ochiltree, Junior, and J. 0. E.[1] . . . . .

" Regarding the alleged ignorance and incapacity of the Gujerat Parsis, both priests and laity, in the 16th century, I believe that such an accusation would be a gross exaggeration of the actual facts. It appears to be based upon certain statements made in the

[1] Prof. S. H. Hodiwala's letters to the *Bomhay Gazette,* in its issues of 24th August, 30th and 31st October, 5th November and 7th December 1896. His letter in the issue of 5th November 1896 is worth studying. Therein he has produced a number of instances as evidence to show that " even in those ages, supposed to be so dark, there were Parsees possessing a knowledge, not only of Sanscrit, but of Zend and Pahlavi "—*vide* below, p. 167, for his views on the general charge of ignorance.

Rivayets brought by Nareman Hoshang from Iran in 1478 and I486. Strictly speaking,.these were written about a century before the time of Meherji Rana, but it will be instructive to consider how far they were correct in their own time.

" One of the Iranian Scribes of the Rivayet of 1478 wrote in Persian as follows :—

" For this reason I have not written these things in Pahlavi writing, inasmuch as Nareman Hoshang said and declared that perhaps (*magar)* priests and laymen of the Mazda-worshippers of Nausari, Kambay, Broach, Surat, and Anklesar may not be understanding Pahlavi writing. He said there are laymen of these towns, and even priests, who perchance do not understand Pahlavi writing." But the earlier part of the same Rivayet contains a Pazand colloquy between Zaratusht and Ormazd, written in Avesta characters, also some extracts from the Gathas in Avesta and Pazand, as well as occasional Pahlavi phrases, with plenty of Persian This free use of Avesta and Persian writing, and even some Pahlavi, clearly shows that the Iranian scribe had no real fear of not being understood by the Indian Parsis (whose vernacular was old Gujerati, and to whom even Persian was a foreign language) unless he used too much Pahlavi.

" With regard to the questions taken to Yezd by Nareman Hoshang, it seems to me (judging from the replies to about forty, which may be found scattered about in various parts of Darab Hormazyar's Rivayet Collection) that the queries, propounded by the Indian Parsis, do generally imply not so much any ignorance on the part of their priests, as an increasing reluctance on the part of the laity to comply with their teachings and decisions. The laity, living among those of other religions, would naturally find many of the precautionary observances and customs, enjoined by their own priesthood both troublesome and oppressive. Under such circumstances, the priests and more conservative elders would at last find it necessary to refer the principal matters in dispute to their brethren in Iran, so as to have their opinion to quote among their own more unruly members.

" If the Indian Parsi priesthood had been really ignorant and indifferent about their religion, they would not have undertaken the trouble and expense of referring such matters to a higher Court of

Appeal, such as the Iranian priesthood must have appeared to be to the Indian Parsis. And the questions, thus referred, seldom involve any of the great fundamental dogmas of the Parsi religion, but are nearly always confined to details of ritual and purification, or to matters of casuistry.

" The same may be said of all the other Rivayets and writings which were obtained from Iran, from time to time, during the next two centuries. They all indicate the deep interest which the Parsi priests and laity took in the preservation of their religion, and in obtaining copies of rare manuscripts from Iran." (Extract from Dr. West's letter, dated Maple Lodge, Watford, June 10th, 1898, to Mr. Mancherji Palanji Kutar.)

Dr. Geldner says :—

". . . . It may be that such Dastur lived in the obscure corner of Gujerat. With Brahmins and Jews also, it is also often the case that the real traditional knowledge lived on in corners. In certain Indian Dastur families the knowledge of Pahlavi must have remained traditional. Where otherwise—to mention only one—would the venerable Dastur Hoshangji in Poona, the teacher of the Europeans, have acquired his knowledge of the Pahlavi ? Consequently a learned Pahlavi scholar was very well able to explain the doctrines of Zoroaster to the great Mogul in a convincing manner.

"The Revayets, too, do not always treat elementary subjects, but often some with very important questions. Of, Sacred Books of the East. Vol. XXXVII., pp. 419, &c. They frequently give the authoritative decisions of the learned Dasturs in Iran.

" It is reported that Jâmâsp brought the Farvardin Yasht to India in 1721, which was said to have been lost there. This loss can only refer to certain congregations and not to the Parsees of India in general. The fact is that this Yasht existed in India at that time in several copies, and partly in a better state than the Persian MS. gave, but it was possibly kept secret by the owners." (Extract from Dr. Geldner's letter, dated Berlin, 25th August 1898, to Mr. Mancherji P. Kutar.)

Prof. S. H. Hodiwala says : —

". . . . Every scholar in fact knows that Pahlavi and Pazand manuscripts of the sixteenth century are comparatively numerous. May

we not ask the meanings of these facts? May we not ask why so many of these copies were taken at Navsari? May we not ask why these copies should have been so carefully multiplied, if the ignorance in Gujerat was so universal that no one, whether priest or layman, could read or understand them? Perhaps, it will be said that merely copying manuscripts requires no knowledge of the language on the part of the scribe. This is certainly not strictly true, but even if it were, what can be the object of having work copied if nobody can make any use of them? . . . . Besides the colophons of many of these transcripts contain express statements as to their having been made by priests for their own use—a fact which certainly militates against this theory of universal ignorance. But this is not all. We have something more than mere copies of the sacred texts. . . . These efforts were really the earliest manifestations of a kind of literary activity whose ampler fruits we possess in the works of Hormuzdyar and his son Darab, of Rustam Peshotan, and many others in the next century" (Extract from a letter to the *Bombay Gazette* in its issue of 5th November 1896.)

Dr. Mills says: —

". . . . A highly intelligent traditional knowledge existed among Parsi priests at the time of Akbar, and before and after. And Akbar would certainly not have been so foolish as to get a Parsi who knew nothing to inform him." (Extract from Dr. Mills' letter, dated 119, Essex Road, Oxford, May 25, 1898, to Mr. Mancherji Palonji Kutar.)

(Colophons of Pazend and Persian manuscripts written by Rânâ Jesang, the father, and Kaikobâd, the son, of Dastur Meherji Rana, *vide* above, p. 68.)

I have come across three old Pazend and Persian manuscript books which tend to show that the family of Dastur Meherji Rana was a learned family. They had that amount of learning which one may expect in those times from learned priests. Besides Gujrâti the language of their country, and Avesta, the language of their scriptures, they knew Pazend and Persian languages.

The first old manuscript that I want to draw attention to, is an old manuscript of the Pazend Jâmâspi written by Rana Jesang, the father of Dastur Meherji Rana. It belongs to the first Dastur

Meherji Rana Library of Naosari.[1] I give below the colophon in Persian given at the end of the book. It gives its date as *roz* Meher, *mah* Ardibehesht, year 873 Yazdajardi (1560 *Samvat), i.e.,* 1504 A.D.

(Colophon of the manuscript of the Pazend Jamâspi written by Rana Jesang, the father of Dastur Meherji Rana.)

تمام شد این [2] کاتب جاماسپي من دین بندۀ از کمترین خاک رویان
رانان بن هربد جیسنک بن هربد دادا بن هربد جیسنک بن هربد موبد
بن هربد قیام دین بن هربد موبد بن هربد کامدین بن هربد زرتشت بن
موبد هرمزدیار بن هربد رامیار از نسخه دیر ز[2]یوشني هربد کروا بن
[3] بیکجیو بهروجي نوشتم از جهت دانشني نوفو هنکیانرا و کرفه وخشسني
بهدینانرا تن درستي دیر زیشني ایو په گیتي اشو په مینوی روانرا
گرور تماني باد روز مهر وماه اردبهشت سال هشصد هفتاد سه بهدینوی سال

संवत १५६० वर्खे रोज महिर मा. अर्दबहिश्त पारसी संवत ८७६ वर्खे.

Translation.

Completed. I am the writer of Jâmâspi, I a servant of the religion from the humblest of the dust-faced,[4] I Rana, son of Herbad Jesang, son of Herbad Dâdâ, son of Herbad Jesang, son of Herbad Mobad, son of Herbad Kayâmdin, son of Herbad Mobad, son of Herbad Kâmdin, son of Herbad Zartusht, son of Mobad Harmazdyâr, son of Herbad Râmyâr. I have written it from a copy of Herbad Karvâ (may he live long), son of Bikajiv of Broach, for the knowledge of new preceptors and for the increase of righteousness of the Behdins *(i.e.,* the Zoroastrians). May there be health of body, long life, i.e., in this physical world, may they be righteous, (and) in the spiritual world may their souls attain paradise. *Roz* Meher, *mah* Ardibehesht year eight hundred and seventy-three. In Indian year *Samvat* 1560 *roz* Meher, *mah* Ardibehesht, Parsee era 873.

1 *Vide* the catalogue of the library published in 1894, Gujrati list of Pahlavi, Pazend and Persian manuscripts, p. 62, manuscript No. 9.

2 One may take it as miswritten for كتاب and complete the sentence at the next word جاماسپي, but the sentence must be completed with the words تمام شد

3 For either Bhicâji or Vicâji.

4 Khâk-ruyân. It may be khâk-rubân. A term of humility, an equivalent of خاكسار

The mauuscript is written in Pazend and the colophon in Persian. This shows that Rana Jesang knew languages other than the language of the country, the Gujrati.

The next manuscript written by Rana Jesang is that of the Bahmao-nameh.[1] It belongs to Mr. Minocherjee Burjorjee Pavree. It has 378 folios, *i.e.*, 756 pages, with 13 couplets in a page.[2] Its colophon at the end, giving the name of the writer and its date, runs thus:—

تمام شد این کتاب بهمن نامه ایو پنتو ابواشهی[3] تمام شد این داستان
شاه بهمن بن اسفندیار شاه ملوک ایران بیزدان کام باد فرجیه پدروه
شادی و رامشنی و دیرزیوشنی من دین بنده کاتب الحروف هیربد رانا
بن هیربد جیسنگ بن هیربد دادا از گوهر موبد هورمزیار هیربد رامیار
اندر قصبه نوساری در عهد محمود شاه سلطان بن لطیف خان
برادرزاده بهادر شاه سلطان بروز آسمان و ماه آذر سال نهصد پانزده
از تاریخ ایزدزرد شهریار و شهود سنه خمس خمسین تسع ماه و هندی
(folio 378a, l. 13.) سال سموت سول چودو نوه

Translation.

This book of Bahman Nâmah is finished. There is only one path which is that of virtue (or piety).

This narrative of king Bahman, the son of Asfandyar, the king of the kings of Irân, is finished. May it be according to the wish of God. Finished with good wishes, joy and pleasure and long life. I a servant of the religion, the writer of these writings (am) Herbad Ranâ, the son of Herbad Jesang, the son of Herbad Dâdâ from the family stock of Mobed Hormazyâr, (son of) Herbed Râmyâr, in the city

1 Le Livre des Rois par M. Mohl, Vol. 1., Preface, p. LXVIII.

2 This gives (756 x 18=) 9828 couplets or distiches. M. Mohl says : " Le Bahman nameh contient à peu prè; dix mille distiques." *Ibid.*

3 It is the first line, written in Persian characters, of the following A vesta proverb which is found at the end of several old Parsee manuscripts.

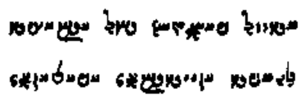

i.e , there is only one path of virtue. All other paths are no paths. The Pahlavi rendering of it is :—

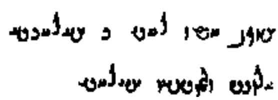

of Naosari, in the time of Mahmûd Shâh[1] Satân bin (i.e., son of) Latif Khân, the nephew of Bahadur Shah Sultan, on day Âstâd and month Âdar, year nine hundred and fifteen, of the era of Yazdagird Sheheryâr. Friday,[2] year 955 (Hijri),[3] Hindi year *Samvat* sixteen hundred and two.

The third manuscript I wish to refer to, is an old manuscript of the Persian Darâb-nameh,[4] belonging to Mr. Mâhiar Nowroji Kutâr. The manuscript is dated 1025 Yazdajardi (A.D. 1656). It appears from this manuscript that Dastur Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rana, had taken a copy of the Persian Dârâb-nâmeh from the libraryof king Akbar. Dastur Kaikobad's own manuscript is not to be found, but the old manuscript of 1656 notes the fact.[5] It is a MS. of 266 folios with 25 lines in a page.

The following lines in the colophon narrate the way in which the manuscript came to be written :—

تمت تمام بذالکتاب دارابنامه درسنه الف..... شهر شعبان یوم
یکشنبه بتاریخ سیوم وقت فجر بخط بشوتن ابن فریدون لقب اورپسگاهان
درقصبه نوساری تحریر یافت فرجبد بدرود و شادی و رامشنی
روز رشن ماه مهر مبارک سال اور یکهزار و بیست و پنج از شهنشاه
یزدگرد شهریار از تخمه ساسان ابن اردشیر ابن اسفندیار ابن
کشتاسپ نوشته شد

श्रीमं नृप विक्रमार्क समयातीत संवत १७१२ वर्षे शाके १५७८ प्रवर्त्तमाने उत्तरा
यन गते श्री सूर्यें सन्मागल्य परदे परम पद पवित्र जेष्ठ मासे शुक्लपक्षे पंचमी तीथौ
रविवासरे पुष्य नक्षत्रे ध्रुव यांगे ववकरणे एवं पंचांग शुधी रविर्गते वर्ष राशौ

---

1 This Mahmud Shâh was Mahmud III. of Gujrât, who reigned for 16 years from 1538 A.D. (944 Hijri) to 1553-54 (961 Hijri). Elphiustone says on this point, "Bahâdurshâh's natural heir was his nephew Mahmud, the son of Latif Khân." (Elphinstone's History of India, Fifth edition, by (Well (18(56).)

2 شهود *shvhûd*, Friday.

3 خمس *khams* fiv خمسین fit'ty. تسع tisa 'nine.' ما one hundred. So the whole number is, 5+50 +9xlOO=955.

4 Le Livre des Rois, par M. Mohl, Vol. I, Preface, p. Ixxiv.

5 The following lines in the colophon give the date of the manuscript:—

فرجبد بدرود و شادی ورامشنی روز رشن ماه مهرمبارک سال اور
یک هزار و بیست و پنج از شهنشاه یزدگرد شهریار

चंद्र गते कर्क राशौ एवं शुभं श्री दाराबनामः पुस्तकं लिखितं फरेदून सुत पेशुतं न लिखितं समाप्ता.(1) ..

چون این کتاب جان افزا در بلاد ہند وغیرہ غریب است از آنش کم کسی بدیدہ وازین مشکین نقاب دلربا مشام اہل تاتار و خطا بوئی نشنیدہ در اکثر امصار و بلدان انوا ہیچ کس نداشتہ و نیافتہ مگر بکتب خانۂ شریفہ حضرت بادشاہ ...... جلال الدنیا والدین محمد اکبر بادشاہ غازی خلد اللہ تعلی ملکہ ابدا بنظر اندر آمد و چون اشتیاق این کتاب نادر مقبول خاطر بجناب مکرمت آیاب ... سعادت دثار مفخر اہل فارس یعنی نوشیروان ابن بہمن شاہ پارسي ساکن قصبہ نوساری طول عمرہ وزاد قدرہ فوق الحد بود بنوشتن اشارت ارزانی فرمود بنابر حکم ایشان اقل العباد کیقباد ابن مہیار پارسی کمر خدمتکاری برمیان جان استوار کردہ سعی تمام و کوشش لاکلام بجای آوردہ تا از روی آن منقول فریب مسودہ شکستہ بمقہ بسمت تحریر یافتہ بود و ازان مسودہ ... خواجگی چپو رضي اللہ عنہ بخط عبدالرحمان دربرکنہ یا نسوت رقم کنانیدہ بود بس آن کتاب بدست مرزا بن مرزا محمد زمان آمدہ ازان مسودہ این کتاب تحریر یافت بخط بشوتن برای خود (Folio 266 a, l. 20.)

Translation.

" Finished this[2] book of Dârâb-nâmeh in the year one thousand

---

[1] *I give* below the correct rendering of the Sanskrit in modern Gujrati types, and its translation as kindly done for me by a friend. My English translation is rendered from the Gujrati version.

શ્રીમન્ નૃપ વિક્રમાર્ક સમયાતીત સંવત ૧૭૧૨ વર્ષે શાકે ૧૫૭૮ પ્રવર્તમાને ઉત્તરાયન ગતે શ્રીસૂર્યે સન્ માંગલ્ય પ્રદે પરમ પદ પવિત્ર જ્યેષ્ઠ માસે શુક્લ પક્ષે પંચમી તીથૌ રવિવાસરે પુષ્ય નક્ષત્રે ધ્રુવ યોગે બવ કરણે એવં પંચાંગ શુદ્ધૌ રવૌ ગતે વૃષરાશૌ ચંદ્રગતે કર્ક રાશૌ એવં શુભમ્ શ્રી દારાબનામ પુસ્તકમ્ લિખિતમ્ ફરેદૂન સુત પેશુતન લિખિતમ્ શુભમ્.

અર્થ.

શ્રીમાન રાજા વીક્રમાર્કના સમયને ૧૭૧૨ વર્ષ ગયાં ત્યારે, અને શાલીવાનના શાકનું વર્ષ ૧૫૭૮ ચાલતું હતું ત્યારે, અને સૂર્ય ઉત્તરાયનમાં હતો ત્યારે, સારા મંગલને આપનાર ઘણા પવિત્ર જેઠ શુદ ૫ રવિવાર પુષ્ય નક્ષત્ર, ધ્રુવયોગ, બવકરણ, હતા. એ પ્રમાણે પંચાંગ શુદ્ધી હતી ત્યારે રવી વૃષભ રાશીનો હતો ચંદ્ર કર્ક રાશીનો હતો, ત્યારે આ દારાબનામાનું પુસ્તક ફરેદુનના પુત્ર પેશુતને લખ્યું. શુભમસ્તુ.

[2] این bazd.

1 in month Shâbân,[2] on day Sunday, on the 80th day at the time of morning. Written by the hand of Beshôtan,[3] son of Faridun surnamed Arvisgahân,4 in the town of Naosari. Finished with good wishes, joy, and pleasure. Written on the day Rashna, auspicious month Meher, year 1025 of king Yazdagard Sheheryâr of the line of descent of Susan, the son of Ardeshir, son of Asfandyâr, son of Gushtâsp.

In the year 1712 of the glorious king Vikramark, in the year 1578 of Sâlivân era, when the sun was in the winter solstice, on the true auspicious holy day *Jeth Shûd* 5 Sunday, *Pushya nakshatra,5 Dhruva yôga,6 Bav Karana.*[7] When the positions of the heavenly bodies, according to the calendar, were in these proper positions, the sun was in the Taurus and the moon in the Cancer. It was then that this book of Dârâb-nâmeh was written by Peshutan, the son of Faridun. May it be auspicious.

---

1 There is a gap which the writer seems to have thought of filling up later on. The number of the year in Arabic words cannot be written at once by a Parsee without a reference to books. This seems to be the cause of this gap.

2 The 8th Arabic month.

3 Same as Pcshôtan.

4i ارویسگاه *arwisgâh* is the place where the Parsee priests perform the ceremony of Yacna, Vendidâd, &c. The writer seems to have taken his surname from this word, because perhaps he belonged to the class of priests who performed those ceremonies. It is not all the priests who perform these ceremonies. He seems to have taken this surname just as others even nowadays take their surnames, such as Mobedji or Dastur from their work or profession. 1 find from a manuscript Persian book *(ride* colophon of the tract چند ابیات درباب رحمت گوید) on miscellaneous subjects belonging to Mr. M. R. Unwala written in 1012 Yazdazardi that Arvisgâhân was used as a surname. In this manuscript, the writer gives his name as هربد زاده هربد جمشید پن مهرنوش لقب ارویسگاهان The manuscript begins with Persian couplets under the heading

اندر گفت سی وسه امشاسفند

5 The 8th lunar mansion.

6 Polar junction.

7 *Karana* " is a division of the day in astrology. These *Karanas* are eleven."

I . . . As this soul-reviving book is rare in the cities of India, etc., one has seen very little of it, and as (even) the people of Tâtâr and Khatâ have not smelt the perfume of this heart-ravishing musky veil, (and) as nobody got it or acquired it in most of the great citiea and towns, but it was seen in the library of His Majesty the noble king,* . . . . . the splendour of the country and of religion Mahomed Akbar Bâdshâh Gazi, the exalted of the great God, of the everlasting royalty, and as the desire of having this rare book was dear to the heart of a great man possessing generosity . . .[2] clothed [3] with happiness, glorious among the people of Pars (the Parsees), *viz.,* Noshirwan,[4] the son of Banian Shâh, a Parsee innabitant of the town of Naosari, who was (a man) of excellent glory,[5] and unlimited[6] innate power,[7] he ordered[8] it to be written. So according to his order, his obedient servant[9] Kaikobâd bin Mahiyâr, Parsee, tying the belt of service strongly on the waist of his life, tried his best and endeavoured a good deal, so that from the copy of the abovesaid rare manuscript eaten by worms (lit. torn by moth *matta* مقه) he wrote a copy correctly.[10] And from that copy

[1] A portion of the page being spoilt, a word here is not legible.

2 The portions omitted are in the praise of the book and of the king and they do not give any further particulars about the history of the manuscript.

[3] دثار upper garment.

4 He seems to be the great grandson of the well-known Chângâshâh of Naosari. His father is called Bahman Shâh, Shâh seems to be the appellation or title of honour by which his father Mânock and his grandfather Chângâ were known as Mânock Shâh and Chângâ Shâh. Shâh is a common term of respect. They say it is even now used in Afghanistan. Among the Bhâtiâs, a sect of the Hindus, it is generally used before a name in place of ' Mr.' It appears that this family took an interest in the ancient literature of their fatherland. We learn from the Parsee Prakâsh (Vol. I., p. 7) that Baliaman Mânock, the father of this Noshirwan and Mânook Chângâ his grandfather, had got the Virâf-nameh rendered into Persian verse by one Kâus Fariborz bin Nowroz from Yezd.

[5] طول excellent, long, and عمرة crown, tiara.

[6] فوق الحد *fauqu 'l-hadd,* beyoud measure.

[7] زاد born and قدرة power, strength.

8 ارزانی فرمودن to order, اشارت sign, signal.

9 اقل least, عباد *ibâd,* servant, holyman, devotee.

10 سمت Finding the right way.

Khajagi Hapu—may God pardon[1] him—got a copy made by the hand of Abdul Rahman in the *paranah* of Hansôt. 2 Then3 the book having come into the hand of Mirzâ bin Mirza Mahammad Zsmân, this book was written from that manuscript by the hand of Peshutan for himself.

It appears from the colophon of this old Persian manuscript that Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rana, had taken a copy of this book from the library of king Akbar. It is said that laudatory poems were composed by Kaikobâd in honour of Jehangier and Prince Khurram (afterwards Shâh-Jehan), and that he had visited the Mogul Court in the time of Jehangier also. Anyhow this old manuscript shows that Kaikobâd was versed in Persian, and that he also had visited the Court of Akbar later on.

From the different documents, manuscripts and books that we have produced as evidence in this paper, we have prepared the following chronological table about the different events *of* Dastur Meherji Rana's life :—

Date.				
A.D.	Yazdajaidi.	Samvat.	Hijri.	EVENTS.
1553	923			In the Revâyet, known as Kâus Kâmdin's Revâyet, Dastur Meherji Rana's name is mentioned first in the address *(tide* p. 64 of this paper).
1566		1622		In an agreement about the proper performance of religious ceremonies, his signature stands first *{vide* p. 62).
1570		1626		In an agreement to abstain from the drink of *toddy,* while engaged in certain rituals, he signs first *{vide* pp. 62-63).
1570				In a letter from Persia brought by Faredun Murzban, and given in the Revâyet his name is mentioned first (*vide* pp. 63-64).

1 lit. May God be contented (lazi) with his faults (صفت)

2 A town near Broach,

3 بس for پس

Date.				EVENTS.
A.D.	Yazdajardi.	Samvat.	Hijri.	
1573		1629		By an agreement by the laymen of Naosari, land in a place known as Pipalia-wadi, is given to him as the head of the community for religious purposes (*vide* p. 63).
1578			986	Badaoni mentions under the events of this year, the event of the coming of the Naosari priests to the court of Akbar. He mentions this event in this year as a past event, so he must have gone there either this year or the year before (*vide* pp. 9-12).
1579		1635		The date of the first document of the Naosari priests in which they speak of him as their head (*vide p.* 46).
1580		1636		The date of the second document to the same effect (*vide* p. 46).
1590		1646		The date of a letter to Diu, wherein he is referred to as the head (*vide* p. 48),
1591	960			Death.

From the different documents, manuscripts and books that we have produced as evidence in this paper, to show that Meherji Rana's family was a well-known family, we have prepared the following chronological table about the different events of the life of Rana Jesang, the father of Dastur Meherji Rana:—

Date.				EVENTS.
A. 0 .	Yazdajardi.	Samvat,	Hijri.	
1504	873	1560		Rana Jesang wrote the manuscript of Pazend Jamaspi (*vide* p. 169).
1520				He was given a piece of land by the laymen of Naosari for religious purposes (*vide* pp. 65-66 of this paper).
1527	896	1576		The date of Shapur Asa's Revayet, in which Rana Jeatang is addressed first (*vide* pp. 66-68 of this paper).
1546	915		955	The date of his manuscript of the Persian Bahman-nâmeh (*vide* p. 170).
		1602		

Chronological List of Events in the life of Dastur Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rana.

A.D.	Yazdajardi.	Samvat.	Hijri.	
1565-66		1622		Signs with his father and other priests the document for the pr6per performance of religious ceremonies, wherein his father signs at the top *(vide pp.* 151-52).
1670		1626		Signs with his father an agreement to abstain from *toddy* while engaged in the Âtash Behrâm and other ceremonies.
1580		1636		Signs with other priests the second document, acknowledging his father Dastur Meherji Rana as the head of the priesthood *(vide* pp. 149-50).
1591				He came to Dasturship on his father's death.
1595			1003	Akbar's first farmân in his name (*vide* p. 95).
			1005	The محضر *mahzar* for inquiry. Hijri 1005 (*vide* p. 141).
1603			1011	The second farmân *(vide* p. 121).
1603			1012	The Parwanchah (*vide* p. 134).
2910-1619	12-12-988			Death.

બનામે ચ જ. દ.

શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજી રાણા.

શાહ અકબર—અકબર, જેને કેટલાકો ઇંગ્લાંડના એડવર્ડ પહેલા સાથે અને હેનરી આઠમા સાથે સરખાવે છે[1], જેને કેટલાકો હિંદુસ્તાનના જોસેફ બીજા સમાન ગણેછે[2], અને વળી જેને કેટલાકો દાર્વીનની આગમચના દાર્વીનીઅન તરીકે ગણેછે[3], તેણે પોતાની પ્રજાને ધર્મ અને રાજ્ય એઉમાં જોડવાની કોશેશ કીધી હતી. ચોકસ હદે તેણે હિંદુસ્તાનમાં તેજ ભાગ બજાવ્યો હતો, કે જે ઇરાનમાં અરદેશર બાબેગાને અને મીસર દેશમાં સોટર અથવા ટોલેમી પેહેલાએ બજાવ્યો હતો.

અકબરનો નવો પંથ—અકબરનો નવો પંથ યા નવો ધર્મ શું હતો, તે કેહવું જરા મુશ્કેલ છે. બ્લોખ્માન[4] કહે છે તેમ, તે "એક ઇશ્વરને માનનારો પારસી હિંદુ ધર્મ" (Monotheistic–Parsi–Hinduism) હતો. કોંટ દ નોએ નામનો લખનાર એ ધર્મને એક જાતનો "પારસી—સુફી—હિંદુ ધર્મ" (Parsi–Soufi–Hinduism) કહેછે. તે કહેછે કે "એ નવા ધર્મને એક જાતનો પારશી–સુફી–હિંદુ ધર્મ કહી શકયે, કે જે ધર્મનું, ઓરશેદની અસલી ઇરાની સેતાયશ, સર્વથી સ્વચ્છ જાહેર રૂપ હતું."[5]

---

(૧) કીનની Handbook of Agra, પા. ૧૩૦.

(૨) કોંટ દ નોએરની L'Empereur Akbar, મોરીનો ફ્રેંચ તરજુમો વા. ૧ પા. ૩૪૬. (૩) ઉપલુંજ પુસ્તક. (૪) Ain-i-Akbari by Blochmann, Vol. I., p. 212.

(૫) L'Empereur Akbar par le Comte F. A. de Noer. Traduit de l'Allemand par G. Bonet Maury, Vol. I., p. 348.

આ બે લખનારાઓ મુજબ ત્યારે અકબરના નવા ધર્મમાં પારસી તત્વ મુખ્ય હતું. એઓ ઉપરાંત બીજા ઘણાક વિદ્વાન લખનારાઓ જણાવે છે કે અકબરના ધર્મમાં પારસીઓના ધર્મનું ઘણુંક તત્વ હતું.

પ્રોફેસર મેક્ષમુલર કહેછે, કે "આ સારી રીતે જણાયલું છે કે શાહનશાહ અકબર (ઈ. સ. ૧૫૪૨ થી ૧૬૦૫) ને ધર્મના અભ્યાસનો અત્યંત શોખ હતો અને તેણે પોતાની દરબારમાં યાહુદીઓ, ખ્રિસ્તિઓ, મહોમેદનો, બ્રાહ્મણો અને જરથોસ્તીઓને બોલાવ્યા અને તેઓના જેટલાં ધર્મપુસ્તકો હાથ આવ્યાં તેટલાંનો તેણે પોતાના અભ્યાસ માટે તરજુમો કરાવ્યો[૧]."

એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રીટાનીકાની છેલ્લી આવૃત્તિ[૨] નો લખનાર કહેછે કે "આ પુછપરછના પરિણામ તરીકે તેણે એક ખોદાની સ્વચ્છ સેતાયશ અને જરથોશ્તના ધર્મ ઉપર રચેલી ક્રિયાઓ કબૂલ રાખી."

કેપ્ટન વેન્સ કેનેડી કહેછે કે "તે સર્વોપરી સાહેબના ખુદ પોતાના ચિંતન પરથી માણસોના મનને બનતાં સુધી થોડા ખીસાડવા માટે તેણે (ખોદા અને માણસની) વચ્ચેના ઇજતને લાયકના પદાર્થો તરીકે આફતાબ અને સેતારાઓને અને તેઓના પ્રતિનિધિ તરીકે પવિત્ર આતશને કબૂલ રાખ્યા..................જે ક્રિયાઓ કબૂલ રાખવામાં આવી હતી તે ફક્ત જરથોશ્તીઓના મુખ્ય વાર્ષિક જશનોની ક્રિયાઓ હતી..............કોઈ એમ ધારે કે ખોરશેદ અને પવિત્ર આતશની સેતાયશ હિંદુઓ ઉપરથી લેવામાં આવી હતી, પણ વધારે સંભવિક આ દેખાય છે કે તે જરથોશ્તીઓ ઉપરથી લેવામાં આવી હતી, કારણ કે અકબરે ફક્ત તેઓનું વર્ષજ નહીં પણ તેઓનાં જશનો પણ અખત્યાર કર્યાં હતાં."[૩]

બ્લોખ્માન કહેછે કે "મનગમતો ધર્મ પાળવાની છૂટના નિયમો, જે અકબરની આગમચ કોઇપણ પાદશાહે જાહેર રીતે કબૂલ રાખવાની હિમ્મત કીધી હતી નહીં, તે નિયમોએ પાદશાહની પ્રજાના તે પુરૂષો, કે જેઓ શબ્દ-ઉત્પત્તી બાબે ખોળ કરતા હતા, તેઓનાં મન ઉપર પણ અસર કીધી હતી; અને જે આતશ મહમેદે બુજાવી નાંખ્યો હતો, તે આતશની સેતાયશ

---

(૧) Introdutcion to the Science of Religion. પા. ૧૭. (૨) Vol. I . r p. 434.
(3) Transactions of the Literary Society of Bombay, Vol. II., p. 285, Reprint of 1876.

કરનારાઓના શબ્દો પહેલવેહેલી વાર એક શબ્દકોષમાં[1] જગ્યા પામ્યા, કે જે શબ્દકોષનો રચનાર વળી એક સ્વચ્છ લોહીનો સર્યદ હતો. અકબર, જે, જોકે દેખાથી એક સુન્ની હતો, પણ ક્રિયાઓથી એક પારસી હતો, તેની ફક્ત ખુશામદ કરવી, એ કાંઈ તે (શબ્દકોષ) રચનારની મુખ્ય મતલબ હોય નહીં."[2]

પ્રોફેસર રેહાતઝેક કહે છે કે "તેણે અસલી જરથોશ્તી જશનો તાજાં કીધાં, હીજરી મહિનાઓને બદલે તેઓના મહિનાઓ અખત્યાર કીધા અને વળી પવિત્ર આતશોને જારી રાખ્યા. પારસીઓની સંખ્યા ઘણી નાની હતી, તેથી આ બાબતો કાંઈ રાજદ્વારી નેમથી દાખલ કીધી નહીં હતી.[3]

સોળમી સદીના પારસીઓ ફક્ત અકબર ઉપરજ અસર કરી શક્યા હતા, એમ નહીં, પણ તેઓએ પોતાના જમાનાના ઘણાકો ઉપર અસર કરી હતી. કોંટ દ નોએ કહેછે કે "વળી ગબર અથવા પારસીઓનો પણ ધર્મ હતો કે જેનું મધ્યબિંદુ પશ્ચિમ ભણી હતું અને મુખ્ય કરી ગુજરાતમાં હતું. ત્યાં તેઓ પોતાનો પવિત્ર આતશ અને પોતાનાં પવિત્ર પુસ્તકો, કે જેમાં જરથોશ્તનો માનવંત ધર્મ સમાયલો હતો, તેનો કેટલોક ભાગ લઈ ગયા હતા.........તેઓની નાની સંખ્યા છતાં અને તેઓની રાજદ્વારી અગત્યતા થોડી હોવા છતાં પારસીઓએ ૧૬ મી સદીની સેવટે હિંદુસ્તાનના ઘણા મોટા માણસો ઉપર મોટી અસર કરી હતી."[4]

---

(૧) અકબરની દરબારમાં વપરાતા જરથોશ્તી શબ્દોના એક દાખલા તરીકે આપણને અબુફજલનો નીચલો ફકરો મળેછે. (આઈને અકબરી બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨ લીટી ૨૨-૨૩.)

پادشاہي فروغیست از دادار بیہمتا و پرتوی از آفتاب عالم افروز

......بزبانِ روزگارِ فرّ ایزدی خوانند و بباستانی زفاں کیاں خورہ

અર્થ—"પાદશાહી એ નહીં બરાબરી કરી શકાય એવા દાદારની રોશની છે અને આલમને રોશની આપનાર આફતાબનું કીરણ છે............હાલની જબાનમાં તેને 'ફર્રે ઇઝદી' કહેછે અને પુરાણી જબાનમાં 'કીઆની ખોરેહ' કહેછે." એ શબ્દ અવસ્તાનો 'કવએમ ખરેનો' છે.

(૨) "Contributions to Persian Lexicography," an article in the Journal Of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XXXVII., Part I., No. 1, 1868, p. 14.

(૩) The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâtm, Preface, p. I I.

(૪) Empereur Akbar I. પા. ૨૩.

આ સઘળા વિદ્વાનો મુજબ ત્યારે શાહ અકબર ઉપર તેના નવા પંથની બાબતમાં જરથોશ્તી ધર્મે કેટલીક અસર કીધી હતી. એવું દિસે છે કે અકબરના પોતાના ધર્મવાળાઓ આતસની સેતાયશની તરફેણની તેની વજાણ સારી પેઠે જાણતા હતા. આપણે અબુ ફ્જલને તેની આઇનિ અકબરી (દફતર ૧ આઇન ૭૨. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૫૪ લીટી ૯ થી ૧૯.) માં પોતાના પાદશાહનો એ બાબે બચાવ કરતો જોઇએ છીએ. સવાર, બપોર, સાંજ અને રાત, જ્યારે સૂર્ય જૂદી જૂદી જગ્યાઓ બદલે છે, ત્યારે અકબર ખોદાની સ્તુતિ કરતો હતો, તે બાબે બોલતાં તે તેની સ્તુતિની રીતનો બચાવ કરે છે (જુઓ પછવાડે પા. ૧૯૨)

બદએોની મુજબ અકબરના નવા પંથના એતેકાદમાં દાખલ થયલાં ચાર જરથોશ્તી તત્વો.—બદઓની, જેનું લખાણ આપણે હેઠે વીગતે તપાસીશું, અને જેને અબુ ફ્જલ પણ પોતાની આઇનિ અકબરીમાં ટેકો આપે છે, તે મુજબ શાહ અકબરે પારસીઓ પાસેથી પોતાના નવા ધર્મમાં અને તેને લગતા રિવાજોમાં નીચલાં મુખ્ય ચાર તત્વો દાખલ કીધાં હતાં. ૧. ખોરશેદની સેતાયશ. ૨. આતશની સેતાયશ. ૩. પારસી રોજમાહ. ૪. પારસી જશનો.

જરથોશ્તી તત્વો સમજાવનારા પારસીઓ કોણ હતા?—હવે સવાલ આ છે, કે શાહ અકબરને તેના નવા પંથમાં દાખલ થયલાં પારસી તત્વો સમજાવનાર પારસીઓ કોણ હતા? ખુદ તવારીખને આધારે અને ગાયનો, દસ્તાવેજો, હસ્તલેખ પુસ્તકો વિગેરેને આધારે, અને વળી એ સર્વ મારફતે ઉતરી આવેલી એક પછી એક મોહડે બોલાતી વાતો, જેઓએ ગાયન વિગેરેમાં રૂપ લીધું છે, તે આધારે જણાયલું છે, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મનાં મૂળ તત્વો સમજાવનારા નોસારીના પારસીઓ હતા અને તે પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણા હતા. પણ એ સામે હાલ કેટલુંક થયું એકાદ બાજુ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મનાં તત્વો સમજાવનાર નોસારીના પારસીઓ નહીં, પણ ઇરાનના પારસીઓ હતા, જેઓના વડા તરીકે અરદેશર નામના કેરમાની દસ્તુર હતા. માઠા ભાગ્યે દસ્તુર મેહેરજી રાણા પછી કેટલેક વર્ષે નોસારીના ઓબેદામાં મતફેરથી બે ટોળા થઈ ગયા છે. એક ટોળો મેહેરજી રાણા કુટુંબ અને તેની સાથેવાળાઓથી વેગળો સામી બાજુનો છે. તેઓએ અત્યાર આગમચ કોઇક ગુજરાતી પત્રમાં આવા વાંધાઓ અને શકો દેખાડયા હતા. પણ હાલ પેહેલી વખતે આ મંડળી હજુર આ સવાલ મી. રૂ. પે. કરકરીઆ લાવ્યા છે.

આ સવાલ, જ્યારે મંડળી સનમુખ લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તે ઉપર મુંબઇનાં પત્રોમાં કેટલીક ગરમી સાથે તકરાર ચાલી હતી. તે વખતે મેં તે સવાલમાં કાંઈ પણ ચપળ ભાગ લીધો હતો નહીં, પણ હાલમાં યૂરોપથી આવેલાં એક મિત્ર, જેવણ આ બાબતમાં કાળજી ધરાવે છે, તેવણે આ બાબતમાં માઇ મત પુછવાથી એ સવાલ મેં હાથ ધર્યો છે, અને તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ વિષયમાં ત્યારે હું થોડીક હકીકતો રજુ કરવા માગું છું, કે જે હકીકતો મને આ મંડળી સનમુખ આગળ વંચાયલા ઊપર ઇસારો કરેલા વિષયના સેવટથી જુદા સેવટ ઊપર લાવી છે. સારા નસીબે હું કેટલાક દસ્તાવેજો અને હાથના લખેલાં પુસ્તકો મેળવવા પામ્યો છું જે હું અતરે રજુ કરીશ.

વિષયના મુખ્ય ભાગો—હું મારા વિષયને ત્રણ ભાગોમાં હાથ ધરીશ.

I પેહેલે હું સાબિત કરવાની કોશેશ કરીશ કે શાહ અકબર ઉપર અસર કરનારા નોસારીના પારસીઓ હતા.

II બીજું હું સાબિત કરવાની કોશેશ કરીશ કે નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે દસ્તુર મેહેરજી રાણા હતા, અને તેવણે શાહ અકબર ઉપર અસર કરી હતી.

III ત્રીજું આ બે બાબતો સાંમે જે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા છે તે હું તપાસીશ.

પછી હું સેવટે વધારા તરીકે, આ વિષયમાં ઇસારો કરેલા દસ્તાવેજોની નકલો મારા તરજુમા અને ખુલ્લાસા સાથે આપીશ.

શાહ અકબરના રાજ્યના બનાવોનો કોઠો.—મારો વિષય સરૂ કરવા આગમચ હું શાહ અકબરના રાજ્યના વખતના બનાવો અને તેની આગમચના બનાવો, જેઓને આપણા વિષયસાથે મુખ્ય સંબંધ છે, તેનો વર્ષના અનુક્રમે એક કોઠો આપીશ, કે તેથી વાંચનારને આ વિષયમાં આવેલી બાબતોના સનેનો એક સાંમટી નજરે ખ્યાલ આવે.

---

(૧) મી. ખરશેદજી માણેકજી શાસ્ત્રીએ એ બાબતની તકરારના વર્તમાન પત્રના વાંચવા જોગ ઉતારાઓની પોતાની ફાઇલ મને વાંચવા આપી છે, તે માટે તેવણનો હું ઉપકાર માનું છું.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશંગે પાજંદ જામાસ્પી લખી (રોજ મેહર માહ અર્દી બેહશ્ત સને ૮૭૩ યજદજર્દી સંવત ૧૫૬૦)	૧૫૦૪	
રાણા જેશંગને નોસારીના બેહેદીનોએ વાડી ધર્મખાતે આપી (રોજ બહમન માહ બહમન સને ૮૮૯ યજદજર્દી સંવત ૧૫૭૬)	૧૫૨૦	
શાપુર આસાની રેવાયતનો સને, જેમાં રાણા જેશંગનું નામ પેહેલું છે (રોજ ૮ માહ ૧૧ સને ૮૯૬ યજદજરદી,)	૧૫૨૭	
અકબરનો જનમ	તા. ૧૪ અકટોબર ૧૫૪૨	૯૪૯
રાણા જેશંગે લખેલાં ફારસી બમનનામાનો સને (સંવત ૧૬૦૨ રોજ ૨૬ મા. ૯ સને ૯૧૫ યજદજર્દી)...	૧૫૪૬	
અબુ ફજલનો બાપ ધર્મ સંબંધી તે હીલચાલ સાથે જોડાયો, કે જે હીલચાલની ઇસ્લામી ધર્મનો પેહેલો હજારો આવી પહોંચવાના બનાવથી સૂચના થઈ હતી, કે જે હજારામાં માહડી જાહેર પડનાર હતો. એ હીલચાલ હીજરી ૯૦૦ માં શરૂ થઇ હતી.	૧૫૪૯	૯૫૬
શેખ આલાઇનું માહાડી તરીકે જાહેર પડવું....	,,	,,
અબુ ફજલનો જનમ[1]	તા. ૧૪ જાનેવારી ૧૫૫૧	૬ મોહરમ ૯૫૮
અકબર ગાદી ઉપર આવ્યો[2]	તા. ૧૦ માર્ચ ૧૫૫૬	૯૬૩
અકબરે બેહેરામખાનના હાથમાંથી રાજ્યની સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી ...	માર્ચ ૧૫૬૦	

૧. બ્લોખમાનની આઇને અકબરીનું વાલમ ૧ દિબાચો પાનું ૧.

૨. એલીએટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ (ડાઉસન) વા. ૫ પાનું ૨૪૬.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
ધર્મ ક્રિયા બરાબર કરવા બાબે નોસારીના મોબેદોનો માહો માહેનો એક લેખ, જેમાં મેહેરજી રાણા પેહેલી સહી કરેછે (રોજ આદર માહ અસપંદાદ સને ૯૩૫ યજદજર્દી સંવત ૧૬૨૨). એ દસ્તાવેજપર એવણના બેટા કએકોબાદ પણ સહી કરેછે... ...	૧૫૬૬	
આતશ બેહરામની બોય વિગેરે ક્રિયા કરનારા મોબેદોએ તાડી નહીં પીવા બાબે માહોમાહેનો લેખ, જેમાં મેહેરજી રાણા પેહેલી સહી કરેછે અને જે ખુદ મેહેરજી રાણાને પોતાને હાથે લખેલોછે (રોજ અર્દીબેહેશ્ત માહ અસપંદાદ સને ૯૩૯ યજદજર્દી સંવત ૧૬૨૬). એ દસ્તાવેજપર એવણના બેટા કએકોબાદ પણ સહી કરેછે.	૧૫૭૦	
ઇરાનથી ફરેદુન મર્જબાન એક કાગળ લાવ્યો, તેમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામછે.	૧૫૭૦ આસરે.	
નોસારીના બેહેદીનોએ મેહેરજી રાણાને "પીપલીઆ વાડી" આગળ જમીન ધર્મ ખાતે આપી (રોજ ઓહરમજદ માહ શેહેરેવર સને ૯૪૨ યજદજરદી સંવત ૧૬૨૯)	૧૫૭૩	
અબુ ફજલ અકબરની દરબારમાં દાખલ થયો. તે અકબરનામામાં એ વખતની આગમચ માટે બોલે છે કે "કોઈ વખત પારસીઓના મોબેદોની સંધત અને જંદ અવસ્તાના ભેદ ભરમોનું ગ્નાન મારા મનની સબુરી છીનવી લેતું[1]"	૧૫૭૩-૭૪	૯૮૧
બદઓની અકબરની દરબારમાં દાખલ થયો.	૧૫૭૪	૯૮૧

(૧) બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I દિબાચો પાનું ૧૨. મોલવી અબદુલ રહીમની અકબરનામાની કલકત્તાની આવૃત્તિ વા. III પા. ૮૪ લીટી ૧૩.

બનાવો.	અંગ્રેજી-સને.	હીજરી સને.
બદઔનીની દરબારનો ઇમામ નેમાયો...	૧૫૭૫	૯૮૨
ધર્મ સંબંધી મિજલસો અને વાદવિવાદો જેની બદઔનીની હકીકત આપેછે તેની શરૂઆત	૧૫૭૬	૯૮૩
એક પુછડીઆ તારાનું આકાશમાં દેખાવું (રોજ અશીશંગ માહા આવાં સને ૯૪૬ યજદજર્દી)	૧૫૭૭	૯૮૫
બદઔની[1] હીજરી ૯૮૬ ના વર્ષના બનાવોમાં નોસારીના મોબેદોના અકબરની દરબારમાં આવવા માટે બોલેછે. તે એક બની ગયલા બનાવ તરીકે ("આમદે બુદન્દ" એટલે "આવ્યા હતા" એમ) બોલેછે. દબેસ્તાન[2] પણ રજબ ૯૮૭ ની આગમચના વર્ષના બનાવમાં એક બની ગયલા બનાવ તરીકે (આમદે બુદન્દ) બોલેછે. ત્યારે તેઓ એ વખતની આગમચ આવેલા હોવા જોઇએ. અબુલફજલ[3] પણ એજ વર્ષના બનાવમાં અકબરની દરબારમાં પારસીઓની હાજરી માટે બોલેછે.	૧૫૭૮–૭૯	૯૮૬
અબુલફજલ ધર્મ સબંધી મિજલસોમાં આ સવાલ લાવ્યો કે શાહ અકબર જેમ સંસારિક તેમ ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં વડો હતો.	૧૫૭૯	૯૮૬
નોસારીના મોબેદોનો દસ્તાવેજ, જેમાં તેઓ મેહેરજી રાણાને વડા ગણી તેઓની		

(૧) લીઝ અને આમદઅલીનો તેક્ષ્ટ વા. II પાનું ૨૬૧. લાઉનો તરજુમો વા. II પા. ૨૬૮.

(૨) મુંબઇની લીથોગ્રાફ થયલી ૧૨૭૭ હીજરીની આવૃત્તિ. પા. ૨૬૬ લી. ૪.

(૩) અકબરનામું. ઉપર કહેલું કલકત્તા એડીશન III પા. ૨૫૨–૫૩. એલીયટ VI પા. ૫૯.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
પરવાનગીથી ક્રિયા કામ કરવા કબૂલ છે. (રોજ ગુઆદ માહ તીર સને ૯૪૮ યજદ જર્દી સંવત ૧૬૩૫)[1]	૧૫૭૯	
બ્લોખ્માન, જે દસ્તાવેજને ઇસલામી ધર્મની તવારીખમાં અસાધારણ દસ્તાવેજ કહેછે, અને જે દસ્તાવેજમાં અકબરની દરબારના ઓલમાઓ એને 'મુજતહીદ' એટલે ધર્મ સંબંધી બાબતમાં અચુક કબૂલ છે, તે દસ્તાવેજનો સને[2]	સપટેમ્બર ૧૫૭૯	રજબ ૯૮૭
મીર જમાલુદ્દીને તેનો ફરહંગે જેહાંગીરી નામથી જણાયલો શબ્દકોષ શરૂ કીધો.[3]	૧૫૭૯	૯૮૭
અકબરની દરબારમાં ચાલતી મુખ્ય તકરારો, જે સાથે પારસીઓને લાગતું વળગતું હતું, તે તમામ થઇ, કારણ કે ઉપલા અસાધારણ દસ્તાવેજ (મેહેજર) ઉપર સહી થઇ, અને આ શાલના રજબ મહિનાની ૧૬ મી તારીખે (રેહાતઝેકના તરજુમાની નકલ પ્રમાણે ૧૫ મી તારીખે) શાહ અજમેર જવા નીકળ્યો[4] અને નવા જલાલી વર્ષથી		

(૧) પારસીપ્રકાશ I પા. ૮. જુઓ અસલ લેખ માટે આગળ પા. ૧૪૭.

(૨) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ. લીસ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૭૨ લીટી ૭. રેહાતઝેકનો તરજુમો પા. ૩૨. આ વખત માટે અબુફજલ કહેછે કે "દરબાર સઘળા ધર્મોના ડાહ્યા અને ભણેલા પુરૂષોના જમા થવાની જગ્યા થઈ પડી. સઘળા ધર્મોનાં સારાં મતોને કબૂલ રાખવામાં આવ્યાં, અને તેઓની ખામીઓથી તેઓની ખરી ખુબીઓને ઝાંખ લાગવા દેવામાં આવ્યો નહીં," (બ્લોખ્માન, આઇને અકબરીનો તરજુમો, વા. I દિબાચો પા. ૧૪).

(૩) બેંગોલ એશિઆટીક સોસાએટીનું જર્નલ. ૧૮૬૮ ભાગ ૧ નં. ૧ પા. ૧૨.

(૪) બદઓની, મુનતખબ અલ તવારીખ, લીસ અને આમદઅલીનો ટેક્સ્ટ II પા. ૨૭૨ લીટી ૧૭. રેહાતઝેકનો તરજુમો પા. ૩૩.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
પાદશાહે જાહેર રીતે ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશ અખત્યાર કીધી	૧૫૭૯	૯૮૭
નૌસારીના મોબેદ મેહેરજી રાણાને પોતાના વડા તરીકે કબૂલ રાખેછે, તે બાબેના બીજા દસ્તાવેજનો સને[1] (રોજ મેહેર માહ દેહ સને ૯૪૯ યજદજર્દી સંવત ૧૬૩૬) ...	૧૫૮૦	
શાહ અકબરે નવા જલાલી વર્ષથી ખોરશેદ અને આતશની જાહેર રીતે સેતાયશ કરવા માંડી.[2]	૧૫૮૦–૮૧	૯૮૮
શાહ અકબરે જરથોશતીઓના તરીકા પ્રમાણે ૧૪ જશનો યા તેહવારો મુકરર કીધા[3]	૧૫૮૨	૯૯૦
અબુલફજલની માતા ગુજરી ગઈ અને શાહ અકબર પોતે તેને દિલાસો દેવાગયો. (એ અરસામાં બ્લોખમાન કહેછે તેમ "ધર્મ સંબંધી બાબતો આગળ વધી ગઈ હતી. પછી ઇસલામી બંદગીઓ દરબારમાંથી બંદ થઈ હતી અને ઇશ્વરના અનુગ્રહીત નુરમંદોની સેતાયશ પારસી સેતાયશના પાયા ઉપર અને થોડીક હિંદુઓની ક્રિયા ઉપર રચવામાં આવી. નયો સને (તારીખે ઇલાહી), જે સઘળાં સરકારી દફતરોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, તે અને શાહનશાહે પાળવા માંડેલાં જશનો તદ્દન પારસી હતાં.")[4]	૧૫૮૯	

(૧) જુઓ અસલ દસ્તાવેજની નકલ માટે આગળ પા. ૧૪૮. જુઓ પારસીપ્રકાશ I પા. ૯.

(૨) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, II પા. ૨૬૧ લીટી ૧૬. લોનો તરજુમો II પા. ૨૬૯. બ્લોખમાનના આઈને અકબરીના તરજુમામાં એ ભાગનો તરજુમો I પા. ૧૮૪. રેહાતસેક પા. ૨૭.

(૩) જુઓ પછવાડે પાનું ૧૯૪. જુઓ બદઓની, રેહાતસેકનો તરજુમો પા. ૫૩.

(૪) બ્લોખમાન, આઈને અકબરીનો તરજુમો I દિબાચો પા. ૧૬.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
નોસારીથી આસદીન કાકાએ દીવ ખાતે લખેલો કાગળ, જેમાં મેહેરજી રાણાને મોબેદોના વડા તરીકે ગણ્યાછે (રોજ ગુઆદ માહા આદર સને ૯૫૯ યજદજર્દી સંવત ૧૬૪૬)	૧૫૯૦	
મેહેરજી રાણા મરણ પામ્યા (રોજ ૮ મા. ૧૨ સને ૯૬૦ યજદજર્દી)	૧૫૯૧	
મીર જમાલુદદીનને શાહ અકબર તરફથી તેનો શબ્દકોષ, જે પછવાડેથી "ફરહંગે જેહાનગીરી" ને નામે ઓળખાયો, તે તમામ કરવાનો હુકમ મળ્યો.[1] અકબરે તે બાબે હસ્તલેખ પુસ્તકો ખરીદવા રકમ આપી અને ઇરાનથી અર્દેશારને મીર જમાલુદદીનને એ કામમાં મદદ કરવા બોલાવ્યો.	૧૫૯૨	૧૦૦૦
શેખ મુબારકનું મરણ	૪ સપટેમબર ૧૫૯૩	૧૦૦૧
શાહ અકબરે દસ્તુર કેકોબાદને પોતાના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષે આપેલું ૩૦૦ વીઘા જમીનનું પેહેલું ફરમાન, જેમાં જણાવ્યું છે કે તેમાંની ૨૦૦ વીઘા જમીન એ વખત આગમચ મેહેરજી રાણાને આપેલી હતી. એ ફરમાનનો સને (રોજ ૧૦ માહા અસફન્દારમદ ૯૬૪ યજદજર્દી)[2]	૧૫૯૫	૧૦૦૩
બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ આ વર્ષના બનાવ સાથે તમામ થાયછે[3]...	૧૫૯૫-૯૬	૧૦૦૪

(૧) બેંગાલ એશિઆટીક સોસાઈટીનું જર્નલ ભાગ I ના. I (૧૮૬૮) પા. ૧૨. જુઓ ફરહંગે જેહાંગીરીનો દિબાચો. જુઓ પછવાડે પાના. ૨૦૩-૫

(૨) જુઓ અસલ દસ્તાવેજનો ફોટો લીથો ફેક સીમીલી, અને નકલ પા. ૯૩ જુઓ પારસી પ્રકાશ I પા. ૯.

(૩) એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. V પા. ૪૭૯.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
નવાબ નામદાર સાદીક મહમદખાને બહાર પાડેલો મેહેજર. એ ઘણો અગત્યનો દસ્તાવેજ છે. એમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન બાબે તેહેકીક ફરમાવેછે	-	૨૬ માહા રબી ઉલ સાની ૧૦૦૫
અબુલફજલે આઇને અકબરી તમામ કીધી....	૧૫૯૬	૧૦૦૫
કેરમાનથી આવેલા દસ્તુર અર્દેશરે ભરૂચના દસ્તુર કામદીન પદમ ઉપર લખેલું કાગળ[1] (રોજ ૨૪ મા. ૧ સને ૯૬૭ યજદજર્દી)...	૧૫૯૭	
અબુલફજલને જેહાંગીરે મારી નાખ્યો...	૧૨ ઓગસ્ટ ૧૬૦૨	૪ થી રજબ ૧૦૧૧
શાહ અકબરે દસ્તુર કેકોબાદને ૩૦૦ વીઘા જમીન માટે આપેલું બીજું ફરમાન, જેમાં પણ ૨૦૦ વીઘા જમીન મેહેરજી રાણાને આપેલી જણાવેછે (રોજ બહમન માહા મેહેર સને ૯૭૨ યજદજર્દી)... ...	૧૬૦૩	૧૦૧૧
ખાન ખાનાન મીરજાખાન બહાદુર સેપેહ સાલારે દસ્તુર કેકોબાદને ૩૦૦ વીઘા જમીન બાબે આપેલો પરવાનો (પરવાન્ચે) (રોજ ૧ માહ અસફંદારમદ). એમાં પણ ૨૦૦ વીઘા જમીન દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી જણાવી છે.	૧૬૦૩	૨૧ રમજાન ૧૦૧૨
અકબરનું મરણ	૧૩ અકટોબર ૧૬૦૫	૧૦૧૪

(૧) પારશીપ્રકાશ વા. I પા. ૧૦. જુઓ એ. માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની લીથોગ્રાફથી પ્રગટ થતી રેવાયત II પા. ૪૫૮ લીટી ૭. જુઓ પા. ૨૦૮.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
ફરહંગે જેહાંગીરી નામનો શબ્દ કોષ, જે માટે મદદ કરવા દસ્તુર અર્દેશીર ઈરાનથી આવ્યા હતા, તે તમામ થયો	૧૬૦૮	૧૦૧૭
દબેસ્તાનના કર્તાનો જનમ આસરે ...	૧૬૧૫	૧૦૨૪
દબેસ્તાનમાં જણાવેલા છેલ્લા બનાવનો સને. દબેસ્તાન ત્યારે એ સને પછી લખાયલી હોવી જોઈએ	૧૬૫૩	૧૦૬૩

I.

જરથોશ્તી ધર્મનાં તત્વો શાહ અકબરને સમજાવનારા નૌસારીના પારસીઓ.

હવે આપણે આપણા વિષયની મૂળ બાબત ઉપર અને તેના પેહલા ભાગ ઉપર આવીએ અને જોઈએ કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મનાં મૂળ તત્વો સમજાવનારા હિંદુસ્તાનના પારસીઓ હતા અને તે નૌસારી કસબાના પારસીઓ હતા.

તવારીખનાં ચાર પુસ્તકો છે, જેમાંના બે સિધી રીતે અને બે આડકતરી રીતે દેખાડે છે, કે શાહઅકબરને જરથોશ્તી દીનનાં તત્વો સમજાવનારા હિંદુસ્તાનના પારસીઓ હતા અને નહીં કે ઈરાનના.

I. **બદઓની**—આ બાબે પેહેલું અને સર્વેથી અગત્યનું પુસ્તક અકબરના રાજ્યના તવારીખ નવેશોમાંના અબ્દુલ કાદર મલુકશાહ બદઓનીનું [1]

(૧) બદઓનીની જીંદગીના વિગતવાર એહેવાલ માટે જુઓ, Journal of the Asiatic Society of Bengal, No. III (1869) p. 117. એની ટુંક હકીકત માટે જુઓ, Elliot's History of India, Vol. V., p. 477. Blockmann's Translation of the Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 104, note. 2.

છે. એ પુસ્તક મુનતખબ અલ તવારીખને નામે મશહુર છે. તેના પુસ્તકમાં નીચલો ફકરો આ બાબે મળેછે.

" આતશપરસ્તો, કે જેઓ ગુજરાતના મુલકમાંથી નોસારી શહેરથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશતની દીનની સચ્ચાઈ દેખાડી અને આતશની તાજીમ કરવી, એ મોટી સેતાયશ જણાવી. તેઓએ (શાહને) પોતાના (બોલવા) તરફ ખેંચીને કયાનીઓની ઇસ્ટેલાહ અને રાહ અને રવેશથી વાકેફ કીધો. તેથી (શાહે) ફરમાવ્યું કે ઇરાનના પાદશાહો, જેઓનાં આતશ કદેહો હમેશાં બરપા રહેતાં, તેઓની રીત મુજબ, આતશને મેહેલમાં, શેખ અબુ ફજલની સંભાળ હેઠળ, શું રાત કે શું દિવસ, જારી તપાસેલો રાખવામાં આવે, કારણ કે તે ખોદાતાલાની નિશાણીઓમાંનો એક નિશાણી છે, અને તેના નુરોમાંનુ એક નુર છે. .... અને પાદશાહીના ૨૫) મા સાલના નરોજને વખતે જાહેર રીતે ખોરશેદને અને વળી આતશને સેજદો કીધો, અને બતી અને ચેરાગ સળગાવતી વખતે દરબારીઓએ પણ ઉભું થવાનું જરૂરનું ધાર્યું.(૧)

આતશની સેતાયશની તરફેણમાં આઇને અકબરીમાં અબુફજલનું મત—ઉપલા ફકરા મુજબ પાદશાહે અખત્યાર કરેલી આતશની સેતાયશની હીમાયત અબુફજલ પોતાની આઇને અકબરીમાં નીચે મુજબ કરેછે.

" જેહાંનને રોશન કરનાર રોશન દેલ પાદશાહ, રોશન નુર તરફના ભાવને યજદ પરસ્તી ગણેછે, અને ખોદાની સેતાયશ ધારેછે. અજ્ઞાન સીહા મગજનાઓ તેને દાદારને વીસરવું અને આતશ પરસ્તી ધારેછે, પણ બારીકીથી જોનાર અક્કલમંદો તેને નેક કામ સમજે છે. જ્યારે ચુનંદા માણસોમાં એક નજરે પડતા પદાર્થની સેતાયશ એક લાયક રીત ગણાય છે, અને તેમ નહીં કરવુ ખોટું ગણાય છે, ત્યારે આ બુલંદ (નુરી) તત્વ, કે જે ઉપર માણસ જાતની હસ્તી અને પાયદારીનો આધાર છે, તેને બુજોર્ગી આપવી, તે કેમ સજાવાર ન ગણાય ? અને તેમાં હલકા વિચારો કેમ દાખલ થઈ શકે ? શેખશરફઉદદીન મુનયરીએ કેવું ખુશ રીતે કહ્યું છે કે 'આફતાબ અસ્ત પામે ત્યારે કોઈ ધણી ચેરાગ સાથે કામ નહીં પાડે તો શું કરે ?.' (આતશનો) શોલો તે ઇશ્વરી નુરના મૂળમાંથી (એટલે

---

(૧) મુનતખબ અલ તવારીખ Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. II., p. 261. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા. ૯. ગુજરાતી તરજુમા મુખ્ય કરી અસલ ફારસી પરથી કીધા છે.

સૂર્યમાંથી નીકળ્યો) છે, અને તે પવિત્ર ગોહરની નિશાણી છે. અગર જો ખોરશેદ અને આતશ નહીં હોતે તો ખોરાક અને દવા ક્યાંથી બની શકતે? અને જોવાની આંખ શું કામ આવતે? આ નેક બખ્ત ચેરાગનો આતશ આસમાની છે." (આઇને અકબરી, પેહેલું દફતર, ૧૮ મી આઇનિ, બ્લોખ્માનનો તેક્ષ્ટ વાલમ ૧ પાનું ૪૩. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા. ૧૦ નોટ ૧.)

એજ મુજબ 'શબારૂજી એ અફસરે બદીવ' એટલે 'તાજના માલિકની રાત અને દહાડા ગુજારવાની રીત' યાને 'પાદશાહ પોતાનો વખત કેમ ગુજારે છે' તેના વર્ણન બાબેની દફતર પેહેલાંની ૧૨ મી આઇનિમાં પણ અબુલફજલ પોતાના પાદશાહની ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશ તરફની વળાણનો બચાવ કરેછે. તે કહેછે કે (બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૫૪ લીટી ૮)

"(પાદશાહની) એબાદતો વર્ણનની શક્તિની બહાર ગયલી છે (એટલે તેનું વર્ણન થાઇ શકે નહીં). તેની એક પણ ઘડી, આત્માના ચીંતનવીનાની[૨] અને દાદાર, જેની બરાબરીઓ કોઈ નથી, તેની નીઆએશ કરવા વીનાની ખાલી હોતી નથી. ખાસ કરીને (તેની એબાદતોના વખતો નીચલા છે.) સવારનો પોહોર, જે સારો દહાડો પસાર કરવા માટે દિખાવ્યા સમાન છે, અને રોશની પાથરવા માટેનો ખીલતા બહારનો વખત છે; અને બપોર, કે જ્યારે આલમને ચળકાટ આપનાર આફતાબની રોશની દુનિયામાં પથરાઈ જાયછે, અને માણસ જાતની તરેહવાર ખુશીઓનું મૂળ થઈ પડેછે; અને સાંજ, જ્યારે રોશનીઓને મૂળ આપનાર (એટલે સૂર્ય) ખાકી માણસોની નજરથી છુપો થાયછે, અને નુરને પસંદ કરનારાઓના સર ગભરાટમાં પડેછે; અને મધ્યરાત, જ્યારે પેલો હસ્તીની અનજુમન (એટલે કુલે હેયાત પેદાયશ) નો રોશનીની વૃદ્ધિ કરનાર (એટલે સૂર્ય, પોતાનો) ચેહેરો ઉંચે ચહડવા (એટલે ઊગવા) તરફ ધરેછે, અને અંધારી રાતના ગમથી દુઃખી થયલા લોકોને ખુરા દેલીની ખબર પહોંચાડે છે. એ સઘળી (ઉપર મુજબની ગેહેગેહની) નીરંગો (યા ભેદી ભણતરો અને એબાદતો) એક યજદ (ખોદાતાલા) ની બુજોરગી જાળવવા

(૧) આ ફકરામાં ખોરશેદની ની સેતાયશની તરફેણમાં જે તકરાર રજુ કરવામાં આવી છે, તે તકરારની ઢપ ખોરશેદની નીઆએશની ઢપની યાદ આપેછે. ત્યાં પણ એવીજ ઢપ છે કે "યેઇ જી હ્વરે નોઈત ઉજ્જુચ્યેઈતિ અધ દએવ વીસ્પાઓ મેરેનચિન્તિ" એટલે "અગરજો ખોરશેદ ઊગે નહીં તો દેવો તમામ ચીજોનો નાશ કરે..."

(૨) تأمل considering attentively.

માટે અને જેહાનને પેદા કરનાર ખોદાવંદની પરસ્તેશ માટે છે. અગર જો વાગલાંની તબઅવાળા (એટલે અંધકારનો ખવાશ ધરાવનારા) નાદાનો એનો ભેદ ભરમ નહીં પામે; તો તેમાં કોણનો વાંક હોય અને નુકસાન કોણને થાય? દરેક ધણી કબૂલે છે કે આપણા ભલું ઇચ્છનારની સેપાસ ગુજારી અને નીઆએશ કરવી એ જરૂરનું છે. (ત્યારે) તે નુરોનાં નુર (એટલે આફ્તાબ) ની બખશેશ માટે શુકર ગુજારી કેઈ શક્તિથી થઈ શકે? અને તેની નેઆમતોની ગણત્રી કેમ થઈ શકે? (એટલે આપણાથી તેનો ઉપકાર પુરતો જાહેર થઈ શકે નહીં.) ખાસ કરી બુલંદ દરજાના પાદશાહોએ (એમ કરવું જરૂરનું છે), કારણ કે સઘળા દાનેશમંદોના કહેવા મુજબ, આસમાની તખત ઉપરનો તે પાદશાહ (એટલે ખોરશેદ) પોતાની ખાસ નજર એ ટોળા (એટલે પાદશાહો) ની તરબીઅત ઉપર રાખેછે, અને દુનિયાના માલેક (એટલે પાદશાહ અકબર) ની આતશની તાજીમ કરવામાં અને ચેરાગને બુજોરગી આપવામાં એજ મતલબ છે. તે, તે (આતશ)ની ખુબીઓ ઉપર નીરંગ (યાને ભેદી બંદગીઓ) લખેછે, અને તે બુલંદ નુર (આફ્તાબ) તરફથી જે રોશની કબૂલે છે, તે બાબે બોલેછે.[1] બૂરા ઇરાદાથી આ જમાનાના વગર અક્કલનાઓ તેને ખોટું રૂપ આપેછે. તેઓ તેને આફ્તાબને ખોદા તરીકે ગણવું અને આતશ પરસ્તી ગણેછે, તે ઉપર હોઠમાં હસવું આવેછે."

ખોરશેદની સેતાયશની તરેફ્ણમાં બદઓનીની પ્રમાણે બીરબલના વિચારો.—જેમ અબુ ફજલ આઇને અકબરીમાં આતશની સેતાયશની સીફારસ કરેછે, અને શાહ અકબરનો આતશ પરસ્તી સાંમે બચાવ કરે છે, તેમ બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ પ્રમાણે બીરબલ, ખોરશેદની સેતાયશની શાહ અકબરને સીફારસ કરેછે. તે બાબે બદઓનીનો ફકરો નીચે મુજબ છે.

"ધ્યાનતી ભર્યા બીરબલે ખાતર નિશાણ કીધી, કે જ્યારે આફ્તાબ સંપૂર્ણ દેખાવનું મૂળ છે (એટલે સર્વને જોવાને શક્તિવાન કરેછે), અને જ્યારે ખેતીના પાકનું, મેવાનું, અને તરકારીનું પુખ્ત થવું તેની અસરથી છે, અને જ્યારે આલમની રોશણી અને આલમના લોકોની હયાતીનો આધાર તેના ઉપર છે, ત્યારે તે (આફ્તાબ) એબાદત અને માનને લાયકનો હોવો જોઇએ, અને આપણે મોંહ તેના તલુ થવા તરફ (એટલે પૂર્વ દિશા

(૧) આ પાદશાહ અકબરને લાગુ પડે અથવા તો અલંકારિક રીતે આતશને લાગુ પડે, કે આતશ કાંઇ નહીં પણ ખોરશેદની તે ખુબીઓ જાહેર પાડેછે.

તરફ) કરવું જોઈએ, અને નહીં કે તેના અસ્ત થવા તરફ (એટલે પશ્ચિમ તરફ)· ....દરબારના દાબેલા રાખવા જોગ (અથવા હીનપસ્તી લાયકના) ઓલમાઓ અને દાનાવોએ ટેકો આપ્યો કે 'આફતાબ તમામ આલમનું મોટું નુર (નઈરે આજમ) અને બક્ષીશનો કરનાર છે, અને પાદશાહોનો મુરબ્બી છે, અને પાદશાહો તેનાથી હકુમત ચલાવનારા છે.' આ સબબ, પાદશાહી નરોજ મરતબા સાથે પાળવાનું કારણ થઈ પડ્યું અને પાદશાહીએ આવવાને લગતા વખતનું એ (નરોજના) રોજે દરસાલ જશન કરવામાં આવતું.[૧]"

બદઓની ચુસ્ત ઈસલામી હતો, તેથી તે ઉપલા ફકરામાં ઓરશેદની સેતાયશની સીફત કરનાર બીરબલને લ્યાનતી ભર્યો (મોઅલુન) અને તેને ટેકો આપનાર દરબારના માનીતાઓને 'હીનપસ્તી લાયકના અથવા દાબેલા રાખવા જોગ (મકહુર)' એવાં વિશેષણો લગાડે છે.

બદઓની પ્રમાણે જરથોશ્તી રોજ માહ અને જશનો શાહ અકબરે અખત્યાર કર્યાં.—હવે એજ તવારીખ નવેશ બદઓની ઉપરથી આપણે આગળ ચાલતાં જોઈએ છીએ કે ઓરશેદ અને આતશની જાહેરમાં સેતાયશ કરવા પછી બે વર્ષે (હીજરી ૯૯૦ ઈ. ૧૫૮૨) અકબરે જરથોશ્તીઓનું પંચાંગ અને જરથોશ્તીઓનાં જશનો દાખલ કીધાં. બદઓની આ બાબે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

"હીજરી અરબી સનેને ફેરવી નાખીને તે (નવા સને)ની શરૂઆત, પોતાનું જલુસી સાલ (એટલે પાદશાહીએ બેસવાનો વખત), જે ૯૬૩ નું હતું, તેથી કીધી· મહિનાઓને ઈરાનના પાદશાહોની રસમ મુજબ, જેમ નિશાબની[૨] કેતાબમાં જણાવેલું છે તેમ, અખત્યાર કીધા, અને જશનો પણ, જરથોશ્તીઓનાં જશનની માફક, વર્ષના ૧૪ મુકરર થયાં ...... અને આ (નવા સને)ને ઇલાહી સાલ અને માહનું નામ આપ્યું[૩]."

અબુ ફ્જલે આઈને અકબરીમાં આપેલું પારસી જશનોનું વર્ણન.—શાહ અકબરે બદઓની પ્રમાણે પારસીઓનાં જે જશનો અખત્યાર કીધાં હતાં, તેનું અબુ ફ્જલ પોતાની આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન

(૧) મુનતખબ અલ તવારીખ, લીસ અને આહમદ અલીનો કલકત્તાનો તેક્ષ્ટ, વાલમ બીજું, પાનું ૨૬૦ લીટી ૧૪.

(૨) એક ચોપડીનું નામ, જે અબુ નસર નામના શખસે લખી હતી (બ્લોખમાન, આઈને અકબરી, વાલમ ૧, પાનું ૪૧, નોટ).

(૩) મુનતખબ અલ તવારીખ, વાલમ ૨) જું પાનું ૩૦૬ લીટી ૧૪ થી.

૯૨) માં "આઇને જશાન આરાઈ " નામના જશનોના ખાસ બાબમાં નીચે મુજબ વર્ણન આપિછે.

" કદરદાન શેહેરયાર પેહેલે આગલા લોકોના સરસ રિવાજો શોધેછે, અને તેઓને ફેલાવવાને ઘણી કોશેશ કરેછે. અને (તે રિવાજ પાળનારા) ધણીઓ તરફ નહીં જોઈ, જે લાયક હોય તે મોટી કીમતે અખત્યાર કરેછે. બીજું, જુદા જુદા માણસોની પરવરશ માટે મેહેરબાની કરેછે, અને (તેઓને) બક્ષેશ આપવા માટે બાહનાં (એટલે જોગવાઈઓ) શોધેછે. તેટલા માટે જ્યારે જમશેદનાં જશનો અને ફરીદોનનાં જશનો તે નામદારના સાંભળવામાં આવ્યાં, ત્યારે તે કબૂલ રાખવામાં આવ્યાં, અને બક્ષેશનો સામાન લાવવામાં આવ્યો. ૧) લું નવરોજનું જશન. જ્યારે રોશન ખોરશેદ મેષ રાશિમાં પોતાનો ખાસ ચળકાટ બક્ષેછે, ત્યારથી ૧૯ મા[૧] દહાડા સુધી ખુશી ખુશાલી કરવામાં આવેછે. એ (૧૯ દિવસના) અરસામાં બે દહાડા મોટાં જશનો થાયછે, અને ઘણી ખજાનો અને તરેહવાર નેઆમતો બક્ષેશ આપવામાં આવેછે.(૧) ફરવર્દીન મહિનાની શરૂઆત, અને(૨) ૧૯મો દહાડો, જે વડીલોના માનનો[૨] વખત. જે રોજ મહિનાનું નામ ધરાવેછે, તે રોજ કદીમ લોકો ખુશાલીથી પાળતા અને જશન કરતા. પાદશાહ પણ એમ પાળેછે. (તેવા જશનના દિવસો નીચે મુજબ છે.) ફરવર્દીન મહિનાનો ૧૯ મો રોજ (એટલે ફરવર્દીઆનનું જશન). અર્દીબેહેસ્ત મહિનાનો ત્રીજો રોજ (અર્દીબેહેશ્ત મહિનો ને અર્દીબેહેશ્ત રોજનું જશન). ખોરદાદ મહિનાનો ૬ ઠો રોજ (ખોરદાદનું જશન). તીરનો ૧૩ મો રોજ (તીરંગાનનું જશન). અમરદાદનો સાતમો રોજ (અમરદાદનું જશન). શેહેરેવરનો ચોથો રોજ (શેહેરેવર માહનું જશન). મેહેરનો ૧૬ મો રોજ (મેહેરંગાનનું જશન). આંવાંનો દસમો રોજ (આંવાં અર્દવીસૂરનું જશન). આઝરનો નવમો રોજ (આદર મહિનાનું જશન). દેહનો આઠમો, પંદરમો, અને તેવીસમો રોજ. (દેહ મહિનાના દેપાદર, દેપમહેર, અને દેપદીન રોજનાં જશનો). બહમનનો બીજો રોજ (બહમનગાનનું જશન). અસ્ફન્દાર મઝનો પાંચમો રોજ (અસ્પન્દાદ મહનું જશન). દરેક જશનમાં 'સુરત' અને 'માઅની' તરેહવાર રીતિ શીંગાર લેછે (એટલે એ જશનો જેમ જાહેર રીતિ સીંગાર

(૧) એટલે ફરવર્દીન મહિનો ને ફરવરર્દીન રોજના ફરવર્દીઆનના જશન સુધી.

(૨) [illegible] શર્ફ The honour derived from ancestors. ગુજરી ગયેલા વડીલોનાં અશો ફરોહરોની યાદનો એ ફરવર્દીઆનનો દિવસ છે, માટે તેનો એ ઈસારોછે.

અને એશ આરામથી પાળવામાં આવેછે, તેમ તેનો અસલ ભેદ બરસમ પાળવામાં આવે છે.)[1]"

ત્યારે બદઐાનીનો ઊપલો પેહલો ફકરો, જેના વિચારોને તેના બીજા ફકરાઓ ટેકો આપે છે, તે ફકરા ઊપરથી આપણને શું હકીકત મળે છે? આપણે નીચલી હકીકતો જાણીએ છીએ.

૧. નોસારીના પારસીઓએ "જરથોશતી દીનની સચ્ચાઇ દેખાડી."

૨. તેઓએ શાહને "જ્ઞાનીઓની રાહ અને રવેશાથી વાકેફ કીધો."

૩. શાહે ફરમાવ્યું કે "ઇરાનના પાદશાહો, જેઓનાં આતશકદેહો હમેશાં બરપા રહેતાં, તેઓની રીત મુજબ આતશને મેહેલમાં શેખ અબુ ફજલની સંભાળ હેઠળ, શું રાત કે શું દિવસ, જારી તપાસેલો રાખવામાં આવે."

૪. હીજરી ૯૮૮ (ઈ. સ. ૧૫૮૧) માં, એટલે નોસારીના પારસીઓ દરબારમાં આવ્યા પછી બે વર્ષમાં, શાહે "જાહેર રીતે ઓરશેદને અને વળી આતશને સેજદો કીધો, અને બતી અને ચેરાગ સળગાવતી વખતે દરબારીઓએ પણ ઊભું થવાનું જરૂરનું વાંધું."

બદઐાની પોતાના લખાણમાં ઈરાનના જરથોશતીઓ માટે કાંઈ કહેતો નથી. જો ઇરાનથી કોઈ જરથોશતીઓ એ વખતે આવ્યા હતે તો તે બાબે તે ઇસારો કરતે. એ તો ફક્ત નોસારીનાજ પારસીઓ માટે બોલેછે. બદઐાનીના એ ફકરાનો છુટો અર્થ આપતાં પ્રોફેસર વીલસન જેવો જાણીતો ઊગમણુ ભાષાનો અભ્યાસી પોતાના એ બાબેના વિષય[2]માં ખુલ્લું કહેછે કે "કેટલાક આતશની સેતાયશ કરનારાઓ, જેઓ ગુજરાતના નોસારીથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશતના ધર્મમાં ઘણાકોને વટળાવ્યા. શાહનશાહ ચોકસ હદે તેઓમાંનો એક હતો."

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે બદઐાનીના લખાણની સત્તા, તે એક એવા તવારીખ નવેશની સત્તા છે, કે જે એક ચુસ્ત મુસલમાન હતો અને જેને દરબારમાં ચાલતી ધર્મસંબંધી તકરાર સામે, અને શાહ અકબર ધર્મસંબંધી બાબતોમાં જે સહનશીલતા દેખાડતો હતો તે સામે અભાવ હતો.

---

(૧) આઈને અકબરી, બ્લોખમાને પ્રગટ કરેલું પુસ્તક, વાલમ ૧, પાનું ૨૦૦. વલાયામાંનો ભાગ મેં સમજ માટે આપ્યોછે.

(૨) Account of the Religious Innovations attempted by Akbar. જુઓ ડા. રોસ્ટે પ્રગટ કરેલા એનાં લખાણો, વા. II.—પા. ૩૯૯.

પ્રોફેસર મેક્ષમુલર કહેછે તેમ, બદઓનની "અકબરના ધર્મસંબંધી વિચારો બાબે ખુલ્લો ધિક્કાર ધરાવી લખાણ કરતો[1] હતો." તેની "ચોપડી છુપી રાખવામાં આવી હતી અને મીરાત ઉલ આલમના એક લખાણ મુજબ તે જેહાંનગીરના રાજ્યમાં જાહેરમાં લાવવામાં આવી હતી.[2]". તેથી જો નોસારીના પારસીઓ પોતાના કામમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોતે તો બદઓની એમ કહેવાને અચકતે નહીં. ત્યારે એના જેવા ખુદ અકબરના જમાના-ના તવારીખ નવેશની સત્તા ઊપર ઊવીલસન પોતાના બોલવાનો આધાર બાંધે છે. તે બદઓનીને ખુલ્લે ખુલ્લું એમ કહેતો સમજે છે, કે નોસા-રીના આતશપરસ્તોએ જરથોશતી ધર્મની બાબતમાં શાહનશાહ ઊપર અસર કીધી હતી. અકબરની દરબારમાં આવેલા પારસીઓની મુલાકાતનું પરિણામ વર્ણવવાની બાબતમાં બદઓની કરતાં કોઈ પણ લખાણ વધારે સત્તાભર્યું ન ગણાય, અને નોસારીના પારસીઓ બાબેના બદઓનીના ફકરાને બરાબર સમજવાની બાબતમાં ઊવીલસન કરતાં કોઈ પણ લખનાર વધારે સત્તાભર્યો નહીં ગણાય.

એક બીજો પણ લખનાર છે, કે જે પણ બદઓનીને બરાબર સહમજ્યો છે. તેના કેહેવા મુજબ નોસારીના પારસીઓએ જરથોશતી ધર્મની બાબ-તમાં અકબરને સમજણ આપી હતી. તે કોંટ દ નોયે છે (૧૮૩૦ થી ૧૮૮૨). તેના જર્મન પુસ્તકનો બોને મોરી નામના ગ્રંથકર્તાએ ફ્રેંચમાં તરજુમો[3] કર્યોછે. તે તરજુમાને આધારે હું તેના શબ્દો જણાવું છું. તે કહે છે કે "ગુજરાતમાં આવેલાં નોસારી ખાતે જરથોશતના ધર્મને માનનારા કેટ-લાકો હતા. તેઓ ઇરાનથી નાસી આવેલા પુરૂષો, કે જેઓને ધર્મને ખાતર હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા, અને જેઓને હિંદુસ્તાનમાં એક નવું વતન મળ્યું હતું, તેઓના વારેસો હતા. તેઓને પારસી એટલે કે આતશની સેતાયશ કરનારાઓ કહેછે. તેઓના ધર્મગુરૂઓમાંના કેટલાકોને સીકરી ખાતે બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેઓએ શાહનશાહને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યો (યા ધર્મ શિખવ્યો) હતો."

II બદઓનીને દબેસ્તાનનો ટેકો.[4]—આપણી બાબતના સંબંધમાં

(૧) Introduction to the Science of Religion ૧૮૮૨ની આવૃત્તિ પાનું. ૨૦૯.

(૨) બ્લોખમાન, આઈને અકબરી I પા. ૧૦૪ નોટ ૨.

(૩) L' Empereur Akbar par le Comte de Noer, traduit par G. B. Maury. વા. I પા. ૩૧૪-૩૧૫.

(૪) દબેસ્તાનના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઊપર પા. ૧૩.

બદ્‌ઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ પછી બીજું અગત્યનું પુસ્તક દબેસ્તાન છે. આ ફારસી ધર્મસંબંધી કેતાબ, જે બદઓની પછી ઓછામાં ઓછી ૫૭) વર્ષે લખાઇ હતી, અને જેમાં અકબરની દરબારમાં આવેલા પારસીઓની હકીકત, એકાદ બાબત સિવાય, મુખ્ય કરીને બદઓ-નીને આધારે લખાઈ છે, તેમાં પણ ઉપલી બાબતની નોંધ લીધી છે, કે ગુજરાતના મુલકમાંથી નોસારી કસબામાંથી આવેલા આતશ પરસ્તોએ શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન, આતશાની સેતાયશ અને અસલી કેઆની-ઓની રાહ રસમો સમજાવી. એ પુસ્તકમાં કહેછે કે "એજ મુજબ આતશ પરસ્તો, કે જેઓ, નોસારી કસબો, જે ગુજરાતના મુલકમાં છે, ત્યાંથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઇ અને આતશાની તાજીમને મોટી એબાદત તરીકે જણાવી. પાદશાહે તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કયાનીઓની રાહ રવેશાથી વાકેફી મેળવી, અને વળી અરદેશર નામના જર-થોશ્તી દાનાવ ઉપર પૈસા મોકલ્યા, અને ઇરાનથી બોલાવ્યો, અને આત-શાને તમામ સંભાળથી દાનાવ નવાબ શેખ અબુ ફજલને સોંપ્યો અને મુકરર કર્યું કે મોબેદોની રીત મુજબ, જેમ ઇરાનના મુલકના આતશ કદેહો હમેશાં બરપા રહેતાં, તે તરીકા મુજબ, હમેશાં શું રાતે કે દિવસે, મેહેલના ખાનગી અન્દરના ભાગમાં તેની તપાસ રાખે, કારણ કે તે બોદાતાલાની નિશા-ણીઓમાંની એક નિશાણી છે, અને તે બુલંદ ઇજદના નુરોમાંનું એક નુર છે. અને તેજ માફક ફેરમાનથી આતશ પરસ્તોને તેડાવ્યા, અને જરથોશ્તી દીનના ભેદો માટે તેઓને પુછયું અને આજર કૈવાન, જે યજદાનીઆન અને આબાદાનીઆન (પંથવાળાઓ) નો સરદાર હતો, તેના ઉપર કાગળો લખ્યા અને તેને હિંદુસ્તાન તેડાવ્યો." (૧)

દબેસ્તાનના ઉપલા ફકરા ઉપરથી આપણને નીચલી હકીકતો મળેછે.

૧. "આતશ પરસ્તો, કે જેઓ, નૌસારી કસબો, જે ગુજરાતના મુલકમાં છે, ત્યાંથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઈ અને આતશા-ની તાજીમને મોટી એબાદત તરીકે જણાવી."

૨. "પાદશાહે તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કયાનીઓની રાહ રવેશાથી વાકેફી મેળવી."

૩. "આતશાને તમામ સંભાળથી દાનાવ નવાબ શેખ અબુફજલને

---

(૧) હીજરી ૧૨૭૭ મા મુંબાઈમાં છપાયલી ફારસી આવૃત્તિ પા ૨૯૬, નજર બીજી, દસમી તાલીમ.

સોંપ્યો, અને મુકરર કર્યું કે મોબેદોની રીત મુજબ, જેમ ઇરાનના મુલકના આતશ કદેહો હમેશાં બરપા રહેતાં, તે તરીકા મુજબ, હમેશાં શું રાતે કે દિવસે, મેહલના ખાનગી અન્દરના ભાગમાં તેની તપાસ રાખે."

ત્યારે આપણે જોઈઍ છીઍ, કે બદઍોનીના આગળ આપેલાં ફકરામાં જે ત્રણ બાબતો જણાવીછે, તે દબેસ્તાનના ઉપલા ફકરામાં પણ મળે છે.

પણ દબેસ્તાનના ઉપલા ફકરામાં ઍક બાબત વધારેછે, કે જે બદઍોનીમાં નથી મળતી. તે આ છે કે "અને વળી અરદેશર નામના જરથોશ્તી દાનાવ ઉપર પૈસા મોકલ્યા અને ઇરાનથી બોલાવ્યો.... અને તેજ માફક કેરમાનથી આતશ પરસ્તોને તેડાવ્યા અને જરથોશ્તી દીનના ભેદો માટે તેઓને પુછયું અને આજર કઍવાન ઉપર ....કાગળો લખ્યા અને તેને હિંદુસ્તાન તેડાવ્યો."

દબેસ્તાનના લખનારે બદઍોની ઉપરથી લીધુંછે.—હવે દબેસ્તાનમાં જણાવેલી આ ઍક નવી બાબત ઉપરથી ઍમ અટકળ કરવામાં આવેછે કે "બદઍોનીઍ જણાવેલા નોસારીના પારસીઓથી અકબર સંતોષ નહીં પામેલો હોવો જોઈઍ. તેઓ તેને ઘણું નહીં શીખવી શક્યા હોય, તેથી તેણે દૂર નજર કરવાનો ઠરાવ કીધો અને કેરમાનથી અરદેશરને અને બીજા પારસીઓને તેડાવ્યા." દબેસ્તાન ઉપરથી મુદલ ઍવું અનુમાન નીકળી શકતું નથી. પેહલું તો દબેસ્તાનમાં ફકત ઊપલી ઍક બાબત વધારે આવી છે, તે ઊપરથી ઍમ કહેવામાં આવેછે કે દબેસ્તાન "વધારે સંપૂર્ણ અને વિગત વાર ઍહેવાલ આપે છે." બદઍોનીની મુન્તખબ અલ તવારીખ અને દબેસ્તાનના આ બાબતના અસલ ફારસી ફકરાઓ ઊપરથી માલુમ પડેછે કે બદઍોની કરતાં દબેસ્તાનનો કર્તા કોઈ વધુ સંપૂર્ણ યા વિગતવાર ઍહવાલ આપતો નથી. દબેસતાનનો ફકરો બદઍોનીની મુન્તખબ અલ તવારીખના આ બાબેના ફકરાનો લગભગ બોલેબોલ ઊતારો છે. બદઍોનીની મુન્તખબ અલ તવારીખ ઉપરથી અને દબેસ્તાન ઊપરથી આ બાબતના અસલ ફારસી ફકરાઓ હું સામાસામી આપુંછું, જે ઊપરથી ઍકી નજરે ઍકદમ નજરે પડશે કે કેરમાનથી અરદેશર અને બીજા આતશની સેતાયશ કરનારાઓ આવવાની બાબત સિવાય દબેસ્તાનનો ફકરો બોલેબોલ બદઍોનીની તવારીખ ઊપરથી લીધેલો છે.

બદઍોની.

વ આતશ પરસ્તાંન કે અઝ શોહરે નૌસારી અઝ વેલાયતે ગુજરાત આમદે બુદન્દ દીને જરથુસ્તરા હક નમુદન્દ વ તાઝી-મે આતશરા એબાદતે અઝીમ મોફતન્દ. વ બ જાનેબે ખુદ ક-શીદ અઝ એસ્ટેલાહ વ રાહ વ રવેશે કીઆનીઆંન વાકેફ સાખ્તન્દ તા ફરમુદન્દ કે આતશ રા બ એહતમામે શેખ અબુલ ફજલ બ રવેશે મુલુકે અજમ કે આતશ કદેહ ઇરાન હમીશે બર પાએબુદ દાયમ અલ અવકાત ચે દર શબ ચે દર રોઝ દર મેહેલ નેગાહ મી દાશ્તે બાશન્દ કે આયતી અસ્ત અઝ આયાતે ખુદા વ નુરીસ્ત અઝ અનવારે વયે.

દબેસ્તાનનો લખનાર.

વ હમ ચુનીન આતશપરસ્તાન કે અઝ કસ્બે મે નૌસારી કે અઝ વેલાયતે ગુજરાત અસ્ત આમદે બુદન્દ દીને જરથુસ્ત રા હક વ તાઝીમે આતશ રા એબાદતે અઝીમ મી ગોફતન્દ. હઝરત ઇશાનરા બ જાનેબે ખુદ ખાન્દ અઝ રાહ વ રવેશે કેઆંનીઆન વકુફ હાસેલ નમુદન્દ વ હમ અરદશીર નામ જરદુશ્તી દાનારા અઝ ઇરાન ફીરિસ્તાદ વ અઝ ઇરાંન આવુર-દન્દ વ આતશ રા બ એહતેમામે તમામ બ નવાબ એલામી શેખ અબુલ ફજલ સેપુરદન્દ વ મુકરર સાખ્તન્દ કે બર આઇને મોબેદાંન બ તરીકી કે આતશ કદેહ મુલુકે અજમ હમીશે બરપા બુદ દાયમ અલ અવકાત ચે દર શબ વ ચે દર રોઝ દર અનદરને શબ-સ્તાન નેગેહ દારન્દ કે આયતી અસ્ત અઝ આયાતે ખુદા વ નુરીસ્ત અઝ અન્વારે ઇઝદે બુલંદ.

ઉપલા સામા સામી મુકેલા ફકરાઓમાં જે શબ્દો દબેસ્તાનવાળાએ બદઍોનીમાંથી બેલીઆલ લીધા છે, તે કાળા હર્ફે આપ્યા છે. તે ઉપર નજર ફેંકતાં એકદમ દિસે છે કે બદઍોની ઉપરથી દબેસ્તાનમાં ઘણું ઉતારી લીધું છે. એ તો અસલી ફારસી લખનારાઓની વાત છે કે જેઓમાં એવી ઘણીક રીતો ચાલી જતી હતી. પણ જો હાલની રીતી જોઇએ, અને હાલના શબ્દોમાં બોલીએ, તો દબેસ્તાનવાળાએ બદઍોનીની મુન્ત-ખબ અલ તવારીખમાંથી ખુલ્લી ચોરી કીધી છે, એમ કહેવાય.

દબેસ્તાનનો આધાર બદઍોનીનાં પુસ્તક ઉપર છે, તે બાબે બીજા દાખલા.—હવે ફક્ત આજ બાબતમાં દબેસ્તાનવાળાએ બદઍોની ઉપરથી

ફકરાઓ બાબિબાલ માટે ભાગે લીધા છે, એમ નથી, પણ બીજી બાબતોમાં પણ લીધા છે. દાખલા તરીકે—

(ક) રાજા બીર્બલે બોરશીદની કરેલી સીફત. (સરખાવો હીજરી ૧૨૭૭ માં મુંબઇમાં પ્રગટ થયલો દબેસ્તાનનો ફારસી તેક્ષ્ટ, પાનું ૨૯૫ લીટી ૧૨, અને મુન્તખબ અલ તવારીખનો લીઝ અને અહમદઅલીનો તેક્ષ્ટ, વાલમ II પાનું ૨૯૦ લીટી ૧૪. શીઆ અને ત્રોયેરનો દબેસ્તાનનો અંગ્રેજી તરજુમો વાલમ III પા. ૯૩ અને રેહાતઝેકનો મુન્તખબ અલ તવારીખનો તરજુમો The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm. પાનું ૨૫.)

(ખ) આગલા લખનારાઓએ કદીમ પેગમ્બરોને પુરતો ઇનસાફ આપ્યો નથી, તે બાબત ઉપર અબુફ્જલની બદઓનીની સાથે તકરાર. (સરખાવો ફારસી દબેસ્તાનની ઉપલી આવૃત્તિ, પાનું ૨૯૯ લીટી ૧૪ અને લીઝ અને અહમદઅલીની બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખની આવૃત્તિ, વાલમ II, પાનું ૨૯૨, લીટી ૭. સરખાવો ઉપલા તરજુમાઓ, શીઆ અને ત્રોયેર III પાનું ૯૯, રેહાતઝેક પા. ૨૭).

એ મુજબ કેટલાક ફકરાઓ દબેસ્તાન વાળાએ બદઓનીની ઉપરથી, થોડાક શબ્દોના અંહી ત્યાં ફેરફાર સાથે, લીધા છે. આ બે લખનારાઓ વચ્ચે ફરક આ છે, કે જ્યારે બદઓનીની ચુસ્ત ઇસ્લામી હોવાથી કોઈ વેળા પોતાનું ઝનુન દેખાડે છે ત્યારે દબેસ્તાનનો લખનાર તેવા ઝનુનથી નિરાળો છે.

આ બાબતમાં બદઓનીની વધારે સત્તાદાર.—એ ઉપરથી ત્યારે દિસેછે કે દબેસ્તાનના લખનાર કરતાં બદઓનીની આ બાબતમાં વધારે સત્તાદાર અને સહી છે. દબેસ્તાનવાળાએ બદઓનીની ઊપરથી ઘણુંક લીધું છે. વધારે સત્તાદાર પુસ્તક કયું? બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખનું કે કર્તા તરીકે ધારવામાં આવતા મોહસન ફાનીની દબેસ્તાનનું ?

એ બાબે પ્રોફેસર ઉવીલસન કહેછે કે "અકબરની હાજરીમાં ચાલેલી ધર્મ સંબંધી તકરારનો એહવાલ દબેસ્તાન આપેછે, અને એવું ધારી શકાય, કે એક ફીલસુફના રૂપમાં તે પાદશાહનાં મતોને સ્વરૂપ આપેછે. પણ આ પુસ્તક પાદશાહે સ્થાપેલા પંથના ચોકસ કૃતવાઓ આપતું નથી, અને તે ડાહયા માણસના જે વિચારો જણાવેછે તે હા-કારના કરતાં ન-કાર રૂપી વર્ણનમાં વધારેછે, કે જે એક પંથના નવા પુસ્તકનાં મૂળ તત્વો કરતાં હૈયાતી ભોગવતી દીનોને ઉખેડાવી નાખનાર વધારેછે. પણ આવા અ-ચોકસપણા સામે

સંતોષકારક અરજ કરવાનું આપણુ પાસે એક સાધન છે, અને તે આપણને અકબરના રાજ્યની સેવટે લખાયલા એક પુસ્તકમાં મળેછે, કે જે પુસ્તક મોહમદના ધર્મ ઉપરથી શાહનશાહના વિચારો આસ્તે આસ્તે કેમ ફરતા ગયા તેનો, અને જે નવા કાનુનો અને રિવાજો દાખલ કરવાને તેણે મેહેનત કીધી હતી તેનો ઘણો વિગતવાર સાર આપેછે."[1]

પ્રોફેસર બ્લોખ્માન[2] પણ આવોજ વિચાર આપેછે. અકબરના ધર્મ સંબંધી વિચારો બાબે બદએનીની ઉપરથી ફકરા આપીતે કહેછે કે "બદએનીના ઉપલા ફકરાઓ એક **ખાસ અગત્ય** ધરાવેછે, કારણ કે તેઓ ઇસલામના ધર્મ બાબેના તેના પેહેલ વહેલા શકની શરૂઆતથી તે તેને એકદમ તજી દેવાના તબક્કા સુધીના અકબરના વિચારોનું શરૂ થવું અને વધારો દેખાડેછે, અને એક નવો ધર્મ, જેમાં હિંદુ ધર્મની મુખ્ય બાબતો અને પારસીઓની આતશની સેતાયશ ભેગાં મળેલાં છે, તે **ધર્મ**ની રફતે રફતે થયલી સ્થાપના દેખાડેછે. **આ કીમત જેમ આઈન (આઇને અકબરી) માં આવેલા જુદા ચીપશયલા વિચારોને તેમ દબેસ્તાનના વધારે લાંબા લખાણને લાગુ પડતી નથી.** પાછલા પુસ્તક (દબેસ્તાન) ના લખનારે બદએનીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી તેના જે **થોડાક ટીકાઓ નવા છે** તે એકઠા કરવાની જરૂર છે."

દબેસ્તાનમાં ધર્મ સંબંધી મિજલસોની તકરારનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તે બાબે એલ્ફીનસ્ટન[3] ધારેછે, કે તે કલ્પિત હોય એ સંભવિક છે.

અરદેશર બાબે ખરો ખુલ્લાસો.—હવે આપણે વિગતે તપાસીએ, કે દબેસ્તાનમાં બદએનીના લખાણ ઉપરાંત અરદેશર કેરમાની માટે જે વધારે હકીકત જણાવી છે, તેનો ખરો ખુલાસો શું છે.

અરદેશર નામનો એક ભણેલો ધર્મગુરૂ ઇરાનથી અકબરની દરબારમાં આવ્યો હતો, એ વાત તો ચોક્કસ છે. તે ફરહંગે જેહાંગીરી ઉપરથી ચોક્કસ માલૂમ પડે છે. પણ તેને માટે આ બે બાબતો પણ કાંઈ પણ શક વગર ચોક્કસ સાબિત થાય છે. તે આ કે—

(ક) તે એબાદતખાનામાં ચાલેલી ધર્મસંબંધી તકરારો, કે જે ઉપરથી

---

(૧) ડા. રૌસ્ટે (૧૮૬૨ માં) પ્રગટ કરેલાં પ્રોફેસર વીલસનનાં પુસ્તકો વોલમ II પાનાં ૩૭૯-૩૮૦,

(૨) બ્લોખ્માન આઈને અકબરી વાલમ I પા. ૨૦૯. અગત્યના શબ્દો ઉપર ધ્યાન ખેંચવાને મેં તે કાળા કર્યા છે.

(૩) એલ્ફીનસ્ટનની હિંદુસ્તાનની તવારીખ, પુસ્તક IX બાબ III, કોવેલની આવૃત્તિ પા. ૫૩૫.

અકબરે જરથોશ્તી સેતાયશના કેટલાક તરીકાઓ અખત્યાર કર્યા હતા, તેમાં ભાગ લેવા માટે આવ્યો નહીં હતો.

(૫) અને તે ૧૫૮૧-૮૨ જ્યારે અકબરે જરથોશ્તી સેતાયશની રાહ રીતીઓ અખત્યાર કીધી હતી, તે પછી લાંબે વખતે આવ્યો હતો.

(૬) અર્દેશરના આવવાનો ખરો સબબ. ફરહંગે જેહાંગીરી પુસ્તકના કામમાં મદદ કરવી.—હવે પહેલી બાબત, કે અર્દેશર ધર્મસંબંધી મિજલસોમાં ભાગ લેવાને નહીં, પણ બીજા સબબો માટે આવ્યો હતો, તેના ટેકામાં આપણને ખુદ અકબરના વખતનાજ લખનાર મીર જમાલુદ્દીનના લખાણની સત્તા મળે છે. આ ઘણી જાણીતા ફારસી શબ્દકોષ "ફરહંગે જેહાંગીરી"નો લખનાર હતો. આ શબ્દકોષ, અકબર, જેણે તેની મુરબ્બીગીરી કરી તેને ટેકો આપ્યો હતો, તેના વખતમાં શરૂ થયો હતો, અને તેના બેટા જેહાંગીર, જે ઉપરથી તેણે 'ફરહંગે જેહાંગીરી' નામ લીધું હતું, તેના વખતમાં તમામ થયો હતો. આ પુસ્તકનો લખનાર આ શબ્દકોષમાં અકબરના તેની સાથેના સંબંધની જે હકીકત આપે છે, તેનો તરજુમો હું નીચે આપું છું.

ફરહંગે જેહાંગીરીના દિબાચાના અગત્યના ભાગનો તરજુમો.—(1)
"જવાનીના બહારના વખતથી મારી તમામ મરજી અને ઇચ્છા કદીમ લોકોની કવિતા વાંચવા અને સમજવા ઉપર હતી, અને મિત્રો અને દોસ્તોની સંગતમાં મારો ઘણો વખત પુરાણા ઉસ્તાદોનાં લખાણો અને કવિતાના સંગ્રહો વાંચવામાં જતો, અને જ્યારે તેઓની કવિતાઓમાંની કેટલીકોમાં ફારસી, પેહેલવી અને દરી શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો વિગેરે આવતાં, ત્યારે નાચારીએ ફારસી શબ્દકોષો, કે જેને ફરહંગ કહેછે, તે મને જોવી પડતી, અને ઘણાક શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો પુરાણી કવિતાઓમાં એવાં મળતાં, કે જે કોઈ શબ્દકોષમાં નહીં મળતાં, અને જે મળતાં તેમાં ઘણું ઉળટાપણું અને ગુચવણ હતાં. દાનેશ અને એલમની દોરીના શરાફોએ લાગતો અને ઇસ્ટેલાહોનું મૂળ સમજવા માટે અને તે ખોળી કહાડવા માટે ઘણું લખ્યું હતું, પણ ફારસી અને અરબી શબ્દની વચ્ચે ફરક નહીં રાખ્યો હતો. તેથી મક-

(૧) હીજરી ૧૨૯૩ ની લખનોની લીથોગ્રાફ આવૃત્તિ, પાનું ૩ લીટી ૫ થી દિબાચો. એરવદ માનેકજી રૂસ્તમજી ઊનવાળાની ફરહંગે જેહાંગીરીની જુની હાથની લખેલી આવૃત્તિ પા. ૧ લીટી ૧૬. આ દિબાચાનો આજસુધી, જ્યાં સુધી હું જાણું છું ત્યાં સુધી, તરજુમો થયો નથી, માટે મારો તરજુમો હું આપુંછું.

સદ પાર પડી નહીં અને જરૂરી સવાલો વગર તપાસવે પડી રહ્યા. તેથી એલમનો આ ઉંડી શાખામાં એક કેતાબ તૈયાર કરવાની ઇચ્છા મારા કમીના મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ.

ગદ્ય અને કવિતાની ચોપડીઓમાં નહીં જણાયલા જે શબ્દો મારી નજરે આવ્યા, તે મેં કેટલાક ભાગોમાં એકઠા કીધા. ટુંકમાં આઃ કે નજદીક એક જમાનો, કે જે ૩૦ વર્ષનો થાય તે, (એટલે) મારો ઘણો વખત અને મારી ઉમ્મરનો ઘણો વખત ફારસી અને પહેલવી અને દરી શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહ વિગેરેની તેહેકીક કરવામાં મેં ગુજાર્યો.

" આ ૩૦ વર્ષ મેં ઘણી રંજ ખેંચી અને આ ફારસીથી મેં ઇરાનને જીવતું કીધું."(૧) સુભાષિતપણાનો હાથ મારાથી મજબુત થયો. પહેલવીનું દફતર મેં તમામ કર્યું. ઘણીક શોધ અને ખોળ પછી એટલા બધાતો શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો એકઠાં થયાં કે જેટલાં કોઈપણ શબ્દકોષ રચનારને હાથ લાગ્યાં હતાં નહીં. પણ તેની ગોઠવણ, (કેટલીક) મુશ્કેલીઓ, કે જે મળવાનું વર્ણન ઘણા ફાયદાનું નથી, તેને લીધે ઢીલના ચક્કરમાં પડી હતી, અને મારી પુછપરછની જીઆદતીને લીધે આ (શબ્દકોષ રચવાના) હુનરની મારી સરસાઈ એટલી હદે પહોંચી કે થોડાજ શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો એવાં રહી ગયાં, કે જે હું બંદાની તપાસમાં આતશી દલીલ હેઠળ નહીં આવ્યાં. તેથી ઘણાક ઇનસાફી વિચારના મિત્રો, આ એલમની બાબતમાં મને વિ- શ્વાસ લાયક (એટલે સત્તાધાર) સમજીને, દરેક મુશ્કેલી, કે જે તેઓને ગદ્યના અભ્યાસમાં અને શબ્દોના એલમમાં પડતી, તે મારી આગળ લાવતા.......ટુંકામાં, હું બંદાની આ એલમની બાબતની સરસાઈ પુરતી રીતે મશહુર થયાથી હીજરી ૧૦૦૦ ના ઝી-અલ-કદા (એટલે ઇસ્લામી ૧૧ મા મહિના) માં, જે વખતે કે જલાલુદદીન અકબર બાદશાહ ગાઝી, જે ઉમરાવોનો આફતાબ છે,.........તેનો વાવટો શ્રીનગર શહેર, કે જે કેશમી- રની રાજધાની છે, તેમાં ઉડવાનું માન પામ્યો (એટલે કે જ્યારે અકબર પાદશાહ શ્રીનગરમાં આવ્યો), તે વખતે મારા એક મિત્રએ ફારસી લો- ગતો અને ઇસ્ટેલાહોની તેહેકીક, જે કરવાનું હું બંદાના નસીબમાં હતું, તે બાબે સખુનો તેની બેહેશતના તરીકા વાળી મિજલસમાં કહ્યા. નામદાર

(૧) "બસી રન્જ બોર્દેમ દર ઇન સાલ સી
અજમ જીન્દે કર્દેમ બદીન પારસી"

આ લીટીઓ ફીરદોસીમાંથી મીર જમાલુદદીને લીધીછે. જુઓ મોહલનું શાહનામું વાલ્યમ I દિબાચો પાનું ૯૦ લીટી ૨૦. મેકનવાળું કલકત્તાનું શાહનામું વાલ્યમ I પાનું ૬૫ લીટી ૧૮.

પાદશાહના દરબારીઓમાંએ આ બાબત સાંભળતાને વાર, હું ફકીરના ખાસ મિત્રને પાદશાહની માનવંતી અને પવિત્ર હાજરીમાં બોલાવ્યો. પાદશાહે મોતીના દાણા ફેંકનાર અને ગોહરનો નેસાર કરનાર જબાનથી (એટલે નરમાશથી અને સુંદર રીતે) કહ્યું કે 'જયારથી આરબોને ઇરાનના મુલકોમાં સત્તાનો હાથ મળ્યો, ત્યારથી ફારસી જબાનમાં આરબી શબ્દો ભેળાયાથી, ઘણાક ફારસી અને દરી અને પહેલવી શબ્દો વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયા, બલકે તદન નાબુદ થયા. એ સબબને લીધે કદીમ વખતની ફારસી જબાનોમાં લખાયલાં પુસ્તકોના ખુલ્લાસા, અને કવિતાઓ, કે જે અસલી સાએરોએ સાએરીના જહવેરથી સીંગારી છે, તેના અર્થો છૂપા પડદા પાછળ અને ખાનગી બુર્ખા પાછળ, છૂપાયલા અને ભરાયલા રહ્યા છે. એ સબબે, અત્યાર આગમચ, આલિમોને પનાહ આપનારી આ દરબારના કેટલાકોને, મેં સર્વે ફારસી પુરાણા શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહોનું પુસ્તક રચવાને ફરમાન આપ્યું હતું. કોઈ પણ ધણી જેવું જોઈએ તેવી રીતે તે કામ બજાવી શક્યો નહીં. (તેટલા માટે) જરૂરનું છે, કે એલમની આ ઉમદા બાબતમાં તું સારી વીખ્યાતીનું અને બુલંદ નામનું પુસ્તક બનાવે, કે મારા સારા નસીબ સાથે હમેશાં જોડાવાના નતીજાને લીધે, જમાનાના સફા ઉપર રાત અને દહાડો તેની અસર કાયમ રહે (એટલે કે તે પુસ્તક મારા નામ સાથે જોડાયલું રહે અને હમેશાં ઉપયોગી નિવડે)".

આટલું લખવા પછી મીર જમાલુદદીન પોતાના દિબાચામાં વધુ કહેછે, કે તેને ૪૪ ફરહંગો, જંદ અને પાજંદ ચોપડીઓ, અને બીજાં ફારસી પુસ્તકો એકઠાં કીધાં હતાં, પણ તે સઘળું કામ તમામ કરે તેની આગમચ હીજરી ૧૦૧૪ (ઈ. સ. ૧૬૦૫) માં શાહ અકબર મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો જેહાંગીર ગાદી ઉપર આવ્યો, અને આ શબ્દકોષ સેવટે તેના રાજ્યમાં, હીજરી ૧૦૧૭ (ઈ. સ. ૧૬૦૮-૯) માં, એટલે અકબરના મરણ પછી ત્રણ વર્ષે તમામ થયો. તેથી કર્તાએ તે શબ્દકોષનું નામ ફરહંગે જેહાંગીરી આપ્યું. (૧)

ફરહંગે જેહાંગીરી પરથી અરદેશર બાબે મળતી હકીકત.—મીર જમાલુદદીનના આ લાંબા દિબાચા ઉપરથી આપણને કેટલીક હકીકતો મળે છે.

૧) પહેલું તો આપણે આ જાણીએ છીએ, કે શા સબબે શાહ અકબરે આ પુસ્તકની મુરબ્બીગીરી કરી તેને મદદ આપી.

---

(૧) એ બાબેના બેત માટે જુઓ ઉપર પાનું ૨૦.

અને ૨) બીજું આ, કે એ દિબાચામાં (ક) આપણને આ ફરહંગે જેહાંગીરીની શરૂઆતની, (ખ) અકબરે તેને માટે મદદ આપવાની, (ગ) અને તેના તમામ થવાની તારીખો મળે છે. તારીખો માટે આપણે પાછળથી વિચાર કરીશું.

૧ પહેલું. આ પુસ્તકને અકબરે મદદ આપી હતી, તેના સંબંધમાં આપણે આ જોઇએ છીએ, કે આ પુસ્તકનું ખાસપણું, કે જેને જેમ તેના કર્તાએ તેમ શાહ અકબરે પોતે ઘણું વજન આપ્યું હતું, તે આ છે, કે તેમાં ઘણા પુરાણા ફારસી શબ્દો આવ્યા છે, અને ખાસ કરી જંદ અને પાજંદ મૂળના શબ્દો આવ્યા છે. એ સબબ કાજે કર્તાએ ઘણાક જંદ અને પાજંદ પુસ્તકો એકઠાં કીધાં હતાં. હવે મીર જમાલુદ્દીનને ફરહંગના આ ખાસ કામમાં મદદ કરવા માટે શાહ અકબરે અરદેશર નામનો એક ભણેલો ઇરાની, જેનો દબેસ્તાન ઇશારો કરેછે, તેને કેરમાન ખાતેથી બોલાવ્યો હતો. બ્લોખમાન આ બાબે કહે છે કે "શબ્દ કોષના દિબાચા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેના રચનારની મહેનત ૩૦ વર્ષ સુધી જારી રહી હતી. હીજરી ૧૦૦૦ માં, એટલે તે શરૂ કરવા પછી ૧૩ વર્ષે, જ્યારે અકબર શ્રીનગર ખાતે હતો, ત્યારે મીર જમાલુદ્દીનને તેનો શબ્દકોષ તમામ કરવાનો હુકમ મળ્યો. અકબરે હસ્તલેખો ખરીદવા માટે મોટી રકમો આપી, એટલુંજ નહીં, પણ મીર જમાલુદ્દીનને તે રચવાના કામમાં મદદ કરવા માટે ઇરાનથી ભણેલા પુરૂષોને તેડયા. તવારીખનવેશ બદઓની કહે છે કે અકબરના 'મજલીસે ખાસ'માં ઘણાક શબ્દોની તેહકીક કરવામાં આવતી. અકબર પોતે શબ્દોના અભ્યાસનો શોખ, જે મુસલમાનો સરસ રીતે ધરાવે છે, તે દેખાડતો.........જંદ અને પાજંદ શબ્દો તે (શબ્દકોષ)નું ખાસ સ્વરૂપ હતું.[1]

અરદેશરને શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હતો, તે બાબે ફરહંગે જેહાંગીરીનો ફકરો.—હવે અરદેશરને ઇરાનથી એ શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હતો, તે આપણને ખુદ ફરહંગે જેહાંગીરી ઉપરથીજ માલુમ પડે છે. બલોખમાન એ ફકરો પોતાના ઉપલા લખાણમાં આપેછે. ફરહંગે જેહાંગીરીમાં બર્સમ શબ્દના ખુલ્લાસામાં તેનો લખનાર કહેછે કે—

"**બર્સમ**.—આ લોગતનો ખુલ્લાસો, એક મજુસ (માજી), કે જે પોતાની દીનમાં ઘણો કાબેલ હતો અને અરદેશર નામ ધરાવતો, અને જેને મજુસીઓ મોબેદ તરીકે જાણતા, અને જેને પાદશાહે **ખાસ કરી ફારસી**

(1) Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. XXXVII, Part I, No. I, p. 12-14. (1868).

શબ્દોની તેહેકીક કરવા માટે, તેને માટે પૈસા મોકલીને કેરમાનથી બોલાવ્યો હતો, તેનાથી તેહેકીક કીધીછે, " (૧)

બર્સમ શબ્દ સાધારણ ફારસી શબ્દ નહીં હોવાથી, અને કદીમ હોવાને લીધે ખાસ અર્થ ધરાવતો હોવાથી, કર્તા તે માટે પોતાની સત્તા જણાવે છે કે કોણને આધારે તેણે એ અર્થ આપ્યો છે.(૨) તે આઝર શબ્દના સંબંધમાં પણ પોતાની સત્તા નીચે મુજબ જણાવે છે.

" આ હરફોનો લખનાર હું બંદો, પારસીઓનો એક બુજોર્ગ માણસ, કે જે જરથોશતની દીનનો હતો, અને જેની પાસે જંદ અવસ્તાની જુજ કેતાબો હતી, તેને મળ્યો. ફારસીના શબ્દો તમામ એકઠા કરવાની મારી મરજી અને ઇચ્છા હતી, અને ફારસી માટે જંદ અવસ્તા કરતાં કોઈ વધારે એતિબર કેતાબ નથી, તેથી શબ્દોની તેહેકીક કરવા માટે હું તેની સાથે મિત્રાચારી રાખતો, અને ઘણાક શબ્દો જે આ ચોપડીની સેવટે (એટલે વધારા તરીકે) જંદ અને પાજંદ અને અવસ્તામાંથી આપ્યા છે, તે એ જરથોશતીએ આપેલી સમજણ ઉપરથી છે. જંદ વાંચતાં જ્યારે તે આ શબ્દ (આજર) ઉપર આવતો, ત્યારે તે આદર, નુકતા વગરના 'દાલ' ઉપર 'જમે' સાથે વાંચતો, અને કહેતો, કે જન્દ અવસ્તાની કેતાબમાં આ શબ્દ નુકતા સાથેના 'દાલ' થી નથી આવતો"(૩)

---

(૧) જુઓ ઉપલુંજ પુસ્તક પાનું ૧૪. એ બાબેના અસલ ફારસી ફકરા બાબે જુઓ ઊપર પા. ૨૧.

(૨) આ બર્સમ શબ્દ ઘણો પુરાણો હોવાથી, અને ફારસીમાં સાધારણ ઉપયોગમાં નહીં આવવાથી, ફરહંગે જેહાંગીરીની પાછલી લીથોગ્રાફ થયલી આવૃત્તિઓ તે આપતી નથી. બ્લોખ્માન પાસેની હાથની નકલમાં તે આપ્યો છે જે ઉપરથી તેણે ઊપર પ્રમાણે ઊતાર્યો છે. એ૦ માનેકજી રૂસતમજી ઉનવાળાની જુની હાથની લખેલી નકલમાં તે આપ્યો છે. ફરહંગે જેહાંગીરીનો કર્તા ફીરદોસીના શાહ નામાની કેટલીક લીટીઓ પણ દાખલા તરીકે આપેછે કે જેમાં 'બર્સમ' શબ્દ તેણે વાપર્યો છે. એ લીટીઓ માટે જુઓ પા. ૨૨ નોટ ૧. એ લીટીઓમાં પેહેલી બેત બેહરામગોરના રાજ્યની છે (મોહલનું શાહ નામું વાલમ VI. પા. ૬૪, બેતની કલી ૭૦૫. મેકનની કલકત્તાની આવૃત્તિ III. પાનું ૧૫૭૯). બીજી બેત ખુશરૂ પરવેજના રાજ્યની છે. (મોહલ VII. પા. ૧૮૬ કલી ૨૨૦૫. કલકત્તાની મેકનની આવૃત્તિ IV. પાનું ૧૯૪૯)

(૩) અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૨૨, જેમાં તે એ. માનેકજી રૂ. ઊનવાળાની હાથની લખેલી નકલમાંથી આપ્યો છે. બ્લોખ્માને પણ એ ફકરો ઉતાર્યો છે. (જુઓ, બેંગોલ એશિઆટીક સોસાએટીનું જર્નલ વા. XXXVII. ભાગ ૧ ના. ૧ (૧૮૬૮) પા. ૧૪)

આ બે ફકરાઓમાંથી પહેલો ફકરો ખુલ્લો છે. તે ખુલ્લુ કહેછે કે અર્દેશરને **"ખાસ કરી ([illegible]) ફારસી શબ્દોની તેહેકીક કરવા માટે,** તેને માટે પૈસા મોકલીને કેરમાનથી બોલાવ્યો હતો".

ભરૂચના દસ્તુર અસ્પંદીઆર કામદીન, જેવણ ઈ. સ. ૧૭૫૧ થી ૧૮૨૬ સુધીમાં થઈ ગયા છે, તેવણ પોતાની "કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર' (પા. ૫૦-૫૧) નામની ઈસ્વી ૧૮૨૬ માં પ્રગટ કરેલી ચોપડીમાં આ બાબતનો ઈસારો કરે છે, કે અરદેશરને ફરહંગે જેહાંગીરીને માટે તેડવામાં આવ્યો હતો.

૨. અરદેશરનો હિંદુસ્તાન આવવાનો સને.—પણ કદાચ કોઈ તકરાર કરે કે અરદેશરને ખાસ કરીને ફરહંગે જેહાંગીરી નામના શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હોય, પણ તે છતાં તેણે શાહ અકબરને પારસી ધર્મ તરફ ઢળતો કરવાના કામમાં ભાગ લીધો હોય. તે દલીલનું ખંડણ કરવા માટે અરદેશરનો હિંદુસ્તાન આવવાનો વખત આપણે મુકરર કરવો જોઈએ.

ફારસી રેવાયતોમાં, ભરૂચના દસ્તુર કામદીન પદમ ઉપર, આ અરદેશરે આતરા કેદેહોની બાબત ઉપર લખેલું એક કાગળ મળેછે. તે કાગળની સેવટે ફારસીમાંજ તે કાગળની તારીખ આપેછે. ત્યાં લખેછે કે "રોજ દીન માહ ફ્રરવર્દીન કદીમ યજદજર્દ શાહનશાહનો સને ૯૬૭ ને દિને લખ્યું છે"[1] એ કાગળ માટે ફારસી રેવાયતમાં લખેછે કે "જે વખતે દસ્તુર અરદેશાર નોશેરવાન કેરમાની ઈરાન જમીનથી હિંદુસ્તાનના મુલકમાં શાહ અકબર આગળ આવ્યા હતા, તે વખતે આ કાગળ દસ્તુર કામદીન પદમ ઉપર લખ્યું હતું."

એ કાગળ ઉપરથી દિસેછે કે અરદેશરે ઈરાન પાછા જતી વખતે કામદીન દસ્તુર ઉપર એ કાગળ મુલતાનથી લખ્યું હતું. તેવણ લખેછે કે "જ્યારે હું મુલતાન આવી પહોંચ્યો ત્યારે બેહેદીન કાઉસ માહીઆરને મેં જોયો......અગર જો હું બંદાએ બેહેદીન કાઉસ માહીઆરને લાહોરમાં જોયો હતે તો અલબતે તમારી ખીદમતમાં આવતે."[2]

---

(૧) એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની છપાતી રેવાયત વોલમ II પાનું ૪૫૮ લીટી ૭. ખાનબાહાદુર બમનજી બેરામજી પટેલ (પારસી પ્રકાશ વાલમ I પા. ૧૦) રોજ દીન (૨૪) ને બદલે દેપદીન (રોજ ૨૩) આપેછે. આગલા અક્ષરો 'દેપ' કોઈ નકલમાં ભુલથી રહી ગયા હોય. એ કદીમ (કદમી) રોજ છે, ત્યારે શાહનશાહી રોજ, રોજ ૨૯ મા. ૧૨ સને ૯૬૬ (ઈ. ૧૫૯૭) થાય.

(૨) આ અને આગલા બે ફકરાના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પાનું ૨૪-૨૫.

એ ફકરાઓ ઉપરથી ત્યારે દિસે છે કે અરદેશાર હિંદુસ્તાનથી યજદ-જર્દી ૯૬૭ (ઈસ્વી ૧૫૯૭-૯૮) માં પાછો ફર્યો.

એ અરદેશારની હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરવાની તારીખ થઈ. હવે આપણે જોઈએ કે તેની આવવાની તારીખ આપણે મુકરર કરી શકીએ છીએ કે. ફરહંગે જેહાંગીરીમાંથી ઉતારેલો ઊપલો લાંબો ફકરો આપણને તે તારીખ મુકરર કરવાને શક્તિવાન કરે છે.

તેના દિબાચાના આ ફકરા ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મીર જમાલુદ્દીને ફરહંગે જેહાંગીરી પાછળ ૩૦ વર્ષ રોકયાં હતાં, અને પોતાની શ્રીનગર ખાતેની મુલાકાત વેળાએ, હીજરી ૧૦૦૦ (ઈ. સ. ૧૫૯૨) ના વર્ષમાં, શાહ અકબરે એ ચોપડીની મુરબ્બીગીરી કરી તેને મદદ આપી હતી. હવે આપણે ઉપર જોયું કે અરદેશારને ખાસ કરી એ શબ્દકોષ માટે અકબરે તેડાવ્યો હતો. હવે જ્યારે અકબરે ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં એ ફરહંગે જેહાંગીરીને મદદ આપવા કહ્યું હતું, ત્યારે ખુલ્લુ દિસે છે કે અરદેશાર એ કામ માટે ઈ. સ. ૧૫૯૨ **પછી** આવ્યો હતો. એટલે ત્યારે અકબરના ઈબાદત ખાનાની તકરારો (ઈ. સ. ૧૫૭૯), જેથી અકબર ઉપર પારસી ધર્મ બાબે અસર થઈ, તે તકરારો **પછી ૧૩ વર્ષે**, અને અકબરે (ઈ. સ. ૧૫૮૧ માં) પારસીઓની સેતાયશની જાહેર રીતીઓ અખત્યાર કીધી, તેની **પછી ૧૧ વર્ષે**, અને ઈસ્વી ૧૫૯૧ માં દસ્તુર મહેરજી રાણાનું મરણ નિપજ્યું, તે **પછી એક વર્ષે** દસ્તુર અરદેશાર કેરમાની ઈરાનથી આવ્યો હતો.

આ તપાસ ઉપરથી આપણે જોયું કે ફરહંગે જેહાંગીરી ઉપરથી ખુલ્લુ સાબિત થાય છે કે ૧) પહેલું તો અરદેશાર ઈરાનથી આવ્યો, તે **શબ્દ-કોષ માટે આવ્યો હતો**, અને ૨) **બીજું** આ કે અરદેશાર ઈ. સ. **૧૫૯૨ ની પછી**, અકબરે પારસીઓની સેતાયશોની જાહેર રીતીઓ અખત્યાર કીધી ત્યાર પછી આવ્યો હતો. ત્યારે એ ખુલ્લું દેખાડે છે, કે અકબરને જરથોશ્તી દીન સમજાવનારા નોસારીના પારસીઓ હતા, અને નહીં કે ઈરાનનો અરદેશાર અને તેની સાથેવાળાઓ.

અરદેશાર આવ્યો ત્યારે તો અકબર ઉપર જરથોશ્તી શાહ રીતી-ઓની અસર થઈ ચુકેલી.—બ્લોખમાન [1] કહે છે તેમ, ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં

---

(૧) બ્લોખમાનની આઈને અકબરી, વાલ્યુમ I દિબાચો પા. XV.

તો ઇબાદત ખાનાની[1] ધર્મ સંબંધી "તકરારો તમામ થઈ હતી, અને ફૈઈઝી અને અબુ ફજલે શાહનશાહની જાયકની મિત્રાચારી મેળવી હતી." કોઈ કહેશે કે ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં ધર્મ સંબંધી તકરારો તમામ થઈ ન હતી, કારણ કે એ વર્ષ પછી પણ ખ્રિસ્તિ મીશનરીઓ અકબરની દરબારમાં આવતા જતા રહ્યા હતા.[2] પણ યાદ રાખવું કે એ મીશનરીઓને એબાદતખાનામાં ચાલેલી ધર્મ સંબંધી શરૂઆતની તકરારો સાથે થોડો સંબંધ હતો. ગમે તેમ હોય, પણ જ્યાં સુધી પારસીઓ અને તેઓએ શાહ અકબર ઉપર કરેલી અસરને લાગતું વલગતું છે ત્યાં સુધી તો એ તકરારો બંધ થયલી હતી. બદઔાનીએ જણાવેલી નીચલી બાબતોને આધારે એ સાબિત થાય છે.

૧. હીજરી ૯૮૮ (ઈ. સ. ૧૫૮૦—૮૧) થી પાદશાહ ખોરશીદ અને આતરાની સેતાયશ ખુલ્લી રીતે અખ્તયાર કરી ચુકયો હતો.

૨. હીજરી ૯૯૦ (ઈ. સ. ૧૫૮૨) માં તે જરથોશતીઓનાં ૧૪ જશનો અખ્તયાર કરી ચુકયો હતો.

૩. હીજરી ૯૯૦ (ઈ. સ. ૧૫૮૨) માં (આઈને અકબરી મુજબ હીજરી ૯૯૨ ઈ. સ. ૧૫૮૪ માં) તે પારસીઓના રોજ માહો અખ્તયાર કરી ચુકયો હતો.

૪. ઈબાદતખાનામાં ચાલેલી તકરારોના પરિણામ તરીકે, હીજરી ૯૮૭ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) માં, ઓલમાઓ એક લેખ, જેને બ્લોખમાન "ઇસલામના ધર્મની તવારીખમાં અસાધારણ (unique in the History of Islam) ગણે છે, તે ઉપર સહી કરી ચુકયા હતા. તે મુજબ અકબર અસલી વિચારના ઇસ્લામી ધર્મથી છુટો પડી ચુકયો હતો.

૫. એ દસ્તાવેજ ઉપર સહી થતાં, ૯૮૭ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) માં, અકબરે દીલ્લી શેહેર અજમેર માટે છોડયું હતું.

અરદેશર આવ્યો ત્યારે પારસીઓના ધર્મની અસર બાબેની તકરાર ખલાસ.—ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ, જોકે અવાર નવાર ઇ. સ. ૧૫૯૫ સુધી

---

(૧) અકબરના ઈબાદતખાનાને "તબકાતે અકબરી" માં "નશીમને કદસ કાશાને એ આતશ" એટલે "પવિત્ર બેઠક, આતશની જગ્યા" કહેછે (જુઓ મુનશી નવલ કીશોરની લખનોની સને ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ પા. ૩૨૮ લીટી ૪).

(૨) ખ્રિસ્તિ મીશનરીઓની ત્રણ ટુકડીઓ એક પછી એક આવી હતી. તેઓની આવવા અને જવાની તારીખ બાબે જૂદા જૂદા લખનારાઓ—માનુચીની સત્તા ઉપરથી લખનાર ફાધર કાતુ, દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી લખનાર કાંઠ દનોયે અને મરે—વચ્ચે હેરફેર છે.

આવતા ગયા, તોપણ તેઓને એબાદતખાનાની પહેલી ધર્મની તકરારો સાથે કાંઈ સંબંધ ન હતો. ઇબાદતખાનાની તકરારમાં તો ફક્ત પહેલાં મીરાંના પાદરીઓએ ભાગ લીધો હતો. ખ્રિસ્તિઓના ત્રણ મીશનો યા ટુકડીઓ એક પછી એક આવ્યાં હતાં.[1] પણ તેઓને તો, જ્યાં સુધી શાહ સાથે લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી, નામુરાદ થઈ અકબરની દરબાર છોડવી પડી હતી. જ્યારે બ્લોખમાન કહે છે તેમ ઇબાદતખાનાની તકરારો તો ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં તમામ થઈ હતી, અને પાછલાં ખ્રિસ્તિ મીશનોએ તેવી તકરારોમાં કાંઈ ભાગ લીધો ન હતો, ત્યારે અરદેશર, જે આપણે આગળ જોયું તેમ કાંઈ નહીં તો ઓછામાં ઓછો ૧૫૯૨ માં યા તે પછી આવ્યો હતો, તે તો ઇબાદતખાનાની તકરારો પછી આવ્યો હતો. તે તો અકબરે પારસીઓની સેતાયશની નજરે પડતી રૂઢીઓ અખત્યાર કીધી તે પછી ઘણા લાંબે વખતે આવ્યો હતો.

---

(૧) ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની જે ત્રણ ટુકડીઓ શાહ અકબરની દરબારમાં એક પછી એક આવી હતી, તેઓના આવજાવની તારીખોમાં જુદા જુદા લખનારાઓ પ્રમાણે હેરફેર છે. જુદા જુદા લખનારાઓ—ખ્રિસ્તિ લખનારાઓ અને ખુદ અકબરના વખતના તેના તવારીખનવેશો—મુજબ હું તે તારીખો નીચે આપુંછું.

	માનુશીની સત્તા ઉપરથી પાદરી કાત્રુનું લખાણ.	દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી કોંટ દ નોયેરનું લખાણ.	મરેનું લખાણ.
પહેલી ટુકડી.	દરબારમાં આવવાનો વખત આસરે ઈ. સ. ૧૫૭૬ યા ૧૫૭૭ (ચોકસ તારીખ આપતો નથી, પણ ઈસારાઓથી તે ગણી શકાય.)	આવવાનો વખત ઈ. સ. ૧૫૮૦.	આવવાનો વખત ૧૫૭૦.
	દરબાર છોડી જવાનો વખત ઈ. સ. ૧૫૭૯ યા ૧૫૮૦ (પાદરી રચુદોલ્ફ એકુએવીવા ૧૫૮૨ યા ૧૫૮૩ માં છોડી ગયો).	" દરબાર છોડી જવાનો વખત સંભવિત ૧૫૮૨." (પાદરી રચુદોલ્ફ અકુએવીવા ૧૫૮૫માં છોડી ગયો.)	છોડી જવાનો વખત ૧૫૮૩.
બીજી ટુકડી.	આવવાનો વખત ૧૫૮૯ (આ વખતે ગોઆ છોડ્યું.)	આવવાનો વખત ૧૫૯૧.	આવવાનો વખત ૧૫૯૧.
	છોડી જવાનો વખત આપ્યો નથી. પણ આ ટુકડી લાંબો વખત રહેલી દિસતી નથી.	જવાનો વખત આપ્યો નથી, પણ તેઓ થોડોજ વખત રહેલા દિસેછે.	જવાનો વખત આપ્યો નથી, પણ તેઓ થોડોજ વખતરહેલા દિસેછે.

પાદરીઓની પેહેલી ટુકડી માટે પાદરી કાર્તુ કહેછે કે " ફક્ત જીગ્નાસાને ખાતર અકબરે એક મોસમ સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં કામને વજન આપેલુ દિસતું હતું " (૧). કોંટ દ નોયે એને મળતુંજ કાંઈ કહેછે. તે કહે છે કે " પણ તેઓના શાહાસની ખરી મતલબ, કે જે અકબરને વટળાવવાની હતી, તે નહીં પાર પડવાથી પાદરીઓ ગોવે પાછા ફર્યા(૨). મરે પણ એમજ કહેછે કે " પણ દરબારીઓમાં એકે એમ જાહેર પડવા દીધું કે..............તેની (એટલે અકબરની) મુખ્ય મતલબ જીગ્નાસા અને મજા તૃપ્ત કરવાની હતી"(૩)

	માનુશીની સત્તા ઉપરથી પાદરી કાગ્નનું લખાણ.	દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી કોંટ દ નોએરનું લખાણ.	મરેનું લખાણ.
ત્રીજી ટુકડી	આવવાનો સને આપ્યો નથી, પણ તે ઈ. સ. ૧૫૯૭ ની આગમચ હોવો જોઇએ, કારણ કે એક મોટી આગ ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં લાગી હતી તે લાગવા વખતે આ ટુકડી આવેલી હતી.	આવવાનો વખત ૧૫૯૫.	આવવાનો વખત ૧૫૯૫.
	જવાનો વખત. શાહ અકબરના મરણ સુધી તેઓ રહ્યા.	જવાનો વખત આપ્યો નથી.	જવાનો વખત આપ્યો નથી, પણ જણાવેછે કે જયારે અકબર દક્નમાં લડાઈ કરવા ગયો ત્યારે તેઓ ગયા. આ લડાઈ ૧૫૯૬ માં હતી (એલીઅટની તવારીખ વા. VI પા. ૯૨)

અબુલફજલ પ્રમાણે પાદરી રયુદોલ્ફ (પાદરી રદોફ) વાળાં પેહેલાં ખ્રિસ્તિ મંડળે ૯૮૬ હીજરી (૧૫૭૮-૭૯ ઈ. સ.) માં ઈબાદતખાનામાં ચાલેલી તકરાર માં ભાગ લીધો હતો. (અકબરનામું, કલકત્તાની એશિઆટીક સોસાએટીની આવૃત્તિ વા. III પા. ૨૫૪ લીટી ૨૦. એલીઅટની તવારીખ VI પા. ૬૦)

બદઓની હીજરી ૯૮૬ (ઇ. સ. ૧૫૭૮-૭૯) ના વર્ષના બનાવોમાં જણાવે છે; કે અકબરે "શાહજાદા મોરાદને ખ્રિસ્તી ધર્મના થોડાક પાઠો લેવાને" ફરમાવ્યું હતું (બદઓની, આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૬૦ લીટી ૬. લાઉનો તરજુમો વા. II પા. ૨૬૭. બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા. ૧૮૨. રેહાતજેક પા. ૨૫). હવે પેહેલી ટુકડીવાળા પાદરી મોનસેરાટે શાહજાદા મોરાદને એ ખ્રિસ્તિ પાઠો આપ્યા હતા. (કલકત્તા રીવ્યુ, જાનેવારી ૧૮૮૬ વા. LXXXII No. CLXIIIપાના ૨ અને ૪). ત્યારે બદઓની મુજબ પણ પેહેલી ટુકડીનો સને હીજરી ૯૮૬ (ઈ. સ. ૧૫૭૮-૭૯) હતો.

(૧) મોગલવંશની તવારીખ પા. ૧૧૩. (૨) શાહનશાહ અકબર વા. I. પા. ૩૩૦. (૩) મરેના પુસ્તકો વા. II પા. ૯૦.

પાદરીઓની બીજી ટુકડીના સંબંધમાં તો, તેઓ શાહની દરબારમાં આવ્યા તેની ઘણું આગમચ, ઓબાદતખાનાની તકરારો તમામ થઈ હતી. પાદરી કાર્ટુ મુજબ તેઓને દરબારીઓ સાથે કોઈ "ભણેલી યા શીલસુરી ભરી તકરારો" ચલાવતા આપણે જોતા નથી. તેઓ અકબરને ખ્રિસ્તિ થવાની આશા રાખતા હતા. "તે પાદરીઓની વારે ઘડીએ મુલાકત લેતો અને આપણાં પવિત્ર ભેદ ભરમો સામે ઘણાક નજીવા વાંધા લેતો અને ભેદ ભરમોનો જે ખુલ્લાસો મળતો તેથી સંતોષ પામતો દેખાતો." બીજું કંઇ બન્યું નહીં. તેઓને હુકમો મળેલા હતા કે "જ્યારે પણ તેઓની ખાતરી થાય કે જે કામ માટે તેઓ આવ્યા હતા તે નિષ્ફળ નિવડ્યું છે," ત્યારે તેઓએ શાહની દરબાર છોડી પાછું ફરવું. તેઓની નેમ નિષ્ફળ નિવડી અને તેઓ ગોઆખાતે પાછા ફર્યા.(૧)

કોંટ દ નોયે મુજબ પણ પાદરીઓની બીજી ટુકડી કાંઇપણ પરિણામ નિપજાવવા વિના પાછી ફરી. તે કહેછે કે "તેઓએ કોઈપણ ધર્મ સંબંધી પરિણામ નિપજાવવા વગર (અકબરનો) શાહનશાહી મુલક છોડ્યો"(૨)

મરેના લખાણ ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ કે "તેઓ આગળી ટુકડીની માફકનીજ હાલતમાંથી પસાર થયા. જ્યાં સુધી તેઓ તેની (અકબરની) દરબારનો દબદબો વધારવાને ખુશી હતા અને તેને ધર્મ સંબંધી બાકી રહેલી જુની ચીજો અને પુતળીઓ દેખાડી તેને રાજી કરવાને ખુશી હતા, ત્યાં સુધી તે તેઓને પોતાની પાસે રાખવાને ખુશી હતો........ તેઓને માલુમ પડ્યું કે તેઓની મરજીને શરણ થવાની તેની ગંભીર મતલબ હમેશ માફક ઘણી થોડી હતી."(૩)

ત્રીજી ટુકડીની બાબત ઉપર આવતાં આપણે એવોજ મામલો જોઈએ છીએ. પાદરી કાત્રુના લખાણ ઉપરથી આપણે તેઓને તકરારોમાં કાંઇ પણ ભાગ લેતા જોતા નથી. તેઓએ કેટલાક લોકોને વટળાવ્યા. અકબર કોઇ વખતે તેઓ તરફ અને તેઓના ધર્મ તરફ સારી વળાણ દેખાડતો. પણ તે છતાં કાત્રુ કહેછે કે "તેના આગળા વેહેમોની કાંઈ નિશાણીઓ અવાર નવાર તેનાથી જાહેર પડતી........ખોદાએ આ શાહની મગરૂરી અને અધર્મીપણા માટે અજબ રીતે સજા કીધી.(૪)

---

(૧) પાદરી કાર્ટુની મોગલ વંશની તવારીખ પા. ૧૨૬—૨૭.
(૨) શાહનશાહ અકબર વા. I પા. ૩૩૦.
(૩) મરેની એશિઆની સોધો અને મુસાફરીઓ વા૦ II પા. ૯૨—૯૩.
(૪) પાદરી કાત્રુની મોગલ વંશની તવારીખ પા. ૧૨૮.

ત્રીજી ટુકડીની બાબત માટે કાંટ દ નોએર ઉપરથી દિસેછે કે તેની મતલબ ધર્મ સંબંધી કરતાં રાજદ્વારી વધારે હતી. તે કહેછે કે "આ (પાદરીઓના) પંથે બીજાઓની દરબારની માફક બુલંદ દરજ્જાના મોગલની દરબારમાં રાજદરબારી કરતા કાવરતાઓ રાખવાનું ફાયદા ભર્યું ધાર્યું."(૧)

મરેના લખાણ ઉપરથી પણ આપણે એવોજ મામલો જોઈએ છીએ. "પાદશાહની છાતીમાં મુર્ત્તિ પુંજાએ મજબુત ઘર ઘાલ્યું હતું કે જે ઉપર તેઓ કાંઈ અસર કરી શક્યા નહીં."

આ મુજબ ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે બ્લોખમાન કહેછે તેમ ઈબાદતખાનાની તકરારો ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં તમામ થઈ હતી અને પાછલાં ખ્રિસ્તિ મીશનોએ તેમાં ભાગ લીધો ન હતો.

પણ એક બારગી તકરારને ખાતર કબૂલ રાખ્યે, કે ખ્રિસ્તિ ટુકડીઓ તરફની તકરારો ઈ. સ. ૧૫૭૯ પછી પણ ચાલુ રહી. પણ તેથી આપણી બાબતના **મુખ્ય મુદ્દા** ઉપર મુદલ અસર થતી નથી. તે મુદ્દો આ કે ઈ. સ. ૧૫૮૨ આગમચતો અકબર પારસીઓની બંદગીના રૂપો અને પારસી રોજમાહ અને પારસી જશનો જાહેર રીતે અખત્યાર કરી ચુક્યો હતો, અને અરદેશાર તો તે પછી લાંબે વખતે છેક ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં આવ્યો.

III **ત્રીજું અગત્યનું પુસ્તક અબુફ્જલનું અકબરનામું.**— ઈ. સ. ૧૫૭૮–૭૯ ના શાલની ઈબાદત ખાનાની તકરારોમાં અને શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મનાં મુળ તત્વો સમજાવવામાં ભાગ લેનારા હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓ હતા કે ઈરાનના જરથોશ્તીઓ હતા, તે બાબે, જો કે આડકતરી રીતે તો પણ અમુક રીતે ઈસારો કરનારૂં ત્રીજું પુસ્તક અબુફ્જલનું અકબરનામું છે. અરદેશાર ઈરાનથી ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં યા ત્યાર પછી આવ્યો. તેની આગમચ શાહ અકબરની ધર્મસંબંધી તકરારોની મિજલસમાં જરથોશ્તીઓ હાજર હતા, તે અબુ ફ્જલના આ પુસ્તક ઉપરથી પણ માલૂમ પડે છે. તે કહેછે(૨) કે "ઇલાહી મેહેર (મહીના) નાં ૨૦ મા રોજે એબાદતખાનામાં.........સુની, સીહા, બ્રાહ્મણ,... ખ્રિસ્તિ, યાહુદી, સાબી જરદોશ્તીઓ.........એ શાંતીની ખુશી દેખાડી (એટલે ભેગા મળ્યા). અબુ ફ્જલ આ મિજલસ માટે શાહના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષ-

---

(૧) કાંટ દ નોએની "શાહનશાહ અકબર" નામની ચોપડી I પા. ૩૩૧.

(૨) આ બાબેના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પાનું ૩૦. અકબરનામાની અબદુલ રહીમની કલકત્તાની આવૃત્તિ વા. III પા. ૨૫૨–૫૩. એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ (ડાઉસન) વા. VI પા. ૫૯.

(હીજરી ૯૮૬ ઈ. સ. ૧૫૭૮) ના બનાવોમાં બોલેછે. એ વખત પણ ત્યારે બદએઓનીના પુસ્તકમાં અને દબેસ્તાનમાં અને તારીખે મમાલીકે હિંદ, જે માટે આપણ હવે પછી બોલશું, તેમાં જણાવેલા વખતને નજદીક મળતો વખત છે. એ વખત નૌસારીના પારસીઓની અકબરની દરબારની મુલાકાતનો વખત છે. અરદેશર તો, આગળ નક્કી કર્યું તેમ, ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં યા ત્યાર પછી આવ્યો. ત્યારે અબુફજલ પોતાના અકબરનામામાં ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં દાનાવોની મિજલસમાં જે જરથોશતીઓને હાજર થયલા જણાવેછે તે કોણ જરથોશતીઓ હતા? અલબતે તે હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ હતા, કે જેઓ બદએઓની અને દબેસ્તાનના લખનાર પ્રમાણે નોસારી કરવાથી ગયા હતા.

અલબતે અરદેશર એક કામેલ દસ્તુર.—ફરહંગે જેહાંગીરીનો કર્તા કહે છે તેમ અલબતે અરદેશર એક કામેલ દસ્તુર હતો. તેથી અકબર જેવો પાદશાહ, જેને જૂદાજૂદા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણી જીજ્ઞાસા હતી, તે તેના હિંદુસ્તાન આવવાની તકનો લાભ લઈ, ઈરાનમાં જરથોશતી ધર્મ, જેવી રીતથી પાળવામાં આવતો હતો, તેવી રીત માટે પુછપરછ કરે એ કુદરતી છે. દબેસ્તાન, જેનું આ બાબેનું લખાણ બોલે બોલ બદએઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખમાંથી લીધેલું છે, તે અરદેશરના આવવાની અને શાહે તેને જરથોસ્તી ધર્મ સંબંધી બાબતો પુછવાની જે વધુ નવી હકીકતો જણાવે છે, તે આ બાબતની છે. કોટ ઇ નોએ (I પા. ૩૪૦) પણ દબેસ્તાનને આધારે જે કહે છે કે, " અકબરે એક પારસી ધર્મગુરૂ અર્દજેર (અર્દેશર) ને મોટે ખરચે ઈરાનથી બોલાવ્યો, કે જેણે શાહનશાહને તેના ધર્મની પુરાણી ક્રિયાઓથી વાકેફ કીધો", તે પણ આજ બાબતનો ઈસારો છે. અરદેશર તો ફરહંગે જેહાંગીરી લખવામાં મીર જમાલુદદીનને મદદ કરવા માટે આવ્યો હતો. તેના આવવા આગમચ તો શાહે કેટલીક પારસી રાહ રીતીઓ અને પારસી રોજ માહ અને જશનો અખત્યાર કીધાં હતાં. તો પણ શાહે તેના હિંદુસ્તાન આવવાનો લાભ લઈ તેના ઈરાનના જરથોશતીઓની રાહ રસમો માટે કેટલીક વધુ પુછપરછ કીધી.[1] પણ એક લેશ

(૧) આવી રીતની હકીકત હાલમાં પણ બને. હિંદુસ્તાનના પારસીઓની કેટલીક ક્રિયાઓ હજુ પણ ઇરાનના તેઓના હમદીન ભાઈ બંધોથી જુદી છે. દાખલા તરીકે, જોકે મેં પોતે મુંબઈમાં ઘણાક પારસીઓની લગન ક્રિયામાં જાતે ભાગ લીધો છે, તો પણ થોડુંક થયુંજ ડીસેમ્બર ૧૯૦૧ માંજ મને એક ઈરાની જરથોસ્તી ભાઈના લગનની ક્રિયા જોવાની તક મળી અને મેં જોયું કે ઈરાનના જરથોશતીઓની અને અત્રેના જરથોસ્તીઓની લગન ક્રિયામાં ઘણો ફેર છે.

બાર પણ એવી દલીલ આપણુને મળતી નથી કે શાહ અકબરે જરથોશ્તી રોજ માહ, જરથોશ્તી જશનો, અને જરથોશ્તની સેતાયશની શાહ રીતીઓ અખત્યાર કીધી, તેમાં અરદેશરનો કંઈ પણ હાથ હતો. આપણે અમુક રીતે તવારીખોનાં પુસ્તકોમાંથી તારીખોને આધારે જોયું કે અરદેશર તો શાહ અકબરે એ સઘળું અખત્યાર કર્યું તેની ઘણું પછી આવ્યો.

તારીખનો સવાલ બાજું મેલતાં પણ દબેસ્તાનમાં નોસારીના પારસીઓ વિરૂદ્ધ એક હરફ નથી.—મુખ્ય જે સવાલ છે, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન સમજાવવામાં નોસારીના જરથોસ્તીઓનો મુખ્ય હાથ હતો કે નહીં, તે સવાલના સંબંધમાં, આપણે ઉપર જોયું તેમ, તારીખની દલીલ મુખ્ય છે. પણ તારીખનો સવાલ એક બારગી બાજુએ રાખતાં પણ, દબેસ્તાનમાં એક હર્ફ પણ એવો નથી, કે જે નોસારીના પારસીઓની સેવાની કિંમત ઓછી કરે. દબેસ્તાનમાં કેથે એમ નથી કહ્યું કે નોસારીના પારસીઓ અકબર ઉપર અસર કરી શક્યા હતા નહીં. કેથે એમ કહ્યું નથી કે નોસારીના પારસીઓ અકબરને પોતાની દીન સમજાવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા, તેથી અકબરે અરદેશરને ઈરાનથી તેડાવ્યો. એવું કાંઈ પણ લખાણ દબેસ્તાનમાં નથી. તેથી ઉલટું દબેસ્તાનમાં તો એ બાબતની શરૂઆતમાંજ ખુલ્લું કહેછે કે નોસારીના પારસીઓએ (ક) "જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઈ અને આતશની તાજીમને મોટી એબાદત તરીકે જણાવી," અને (ખ) "પાદશાહે તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, અને ક્યાનીઓની શાહ રવેશથી વાકેફી મેળવી."

અકબર નોસારીના પારસીઓથી સંતોષ નહીં પામ્યો હોય એવા વાંધાની તપાસ.—દબેસ્તાનમાં અરદેશર, જે આ બનાવ પછી આવ્યો હતો, તેને માટે જે જણાવે છે કે શાહે "વળી અરદેશર નામના જરથોશ્તી દાનાવ ઉપર પૈસા મોકલ્યા અને ઇરાનથી બોલાવ્યો," તે ઉપરથી જો એમ સાર ખેંચવામાં આવે—કે જેમ સાર ખેંચવા માટે દબેસ્તાનના લખાણમાં એક રતીભાર પણ દલીલ નથી—કે નોસારીના પારસીઓએ શાહ અકબરને સંતોષ નહીં આપ્યો હશે, તેથીજ તેણે અરદેશરને ઇરાનવેરથી તેડાવ્યો, તો બીજી નીચલી કેટલીક હકીકતો છે, કે જેનો ખુલાસો એ સાર ઉપર આવવા આગમચ થવો જોઈએ.

૧) પહેલું તો દબેસ્તાનમાં આગળ ચાલતાં વધુ કહેછે કે "તેજ માફક કેરમાનથી આતશ પરસ્તોને તેડાવ્યા અને જરથોશ્તી દીનના ભેદો માટે તેઓને પુછ્યું." હવે જો નોસારીના પારસીઓએ શાહને સંતોષ આપ્યો નહીં હોય, પણ અરદેશરે જરથોશ્તી દીનના સંબંધમાં અકબર ઉપર અસર કીધી હોય,

તો વળી અરદેશાર પછી પણ ઇરાનથી કેરમાન શહેરમાંથી બીજા જરથોશતીઓને અકબરે શું કરવા તેડાવ્યા? તેઓને તેડાવવાની શું જરૂર પડી? ઉપલી વાંધા ભરી તકરાર મુજબ તો અરદેશારથી પણ શાહ અકબર અસંતોષ થયલો હોવો જોઇએ.

૨) બીજું વળી આગળ ચાલતાં આપણે દબેસ્તાનમાં વાંચીએ છીએ કે "આજર કએવાન, કે જે યજદાનીઅન અને આબાદાનીઅન (પંથવાળાઓ) નો સરદાર હતો, તેની ઉપર કાગળો લખ્યા અને તેને હિંદુસ્તાન તેડાવ્યો." હવે જો અરદેશારેજ શાહ અકબરને જરથોશતી દીન સમજાવી હોય તો વળી કેરમાનના જરથોશતીઓ ઉપરાંત અકબરે આજર કએવાનને શું કરવા તેડાવ્યો?

૩) ત્રીજું વળી એક બીજા ટોળાની—ખ્રિસ્તિઓની—હકીકત લેઓ. આપણે જાણીએ છીએ કે અકબરે ગોવાથી ભણેલા પોર્ટુગીઝ પાદરીઓને તેડયા હતા. તેઓ રોદોલ્ફ એકુએવિવા, એન્ટોનીઓ દ મોનસેરાત, અને ફ્રેંનસીસ્કો આંનરીક નામે હતા.(૧) જે પુસ્તકો એઓનાં નામો આપે છે, તેજ પુસ્તકો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ, કે અકબરે એઓ પછી બીજા ખ્રિસ્તિ પાદરીઓને તેડયા હતા. તેઓ એદુઅર્ડ લેઓટોન, ક્રીસ્ટોફ દ વેગા, અને એક બીજો ખ્રિસ્તિ, જે ધર્મગુરૂ નહીં હતો, તે હતા. વળી ત્યારપછી પાદરીઓની ત્રીજી ટુકડી અકબરની દરબારમાં આવી હતી. તેમાં જેરોમ જેવીઅર, ઇમેન્યુએલ પીનેરો, અને બેનોઆ દ ગોએ નામના ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ હતા.(૨)

હવે અકબરે ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની એક પછી એક ત્રણ ટુકડીઓ તેડાવી, તે ઉપરથી શું આપણે એમ સાર કાઢીએ, કે પહેલી ટુકડીના પાદરીઓના જ્ઞાન અને શિક્ષણથી તે સંતોષ નહીં પામ્યો હતો અને તેથી તેણે બીજી ટુકડીને તેડાવી? ના એમ હતુંજ નહીં. પછીની ટુકડીઓએ ઇબાદતખાનાની તકરારોમાં ભાગ લીધો હતો નહીં. પહેલી ટુકડીથી તે અસંતોષી થયો હતો એમ નહીં, પણ બીજાજ સબબોએ તેણે બીજી ટુકડીઓને તેડાવી હતી.

વળી યાદ રાખવું જોઇએ કે દબેસ્તાનમાં આ બાબતના સંબંધમાં 'હમ' અને 'હમચુનીન' એટલે કે 'એજ મુજબ' શબ્દો (ક) અરદેશારના સંબં-

(૧) જુઓ કોંટ દ નોએ I પા. ૩૨૬. અહીં દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી નામો આપ્યાં છે. જુઓ પાદરી કાત્રુનું મોગલ વંશની તવારીખનું પુસ્તક, પા. ૧૦૫. મરેનું પુસ્તક II પા. ૮૩.

(૨) જુઓ ઉપલાંજ પુસ્તકો.

-ધમાં અને (બ) કેરમાનથી આવેલા બીજા જરથોશ્તીઓના સંબંધમાં વાપરેલા છે. તેથી એક બારગી તકરારને ખાતર, જે ખરેખર ન હતું તે, કબૂલ કરીએ, કે અકબરે અરદેશરને ઇરાનથી બેઉ સબબને માટે તેડાવ્યો હતો—એક ફરહંગે જેહાંગીરી લખવામાં મીર જમાલુદદીનને મદદ કરવાને, અને બીજું જરથોસ્તી ધર્મ બાબે તેની તરફથી વાકેફી મેળવવા—તોપણ તે ઉપરથી એમ મુદલ માલુમ નથી પડતું, કે નોસારીના પારસીઓથી તે સંતોષ પામ્યો હતો નહીં. સચ્ચાઇને શોધનાર એક પુરૂષ, જો દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી કોઈ ખાસ અભ્યાસીઓને એક પછી એક તેડાવતો જાય, તો તેથી એમ નથી માલુમ પડતું કે તે પુરૂષ પેહેલે આવેલા ખાસ અભ્યાસીઓથી નારાજ યા અસંતોષી થયો હતો. તેનું જીગ્નાશા ભર્યું મગજ જૂદા જૂદા ધણીઓથી વાકેફી શોધતું રહે, એ સંભવિક છે.

આ હકીકતો ઉપરથી ત્યારે આપણે જોયું કે બદઓની પ્રમાણે અને વળી દબેસ્તાન પ્રમાણે નોસારીના પારસીઓએ શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મની મુખ્ય બાબતો સમજાવી હતી, અને તેની ઉપર અસર કરી હતી, અને નહીં કે અરદેશર અને તેની સાથવાળા ઇરાનના જરથોસ્તીઓએ. અરદેશર તો ઈ. સ. ૧૫૯૨ ની આગમચ હિંદુસ્તાન આવ્યોજ નહીં હતો, અને તેની આગમચ તો ઇબાદતખાનામાંની ધર્મસંબંધી તકરાર, જેમાં પારસીઓએ ભાગ લીધો હતો, તે તો ખલાસ થઈ હતી. ખુદ અકબરના વખતના તવારીખનવેશ બદઓની પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૫૮૧ માં, એટલે અરદેશર ઇરાનથી આવ્યો તેની ઓછામાં ઓછા બાર વર્ષ આગમચ તો અકબર પારસીઓની સેતાયશાની નજરે પડતી રૂઢીઓ અખત્યાર કરી ચુકયો હતો. એ બાબે બદઓનીનું બોલવું ખુલ્લું છે. તે કહેછે કે(૧) "અને પાદશાહીના ૨૫ માં સાલ (હીજરી ૯૮૮ ઈ. સ. ૧૫૮૦–૮૧) ના નરોજને વખતે જાહેર રીતે ખોરશેદ અને વળી આતશને સેજદો કીધો અને બતી અને ચેરાગ સળગાવતી વખતે દરબારીઓએ પણ ઉભું થવાનું જરૂરનું ધાર્યું."

IV **ચોથું અગત્યનું પુસ્તક તારીખે મઆસીરે હીન્દ. આ પુસ્તકને આધારે તપાસ, કે શાહ ઉપર નોસારીના પારસીઓની અસર.**— તવારીખનું એક બીજું પુસ્તક છે, કે જે પણ ખુલ્લું કહેછે, કે તેના રાજ્યના ૨૪) મા વર્ષે (ઇ. સ. ૧૫૭૯ માં) અકબરનું કેટલાક ઓલમાઓએ ઇસલામી ધર્મ ઉપરથી મન ફેરવ્યું હતું. એવા ઓલમાઓમાં તે "ખાસ કરી કાફૂર અને અધર્મી પારસીઓ, જેઓ માજીના ધર્મ ઉપર

---

(૧) જુઓ ઉપર પા.૧૯૧

ફીદા છે" તેઓને ગણેછે. આ લખનાર અંહી પારસીઓએ શાહ અકબર ઉપર અસર કીધેલી તેનો ખુલ્લો સને જણાવે છે કે તે તેના રાજ્યનું ૨૪મું વર્ષ (એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૯) હતું. એ ત્યારે તેજ સાલ હતું કે, જે સાલના બનાવોમાં બદઓનીએ નોસારીના પારસીઓને અકબરની દરબારમાં આવેલા જણાવેછે. અલબત્તાર તો એ લખનારે આપેલા સને પછી ઓછાંમાં ઓછાં છેક ૧૩ વર્ષે આવ્યો હતો. આ પુસ્તક ત્યારે આપણી ખાત્રી કરેછે કે નોસારીના પારસીઓએ, અને નહીં કે ઇરાનના પારસીઓએ, અકબર ઉપર જરથોશ્તી ધર્મના સંબંધમાં અસર કીધી હતી. આ પુસ્તક જો કે થોડાક પાછલા વખતનું છે, તો પણ તેના ઉપલા લખાણને બદઓની અને દબેસ્તાનના કર્તાથી ટેકો મળેછે. એ પુસ્તક " તારીખે મમાલીકે હીંદ " એટલે "હિંદુસ્તાનના મુલકોની તવારીખ" એવે નામે જણાયલું છે.(૧) એ લખનારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે.

" જલુસી ૨૪ મા સાલમાં કેટલાક દીનને વેચનાર અને સ્વાર્થિ ઓલમાઓ-જેવા કે અબુલફજલ અને ફઇજી-અને ઉલટા એકીનના બ્રાહ્મણો -જેવા કે બીરબલ-અને મુખ્ય કરી કાફર અને અધર્મી પારસીઓ, કે જેઓ માજીના ધર્મ ઉપર ફીદા છે, અને ઘણાક જોગીઓ, એઓની સંગતથી પાદશાહના મનમાં ફેરફાર ઉત્પન્ન થયો. તે સબબે—ખોદા આપણને એવા બુરા પરિણામથી બચાવે—દીનના મૂળ નિયમો ઉપર તેનું આકીન રહ્યું નહીં"(૨)

તારીખે મમાલીકે હીંદને બદઓનીના પુસ્તકનો ટેકો.—હવે જોકે આ એક પાછલા તવારીખનવેશના શબ્દો છે, તોપણ તેને બદઓની અને દબેસ્તાનના લખનારનો ટેકો છે. બીરબર અથવા બીરબલ અકબરનો માનીતો દરબારી હતો. બદઓની તેને ' મલઉન ' એટલે

---

(૧) આ પુસ્તક ગુલામ બાસીત નામના લખનારે હીજરી ૧૧૯૬ (આસરે. ઈ. સ. ૧૭૮૨) માં એક અંગ્રેજી અમલદાર નામે જેનરલ જાઈલ્સ ઈસ્ટેબટની મરજી ઉપરથી લખ્યું છે. આ પુસ્તકની એક નકલ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીમાં છે. તેમા જેમ નામ લખ્યું છે તેમ મેં વાંચ્યું છે. એલીઅટ ઉપલા અંગ્રેજી અમલદારનું નામ જેનરલ ચાર્લસ બર્ટ વાંચે છે. રેહાતજેક એ નામ જનરલ જેઈલ્સ એસ્ટબેટ વાંચેછે. પ્રોફેસર રેહાતજેક મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીના કેટલોગમાં એ પુસ્તકના કર્તા તરીકે કુહમાનસીંગનું નામ આપ્યું છે તે ભૂલ છે. એ બીજી કાંઈ કર્તા નથી પણ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીમાંની નકલનો નકલનવેશ છે. વળી રેહાતજેક તે લખવાના સને તરીકે હીજરી ૧૨૪૦ આપે છે, તે પણ ભૂલ છે. એતો નકલ કરવાની તારીખ છે.

(૨) આ બાબેના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા. ૩૪.

'લ્યાનતી ભરેલો '[1] કહે છે, કારણ કે પાદશાહને ઇસ્લામી ધર્મ ઉપરથી ઓરશેદ અને આતશની સેતાયશ ઉપર લઈ જનારાઓમાં, તેને એક ગણવામાં આવતો. બદઓની કહે છે કે, "લ્યાનતી ભર્યા બીરબલે આતર નિશાણ કીધી, કે જ્યારે આફતાબ સંપૂર્ણ દેખાવનું મુળ છે, અને જ્યારે ખેતીના પાકનું, મેવાનું અને તરકારીનું પુખ્ત થવું, તેની અસરથી છે, અને જ્યારે આલમની રોશનીનો અને આલમના લોકોની હૈયાતીનો આધાર તેના ઉપર છે, ત્યારે તે (આફતાબ) એબાદત અને માનને લાયકનો હોવો જોઈએ, અને આપણે (બંદગી વખતે) મોહ તેના તલુ થવા તરફ કરવું જોઈએ, અને નહીં કે તેના અસ્ત થવા તરફ..........દરબારના દાખેલા રાખવા જોગ (મકહુર) ઓલમાઓ અને દાનાવોએ ટેકો આપ્યો કે 'આફતાબ તમામ આલમનું મોટું નુર અને બક્ષેશનો કરનાર છે, અને પાદશાહોનો મુરબ્બી છે, અને પાદશાહો તેનાથી હકુમત ચલાવનારા છે. આ સબબ પાદશાહી નઓરોજ મરતબા સાથે પાળવાનું કારણ થઈ પડયો અને પાદશાહીએ આવવાને લગતા વખતનું એ (નઓરોજના) રોજે દર સાલ જશન કરવામાં આવતું."[2]

---

(૧) બદઓની એવા કેટલાક અપમાન ભર્યા શબ્દો બીરબલને લગાડે છે. એક જગ્યાએ તે તેને "સગે જેહનમી" એટલે "જેહાનમ અથવા દોજખનો કુતરો" કહેછે. (લીજ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ II પા. ૨૭૪ લીટી ૬). બીજી જગ્યાએ તેને 'હરામજાદો' કહેછે (એજ પુસ્તક પા. ૨૧૧ લીટી ૧૧). ત્રીજી જગ્યાએ તેને 'બદ બખ્ત' કહેછે (પા. ૩૧૭ લીટી ૨). બીરબલના મરણ માટે તે કહેછે કે "તેને મારી નાખવામાં આવ્યો અને તે જેહાનમના કુતરાઓની સંઘમાં દાખલ થયો અને તેણે પોતાનાં નીચ કરતુકોનો બદલો મેળવ્યો (પા. ૩૫૦ લીટી ૧૬-૧૭.)

(૨) આ બાબતનો અસલ ફારસી ફકરો નીચે મુજબ છે.

بهربر ملعون خاطر نشان ساخت که چون آفتاب مظهر تام است و پختن غله زراعت و میوه و سبزه از تأثیر او است و روشني عالم و حیات عالمیان وابسته باو پس لایق عبادت و تعظیم او باشد و روی بجانب طلوع او باید کرد نه بجانب غروب .... و حکما و فضلای مقرب مقهور مقوی آوردند که آفتاب نیر اعظم و عطیه بخش تمام عالم و مربي پادشاهان و پادشاهان مروج اویند و این معني باعث تعظیم نوروز جلالي شد که از زمان جلوس هرسال دران روز جشن میداشتند

(લીજ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૬૦ લીટી ૧૪ થી ૨૨).

આ ફકરામાં બીરબલને ટેકો આપનારા દરબારીઓને બદઓનીની 'મકહુર' કહે છે, જેનો આપણે 'દાબેલા રાખવા જોગ ' અર્થ કીધો છે. એ શબ્દ બદઓનીની ધિક્કાર બતાવવાની મતલબથી વાપરે છે. એ શબ્દનો અર્થ રેહાતશેક 'તાબે થયલા' અને બ્લોખ્માન 'નામોશી ભર્યા' કરેછે. લો પોતાના તરજુમામાં એ શબ્દનો અર્થ કરતો નથી. શટાઇનગાસ પોતાના શબ્દકોષમાં એના જુદાજુદા અર્થો આપેછે, જે ઘણા ખરા એકમેકને મળતા છે. તેનો એક અર્થ 'કાફરોના લશ્કરની માફક દાબેલા રાખવા જોગ' છે. ત્યારે માલુમ પડેછે કે બદઓનીની બીરબલને મદદ કરનારા તરીકે જેઓને 'મકહુર' એટલે "કાફરોની માફક દાબેલા રાખવા જોગ" જણાવે છે, તે 'તારીખે મઆલીકે હીંદ 'માં જણાવેલા "કાફર પારસીઓ" છે. એ 'મકહુર' શબ્દને ગમે તે અર્થ લેઓ, તોપણ આ ફકરો દેખાડે છે, કે જ્યારે બીરબલ અકબર આગળ આતશની સેતાયશ માટે બોલતો, ત્યારે તેને તેની દરબારના કેટલાક ભણેલા પુરૂષો ટેકો આપતા, કે જેઓ માટે બદઓનીની ધિક્કારથી બોલે છે. બીરબલને ટેકો આપનાર આ ભણેલા આસામીઓ, જેઓને બદઓનીની ધિક્કારે છે, તેઓ તારીખે મઆલીકે હીંદના પારસીઓ છે, કે જેઓને તે પુસ્તકમાં પણ બીરબલની સાથે પાદશાહના મન ઉપર અસર કરનારા જણાવ્યા છે.

તારીખે મઆલીકે હીંદને દબેસ્તાનનો ટેકો.—દબેસ્તાન, જે બદઓનીના પુસ્તકને આધારે ચાલે છે, તે પણ એવોજ ખુલાસો આપે છે. શેઆ અને ટ્રોયેર, જે નકલને આધારે તેઓ દબેસ્તાનનો તરજુમો કરે છે, તે નકલને આધારે બીરબલને ખોરશેદની સેતાયશની બાબતમાં ટેકો આપનારા તરીકે "આતશ પરસ્તોના એક તાયફા ' (a sect of fire worshippers vol. III પા. ૯૩, ૯૪) ને જણાવેછે. એ ઉપરથી દિસે છે, કે દબેસ્તાનનો લખનાર, બદઓનીના ઉપલા ફકરાનો ઇસારો બરાબર સમજ્યો છે, અને બીરબલને ખોરશેદની સેતાયશની બાબતનો ટેકો આપનાર તરીકે પારસીઓને સમજ્યો છે. દબેસ્તાનની બીજી નકલો—દાખલા તરીકે હીજરી ૧૨૭૭ માં મુંબઇમાં પ્રગટ થયલી શીલા છાપની દબેસ્તાન,—શેઆ અને ટ્રોયેરની નકલ મુજબ, 'તાયફેઈ અજ આતશ પરસ્તાન ' ને બદલે "તાયફેઈ અજ આફતાબ પરસ્તાન" આપે છે. એ પણ પારસીઓનો ઇસારો છે. ત્યારે જેમ તારીખે મઆલીકે હીંદ, તેમ બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ અને દબેસ્તાન ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે ખોરશેદની સેતાયશની સીફતમાં અકબરની દરબારમાં બીરબલને ટેકો આપનારા પારસીઓ હતા.

તારીખે મમાલીકે હીંદમાં જણાવેલા બનાવની તારીખ. બીરબલના મરણની તારીખ.—હવે આપણે જોયું કે તારીખે મમાલીકે હીંદ આ બનાવ અકબરના રાજ્યના ૨૪ મા વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં મેલે છે, કે જે વર્ષ ઇબાદત ખાનામાં ચાલતી ધર્મ સંબંધી તકરારનું વર્ષ છે, અને જે અકબરની દરબારમાં નોસારીના પારસીઓની મુલાકાતનું વર્ષ છે.

તારીખે મમાલીકમાં સારે ભાગ્યે આ બનાવની તારીખ આપીછે. પણ એક બારગી તે નહીં પણ આપી હતે, તો આપણે બીરબલના નામ ઉપરથી, અને એના નામનો આ કામમાં સંબંધ દેખાડ્યો છે તે ઉપરથી, આ બનાવ ક્યારે બન્યો, તે કેટલીક હદે મુકરર કરી શકતે. બદઓની,[1] અબુ ફજલ,[2] અને બીજા લખનારાઓ[3] પ્રમાણે આપણે જાણીએ છીએ કે બીરબલ હીજરી ૯૯૪ (ઈ. સ. ૧૫૮૬) માં યુસુફજાઈ અફગાનો સાથેની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો.[4] એટલે ત્યારે ઈરાનથી અ. દેશાર ૧૫૯૨

(૧) લીજ અને અહમદ અલીની આવૃત્તિ II પા. ૩૫૦ લીટી ૧૫.

(૨) અકબરનામું, એલીઅટની તવારીખ VI પા. ૮૪. અબદુર રેહમાનની કલકત્તાની આવૃત્તિ વા. III પા. ૪૮૫ લીટી ૮.

(૩) ઝુબદત ઊત તવારીખ, એલીઅટની તવારીખ VI પા. ૧૯૧.

(૪) દૂર દેશમાં બીરબલનું મોત નિપજ્યું હતું તેની ખબર સાંભળી, જે ખ્યાલથી અકબરને દિલાસો આપવામાં આવ્યો હતો, તે જાણવા જોગ અને સુચક છે. બદઓની કહેછે કે—

"બીરબલના મરણથી જેટલું તેને દુઃખ લાગ્યું, તેટલું કોઈ અમીરના મરણથી નહીં લાગ્યું હતું. તે કહેતો કે 'અફસોસ! કે તેઓ તેની લાસને તે ખીનમાંથી લાવી શક્યા નહી કે તેને આતશપર બાળવામાં આવતે.' પણ પાછળથી, તેઓએ તેને આ શબ્દોથી દિલાસો દીધો કે 'જ્યારે તે સઘળા બંદોથી આજાદ અને નિરાળો અને છુટો થયો છે, ત્યારે તેને માટે તે મોટાં નુર (નઈરે આજમ એટલે ખોરશેદ)ની ગરમી પાક કરનાર તરીકે બસ છે. (چون از [illegible] قیود آزاد و وارسته و مجرد بود [illegible] تابش نیر اعظم پاک سازنده او بس است

લીજ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૫૧ લીટી ૬ ને ૭.)

આપણે જોયું કે બીરબલ ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશનો, શાહ અકબર આગળ, મજબુત હીમાયતી હતો, કે જે હીમાયતમાં તારીખે મમાલીકે હીંદ, જેને બદઓની અને દબેસ્તાનનો ટેકો છે, તે મુજબ, તેને પારસીઓથી ટેકો મળ્યો હતો. ત્યારે પાદશાહને દેવામાં આવેલો દિલાસો, કે તેનું શરીર ખોરશેદના ગરમીથી જંગલમાં પડ્યું પડ્યું પાક થશે, તે ધ્યાન આપવા જોગ છે. ખોરશેદ માટે અહીં જે શબ્દો "નઈરે આજમ" વાપર્યાં છે, તેજ શબ્દો બદઓની મુજબ બીરબલે શાહ અકબર આગળ ખોરશેદની સીફારશની સીફતમાં વાપર્યા છે. (જુઓ આગળ પાનું ૧૯૪). અબુફજલ પણ કહેછે કે બીરબલના મરણથી શાહ ઘણો દલગીર થયો હતો. અકબરનામું કલકત્તાની આવૃત્તિ III પા. ૪૮૫ લીટી ૧૦-૧૧.

માં યા તે પછી આવ્યો, તેની ઓછામાં ઓછા ૬ વર્ષ આગમચ બીરબલ મરણ પામ્યો હતો. ત્યારે ખુલ્લું દિસે છે કે અકબરની દરબારમાં ખોરશેદની સેતાયશની તરફેણમાં બીરબલને ટેકો આપનારા પારસીઓ નોસારીના પારસીઓ હતા, અને નહીં કે ઇરાનનો અરદેશર. તારીખે મમાલીકે હીંદ તો ખુલ્લી તારીખ આપીછે. ત્યારે સીધી રીતે, જેમ તે તારીખ મુજબ, તેમ આડકતરી રીતે બીરબલના મરણની તારીખ મુજબ ખુલ્લુ માલમ પડેછે, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન સમજાવનારા અને તેની ઉપર અસર કરનારા નોસારીના પારસીઓ હતા.

ત્યારે હાલ સુધીમાં તવારીખનાં ચાર પુસ્તકોની તપાસમાં આપણે જોયું, કે ૧) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ અને ૨) દબેસ્તાન સીધી રીતે, અને ૩) અબુલ ફજલનું અકબરનામું અને ૪) ગુલામ બાસીતની તારીખે મમાલીકે હીંદ આડકત્રી રીતે દેખાડે છે, કે અકબરને પારસી ધર્મ સમજાવનારા અને તે તરફ ઢળતો કરનારા હિંદુસ્તાનના નોસારી કસબાના પારસીઓ હતા. ફરહંગે જેહાંગીરી મુજબતો અરદેશર ઈ. સ. ૧૫૯૨ પછી આવ્યો હતો. તેથી ઉપલુ પરિણામ નિપજાવવામાં તેનો હાથ ન હતો. તેના આવવા આગમચ તો શાહ અકબરે જાહેર રીતે નવા જલાલી વર્ષથી, હીજરી ૯૮૮ (ઈ. સ. ૧૫૮૦–૮૧) થી ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશ કરવા માંડી હતી, અને જરથોશ્તી રોજ માહો અને જરથોશ્તી જશનો અખત્યાર કર્યા હતાં.

II

શાહ અકબરને ધર્મ સમજાવનાર નોસારીના પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણા.

હવે આપણે આપણા વિષયના બીજા ભાગ ઉપર આવીએ છીએ. આ ભાગમાં આપણે તપાસીશું, કે નોસારી ખાતેથી શાહ અકબરની દરબારમાં ગયલા પારસીઓના વડા તરીકે કોણ પુરૂષ હતા. લખેલા દસ્તાવેજોની શાહાદત સાથે બાપદાદેથી ઉતરી આવેલી આ વાત છે, કે નોસારીથી ગયલા પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજીરાણા હતા. તેવણે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મના મુળતત્વો સમજાવ્યાં હતાં. અગર જો નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે દસ્તુર મેહેરજીરાણા નહીં હતા તો બીજું કોણ હતું? જેઓ એવણના કામ બાબે શક ધરાવતા હોય, તેઓએ કહેવાનું છે, કે નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે જો મેહેરજીરાણા નહીં હતા તે

બીજું કોણ હતું? દસ્તુર મેહેરજીરાણા નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે અકબરની દરબારમાં ગયા હતા તેને ઘણીક હકીકતોથી ટેકો મળેછે.

I દલીલ પહેલી. તેવણને શાહઅકબર તરફથી " મદદે મઆશ " તરીકે ૨૦૦ વીઘા જમીન મળી હતી.

દસ્તુર મેહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને શાહને જરથોસ્તી દીન સમજાવી હતી, તેની મજબુત દલીલ આ છે, કે તેવણને શાહ અકબર તરફથી નવસારી ખાતે ૨૦૦ વીઘા જમીન ભેટ મળી હતી.

એ બાબેનાં ફર્માનો અને બીજા દસ્તાવેજો—એ બાબે ચાર દસ્તાવેજો છે. દસ્તુર મેહેરજી રાણાને મળેલી જમીનનું એવણને પોતાને મળેલું ફર્માન જળવાઈ રહ્યું નથી. તે યાતો ગેરવલે ગયું હોય, યાતો તેવણના બેટા કેકોબાદને એ બાબે ફર્માન આપતી વેળા તે પાછું લેવામાં આવ્યું હોય, યા તો દસ્તુર મેહેરજી રાણા ગુજર્યા ત્યાં સુધી તે પહોંચાડવામાં નહીં આવ્યું હોય. પણ તેવણના બેટા દસ્તુર કેકોબાદને એજ દસ્તુર મેહેરજી રાણાવાળી ૨૦૦ વીઘા જમીન અને તે ઉપરાંત વધુ ૧૦૦ વીઘા જમીન આપેલી તેના અસલ ફર્માનો અને બીજા અસલ દસ્તાવેજો બચી રહ્યાં છે, કે જેમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાને મળેલી ૨૦૦ વીઘા જમીનની બાબત બોલ્લી જણાવીછે.

૧ પેહેલું ફર્માન.—આ જમીન બાબેના ચાર દસ્તાવેજોમાં પેહેલું એક પાદશાહી ફર્માન છે, જે શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦) મા વર્ષમાં મળ્યું હતું. તે હું રજુ કરૂં છું. એ ફર્માનમાં ૩૦૦ વીઘા જમીન જણાવે છે. તેમાંની ૨૦૦ વીઘા જમીન દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આગળ આપેલી હતી, તે બાબે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

" કસબે નોસારી કે જમીને મજકુર કબલ અજ. ઈન દર વજેએ મદદ મઆશી માહીઆર બુદ "

અર્થ— નવસારી કસ્બો કે જ્યાં મજકુર જમીન અત્યાર આગમચ માહીઆર(૧) ના ગુજરાનના અર્થે આપવામાં આવી હતી.

એ ફર્માન ઉપર શાહ અકબરની મોહોર શરૂઆતમાં છે. અબુ ફજલ આઇને અકબરીમાં " આઇને નગીને શાહાનશાહી" નામના ૨૦ મા આઇનમાં પાદશાહની મોહોરની જે હકીકત આપેછે, તે હકીકતને મળતી એ મોહોર

---

(૧) માહીયાર એ અસલ ફારસી નામનો ઉચ્ચાર છે. જે ઉપરથી માહીયારજી અને પછી મેહેરજી નામો બનેલાં છે.

છે. મોહોરના વચલા ભાગમાં કુંડાળામાં શાહ અકબરનું પોતાનું નામ છે અને તેની આજુબાજુ ચહડતી પેહેડીએ તૈમુરલેન સુધીનાં એના વડ-વાઓનાં નામો છે. એ ફર્માનની અને તે ઊપરની સઘળી મોહોરોની વિગતવાર તપાસ આપણુ સેવટે વધારામાં કરીશું.

દસ્તુર કેકોબાદને મળેલાં આ ફર્માન મુજબ તેવણના પિતા માહીયારને ૨૦૦ વીઘા જગ્યા શાહ અકબર તરફથી ભેટ મળી હતી. ત્યારે તે શા કાજે હતી? તે કોઈ ચોક્કસ સેવાઓ માટે હોવી જોઈએ. તે સેવાઓ ત્યારે શાહની દરબારમાં જવાની અને ત્યાં જરથોશ્તી દીન સમજાવવાની સેવાઓ છે. તે બાબે ઈસ્વી ૧૭૬૫ માં લખેલા પોતાના એક પુસ્તકમાં દસ્તુર શાપુરજી સંજાના ઈસારો કરી ગયા છે, જે બાબે આપણુ હવે પછી બોલીશું.

મેહેરજી રાણાને મળેલી જમીન "મદદે મઆશ" તરીકે—આ ભેટ મળેલી જમીનના સંબંધમાં આ યાદ રાખવાનું છે, કે તે ઉપલા ફર્માનમાં જણાવવા મુજબ "મદદે મઆશ" તરી કે મળી છે, નહીં કે સાધારણ જાગીર તરીકે. એ "મદદે મઆશ" તરીકે જે જમીન ભેટ આપવામાં આવતી, તે એવા પ્રકારની સેવાઓ માટે હતી, કે જે માટે બ્લો-ખ્માન કહેછે કે તે લેનારને ખાશ દરબારમાં રહેવાની જરૂર ન હતી.[1] સાદી જાગીર અને મદદે મઆશમાં આ ફેર હતો, કે જાગીર માટે દરબારમાં યા દરબારને લગતી જગ્યાઓમાં રહી સેવા આપવી પડતી હતી, પણ 'મદદે મઆશ' દરબારની કોઈપણ પ્રકારે સેવા બજાવી હોય તે માટે મળતી. તવારીખનવેશ બદઆનીને આ મુજબ ૧૦૦૦ વીઘા જમીન મદદે મઆશ તરીકે મળી હતી.

જમીનની ભેટ માટે અબુલફજલ કહે છે કે "આગાહ દેલનો પાદશાહ ઘણાક મરદો માટે તરેહવાર બખશેશોથી કાળજી રાખેછે, અને ખોદાતા-લાએ બખશેલી ઉમદા અક્કલની બરકતથી એમ કરવું, તે ખોદાતાલાની પરસ્તેશ કરવા (ઈજીદ પરસ્તશ) બરાબર ગણેછે......રોકડ નાણાની બખશેશને વકફની ભાષામાં વજીફે કહેછે અને જમીનની ભેટને મીલ્ક અથવા મદદે મઆશ કહેછે '[2]

બ્લોખ્માન એ મદદે મઆશ માટે નીચે મુજબ ખુલ્લાસો આપેછે. મદદે મઆશ શબ્દ "ગુજરાન માટેની મદદનો અર્થ દરશાવેછે અને અબુ-ફજલે દેખાડવા મુજબ એને મળતા 'મીલ્ક' અથવા મિલકત શબ્દની

---

(૧) Journal Asiatic Society of Bengal Vol. XXXVII, Pt. I, p. 136.

(૨) બ્લોખ્માનની આઈને અકબરીની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૮ લીટી. ૨—૩ અને ૭, દફતર બીજું આઈન ૧૯.

માફક તે બલી મકસદ્દ માટે આપેલી જમીનને લાગુ પડે છે. આવી જમીનો વંશપરંપરા ઊતરતી આવેછે, અને એ સબબે એની વચ્ચે અને જાગીર અથવા તુયુલ જમીનો, જે ચોકસ વખ્ત માટે આપવામાં આવતી હતી અને મનસબદારોને પગારના બદલામાં આપવામાં આવતી હતી, તેની વચ્ચે ફેર છે."(૧)

આ બાબત ત્યારે દેખાડે છે, કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી જમીનની ભેટ સાધારણ જાગીરની ભેટ કરતાં ચહડતા પ્રકારની હતી. ત્યારે મેહેરજી રાણાની કાંઈ ખાસ કીમતી સેવાઓના બદલામાંજ તે હોવી જોઈએ.

દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આ જમીન ૧૫૭૮-૭૯ માં મળેલી જણાવવામાં આવેછે, કે જે વખ્તે તેવણ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા. હવે બદઓનીના[૨] પ્રમાણે આ તેજ વર્ષ હતું (હીજરી ૯૮૭) કે જ્યારે શાહ કેટલાક આગલા ઇસલામી ઓલમાઓ પાસે મદદે મઆશ તરીકે આપેલી જમીનો છીનવી લેતો હતો અને બીજા લાયક પુરૂષોને તપાસ કરીને આપતો હતો. બદઓની આ બાબે કહે છે કે—

و علما و مشایخ مقتدای اطراف را فرامین فرستاده بدرگاه می طلبیدند و مدد معاش و اوقاف را خود تحقیق می نمودند و همه را موافق نورهٔ تسلیم و تعظیم فرموده و صحبت باو در خلوت باجاوه دا شته بمقتضای رای خویش قدری زمین مقرر میدا شتند

અર્થ.—જૂદા જૂદા મુલકોના આગેવાન ઓલમા અને શેખોને હુકમો મોકલી પોતાની દરગાહે તેડાવ્યા, અને તેઓની મદદે મઆશની અને ગુજરાનનાં સાધનોની પોતે તેહકીક કીધી, અને સઘળાઓને તેઓને લાયકનું ઇજત અને માન આપી અને ખાનગી રીતે માનભરી રીતે તેઓ સાથે સોહબત રાખી પોતાના વિચાર મુજબ થોડી થોડી જમીન તેઓને મુકરર કરી આપી."

આગળ ચાલતાં બદઓની કહેછે કે કેટલાક ઓલમાઓ, જેઓ ચેલા રાખતા અને મિજલસો ભરતા અને એવી રીતો કરતા, તેઓની જમીન છીનવી લઇ કેટલાકોને બંગાળના મુલકમાં મોકલી દીધા. ત્યારે જે વર્ષમાં અકબર બીજા ઓલમાઓ પાસે તેઓની જાગીરો છીનવી લેતો હતો, તેજ વર્ષમાં તેણે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને જાગીર આપી, તે બાબત દેખાડે છે, કે તે કોઈ ખાસ સેવાઓ માટે હોવી જોઇએ. એ સેવા ત્યારે શાહને જરથોસ્તી દીન સમજાવવાની હતી.

(૧) બ્લોખમાન આઈને અકબરી વા. I પા. ૨૭૦.
(૨) લીજ અને માહામદ અલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૭૮ લીટી ૧૯.

જમીનની બક્ષીસોનાં ખાતાં માટે અબુલફજલ કહે છે કે "પાદશાહ કદરદાની અને ખરી પરહેજગારીથી (રહમ-દિલથી) ને મદદ કરવાના હેતુથી આ કામ ઉપર ઘણું ધ્યાન આપે છે."(૧) જ્યારે પાદશાહ પોતે આ જમીનની ભેટોની બાબતમાં આ વર્ષમાં તેહકીક કરતો, અને તેહકીક બાદ તેણે જ્યારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આ શાલમાં જમીન ભેટ આપી; અને તે પણ સાધારણ જાગીર તરીકે નહીં, પણ વંશાપરંપરા "મદદે મઆશ" તરીકે, ત્યારે તે માટે ખાસ સબબ હોવો જોઈએ.

૨. બીજું ફર્માન શાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં—શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦)મા વર્ષના ઉપલા ફર્માન ઉપરાંત તેનું બીજું ૪૮) મા રાજ્યનું પણ ફર્માન છે. તે અસલ ફર્માન હું રજુ કરૂં છું. એ ઉપર પણ પેહેલાં ફર્માનની માફક પાદશાહની મોહોર છે. એ ફર્માનમાં પણ જણાવે છે કે કૈકોબાદને આપેલી ૩૦૦ વીઘા જમીનમાં ૨૦૦ વીઘા દસ્તુર માહીઆર (મેહેરજી રાણા)ને આપેલી જગ્યા છે. કૈકોબાદની જગ્યા માટે પહેલાં ફર્માનમાં જે જગ્યા જણાવી છે તેમાં, અને આ બીજાં ફર્માનમાં જે જગ્યા જણાવી છે તેમાં ફરક છે. પહેલાં ફર્માનમાં કૈકોબાદની જગ્યા માટે કહે છે કે તે 'પારચોલ'ના પરગણામાં 'એરૂ'માં છે. બીજાં ફર્માનમાં તે તલારીના(૨) પરગણામાં તવરીમાં જણાવી છે.

પેહેલાં ફર્માન વાળી જગ્યા બીજાં ફરમાનમાં ફેરવવાનો સબબ કદાચ આ હોય, કે પાછળથી કૈકોબાદને જગ્યા બદલી આપી હોય. એમ જગ્યાનો ફેરફાર શું કરવા કરવામાં આવતો, તે બાબે આઇને અકબરીનો નીચલો ફકરો કારણ સમજાવે છે.(૩)

---

(૧) બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૯ લીટી ૧૩. આઈન ૧૯ ની સેવટે

(૨) તલારી અને પારચોળના પ્રગણાઓ માટે આઇને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૫) માં જણાવે છે કે તેઓ સુરતની સરકારમાં છે. (આઇને અકબરી બ્લોખમાનનો તેક્ષ્ટ વા. I પા. ૪૯૭, કાલમ બીજો લીટી ૧ અને ૧૪ અંગ્રેજી તરજુમો જેરેતનો વા. II પા. ૨૫૬-૫૭). પારચોળની કુલે જગ્યા એ પુસ્તકમાં ૫૫૯૨૦ વીઘા જણાવી છે અને તલારીની ૩૫૦૬૧. પારચોળની આએપત ૧૫૦૮૦૦૦ દામ અને તલારીની ૬૧૪૮૬૦ દામ જણાવી છે. આઇને અકબરીના પેહેલા દફતરના ૧૦ માં આઈન પ્રમાણે ૧ દામનું વજન પાંચ ટાંક એટલે કે ૧ તોલો ૮ માસા અને ૭ સુર્ક છે. ૪૦ દામની કીમત એક રૂપીઓ થાય. (બ્લોખમાનનો તેક્ષ્ટ વા. I પા. ૨૬ લીટી ૨૫)

(૩) બ્લોખમાનની આવૃત્તિ. વા. I પા. ૧૯૮ લીટી ૧૬ થી ૧૮. દફતર બીજું આઈન ૧૯. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૪૨.

"થોડા વખત પછી વાકેફી મળી કે એ લોકોની જમીન એક જગ્યાએ નથી હોતી, તેથી થોડી શક્તિવાળાઓ, ખાલસા જમીનની અને જાગીરદારોની પેડોશમાં (પંતીઆળાપણામાં) હોવાથી હેરાન થાય છે, અને ખૂરી ખસલતના પુરૂષોને તેઓ ઊપર ખૂરી દેઆનત ચલાવવાનું સાધન મળેછે. તેથી ફૂર્માન બહાર પાડવામાં આવ્યું, કે તેઓને પસંદ પડે ત્યાં એકજ ઠેકાણે જગ્યા આપવામાં આવે. એના ઉપાયની બેઉ બાજુઓવાળા ગોઠવણ કરે." અકબર બીજા સબબો માટે પોતાની મરજી મુજબ પણ "મદદે મઆશ"ની જગ્યા ફેરવતો. બદઓનીની પોતાની "મદદે મઆશ"ની જગ્યા એમ ફેરવવામાં આવી હતી. તે મુનતખબ અલ તવારીખમાં કહેછે કે.[1]

نام مرا برده فرمودند که این جوان بدلوئی است مدد معاش او
از پساور تغییر داده بی قصور دیده و دانسته در بداون دادیم

અર્થ—મારૂં નામ દઈ તેવણે ફરમાવ્યું, કે આ જવાન, જે બદઓની છે, તેની મદદે મઆશ પેશાવરથી ફેરવીને તેની કસુર જોયા યા જાણ્યા વગર (એટલે તેની કોઈ કસુરને ખાતર નહીં) મેં બદઓનમાં આપીછે."

દસ્તુર મેહેરજી રાણાની જમીનના સંબંધમાં હીજરી ૧૦૦૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૭) ના વર્ષનો એક દસ્તાવેજ (મેહેજર) છે, જે માટે નીચે બોલવામાં આવશે, તે ઉપરથી દિસેછે કે મેહેરજી રાણાને પેહેલે આપેલી જગ્યા છુટી છુટી જગ્યાએ હતી. તે દસ્તાવેજમાં તેના છુટા છુટા ભાગો છે. ત્યારે એવું દિસેછે કે ઉપર, જગ્યાના ફેરફાર બાબે જે સબબ આપ્યો છે, તે આ જમીનના બાબમાં પણ લાગુ પડેછે, કે પેહેલે એક પરગણામાં છુટી છુટી જગ્યા હોય, તે બીજાં ફૂર્માન પ્રમાણે સામટી એકજ જગ્યાએ કરી હોય.

૩. ત્રીજો દસ્તાવેજ. હીજરી ૧૦૧૨ (ઈ. સ. ૧૬૦૩) નો પરવાનો.—[2] જમીનની ભેટ માટેના ખુદ શાહ અકબરના એ બે ફૂર્માનો ઉપરાંત, સેપેહ સાલાર ખાનખાનાનનો એક અસલ દસ્તાવેજ શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૧૨) નો છે, તે હું રજુ કરૂં છું. એ દસ્તાવેજ મા ફરમાવે છે, કે જો કે શાહનું સામાન્ય ફૂર્માન છે કે મદદે મઆશ તરીકે આપેલી મિલકતોની જમીન અડધો અડધ કરી નાંખવી, તોપણ કેકોબાદના ફૂર્માનવાળી ૩૦૦ વીઘા જમીનના બાબમાં તેમ નહીં કરવું પણ તે સંપૂર્ણ રહેવા દેવી.

---

(૧) લીજ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૬૮ લીટી ૬-૭.

(૨) જુઓ અસલ પરવાનાની ફેકસીમીલી અને નકલ માટે પા. ૧૩૩.

૪. ચોથો દસ્તાવેજ. હીજરી ૧૦૦૫ (ઈ. સ. ૧૫૯૭) નો મેહેજર.—વળી એજ જાગીરના બાબમાં જે એક ચોથો અસલ દસ્તાવેજ છે, તે હું રજુ કરૂં છું. તે હીજરી ૧૦૦૫ ના સાલનો છે, અને નવાબ સાદીક મહમદ ખાનને હાથનો છે. તેમાં કહે છે કે માળીયારની આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન બાબે ફર્માન આવ્યું છે કે તે જગ્યા બરાબર સંપૂર્ણ કરવી. તે માટે તે ફરમાવે છે, કે તે જગ્યા માટે બરાબર તપાસ કરવી. કેટલાક મુસલમાનો અને હિંદુઓ અને પારસીઓ તપાસ કરી તે બાબે ખાતરી આપેછે. આ ઘણો અગત્યનો દસ્તાવેજ છે, કારણ તે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીનના સંબંધમાંજ છે. (જુઓ પા. ૧૩૯)

II દલીલ બીજી. પુરાણા ગીતો.

દસ્તુર મેહેરજી રાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને શાહને ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તે બાબે બીજી લેખીત સાબેતી કેટલાંક ગીતો યા બેઆબો છે. આ ગીતો બાબે એમ કહેવામાં આવે છે કે "તે એક બે પેઢીનાં છે અને પૈસા લઈ જોડનારા ભાડિનાં બેઆલીઓનાં છે." હું દેખાડવા માગું છું કે તે એક બે પેહેડીનાં નથી અને ભાડિનાં જોડનારાઓનાં નથી. આ ગીતોમાંનું એક તો ખુદ અકબર અને દસ્તુર મેહરજી રાણાના વખતમાં થઈ ગયલા ગવૈયા તાનસેનનું છે.

તાનસેનનું ગીત.—આ ગીત મેં પાના ૧૬૩ ઉપર આપ્યું છે. તે "ઇબ્આ હુ પારસી પથે શો કબુલ" એવા શબ્દોથી શરૂ થાય છે. આ ગીતમાં મેહેરજી રાણાના નામને શાહ અકબર સાથે જોડ્યું છે અને જણાવે છે, કે તેવણની બંદગી કબૂલ થાય છે.

એ ગીત પુરાણું છે તે બાબે દલીલ, કે તે ૧૧૦ વર્ષના પુરાણા પુસ્તકમાં મળે છે.—એક જુનું હાથનું લખેલું પુસ્તક, જેમાં એ ગીત લખેલું છે, તે હું રજુ કરૂંછું. તે એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની માલિકીનું પુસ્તક છે. તેમાં કેટલાંક ગીતો આપેલાં છે અને સેવટે સંગ્રગાચનો કીસ્સો આપ્યો છે. એ પુસ્તકનું કોલોફોન[1] મેં ઉપર પાના ૧૬૩ ઉપર આપ્યું છે.

---

(૧) આ પુસ્તકના કુલે ૨૩૯ ફોલીઓ છે. દરેક પાનામાં ૧૩ લીટી છે. કોલોફોન સેવટે ફોલીઓ ૨૩૭ બ-૨૩૮ઉપર છે. ફોલીઓ ૨૦૨ થી ચંગ્રગાચ નામું શરૂ થાય છે. એ ચંગ્રગાચ માટે કહેછે, કે તે એક હિંદુ ભણેલો પંડીત હતો, કે જે પેગમબર જરથોસ્ત સાથે ધર્મસંબંધી તકરાર કરવા માટે શાહ ગુશ્તાસ્પની દરબારમાં આવ્યો હતો. આ પુસ્તકનો લખનાર પોતાના પુસ્તકનું નામ

એ કોલોફોન પરથી દિસે છે કે એ પુસ્તક રોજ આંવાં માહ બહમન સને ૧૧૬૧ (સંવત ૧૮૪૮ ઇસ્વી ૧૭૯૨) માં લખાયું હતું. એટલે કે તે આશરે ૧૧૦ વર્ષનું જુનું પુસ્તક છે. એ પુસ્તક ઉપર એક બારગી સને નહીં હતે, તોપણ તેમાં એ પુસ્તક લખાવનાર તરીકે જે ધણીનું નામ છે, તે ધણીના નામ ઉપરથી આપણ તે લખાવાનો સને મુકરર કરી શકતે. એ કોલોફોનમાં કહે છે, કે તે સુરતવાસી મોબેદ બેહેરામ વલદે મોબેદ જીજીએ બહેદીન જમશેદજી ગુરથમાન મકાની કુકાજી માટે લખ્યું હતું. ખાનબહાદુર બમનજી બેરામજી પટેલના પારસી પ્રકાશ[1] ઉપરથી માલુમ પડે છે, કે એ બેહદીન મુંબઈના એક જાણીતા વેપારી હતા. તેવણ હાલના સર દીનશાહ માણેકજી પીટીટ બારોનેટના બપાવાના બપાવા શેઠ નસરવાનજી કાવસજી પીટીટના સસરા થતા હતા, અને તેવણ ઈ. સ. ૧૭૪૫ થી ૧૮૧૦ સુધીમાં થઈ ગયા હતા. ત્યારે એ પુસ્તક ઉપર એક બારગી સને નહીં હતે તો તેના લખાવનારના નામ ઉપરથી પણ દિસતે, કે એ પુસ્તક એક બે પેઢીનું નથી, પણ ૧૧૦ વર્ષનું પુરાણું છે. હવે જ્યારે કોલોફોનમાં જણાવવા પ્રમાણેના ૧૧૦ વર્ષના પુરાણા પુસ્તકમાં એ ગીત આપ્યું છે, ત્યારે ચોક્કસ દિસેછે કે એ ગીત પોતે તો ૧૧૦ વર્ષની આગમચ જોડાયલું હોવું જોઈએ.

સાએર તાનસેન.—હવે ખુદ એ ગીત તપાસતાં તેમાં તેના જોડનાર તરીકે તાનસેનનું નામ મળેછે. એ તાનસેન ખુદ શાહ અકબરના વખતનો અને તેની દરબારનો જાણીતો ગવૈયો હતો. અબુ ફજ્લ આઇને અ કબરીના બીજા દફતરની ૩૦ મી આઈનમાં[2] તેને "ગોવાળીઅરનો મીઆં તાનસેન" તરીકે જણાવેછે. તે કહેછે કે "તેના જેવો ગવૈયો હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લા ૧૦૦૦ વર્ષમાં કોઈ થઈ ગયો નથી [3]." "કહેછે કે ભથના રાજા રામચન્દ્રે તેને એક વખત ભેટ તરીકે એક ક્રોર ટનકા ભેટ આપ્યા

"રાગ તા. કબીત તા. ચંમરધાચનો ફીઝો" એમ આપેછે. ચંગરગાચ અને શાહ ગુશ્તાસ્પની દરબારની તેની મુલાકાત બાબે જુઓ પ્રો. જેઆક્ષીમ મેંનાની "જરથોસ્ત, ઈરાનની ધર્મસંબધી ફીલસુફી ઉપર વિષય," એવે નામની ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં પ્રગટ થયલી ચોપડી, પા. ૫૭. જુઓ પ્રોફેસર જેકસનની "જરોસ્ટર તે અસલી ઈરાનનો પેગમબર" નામની ચોપડી પા. ૮૫ થી ૮૮.

(૧) વાલમ I પા. ૧૧૬.

(૨) બ્લોખમાનનો તેર્જુ વા. 1 પા. ૨૬૩ લીટી ૭ કોલમ ૧.

(૩) એના અસલ ફારસી શબ્દો માટે જુઓ ઉપર પાનું ૪૩. નોટ ૧.

હતા.[1]" બદાઓની[2] એ બાબે કહેછે કે "આ રામચન્દ્ર સદગુણમાં, ખાસકરી શાબાશતમાં, એવો હતો કે હાલમાં તેનો કોઈ બરાબરીઓ નથી. તેની કુલ બક્ષીશોમાં (એક) આ હતી કે તેણે મીઆ તાનસેનને એક દિવસમાં એક કરોર સીક્કા બક્ષ્યા." એ નામિચો ગવૈયો રાજા રામચન્દ્રની દરબારમાં હતો, ત્યાંથી અકબરે તેને ખાસ કરી બોલાવ્યો હતો. રામચન્દ્રને પોતાની નામરજી છતાં તેને મોકલવો પડ્યો હતો. કહે છે, અકબરે તેના પહેલ વહેલાંજ ગાયનથી ખુશ થઈ તેને રૂપીઆ બે લાખની ભેટ કીધી હતી.[3]

એ ગીત તાનસેનનું છે તે બાબે ગાયનના હુન્નરના ઊસ્તાદ સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોરનું મત.—જ્યારે તા. ૨૯ મી અક્ટોબર ૧૮૯૯ ના રાસ્ત ગોફતારમાં મિ. રૂસતમજી હો. ખરશેદજી[4] તરફથી આ ગીત છપાયું હતું, ત્યારે તે ઉપર મારૂં ધ્યાન ખેંચાયું હતું. હું જાણું છું કે તે વખતે અને હાલમાં પણ કેટલાકોને એ ગીત અકબરના ગવૈયા તાનસેને જોડયું હોય તે બાબે શક છે. તેઓ કહેછે કે તાનસેનને નામે તે કોઈ બીજા ગવૈયાએ જોડયું હોય. આ ગીતની એક નકલ મેં કલકતાવાળા સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોર, જેવણ ગાયનની બાબતમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં એક સત્તા સમાન ગણાય છે, અને જેવણ ઑક્ષફર્ડ યુનીવરસીટી તરફથી ગાયન વિદ્યામાં ડાકટરની પદવી ધરાવેછે, તેવણ ઉપર મોકલી હતી, અને જાણવા માગ્યું હતું, કે એ ગીત તાનસેનનું છે તે બાબે શક લાવવાને કાંઈ કારણ છે કે? તેવણ જણાવે છે કે "આ ગીતની ઈબારત અને ગાયન ઉપરથી તે મને તાનસેને જોડેલુ દિસેછે."[5] સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોર જેવા સત્તાધારીનું આ મત દેખાડે છે કે આ ખુદ તાનસેનનું ગીત છે. એક બારગી સત્તાધારીઓમાં મત ફેર હોય, તો પણ જે પુરાણા પુસ્તકમાં તે પ્રગટ થયું છે, તે દેખાડે છે, કે આ કાંઈ

---

(૧) બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો વા. ૧ પાનું ૬૧૨ નોટ ૧

(૨) લીજ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૩૫ લીટી ૧૦—૧૨.

(૩) બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો I પા. ૪૦૬ નોટ.

(૪) મી. રૂસતમજી હો. ખરશેદજી કહેછે કે તાનસેનનું આ ગીત ૧૮૬૨ માં નીતિ પ્રકાશ છાપખાનામાં છપાયલી "કબીરી ગાયન નામની ચોપડી" માં છપાયું છે. (જુઓ રાસ્ત ગોફતારમાં છપાયલો એવણનો ઉપલો પત્ર).

(૫) એવણે તેલીગ્રામથી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો હતો. (એ બાબેના અંગ્રેજી તેલીગ્રામ માટે જુઓ પા. ૪૪). ત્યાર પછી એવણે પોતાનું મત આપનારો પત્ર વિગતે લખ્યો છે. તે પાનાં ૧૬૫ ઉપર છાપ્યોછે.

એક બે પેઢીનું જોડાયલું ગીત નથી, પણ પુરાણું ગીત છે. તેમાં જ્યારે મેહરજી રાણાના નામને શાહ અકબર સાથે જોડયું છે, ત્યારે દસ્તુર મેહરજી રાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને ત્યાં શાહ ઉપર અસર કીધી હતી, તે વાતને આ પુરાણા ગીતથી મજબુત ટેકો મળેછે.

એક બીજું ગીત.—પણ તાનસેનના ઉપલા ગીત ઉપરાંત બીજાં પણ હિંદુસ્તાની મરાઠી ગીતો અને ખ્યાલો છે કે જેઓ મેહરજી રાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા તે બાબે નોંધ લેછે. એવું એક ગીત આ છે કે જેમાં મેહરજીરાણાના નામને અકબર સાથે નીચે મુજબ જોડયુંછે.

મહેરજીરાણા બરા નેક થા, પુરા બંદા સાહેબકા,
પાદશાહા અકબર શુધરા પેહેના, દેખ તમાશા મજહબકા.

૧૮૯૭ ના સાલમાં પ્રગટ થયલી એક ચોપડી નામે "ગાએને દેલચમન"માં(1) એ પ્રગટ થયું છે. ત્યારે તે એ વર્ષે આગમજ જોડાયલું હોવું જોઇએ. આ ગીત અને તાનસેનનું ગીત ત્યારે દેખાડેછે, કે કહેવામાં આવેછે તેમ, આ કોઈ બાકુતી ગવૈયાઓથી જોડાયલાં ગીતો નથી.

ગીતો અને ખ્યાલોનો તવારીખ સાથે સંબંધ.—એક પ્રજા અથવા ટોળાની તવારીખ લખનારાઓએ આવાં ગીતો અને ખ્યાલો તરફ ધિક્કારથી જોવાનું નથી. તેઓ તવારીખ માટે ઘણીક વાર અગત્યનાં સાધનો પુરાં પાડેછે. મો. મોહલ શાહનામાના સંબંધમાં કહેછે કે "સઘળી પ્રજાઓની તવારીખ ગાયનથી શરૂ થાયછે, કારણ કે (એક બાબતપર) લખવાની આગમજ લોકો વાત કરવા માંડેછે અને ગાવા માંડે છે, અને અસલી તવારીખનવેશો પોતાની હકીકતો આવાં સાધનોના આધાર ઉપરજ રચવાને

(૧) "ગાએને દેલચમન એત્રે નામની શરવે જાતના ગાએનોના રાગરાહની ચોપડી, અંગરેજી તથા ગુજરાતી જાબપરીનટીંગ છાપાખાનામાં છાપીછે, ૧૮૯૭." પા. ૫૭૪. આ ગીત એક બીજી ચોપડીમાં પણ છપાયું છે. તે ચોપડી મારા જોવામાં આવીછે. તે નોસારીની મેહેરજીરાણા લાયબરીની છે (જુઓ સને ૧૮૯૪ ના કેટેલોગમાં પછવાડે ગુજરાતી ટાઈપનું પાનું ૩, ચોપડી ના. ૭૪, શરોદ શરા હીન (શરોદે શરાહીદન.) એ પુસ્તકમાં શરૂઆતના ૧૯૦ પાના "શરોદે સરાઈદન" નાં છે. તેનું ટાઈટલ પેજ નીકળી ગયુંછે. પણ કહેછે કે તે ૧૮૬૨ માં છપાઈ છે. તેની સાથે બીજું ૪૯ પાનાનું ગીતોનું ચોપાંનીઉં બાંધી લીધેલું છે. તેના ૩૧ મા પાના ઉપર આ ગીત છે. આ ચોપાનીઉ પણ "શરોદેશરાઈદન" નાજ કોઈ અંકનું છે કે તે ચોકસ કહેવાઈ શકાતું નથી. કારણ તે ઉપર પણ મથાળું નથી. પણ શરૂઆતમાં કોઈએ "કવિતા એ શાગલ" એવું સુખડપેને નામ લખેલું છે.

શક્તિવાન થાયછે. (૧) ફીરદુસીને પોતાના શાહનામા માટે કેટલીક હકીકતો આવાં બાપદાદેથી ઉતરી આવેલાં ઇરાની ગીતો અને ખ્યાલો ઉપરથી મળી હતી.

III દલીલ ત્રીજી. ૧૭૯૫–૯૬ માં એટલે ૧૩૯ વર્ષ ઊપર લખાયલી દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાની ચોપડી.

હવે ફક્ત પુરાણા ગીતોજ મેહેરજીરાણાની શાહ અકબરની દરબારની મોલાકતની નોંધ લેછે એમ નથી, પણ આપણી પાસે ૧૩૯ વર્ષ ઉપર થાઈ ગયલા એક ભણેલા દસ્તુરના લખાણની પણ નોંધ છે. તેવણ પણ કહેછે કે દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવ્યો હતો. દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ અકબરની દરબારમાં જઈને પાદશાહને જરથોશ્તી દીન સમજાવી હતી, એવી જે બાપદાદેથી ઉતરતી આવેલી વાત છે, તેની પહેલ વહેલાં લખાણમાં નોંધ લેનાર, દસ્તુર શાપુરજી માણેકજી સંજાણા હતા, જેવણ ઇસ્વી સન ૧૭૩૫ થી ૧૮૦૫(૨) સુધીમાં થઈ ગયાછે. "કીસ્સે-એ આતશ બહેરામે નવસારી" નામના પોતાના પુસ્તકમાં એવણ એ બાબેની નોંધ લેછે. નૌસારીનું આતશ બહેરામ રોજ સરોશ માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૧૧૩૫ યજદજર્દીને દીને પર્થવામાં આવ્યું. હતું. તે વર્ષ (ઇસ્વી સને ૧૭૯૫–૯૬) માં એ દસ્તુરજીએ આતશ બહેરામના વર્ણન માટે ઉપલે નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. ત્યારે એ પુસ્તક લખાયાને આજે ૧૩૯ વર્ષ થયાં છે. આ પુસ્તકના ખુદ કર્તા દસ્તુર શાપુરજીને હાથની લખેલી ૨) નકલો મારે હાથ આવી છે તે રજુ કરૂં છું. એક નવસારીની મહેરજીરાણા લાયબ્રરીની નકલ છે. બીજી નૌસારીવાળા શેઠ શોરાબજી મંચેરજી દેશાઈની છે. (૩) આ પુસ્તકમાં દસ્તુર શાપુરજી

---

(૧) મો. મોહલનું શાહનામું વા. ૧ દિબાચો પા. ૪—૫

(૨) પારસી પ્રકાશ વાલમ ૧ પાનું ૧૦૧.

(૩) કર્તાએ પોતાનાં ફારસી પુસ્તકને જે નામ આપ્યું છે તે આ છેઃ "કીસ્સે એ આતશ વરહરામ કે દર શહેરે નૌસારી નઓ સાખ્તે," એટલે "નૌસારીમાં નવાં પરથવામાં આવેલાં આતશ બેહેરામની વાર્તા." (જુઓ, શેઠ સોરાબજી મ. દેસાઈની નકલ પાનું ૧ લીટી ૧). કર્તાના પોતાના હાથની બે નકલો છે. એક શેઠ સોરાબજી મનચેરજી દેસાઈની માલેકીની છે. એ નકલોમાંની બીજી મરહુમ દસ્તુર એરચજી સોરાબજી મેહેરજીરાણા તરફથી નૌસારીની મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીને ભેટ મળીછે (જુઓ "દસ્તુર એરચજી સોરાબજી મેહેરજીરાણાએ પેહલા દસ્તુર મેહેરજી રાણા લાઈબ્રરીને ઈ. સ.

સંજાણા દસ્તુર શોરાબજી માટે બોલતાં તેવણુનો વંશ જણાવતાં દસ્તુર મેહેરજી રાણા માટે નીચે પ્રમાણે બોલેછે.

૧૮૯૭ માં પોતાનું કેતાબખાનું ભેટ આપ્યું, તે માહેલા કેતાબોનું લીસ્ટ," જે ૧૮૯૮ માં છપાયું છે, તેનું પાનું ૧૮ ના. ૭. એ લીસ્ટમાં લખેલું છે કે આ કીસ્સે "શાપુરજી માણેકજી સંજાણાને પોતાને હાથનો લખેલો છે.") શેઠ સોરાબજી મનચેરજી દેસાઈવાળી નકલ આ કવિતારૂપી લખાણનો પેહેલો અસલ ખરડો દિસેછે, કે જે ઉપરથી તેના કર્તા દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાએ પોતે પાછળથી એક સોજી નકલ તૈયાર કીધેલી, કે જે ઉપર કહેલી મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીની નકલ છે. શેઠ સો. મ. દેસાઈ, એક મીત્ર, ભાઈ રૂસ્તમજી બેજનજી રાનજી, જેવણ મારફતે એવણે મને પોતા પાસેની અસલ નકલ વાપરવા આપી છે, તેવણ ઉપરના એક પત્રમાં લખેછે કે "એ શાપુરદારૂ સંજાણાને હાથે લખેલી અને વળી પેહેલો કરેલો ખરડોજ એ છે." મને મેહેરબાની કરી આપવામાં આવેલી ઉપલી બેઉ અસલ નકલોની સરખામણી કરતાં માલૂમ પડે છે કે તે બેઉ એકજ હાથની લખેલી છે. કોઈને કોઈક હરફોની વળાણમાં જરા ફરક માલૂમ પડે, પણ આવા ફરકની આપણે એક શરૂઆતના (rough) ખરડામાં અને ત્યાર પછીની તેની સ્વચ્છ (fair) નકલમાં આશા રાખવી જોઈએ. મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીની ઉપલી સાફ નકલમાં કાંઈ છેકછાક યા સુધારા (corrections) નથી પણ શેઠ સો. મ. દેસાઈવાળી નકલમાં લગભગ સઘળાં પાનામાં લીટીઓ ઉપર, તેમ હાસીઆ ઉપર, ઘણીક છેકછાક અને સુધારા છે. આ ઉપરથી ખોલ્લું દિસેછે કે મી. સો. મ. દેસાઈવાળી નકલ તે દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાને હાથનો અસલ ખરડો છે, અને મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીની નકલ તે એજ દસ્તુરજીની પોતાને હાથે કરેલી સાફ નકલ છે. આ પેહેલા ખરડામાં, પેહેલો ભાગ, જેમાં હિંદુસ્તાન ખાતેના પેહલવેહેલા આતશ બેહરામનું વર્ણન છે, અને બીજો ભાગ, જેમાં નોસારીના આતશ બહેરામનું ખાસ વર્ણન છે, તે બેની વચ્ચે કર્તાએ બે પાના (પા. ૩૬ અને ૩૭) ઉપર ગુજરાતીમાં કેટલીક નોંધ આપી છે, અને તેમાં ચાંગાશાહની અરજ ઉપરથી નોસારી ખાતે હિંદુસ્તાન ખાતેના પેહેલા આતશ બેહરામને કેમ લાવવામાં આવ્યા હતા તેનું વર્ણન છે. મેહરજી રાણા લાઈબ્રરીવાળી સાફ નકલમાં આતશબેહરામના વર્ણનની આગમચ ફારસી સદ્દર નજમ આપી છે. બેઉ હસ્ત લેખોમાં આતશબેહરામને લગતી બાબતો બે ભાગમાં વેહેંચી નાખેલી છે, જે બે ભાગો, જેમ મેહરજીરાણાના પુસ્તકખાના વાળી નકલના પેહેલા પાના ઉપર આપ્યા છે તેમ, નીચે મુજબ છે.

૧ "કીસ્સે એ જરતુશ્તીઆને હિંદુસ્તાન" એટલે "હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓનો કિસ્સો."

દરીન અયાંમ દસ્તુરાન દસ્તુર
કે નામે ઉ બુદ સોહોરાબ પુર નુર
કે નસલે ઉસ્ત અજ. દસતુર માહીયાર
બે દાંની બાબે આન રાણા નેકુકાર.
હમીશે દીને બેહરા જળવે દાદે
ગુનેહગારાન નેગુનસર શુદ જ.યાદે.
બ નજ.દીકે શેહે અકબર રફતે બુદ ઉ.
બસી બોરહાને દીન જાહેર બેકર્દે ઉ.
કે નામે ઉ હમે જા હસ્ત જાહેર.
મર આંન દસ્તુર બુદ ઉ પાકો તાહેર.(૧)

અર્થ—તે વખતે એક દસ્તુરાન દસ્તુર હતા. તેવણનું નામ કીર્ત્તિવંત સોહોરાબ હતું. તેવણની ઔલાદ દસ્તુર માહીઆરથી હતી. તેવણ (માહીઆર) ના પિતા (તરીકે) નેક કામવાળા રાણાને તું જાણ. ભલી દીનને તેવણ હમેશ રોશન કરતા. ગુનેહગારો (તેવણથી) ઘણાક ઉંધે મસ્તક પડતા. તેવણ શાહ અકબર આગળ ગયા હતા, અને દીનની ઘણીક

---

૨ "બીઆને આતશ બેહરામે નોસારી" એટલે "નોસારીના આતશબેહરામનું વર્ણન."

પેહેલી નજરે મેહરજી રાણાના પુસ્તકખાનાવાળી સાફ નકલ કોઇને અધુરી લાગે, કારણ કે કેટલાક બેટો (દાખલા તરીકે નોસારીના આતશબેહરામ બાબેના બીજા ભાગમાં બેટો ૫૮ અને ૬૯. જુઓ પાનું ૩૯ અને ૪૦) અધુરા છે પણ એમ ખરેખર નથી. બેતની પેહેલી કળી યાને ભાગ લખવા પછી કર્તાએ એવું ધારેલું દિસેછે કે તે બેતને પોતાની કવિતાના કોઈ બીજા ભાગ ઉપર લઈ જવી. તેમ તેવણે કર્યું છે. પણ પેલી અધુરી લીટી ઉપર તેને છેકી નાખવા ખાતર લીટી દોરવાનું ભૂલી ગયા છે. અથવા વધુ સંભવિક આ દિસેછે કે છેક છાકથી પોતાની સાફ નકલની સુંદરતા બગડી ન જાએ તે કાજે તે એમનીએમ રેહેવા દીધી છે, કે અધુરી હોવાથી વાંચનાર પોતાની મેળે તેને રદ કરેલી સમજે. એવા દાખલા માટે જુઓ અધુરી બેટો ૫૮ અને ૬૯, જેને બીજી જગ્યાએ લઈ જવામાં આવી છે. ત્યાં તેઓ બેટો ૭૦ અને ૭૧ બને છે (પાના ૩૯–૪૦).

(૧) જુઓ મેહેરજી રાણા લાઈબ્રરીની સાફ નકલમાં નોસારીના આતશ બેહરામનો કિસ્સો, લીટી ૨૦ થી ૨૪ પા. ૩૯. શેઠ. સો. મ. દેસાઈની અસલ ખરડાવાળી નકલ પા. ૪૦. એ. ફરામજી નવરોજી કુતાર પાસેની યોડુકની હાથની લખેલી નકલ પા. ૮.

દલીલો જાહેર કીધી હતી. તેવણનું નામ સઘળો જગ્યાએ જાહેર છે. તેવણ પાક પરેહજગાર દસ્તુર હતા.

નૌસારીના આતશ બેહરામને રોજ સરોશ માહ અર્દીબેહેશ્ત ૧૧૩૫ યજદજરદી (ઈ. સ. ૧૭૬૫) ને દીને પરથવામાં આવ્યું હતું.[1] તે વખતે આ પુસ્તક લખાયું હતું.

૧૩૬ વર્ષ ઉપર લખાયલું આ પુસ્તક ત્યારે ખુલ્લું દેખાડે છે, કે દસ્તુર મહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા, અને ત્યાં શાહને જરથોશ્તી દીન સમજાવી હતી. આ વાત ત્યારે કંઈ પાંચ સાત દાહેકાની ઉભી થઈ નથી, પણ તે વંશાપરંપરા ઉતરતી આવી છે, જેની નોંધ ૧૩૬ વર્ષ પર ઊપર મુજબ એક દસ્તુરજીના પુસ્તકમાં નોંધાઈ છે.

IV ચોથી દલીલ. લેખીત રીતે નૌસારીના મોબેદોના વડા તરીકે મેહેરજીરાણા નેમાવા બાબેના દસ્તાવેજો.

હવે જે વખતે મેહેરજી રાણા અકબરની દરબારમાંથી પાછા ફર્યા તે વખતે તેવણને નૌસારીના મોબેદોએ પોતાના વડા તરીકે સ્વિકાર્યા હતા. એવણ બાપ દાદે નૌસારીના વડા ધર્મ ગુરૂ અને વડા અકાબર હતા. પણ તે છતાં નૌસારીના મોબેદોએ એક લેખીત દસ્તાવેજથી તેવણને પોતાના વડા તરીકે કેટલોક અખત્યાર આપ્યો, અને ઠેરવ્યું કે તેવણને પુછ્યા વગર ધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓ નહીં કરવામાં આવે. તે બાબેના અસલ બે દસ્તાવેજો હું રજુ કરું છું.

૧) આ માંનો પહેલો દસ્તાવેજ રોજ ગુઆદ માહ તીર સંવત ૧૬૩૫ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) નો છે.

૨) બીજો દસ્તાવેજ રોજ મેહેર માહ દે સંવત ૧૬૩૬ (ઈ. સ. ૧૫૮૦) નો છે.

એ બેઉ દસ્તાવેજોથી નૌસારીના ધર્મ ગુરૂઓ માંહોમાંહે સહી કરી કબૂલ

---

(૧) " બ રૂજે આન સરૂશ પાક રેહબર
બ માહે અર્દીબેહશ્ત નીક ખુશ્તર
સને ગર યજદજર્દીરા બેદાની
હજારો યક સદો સી પંજે ખાની"

મેહેરજીરાણા પુસ્તકખાનાની નકલ સીટી ૨૧૧. પા. ૪૯ સીટી ૯—૧૦. શેઠ. સો. મ. દેસાઈની અસલ ખરડાની નકલ પા. ૫૪ સીટી ૨ ને ૩. એરવદ ફરામજી ન. કુતારની નકલ, પાનું ૧૯ સીટી ૧૦—૧૧.

થાય છે, કે ધર્મ સંબંધી કેટલીક ક્રિયાઓ તેઓ મહેરજી વાછા [1] ને પુછ્યા વગર કરે નહીં. ત્યારે આ દસ્તાવેજો [2] મુજબ તેવણને લખીત દસ્તાવેજોથી વડા કબૂલ રાખ્યા હતા. તે ઈ. સ. ૧૫૭૯—૮૦ માં હતું. હવે યાદ રાખવું કે શાહ અકબરની દરબારમાં એબાદતખાનામાં ધર્મ સંબંધી જે ખાસ મિજલસો મળતી હતી અને વાદવિવાદ થતો હતો, તે ઈ. સ. ૧૫૭૬ થી ૧૫૭૯ સુધી હતો. નૌસારીના પારસીઓ શાહ અકબરની દરબારમાં આવ્યા હતા, એમ પસાર થયલા અથવા બની ગયલા એક બનાવ તરીકે બદઓની હીજરી ૯૮૬ (ઈસ્વી ૧૫૭૮—૭૯) ના બનાવમાં બોલી જાય છે. ત્યારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને પોતાના વડા નેમવાનો નૌસારીના મોબેદોનો ૧૫૭૯ નો દસ્તાવેજ બરાબર તેજ વખતનો છે, કે જે વખતની આગમચ બદઓની મુજબ નૌસારીના પારસીઓ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા. ત્યારે બાપદાદેથી ઉતરતી આવેલી જે વાત એવું કહેછે, કે શાહ અકબરની દરબારમાંથી મેહેરજીરાણા પાછા ફર્યા ત્યારે નૌસારીના મોબેદોએ તેવણને લખીત દસ્તાવેજથી પોતાના વડા નેમ્યા, તે વાતને તે દસ્તાવેજોની તારીખોથી અને બદઓનીની તારીખથી ટેકો મળે છે. શાહ અકબરની દરબારમાં તેવણ પોતાનું કામ મનમાનતી રીતે કરી આવ્યા હતા, અને શાહને જરથોશતી દીન સમજાવવાનું કામ શાહને સંતોષ મળે તેમ કરી આવ્યા હતા. તે ઉપરથી નૌસારીના મોબેદોએ આભારી લાગણીથી તેવણને લખીત દસ્તાવેજોથી વડા તરીકે કેટલીક સત્તા આપી.

તારીખે મમાલીકે હીન્દ પણ જે જણાવે છે, કે પારસીઓએ શાહના મન ઉપર અસર કીધી, તે પણ હીજરી ૯૮૬ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) ના વર્ષ માટેજ છે. અબુ ફ્જ્લ પણ અકબરનામામાં જે જણાવે છે, કે શાહ અકબરની દરબારમાં જરથોશતીઓ હાજર હતા, તે પણ એજ વખત માટે છે. ત્યારે બાપદાદેથી ઉતરી આવેલી વાત, કે મેહેરજી રાણાને નૌસારીના મોબેદોએ તેવણ શાહ અકબરની દરબારમાંથી આવ્યા પછી પોતાના વડા નેમ્યા, તેને આ બે દસ્તાવેજોની તારીખોથી, અને બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખમાં, અબુફ્જ્લના અકબરનામામાં, અને ગુલામ બાસીતની તારીખે મમાલીકે હીંદમાં આપેલી તારીખોથી ટેકો મળેછે.

---

(૧) દસ્તુર મહેરજી રાણાને તેવણના એક બેહેદીન એરવદ વાછાએ પાળક કરી લીધેલા હતા, તેથી તેવણનું નામ તેવણના બાપ રાણા જેસંગને બદલે લખાણમાં અને ભણતરમાં કરી લીધેલા બાપ વાછા સાથે બોલાય છે.

(૨) આ દસ્તાવેજોની નકલ બાબે જુઓ આગળ પાના ૧૪૭ થી ૧૫૦. જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી.

મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરની દરબારમાં બજાવેલી સેવા બાબે અને તેવણને વડા નેમાવા બાબે કેટલાક લખનારાઓના વિચારો.—(ક) મરહુમ પ્રોફેસર દાર્મેસ્ટેટર આ બનાવની પોતાના ઝંદ અવસ્તા[1] ના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે નોધ લે છે.

"નોસારીના અસલી મોબેદો એટલે કે ધર્મગુરૂઓના કુટુંબનો મોટો ભાગ એક દસ્તુરાન દસ્તુરને કબૂલ રાખે છે, કે જે અસલી વખતના મોબેદાન મોબેદનું નખલું સ્વરૂપ છે. મેહેરજીરાણા, જેવણ અકબરના વખતના એક જાણીતા મોબેદ હતા, અને જેવણે શાહનશાહ આગળ ઘણો વગલાગ મેળવ્યો હતો, અને તેને પારસીઓના ધર્મનાં ફરમાનો સમજાવ્યાં હતાં, તેવણના કુટુંબમાં ઇસ્વી ૧૫૭૯ ના વર્ષથી એ ઓહ્દો વંશાપરંપરા ઉતરતો આવ્યો છે."

(ખ) શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી પોતાની પારસીઓની તવારીખમાં[2] આ બાબતની નીચે મુજબ નોધ લે છે. "પોતાની પહરેજગારી, એલમ અને દોષરહીત વર્તણુકથી તેવણે પોતાના જાતભાઇઓનું માન મેળવ્યું, એટલુંજ નહીં, પણ તેવણની કીર્તિ દૂર બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ અને મોટા શાહનશાહ અકબરના કાને પણ પહોંચી, અને તેવણને તે ડાહ્યા રાજ્યકર્તાએ દીલ્લી બોલાવ્યા, કે તેવણ તેને જરથોશ્તી ધર્મના ફરમાન સમજાવે. કહેછે કે શાહનશાહ ઉપર જરથોસ્તી દીનની સારી અસર થઈ, અને તેણે પોતાની બાદશાહી મેહેરબાનીની એક નિશાની તરીકે, તે દસ્તુરને નોસારીખાતે ૨૦૦ એકર જમીનની કરોથી નિરાળી એક જાગીર એનાયત કીધી."

(ગ) શેઠ બેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી પોતાની "ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ"[3] નામની ચોપડીમાં નીચે પ્રમાણે નોધ લેછે. "અકબરના વખતમાં પણ હિંદુસ્તાનમાં દસ્તુર એક ભલુ કામ કરનાર બળ સમાન હતો. જેઓએ મહેરજીરાણા બાબે વાંચ્યુ છે, તેઓએ તે વર્ણનને ફક્ત સંબંધ વિનાના લખાણ તરીકે નહીં સમજવું."

---

(૧) Le Zend A vesta par Darmesteter, Vol. I., Introduction. III, p. LVI.

(૨) History of the Parsees, by Dosabhoy Framji Karaka, C. S. I., Vol. II., p. 8.

(૩) **Gujarat and the Gojaratis, by Mr. B. M. Malabari, 2nd edition, p. 177,**

(૩) એક ત્રીજો પણ દસ્તાવેજ (૧) છે, જે દેખાડે છે કે મેહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાંથી જે કીર્તિ સાથે આવ્યા, તે કીર્તિની બજુક થા રેશાનીની જુમમાંજ નોસારીના મોબેદોએ તેવણને વડા તરીકે સ્વિકાર્યા એમ નથી, પણ તેવણના મરણના વખત સુધી તેવણને વડા તરીકે ગણવાનું ચાલુ રહ્યું હતું. એ દસ્તાવેજ ખુદ અસલ ગુમ થયોછે, પણ તેની પુરાણી એક નકલ જળવાઈ રહેલી છે. એ સંવત ૧૬૪૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૦) નો દસ્તાવેજ છે. એ નોસારીના આશાદીન કાકા નામના એક જાણીતા ધર્મ ગુરૂએ કાઠિઆવાડમાં આવેલા દીવ ખાતે લખેલો કાગળ છે. તેમાં ઈસારો કર્યા પ્રમાણે મેહેરજીરાણા તે વખતે પણ નોસારીના ધર્મ ગુરૂઓના વડા ગણાતા હતા, અને તેથી બહાર ગામ મોબેદો મોકલવા માટે તેવણની સમતી લેવામાં આવતી.

V પાંચમી દલીલ. નજદીક ૨૦૦ વર્ષના પુસ્તકમાં એક નામાંકિત ભલા પુરૂષ તરીકે ધુપનીરંગમાં લેવાતું દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ.

એક બીજી અગત્યની બાબત દેખાડે છે, કે મેહેરજી રાણાને નોસારીના જરથોશતીઓ તેવણની કોઈ ખાસ સેવા માટે આભારી થયા હતા. પારસીઓમાં રિવાજ છે કે ટોળાના ગુજર પામેલા કીર્તિવંત મહાન પુરૂષોનાં નામ ધુપ નીરંગના ભણતરમાં દાખલ કરી તે યાદ કરવાં. યજદજર્દી ૧૦૭૮ (ઈસ્વી ૧૭૦૯) માં અવસ્તા હર્ફે લખાયલી એક પુરાણી અવસ્તાની ચોપડી હું રજુ કરૂં છું.(૨) તે હેરબદ જમશેદ બીન કેકોબાદ બીન જમશેદ દીન રોજ અસ્પંદાદમદ મહિનો સને ૧૦૭૮ ને દિને લખીછે. તેમાં 'નીરંગે બુઈ દાદન' (અથવા ધુપનીરંગ) નામના ભણતરમાં ઈરાનના ગુજરી ગયલા મહાન પુરૂષોનાં નામોને યાદ કરીને દસ્તુર મેહેરજી રાણાના નામને નીચે મુજબ યાદ કર્યું

---

(૧) એ દસ્તાવેજ માટે જુઓ ઉપર પાના૧૬૧—૬૨. જુઓ ફેઠો સાથે ફેક સીમીલી.

(૨) એ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની માલકીની છે. તેના ૪૩૮ ફોલીઓ અથવા ૮૭૬ પાના છે. એનું કોલોફોન ફોલીઓ ૩૬૩ ક લીટી ૧૨ ઉપર છે. એના ફારસી કોલોફોન માટે જુઓ ઉપર પાનું ૪૯ નોટ ૧.

છે.[1] "દસ્તુર મેહેરજી એરવદ વાછા એદરીયાદ બાદ અનોશેહ રવાંન રવાની."[2]

---

(૧) જુઓ ઉપલું પુસ્તક ફોલીઓ ૬૦ ખ લીટી ૪.

(૨) આવાં બીજાં પણ જુનાં હસ્તલેખ અવસ્તાનાં પુસ્તકો છે, કે જેમાં ધુપ નીરંગમાં દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ લખાણમાં યાદ કરવામાં આવ્યું છે. એવાં બીજાં બે પુસ્તકો મેહરબાની કરી મને વાપરવા આપવામાં આવ્યાં છે. ૧ એમાનું એક એરવદ ફરામરોજ નવરોજી કુતારનું છે, જે પણ તેવણ તરફથી એ. માનેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળા મારફતે મને મળ્યું છે. તે અવસ્તા હરફે લખેલું જુનું પુસ્તક છે. પણ તેના સેવટના થોડાક ફોલીઓ ગુમ થવાથી તેની સાથે તેનું કોલોફોન પણ ગુમ થયું છે. એ પુસ્તકમાં ફોલીઓ ૧૨૧ ખ (લીટ ૩ થી ૫) માં દસ્તુર મેહેરજીરાણાના નામને ધુપ નીરંગમાં યાદ કર્યુંછે. આ પુસ્તક ૧૫૧ ફોલીઓનું છે, જેમાંથી ૬૮ અને ૬૯ મા ફોલીઓ અને ૭૩ થી ૮૬ મા ફોલીઓ ગુમ થયાછે. તે જંદ અક્ષરો અને યથા-અહોમથી શરૂ થાયછે, અને તેમાં પાંચ નીઆએશ, થોડીક યશ્તો અને આ-ફરગાનો અને આફ્રીનો આપેલી છે. છેલ્લા બચી રહેલા ફોલીઓમાં પાનાના સેવટે આફ્રીનનું નીચલું મથાળું છે. "આફ્રીને શસ ગહમબાર નવીસેમ. હમા-જોર." હમાજોર શબ્દ એક રેકાબ (Catch-word) તરીકે નીચે આપ્યો છે. એ આફ્રીનથી શરૂ થતા સેવટના કેટલાક ફોલીઓ ગુમ થયાછે. તેની સાથે એ ચોપડીનું કોલોફોન ગુમ થયું છે. તેથી આ પુરાણા અવસ્તાના હાથના લખેલા પુસ્તકનો સને આપણે ચોકસ આપી શકતા નથી. તોપણ એરવદ તેહમુરસ દીનશા અંકલેસરીયા, જેવણને આવાં પુરાણા પુસ્તકોનો અનુભવ છે, તેવણ તેના હરફો અને કાગળ ઉપરથી તેને ઓછામાં ઓછું ૭૫ વર્ષ જુનું ધારેછે.

૨ બીજું હાથનું લખેલું જુનું પુસ્તક, જે મને આપવામાં આવ્યું છે. તે ગુજરાતી હરફે લખેલું અવસ્તાનું ભણવાનું પુસ્તક છે. તે મુંબાઈવાળા મરહુમ શેઠ નાનાભાઈ ધનજીભાઈ બનાજીની માલેકીનું છે અને તે એરવદ નસરવાનજી બરજોરજી દેસાઈ તરફથી મને મેહેરબાનીની રાહે મળ્યું છે. તે ૭૭ વર્ષ જુનું છે, કારણ કે મોબેદ સોરાબજી પેસતનજી કોલાભાઈ સોરાબજી, જેવણ સુરતના પડોશના સુંવાલી ગામના એક મોબેદ હતા, તેવણે ભરૂચના એક બેહેદીન, બેહેદીન કેરબાદજી સોરાબજી કડવાજીની બાહેશથી તે ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં લખ્યું હતું. તે ૪૦૭ ફોલ્યોનું એક મોટું પુસ્તક છે. આગળ અને પાછળ કોઈ બીજા લખનારે થોડાક ફોલીઓ એ પુસ્તક બંધાવતી વખતે ઉમેર્યા છે. એ પુસ્તકના કોલોફોન માટે જુઓ આગળ પા. ૫૦ અને ૫૧. એ કોલોફોનમાં લખનાર કહેછે કે "તે કરતાં અસલ માંડક નકલ

હવે ત્યારે આસરે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર લખાએલાં જુના અવસ્તાના દફતરમાં આપણે દસ્તુર મહેરજી રાણાનું નામ ધુપનીરંગમાં ભણાતું જોઇએ છીએ, તે શા કાજે? તે તેવણની કોઈ નામિચી સેવા માટે હોવું જોઇએ.

કીધીછે." ત્યારે ૧૮૨૪ માં આ ચોપડીની નકલ થઈ તેની આગમચની કોઈ પુરાણી નકલ, જે ઊપરથી આ નકલ કીધી છે, તેમાં પણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ ધુપનીરંગમાં હોવું જોઈએ. એ પુસ્તકમાં ફોલીઓ ૪૦ થી ૪૩ માં ધુપનીરંગ આપીછે અને દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ (ફોલીઓ ૪૩ક લીટી ૨ માં) "દસ્તુર મેરજી એરવદ વાછા એદરીઆદ બાદ અનુશેહ રૂવાં રૂવાંની" એમ યાદ કર્યું છે.

હવે દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ સુરતના એક મોબેદે લખેલી પોણોસો વર્ષ ઉપરની એક ચોપડી, જે વળી તેના કોલોફોનમાં લખવા મુજબ, એક બીજી જુની ચોપડી ઉપરથી બરાબર ઉતારેલી, અને જે ભરૂચના એક બેહેદીન માટે લખાયલી, તેના ધુપનીરંગમાં મળેછે. તે એક ધ્યાન ખેંચનારી બાબત છે. તે દેખાડે છે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ અને કામ ફક્ત નોસારીમાંજ જણાયલાં હતાં એમ નહીં, પણ નોસારીની બહાર પણ દૂર વેર જણાયલાં હતાં.

વળી આ ચોપડી ભરૂચના એક બેહેદીન માટે લખાઈ હતી, તેના સંબંધમાં આ જાણવા જોગ છે, કે ભરૂચમાં હજુપણ, દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ ધુપ નીરંગના ભણતરમાં યાદ કરવામાં આવેછે. ખાનબાહાદુર આદરજી મનચેરજી દલાલ બી. એ. જેવણ ભરૂચની પારસી પંચાએતના એક તરસતી છે, તેવણ તા. ૧૭ મી નવેમબર ૧૯૦૧ ના પોતાના પત્રમાં મારી પુછપરછના જબાબમાં લખેછે કે (એવણના અંગ્રેજી પત્રના અસલ ફકરાઓ માટે જુઓ પા. ૫૧) 'મેહેરજી રાણાનું નામ આપણી આફ્રીન અને ધુપનીરંગની બંદગીઓમાં દસ્તુર અસપંદીઆર દસ્તુર કામદીનજીના નામની આગમચ નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવે છે. 'દસ્તુર મેહેરજી એરવદ વાછા.'" (દસ્તુર અસપંદયાર કામદીનજી ભરૂચના એક ભણેલા દસ્તુર હતા. તેવણ "કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર" એવે નામની ચોપડી, જેનો ઉપર ઈસારો કર્યો છે, તેના કર્તા હતા). ભરૂચમાં ધુપ નીરંગમાં દસ્તુર મેહરજી રાણાનું નામ શું કરવા દેવામાં આવે છે, તે બાબે ખાનબાહાદુર આદરજી દલાલ કહેછે, કે તે બાબે કાંઈ સ-ચ્ચાદાર રીતે જણાયલું નથી. પણ મોબેદો કહેછે કે "તે તેવણની મોટી કાબેલી-અતને લીધે અને શાહનશાહ અકબરની દરબારમાંની તેવણની કીર્ત્તિને લીધે હતું." ખાનબાહાદુર આદરજી વધુ ઉમેરેછે કે "આએ નોંધવાનું છે કે તેવણનું નામ અરદેશર બાબેગાનના નામની પછી અને દસ્તુર અસપંદીઆરજી દસ્તુર કામદીનજીના નામની આગમચ લેવામાં આવેછે."

તે સેવા તે અકબરની દરબારમાં બજાવેલી જરથોશ્તી દીનની બાબતની સેવા હતી. કોઈ પણ રીતે આ પુરાણું હાથનું લખેલું આવસ્તાનું પુસ્તક દેખાડે છે કે, જેમ કોઈ તરફથી કહેવામાં આવે છે તેમ, દસ્તુર મેહરજી રાણા કોઈ ખુણે પડેલા અથવા નહીં જણાયલા મોબેદ ન હતા.

હાલ સુધીની તપાસનું તાતપર્ય.—હાલ સુધીની તપાસમાં ત્યારે ૧) બદએોનીની મુનતખબ અલ તવારીખની અને ૨) દબેસ્તાનની સીધી શાહદતો ઉપરથી, અને ૩) અબુલફજલના અકબરનામાની અને ૪) તારીખે મમાલીકે હીંદની આડકતરી શાહાદતો ઉપરથી, ૫) અને તે શાહદતોને ટેકો આપનાર ફરહંગે જેહાંગીરીની શાહદત ઉપરથી આપણે જોયું, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન સમજાવનાર અને તેની ઉપર અસર કરનાર નોસારીના પારસીઓ હતા, અને અરદેશર તો ઇરાનથી આબનાવ પછી લાંબે વખતે આવ્યો હતો. આપણે વધુ જોયું કે ૧) શાહ અકબરે દસ્તુર મેહેરજીરાણાને બેટ આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન, જે માટે બે ફર્માનો, એક પરવાનો અને એક મેહેજરમાં જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી, ૨) અકબરના વખતમાં થઈ ગયલા તેના ગવૈયા તાનસેનના ગીત ઉપરથી, ૩) દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાએ ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં લખેલી 'કીસ્સે એ આતશ બેહરામે નોસારી' નામની ફારસી ચોપડી ઉપરથી, ૪] મેહેરજીરાણાનું વડપણ કબૂલ રાખનારા નોસારીના મોબેદોના ત્રણ દસ્તાવેજો ઉપરથી, અને ૫) ઇ. સ. ૧૭૧૦ માં લખાયલું અવસ્તાનું એક પુરાણું પુસ્તક, જેને બીજાં ત્યાર પછી લખાયલાં બે પુસ્તકો ટેકો આપેછે, તે ઉપરથી, માલૂમ પડેછે કે નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે દસ્તુર મેહેરજી રાણા ગયા હતા, અને તેવણે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવ્યો હતો.

III

નોસારીના પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે લેવાયલા વાંધાની તપાસ.

હવે આપણે આપણા વિષયના ત્રીજા ભાગ ઊપર આવીએ અને (I) નોસારીના મોબેદો સામે સામાન્ય રીતે, અને (II) દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે ખાસ કરી, જે વાંધાઓ લેવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ.

(I) પેહેલે તો નોસારીના પારસીઓની લાયકાત સામે બે વાંધા લેવામાં આવ્યા છે. ૧) એક આ, કે તે વખતે ગુજરાતના પારસીઓ અજ્ઞાન હતા અને તેથી તેઓ અકબરની દરબારમાં ચાલતી તકરારમાં ભાગ લેવાને

શક્તિવાન હતા નહીં. ૨) બીજું આ કે નૌસારી પોતે ગુજરાતના ખુણામાં પડેલું એક ગામ હતું અને શાહઅકબરને જરથોશતી ધર્મ સમજાવવાની લાયકાત ધરાવનાર કોઈ પુરૂષ ઊત્પન્ન કરે એવી હાલતમાં ન હતું.

I ૧ નૌસારીના પારસીઓ સામેનો પેહેલો વાંધો, કે ગુજરાતના પારસી અજ્ઞાન હતા.— નૌસારીના પારસીઓએ અકબરને દીન સમજાવી હતી, તે સામે વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવે છે કે અકબરના વખતમાં ગુજરાતના પારસીઓમાં અજ્ઞાનપણું હતું, તેથી તેઓમાંથી કોઈ અકબરની દરબારની ધર્મ સંબંધી તકરારમાં ભાગ લઈ શકે નહીં અને અકબરને દીન સમજાવી શકે નહીં.

(ક) ધારવામાં આવે છે તેવું અજ્ઞાનપણું ગુજરાતમાં ન હતું, તે બાબે વિચારો.— હવે ડા. ઉવેસ્ટ. ડા. ગેલ્ડનર, અને પ્રોફેસર હોડીવાળા, એઓએ બીજે ઠેકાણે દેખાડયું છે કે જેવું ધારવામાં આવે છે તેવું અજ્ઞાનપણું[1] એ વખતે ગુજરાતમાં ન હતું.

(ખ) ઇરાનના જરથોશતીઓની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ જેવીજ.—બીજું એવું માલુમ પડેછે કે આ વખતે ઇરાનના જરથોશતીઓની પોતાની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ કરતાં સામટી રીતે વધારે સારી ન હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે "હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ દીલસોજી નહીં ધરાવે એવા લોકો વચ્ચે રહી કચડાયલી હાલતમાં રહેતા હતા, અને તેથી પોતાનું ગુજરાન મેળવવામાંજ ગુંતાયલા રહેતા હતા, અને તેથી તેઓનું જ્ઞાન ઘણું થોડું હતું." હવે જો હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ માટે આ હકીકત ખરી હોય તો ઇરાનના જરથોશતીઓ માટે તે ઓછી ખરી ન હતી. હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ જો દીલસોજી નહીં ધરાવે એવા જુદદીનો વચ્ચે વસતા, તો ઇરાનના જરથોશતીઓ તેઓ કરતાં વધુ અ-દીલસોજ જુદદીનો વચ્ચે વસતા. આ દીલસોજીની ઘેર હાજરીને લીધે ઇરાનના જરથોશતીઓની સંખ્યા ઘટતી જતી હતી, જ્યારે ગુજરાતના જરથોશતીઓની વસતી વધતી જતી હતી.

નરીમાન હોશંગ મારફતે ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં ઇરાનખાતેથી જે કાગળ આવ્યો હતો, અને જે કાગળના આધાર ઉપર ગુજરાતના પારસીઓના

---

(૧) જુઓ તા. ૨૪ સપટેમબર ૧૮૯૮ નું જામેજમશેદ. જુઓ બોંબે ગેઝેટ ૧૮૯૯ નાં અકટોબર નવેમબરના આંકો. એઓનાં અંગ્રેજી કાગળોમાંથી ઉતારેલા ફકરાઓ માટે જુઓ આગળ પાના ૧૬૫ થી ૧૬૮.

અજ્ઞાનપણાનો આધાર બાંધવામાં આવે છે, તેજ કાગળમાં આપણને એક ફકરો મળે છે કે જેમાં ઇરાનના જરથોશ્તીઓ, જેમ હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓની ધર્મસંબધી પડતી માટે, તેમ પોતાની ધર્મસંબંધી પડતી માટે વિલાપ કરેછે. તેઓ કહેછે[1] કે—

"તેઓએ જાણવું, કે ગયોમર્દથી તે આજ સુધી જે જમાનો ગુજર્યોછે, તે જમાનામાં—નહીં જોહાક તાજી કે નહીં અફ્રાસીઆબ કે નહીં જાદુગર તુર કે નહીં યુનાની સિકંદર, કે જેઓ માટે દાદાર ઓહરમજદ કહેછે કે તેઓ મોટા ગુનેહગારો હતા, તેઓના વખતમાં—કોઇપણ વખત, એશામ (દેવ) ના હજારાની સેવટના આ જમાના કરતાં વધારે સખત અને મુશ્કેલ પસાર થયો નથી. આ હજારો, કે જેનાં ૮૪૭ વર્ષ[2] પસાર થયાં છે, તેના કરતાં આગલા વખતો, જે માટે ઓહરમજદે જણાવ્યું છે, તે વધારે ખરાબ નિવડયા નથી. પણ ભલી દીનવાળાઓ (બેહેદીનો એટલે જરથોશ્તીઓ) આ જમાનામાં સવાબનાં કામમાં અને ઓહરમજદના માર્ગમાં થોડા દાખલ થાયછે, અને નીરંગ અને બર્સમ અને યોજદાસ્રગીરી અને પાકી પલીદી (ના કાયદાઓ) ઘણાક થોડા બાકી રહ્યા છે. બાકીનાં—શું ઇરાનમાં કે શું હિંદુસ્તાનમાં—આપણા હાથમાંથી જતા રહ્યાછે. પાકી પલીદીની ઘણી રાહ રસમો ચાલુછે."

આ ફકરામાં ત્યારે ઇરાનના જરથોશ્તીઓ ફર્યાદ કરેછે, કે તે જમાનાના બેહેદીનો સવાબનાં કામો થોડાં કરેછે અને નીરંગ બર્સમ અને યોજદાસ્રગીરીનાં કામો થોડાં થાયછે. તેઓ બોલવુ કહેછે, કે જેમ હિંદુસ્તાનમાં તેમ ઇરાનમાં મામલો એક સરખો છે. ઈરાનની રેવાયતના આ ફકરા ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ કે ઇરાનના જરથોશ્તીઓની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓ કરતાં કોઇપણ રીતે, વધારે સારી ન હતી.

એજ મુજબ નરીમાન હોશંગની બીજી રેવાયત, જે યજદજરદી ૮૫૦ માં લાવવામાં આવી હતી, તેમાં પણ તેઓ પોતાની હાલત માટે વિલાપ કરેછે.

---

(૧) અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ આગળ પાનું ૫૩. જુઓ દારાબ હોરમજદયારની રેવાયત, મુંબાઇની યુનીવરસીટીની નકલ વા. I ફોલીઓ ૧૧ બ. લીટી ૧ થી ૭, નરીમાન હોશંગનું લાવેલું પત્ર. બર્જો કામદિનની રેવાયત, મુલ્લાં ફીરોજ લાયબ્રરીની નકલ પા. ૩૩૬ લીટી ૭ થી ૧૬. (એ પુસ્તક ખાનાનો રેહાતઝેકનો કેટલોગ પા. ૧૭૮ માં જણાવેલી ચોપડી VII ના. ૨).

(૨) આ સંખ્યા આ કાગળનો સને આપેછે કે નરીમાન હોશંગ તે યજદજરદી ૮૪૭ ના વર્ષમાં લાવ્યો હતો.

તેઓ કહેછે કે,[1] "અમો ગરીબો વચ્ચે ચાર પાંચ શાખસો છે, કે જેઓ પેહેલવી લખાણ જાણેછે, પણ અસલ શું છે તે જાણી શકાતું નથી, કારણ કે જુલમ અને જાસ્તીથી અમારો રોજગાર અને[2] શરીર અને પોષાક સઘળાં આલુદે થઇ ગયાંછે."

ઈરાનની રેવાયતના આ લખાણ ઊપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે તે વખતે ઈરાનના જરથોશતીઓની હાલત કાંઈ વધારે સારી ન હતી. અલબતે પોતાના અસલ વતનમાં હોવાથી તેઓના લાભમાં આ હતું, કે તેઓ પાસે કોઈ પુરાણા જરથોશ્તી પુસ્તકો હતાં અને તેઓમાં બાપદાદેથી ઊતરી આવેલી ટોળાની અસલી વાતો ચાલુ હતી. પણ તેમ બીજા હાથ ઉપર તેઓને ગેરલાભ આ હતો, કે તેઓ હજુર ઈસલામી રાજ્ય કરનારાઓના સોખંડી કાબુ તળે હતા, કે જેથી તેઓની સંખ્યા આસતે આસતે વટળવાથી ઓછી થઈ ગઈ. ખરૂં છે કે હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ ઈરાનથી પોતાના કેટલાક સવાલોના ખોલાસાઓ મેળવતા હતા. પણ તેઓ ઈરાનથી કેટલીક બાબતોની વાકેફી મેળવતા હતા, તે હકીકત ઉપરથી એમ નથી સાબેત થતું કે, જેમ કહેવામાં આવેછે તેમ, તેઓ પોતાના ધર્મનાં મૂળતત્વોથી અજ્ઞાન હતા, અને પોતાના રાજકર્તા પાદશાહને પોતાનો ધર્મ સમજાવવાને શક્તિવાન ન હતા.

હાલમાં પણ કેટલાક પારસીઓ મતફેરની વખતે, અથવા તકરારી સવાલોની વખતે, અથવા કોઈ સાધારણ બાબતોમાં વટીક યુરોપ અને અમેરીકાના ખ્રિસ્તિ વિદ્વાનોને સવાલો પુછેછે. પણ તેથી, આજ પછી થોડીક સદીઓ બાદ કોઈ ધણીએ આ સેવટ ઉપર નહીં આવવું જોઇએ, કે ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીના હિંદુસ્તાનના પારસીઓ પોતાના ધર્મ બાબે તદન અજ્ઞાન હતા, અને પોતાનો ધર્મ સમજવાને અને બીજાઓને સમજાવવાને સામર્થવાન ન હતા. ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીઓમાં ઈરાનના જરથોશતીઓ ઊપર અતરેથી જે સવાલો મોકલવામાં આવતા, તે બાબે સર જેમસ કેમ્પબેલ એવોજ વિચાર લે છે. તે કહેછે કે ઈરાનતરફ મોકલવામાં આવતા

---

(૧) અસલ ફારશી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૫૪. દારાબ હોરમજદ-યારની રેવાયત. મુંબઈની યુનીવરસીટીના પુસ્તક ખાનાની નકલ, વાલમ I ફોલીઓ ૧૩ ખ લીટી ૬—૭.

(૨) જો આ 'અને' મેલીદઈએ તો અર્થ થાય કે "જમાનાના જુલમ અને જાસ્તિથી અમારાં શરીર અને પોષાક આલુદે થયાંછે."

સવાલો "ધર્મસંબંધી બાબતોની શકમંદ બાબતો ઊપર" હતા.[1] ડા. ઊવેસ્ટ પણ એવોજ વિચાર ધરાવે છે.[2]

(ગ) અબુ ફજલના અકબરનામા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જંદ અવસ્તાનું જ્ઞાન આપનાર મોબેદો હતા.—વળી આપણને ખુદ અકબરના વખતના એક તવારીખનવેશના લખાણનો ટેકો મળેછે, એવું દેખાડવાને, કે જરથોશ્તી ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાને માટે કોઈ શોખીનને છેક ઇરાનવેર જવાની જરૂર ન હતી. ખુદ હિંદુસ્તાનમાંજ મોબેદો એવા હતા, કે જેઓ જરથોશ્તી ધર્મની બાબતમાં સચ્ચાઇ શોધનારાઓને જ્ઞાન આપી શકે. એ લખાણ કરનારો શાહ અકબરનો વજીર અબુ ફજલ હતો. અબુ ફજલ પોતાના અકબરનામામાં પોતાની જવાન ઉમર માટે કહેછે કે—

"મારા વેરાન દેખાતા મનને કોઈ ઇલાજ ફાયદા ભર્યો નહીં લાગ્યો. કોઈ વખતે મારૂં દીલ ખતાની હદના દાનાવોની સોહોબત એંચતું, તો કોઈ વખત લેબેનોનના પહાડના અનુભવિ પુરૂષો તરફ મારા મનની પસંદગી જાહેર પડતી. કોઈ વખતે તીબેટના જોગીઓ સાથેની વાતચીતનો શોખ મારા આરામમાં ખલલ નાંખતો, તો કોઈ વખત પોર્ટુગીઝ પાદરીઓની સંગત મારા ઠરાવની દામન પકડતી, તો કોઈ વખત પારસીઓના મોબેદોની સંગત અને જંદ અવસ્તાના ભેદ ભરમોનું જ્ઞાન મારા મનની સબુરી છીનવી લેતું"[3]

ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં અબુ ફજલ શાહની દરબારમાં દાખલ થયો હતો, તે આગમચના વખત માટે તે એમ બોલે છે. હવે જો હિંદુસ્તાનમાં એટલું બધું સામાન્ય અજ્ઞાનપણું હોય, કે અકબરને કોઈ પણ પારસી પોતાની દીન સમજાવી શકે નહીં, અને તેથી તેને ઇરાનવેરથી જરથોશ્તીઓને બોલાવવા પડે, તો અબુ ફજલ સાથે વાત કરનારા એ ભણેલા મોબેદો

(૧) બોંબે ગેજેટીઅર, વાલમ XIII, 'થાના' ભાગ I પા. ૨૫૪.

(૨) જુઓ અસલ અંગ્રેજી લખાણ માટે પાનું ૧૬૬.

(૩) અબદુલ રહીમની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ, વા. III પા. ૮૪ લીટી ૧૦—૧૩. એના અસલ ફકરા બાબે જુઓ. પા. ૫૬ નોટ ૧. બ્લોખમાનના તરજુમા માટે જુઓ આઇને અબકરીનો એનો તરજુમો વા. I દિબાચો પા. ૧૨. કોંટ ૬ નોએ વા. I પા. ૩૦૫. તેનીસન પોતાની "અકબરનો સ્વપનો" નામની કવિતામાં નોટમાં આ ફકરો બ્લોખમાન પરથી ઉતારેછે. જુઓ ૧૮૯૪ માં પ્રગટ થયલું તેનીસનના લખાણોનું મેકમીલન કુ. નું પુસ્તક પા. ૮૪૫.

કોણ હતા ? શું તેણે પણ જંદ અવસ્તાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ઈરાનથી જરથોશતીઓને તેડાવ્યા હતા ?

(ધ) સામાન્ય અજ્ઞાનપણા વચ્ચે પણ થોડાક જ્ઞાનીઓ હોય.— પણ એક બારગી તકરારને ખાતર આપણે કબૂલ રાખીએ, કે તે વખતના ગુજરાતના પારસીઓનું ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન સામાન્ય રીતે સારૂં ન હતું. પણ તેથી એમ નથી સાબિત થતું, કે આમ લોકો કરતાં છુટા છવાયા કોઈ પણ ઓઈમાઓ નહીં હતા, કે જેઓ બીજાઓ કરતાં જરાક પણ હુશિઆર નહીં હોય, અને પોતાનો ધર્મ પોતાના પાદશાહને સમજાવી શકે નહીં. સામાન્ય આમ લોકો અજ્ઞાન હોય, પણ છુટા છવાયા જરથોશતીઓ એવા હોય કે જેઓ શાહ અકબરને ધર્મ સમજાવી શકે.

I ૨ નોસારીના પારસીઓસામે બીજો વાંધો, કે નોસારી ખુણામાં પડેલું ગામ—બીજો વાંધો નોસારીના પારસીઓ સામે આ લેવામાં આવે છે, કે નોસારી તો ગુજરાતના ખુણામાં આવેલું એક ગામ છે. તેથી ત્યાંના પારસીઓનું જ્ઞાન એવું નહીં હોય કે તેથી તેઓ અકબરને પોતાની દીન સમજાવી શકે.

(ક) તવારીખનવેશો મુજબ નોસારી એક જણાયલો કસબો.— નીજામુદદીન અહમદની તબકાતે અકબરી અને અબુલફજલના અકબરનામા ઉપરથી માલૂમ પડેછે, કે નોસારી તે વખતે થોડીક અગત્યતાનું શહેર હતું અને તે જાણમાં આવેલું હતું. અકબરના બાપ હુમાયુનના વખતમાં ગુજરાતનો સુલતાન બાહાદુર જે હુમાયુન સામે લડતો હતો, તેના અમીરોમાંના એકે " નોસારીની પડોશમાં એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો............તેણે નોસારીને . પોતાના કબજામાં લઇ ભરૂચ તરફ કુચ કીધી "(૧) અબુલ ફજલ પણ કહે છે કે " ખાન જહાન શીરાજી અને રૂમીખાન. જેનું નામ સફર હતું અને જે સુરતનો કિલ્લો બાંધનાર હતો, તેઓએ સાથે કામ કર્યું. તેઓએ નોસારી, જે હુશેનખાનના એક અમલદાર અબદુલ્લા ખાનના સવાધિનમાં હતું, તેનો કબજો લીધો અને તે પછી ભરૂચ ગયો ".(૨) ગુજરાતના એક

---

(૧) તબકાતે અકબરી. મુનશી નવલ કીશોરની ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ, પા. ૧૯૮ લીટી ૨૧-૨૩. એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ, વા. V પા.૧૯૭.

(૨) અકબરનામું, કલકત્તાની એશિઆટીક સોસાએટીની અબદુલ રહીમ વાળી આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૪૨, લીટી ૨૦—૨૧. એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. VI પા.૧૫.

જાણીતાં શેહેર સુરતની ઘણીક નજદીકમાં હોવાથી, નોસારી લાંબો વખત સુધી અજાણું પડી રહે નહીં. અકબર પોતે સુરત આવ્યો હતો. તેથી તેનું પોતાનું ધ્યાન પડોશના નોસારી ઉપર ખેંચાયલું હોવું જોઇએ.

આઈને અકબરી (૧)ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ કે સુરતની સરકારના ૩૧ મહાલમાંથી નોસારી મહાલ વિસ્તારની બાબતમાં ૧૯ મો મહાલ હતો. રાજ્યની તીજોરીની આમેપતની બાબતમાં પણ નોસારી મહાલ ૧૯ મો મહાલ હતો. તેનો વિસ્તાર ૧૭૩૫૩ વીઘા હતો અને તેની મેહેસુલ ૨૯૭૭૨૦ દામ(૨) હતો. તે સુગંધી તેલની બનાવટ માટે મશહુર હતું. અબુ ફજલ તેને માટે કહેછે કે "રોગની ખુશબુ આન જા સાજન્દ કે દર હીચ જા ન શવદ" એટલે "ત્યાં એવું સુગંધી તેલ બનાવવામાં આવેછે કે જેવું બીજી કોઇ જગ્યાએ થતું નથી."

(ખ) નોસારી એક બારગી ખુણામાં પડેલું હોવા છતાં પોતાના પારસીઓ માટે જાણીતું.—એક બારગી તકરારને ખાતર કબૂલ રાખ્યે, કે નોસારી ગુજરાતના એક ખૂણામાં આવ્યું હતું અને નાનું ન જણાયલું ગામ હતું. પણ આ બાબત, કે અકબરના વખતનો તવારીખનવેશ બદઓનીની, ધર્મ સંબંધી તકરારમાં ભાગ લેવા આવનારા જરથોશતીઓ માટે બોલતાં, એ ગામનું નામ દે છે, અને કહેછે, કે નોસારીના જરથોશ્તીઓએ શાહને જરથોશતી દીનની સચ્ચાઈ સમજાવી, તે દેખાડે છે કે તેણે નોસારીને અગત્ય આપી હતી. કાંઈ નહીં તો અકબરના ઇબાદતખાનાની તકરારમાં ભાગ લેવા માટે લાયક જરથોશતીઓ પુરા પાડનારા એક ગામ તરીકે તેણે એ ગામને અગત્ય આપી હતી. સુરત, રાંદેર, ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને ખંબાયત, પારસી ગામો તરીકે તે વખતે જણાયલાં હતાં. એ સઘળાં ગામોમાંથી અકબરની દરબારમાં પારસીઓ મોકલનાર તરીકે બદઓની નોસારી ગામને જણાવે છે. જો આ બનાવને વખતે ઇરાનના જરથોશતીઓ આવ્યા હતે તો બદઓની ઇરાનનું નામ જણાવતે.

ઊપલાં પારસી ગામોમાં રાંનેર અથવા રાંદેર, જે સુરતની ઘણી નજદીકમાં આવ્યું છે, તેનું એક પારસી ગામ તરીકે અબુ ફજલ આઇને અકબરીમાં ખાસ નામ લે છે. તે કહેછે, કે "ફારસથી આવી જરથોશતી તરીકાવાળાઓએ અહીં મથક કર્યું છે. તેઓ જંદ અને પાજંદ ભણે છે, અને

---

(૧) બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વાલમ I પા. ૪૯૮ લિટી ૧૩ કોલમ ૧.
(૨) દામની કીમત માટે જુઓ પા.૨૨૭

દોખમાંઓ બનાવે છે".[1] એ મુજબ અબુલફજલ પ્રમાણે જોકે પારસીઓના સ્વસ્થાન તરીકે રાંદેર જણાયલું હતું, તોપણ બદાઓની પ્રમાણે અને દબે-સ્તાનના કર્તા પ્રમાણે, નોસારીના પારસીઓને એબાદતખાનાની તકરાર માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આ બાબત ત્યારે અગત્યની છે અને દેખાડે છે, કે પારસીઓના ધર્મસંબંધી જ્ઞાનના સંબંધમાં નોસારી તરફ એમ અગ-ત્યના ગામ તરીકે જોવામાં આવતું.

(ગ) રેવાયતો મુજબ પણ નોસારી પારસીઓનું અગત્યનું જાણીતું શહેર.

પણ એક બીજી ઘણી અગત્યની બાબત છે, કે જે દેખાડે છે, કે અકબરના જમાનામાં અને તેની આગળ પાછળના જમાનામાં પણ નોસારી પારસી ધર્મ ગુરૂઓના મુખ્ય મથક તરીકે જણાયલું હતું. તે બાબત આ છે, કે જ્યારે પણ ઇરાનના દસ્તુરો હિંદુસ્તાનથી ગયલા સવાલોનો જવાબો લખતા, ત્યારે નોસારીનું નામ પહેલું લખતા, અને ત્યાંના દસ્તુર મોબેદોનાં નામ પહેલે લખતા, અને ત્યાર પછી બીજાં ગામોનાં નામો અને ત્યાંના દસ્તુર મોબેદ સાહેબોનાં નામો લખતા. કેટલીક રેવાયતો ઉપરથી આપણને એ માલમ પડે છે. હું એવી કેટલીક રેવાયતોની પુરાણી નકલો રજુ કરૂંછું.

૧ નરીમાન હોશંગની રેવાયત.—એવી એક પહેલી રેવાયત નરી-માન હોશંગની રેવાયત છે, જે રોજ ખોરશેદ માહ આવાં સને ૮૪૭ યજ-દજરદી (ઈ૦ ૧૪૭૮) ને દીને ઇરાનથી લખાઈ હતી. એ નોસારીના ચાંગા શાહ નામના જાણીતા પુરૂષ ઉપર લખાયલી છે. એ રેવાયતમાં નોસા-રીનું નામ પહેલું લખાયલું છે, અને પછી સુરત, અંકલેશ્વર, ભરૂચ અને ખંબાતનાં નામો છે. એ રેવાયત માટે હું દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયત રજુ કરૂં છું, જે ખુદ દારાબ હોરમજદીઆરને પોતાને હાથની લખાયલી છે.[2] દારાબ હોરમજદીઆરે પોતાના સંગ્રહમાં આ નરીમાન હોશંગની રેવાયત રોજ મેહે (મોહોર) માહ દે સને ૧૦૪૮ યજદજર્દી

---

(૧) કલકત્તા ટેક્ષ્ટ, વા. I પાનું ૪૮૮, લીટી ૨ અને ૩. અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૫૭-૫૮.

(૨) બોમ્બે યુનીવરસીટીની લાયબ્રેરીની રેવાયત, જે ડા. ઉવેસ્ટ તારીખ ૨૦ એપ્રેલથી તા. ૨૧ નવેમ્બર ૧૮૭૯ સુધીમાં લખાયલી ધારેછે, તેનો વા. I ફોલીઓ ૧૩ ક લીટી ૨. જુઓ એ નકલની શરૂઆતમાં ડા. ઉવેસ્ટના પોતાના વિચારો અને સાંકળીઆનો જોડેલો ભાગ પાનું ૧ લીટી ૧૫ થી ૧૮. જુઓ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રેરીની બર્જો કામદીનની રેવાયત, પા. ૩૩૫. એ માટેના અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૫૮ નોટ ૩. જુઓ પારશી પ્રકાશ વા. I પા. ૬.

(ઇ૦ ૧૯૭૫) ને દિને ઉતારેલી જણાવી છે. એ રેવાયતમાં નીચે મુજબ શરૂઆત કીધી છે.

" દાદાર અહુરમજદના નામ, સેતાયશ અને યારી (થી) ....ખુશી અને કીર્ત્તિ અને છાયો (અને) ખુશાલી અને (લાંબી) જીંદગાની અને ફીરોજી અને ભલી રોજી, હિંદુસ્તાનના સાહેબો અને બેહેદીનોને અને નોસારી શેહેરના સરદાર જંગે શાહ [1] (ચાંગા શાહ) ને અને બીજા નોસારીના અથારનાનો, સરદારો અને હેરબદો અને અને બીજા સુરત, અંકલેશ્વર, ભરૂચ અને ખંબાયત, (ના સાહેબોને હોજો.) [2]

૨. **નરીમાન હોશંગની બીજી રેવાયત.**—નરીમાન હોશંગની બીજી રેવાયત [3], એવે નામની એક બીજી રેવાયત છે. તેનો અસલ ઇરાનમાં શર્ફાબાદમાં લખાવાનો દિવસ રોજ દેપદીન માહ દે સને ૮૫૦[4] યજદજર્દી (ઇસ્વી ૧૪૮૧) છે. તે પણ હિંદુસ્તાનના પારસીઓને નામે છે, અને તેમાં નૌસારીના પારસીઓનું નામ ખાસ પહેલવહેલું દીધું છે.[5]

---

(૧) બર્જો કામદીનની રેવાયતમાં આ નામ બરાબર ચાંગાશાહ છે. જુઓ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રેરીની નકલ રેહાટસેકનો કેટલોગ VII ૨) પા. ૩૭૫, લીટી ૧૮.

(૨) એના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૫૮.

(૩) બોંબે યુનીવરસીટીની લાઈબ્રેરીની દારાબ હોરમજદયારની રેવાયતની નકલમાં જુઓ ડા. ઉનવેરનું સાંકળ્યું, પા. ૬ લીટી ૫. પારસીપ્રકાશ વા. I પા. ૬.

(૪) બોંબે યુનીવરસીટી લાઈબ્રેરીની દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયતના મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ વાલમ I ફોલીઓ ૧૩ ખ લીટી ૧૭-૧૮. મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રેરીની નકલ વા. II પા. ૫૦૪ લીટી ૩. એમાં યજદજર્દી સાલ ડા. ઉનવેરવ અને ખા. બા. બમનજી પટેલ ૯૫૫ આપેછે. ડા. ઉનવેરવ, જેણે બોંબે યુનીવરસીટીની લાઈબ્રેરીની નકલનો ઉપયોગ કીધો છે, તે ૯૫૦ ને બદલે ૯૫૫ આપેછે, તે અજબ દિસેછે, કારણ તેમાં તે ખુલ્લો ૯૫૦ છે. કોઈ નકલોમાં તે ૯૫૫ છે. એના સનેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૫૯ નોટ ૨. કદાચ બોંબે યુનીવરસીટી વાળી નકલ ઉપરથી કરેલી કોઈ નકલમાં "હશ્ત સેદોપંજાહ" પછી "પન્જ" શબ્દ ભૂલમાં લખાઈ ગયો હોય (I ફોલીઓ ૧૩ ખ લીટી ૧૭-૧૮).

(૫) બોંબે યુનીવરસીટીની નકલ ફોલીઓ ૧૩ ખ. લીટી ૧૬-૧૭. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ આગળ પાનું ૫૯ નોટ ૪. પારસીપ્રકાશ વા. I પા. ૬

૩. **ત્રીજી વખરનામની રેવાયત.**—એક ત્રીજી રેવાયત અસલ ઇરાનમાં રોજ હોરમજ્દ માહ ખોરદાદ સને ૮૮૦ યજદજર્દી (ઈ. સ. ૧૫૧૧) ને દીનની લખાયલી છે.(૧) એમાં પણ નોસારીના પારસીઓનાં નામ ખંભાત, ભરૂચ, સુરત અને અંકલેશ્વરના પારસીઓની આગમચ(૨) છે. આ રેવાયત લાવનારનું નામ આપણને મળતું નથી.

૪. **શાપુર આસાની રેવાયત.**—એક ચોથી રેવાયત શાપુર આસાને નામની છે. તે રોજ દેપાદર માહ બહમન સને ૮૯૬ યજદજર્દી (ઇસવી ૧૫૨૭) ને દિવસની લખાયલી છે. તેમાં પણ નોસારીના મોબેદોનું નામ પેહલે લખી પછી ખંબાએતના મોબેદોનું નામ લખ્યું છે. આ રેવાયતની હું ત્રણ પુરાણી નકલ રજુ કરૂં છું, કે જેઓમાંના નામ અને સનેના ફકરા પછવાડે (પાના ૨૬૧–૬૩) વિગતે આપ્યાંછે.

૧. પેહેલી નકલ ઘણી પુરાણી છે, તે નોસારીનાં દસ્તુર મહેરજી રાણા કેતાબખાનાની છે.(૩) (જુઓ આ પુસ્તકખાનાનો છપાયલો સને ૧૮૯૪ નો કેટલોગ ગુજરાતી ટીપ પા. ૬૪ ના. ૨૮. એ ૨૩૬ ફોલીઓનું પુસ્તક છે.)

૨. બીજી જુની નકલ હું એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની રજુ કરૂં છું, જે પેહલી નકલ કરતાં થોડીક પાછળની છે.(૪)

૩. એ રેવાયતની એક ત્રીજી જુની નકલ હું એરવદ તેહેમુરસ દીનશાહ અંકલેસરીઆની રજુ કરૂં છું. તેનુ કોલોફોન જતું રહ્યું છે(૫)

૫. **અસ્પંદીઆર યજદયારની રેવાયત.**—પાંચમી રેવાયત અસ્પંદીઆર યજદયાર અને રૂસ્તમ નામના શખ્સોની લાવેલી છે. તે રોજ ખોર-

---

(૧) બોંબે યુનીવરસીટી લાઇબ્રેરીની રેવાયત વા. I ફોલીઓ ૧૬ ક લીટી ૧ અને ૨ મારજીન ઉપર. પારસીપ્રકાશ વા. I પા. ૬.

(૨) જુઓ ઉપલીજ નકલ ફોલીઓ ૧૫ ક લીટી ૯ અને ૧૦. મુલ્લાફીરોજ લાઈબ્રરીની નકલ વા. II પા. ૫૦૮ લીટી ૬ ને ૭.

(૩) પારસી પ્રકાશ (વા. I પા. ૭) માં એ રેવાયતને 'કામા આસાની રેવાયત' તરીકે ઓળખી છે. 'શાબોર આસા' (શાપુર આસા)ના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૧૦૧ ખ લીટી ૧૦. નોસારીના મોબેદો માટે ફોલીઓ ૧ ક લીટી ૧૨. ખંબાતના મોબેદો માટે જુઓ ફોલીઓ ૧ ખ લીટી ૩.

(૪) 'શાબોર આસા'ના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૧૧૯ ખ લીટી ૧૧. આ પુસ્તક ૨૪૧ ફોલીઓનું છે. નોસારીના મોબેદો માટે જુઓ ફોલીઓ ૨ ક લીટી ૧. ખંબાતના મોબેદો માટે ફોલીઓ ૨ ક લીટી ૯.

(૫) એ ૭૯ ફોલીઓનું પુસ્તક છે. નોસારીના મોબેદો માટે જુઓ ફોલીઓ ૧. ખ લીટી ૧૪. ખંબાતના મોબેદો માટે ફોલીઓ ૧ ખ લીટી ૨૧.

દાદ માહ અરદીબેહેશ્ત સને ૯૦૪ યજદજરદી (ઈ. ૧૫૩૫) ની ઇરાનની લખેલી છે. તેમાં પણ નોસારીના મોબેદોનું નામ પહેલે છે, અને પછી સુરત અને ખંભાતનાનું છે. (૧)

૬. **કાઉસ કામદીનની રેવાયત.**—છઠી રેવાયત કાઉસ કામદીનની રેવાયત નામે જણાયલી છે. તે રોજ બહમન માહ બહમન સને ૯૨૨ યજદજર્દી (ઇ. ૧૫૫૩) માં લખાયલી છે. તેમાં પણ નોસારીના દસ્તુરોનાં નામ પહેલાં છે, અને પછી સુરત, અંકલેશ્વર, ભરૂચ અને ખંભાતના દસ્તુરોનાં છે(૨)

૭. **બહમન અસપંદીયારની રેવાયત.**—સાતમી રેવાયત તુર્કાબાદથી(૩) બહમન અસપંદયાર નામના પુરૂષની લાવેલીછે. તે રોજ શેહરેવર માહ ફરવરદીન સને ૯૯૬(૪) (ઇસવી ૧૬૨૬) ની લખેલીછે. એમાં પણ નોસારીના મોબેદોનું નામ પેહેલું છે અને પછી સુરત અને ભરૂચનાનું છે.

એ રેવાયતના લાવનાર માટે એમાં નીચલી(૫) હકીકત છે.

"હિંદુસ્તાનના મુલકના દસ્તુરો અને હેરબેદો અને મોબેદો અને બેહેદીનોને માલૂમ થાય કે બેહેદીન બહમન બીન અસફન્દયાર ઇરાનદેશમાં તુર્કાબાદના મુલકમાં આવ્યો હતો. કેટલાક દીવસ ખીદમતમાં રહ્યો હતો

---

(૧) પારસી પ્રકાશ વોલમ I પા. ૮.

(૨) વધારે વિગત માટે જુઓ પછવાડે પાના ૨૫૮–૫૯.

(૩) બોંબે યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીની દારાબ હોરમજદયાર વાળી નકલ વાલમ I ફોલીઓ ૬૯ ક લીટી ૧. મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીની નકલ વા. II પા. ૪૫૩. એ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીની નકલમાં નોસારીના મોબેદો અને પછી સુરત અને ભરૂચના મોબેદો માટે જુઓ વાલમ II પા. ૪૫૩ લીટીઓ ૨ અને ૪ અને ૬. એમાં સને માટે જુઓ ઉપલેજ સફે લીટી ૧૩. રેવાયત લાવનારના નામ માટે જુઓ લીટી ૧૬. જુઓ પારસી પ્રકાશ વા. I પા. ૧૧.

(૪) એ સને માટે જુઓ બોંબે યુનીવરસીટી લાયબ્રરીની નકલ I ફોલીઓ ૬૯ ખ લીટી ૨૧. "ઈન નામે દર રૂજે શેહરીવર માહ ફરવરદીન સને નોહ સદ વ નોહદ વ શશ યજદજર્દી નવીશ્તે શુદ." એ રેવાયત લાવનારના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૬૯ ક લીટી ૧૯ અને ફોલીઓ ૭૦ ક લીટી ૨ અને ૪.

(૫) એ બાબેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૬૦, નોટ ૬. જુઓ બોંબે યુનીવરસીટીની નકલ ફોલીઓ ૬૯ ક લીટી ૧૮ થી ફોલીઓ ૬૯ ખ લીટી ૧.

અમે દર્યાની ક્રીશતી અને વહાણુ (તર) ને માર્ગે[1] આવ્યો હતો. તેને તોજેશ કરવી લાજેમ હતી, અને જેમ જરથોશ્તી દીનનો કાયદો હતો તેમ, તેને તોજેશ અમોએ ફરમાવી, અને તે તેણે કબૂલ કીધી, અને તમામ બજા લાવ્યો. તેને અમોએ બરશનુમ આપ્યું, અને તેણે નવરાત (નવશો) રાખી (એટલે નવરાતનું બરશનુમ લીધું), અને જેમ દીનનો કાયદો હતો તેમ, પાણી અને આતશ અને આતશ બેહરામની ખીદમત કીધી કે જે રોશન હોય તે બને. બીજું માલૂમ થાય કે પારસની ખાતુનબાનુ જે જીઆરતગા છે, તેની પણ ખીદમત કીધી."

ઇરાનના જરથોશ્તીઓ મુસલમાનોની માફક જીઆરતગાહે જાએ, એ આપણને અજબ લાગેછે. પણ એ દેખાડે છે કે ઇરાનના જરથોશ્તીઓ-અને તે પણ વળી રેવાયતના લખનારા ભણેલા ગણાતા જરથોશ્તીઓ-ઇસલામી રિવાજો અને રાહરસમોની અસરને કેવા શરણ થયા હતા. એ દેખાડે છે, કે ધર્મસંબંધી બાબતમાં ઇરાનના જરથોશ્તીઓનો મામલો, પારકી સખત ગુસરી હેઠળ, હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓ કરતાં કોઈ પણ રીતે વધારે સરસ ન હતો.[2]

---

(૧) અહીં જે ઈસારો છે, કે મોબેદો, જેઓ દર્યા માર્ગે સફર કરે, તેઓએ કોઈ તોજેશની ક્રિયા કરવી, યા બરશનુમ લેવું, તે રિવાજ પુરાણો છે. ટેસીટસ (Works of Tacitus I the Annals Bk. XV. 24) મુજબ પાર્થીઅન વંશના ઈરાની પાદશાહ વલખશ (રોમનો પ્રમાણે વોલોજીસ પેહલા) ના ભાઈ તીરદાતે (Tiridates) એજ સબબે રોમ શેહર ખાતે નીરો પાદશાહના દરબારમાં જવાને આંચકી ખાધી હતી, કારણ તેને દર્યામાર્ગે જવાનું હતું, અસલ અટકાવ મીઠા પાણીની નદી માટે હતો, કે તે ઉપર લાંબી સફર કરતાં મીઠા પાણીમાં નજીસાત પડે. પણ પછી તે ખારા પાણીને પણ લાગો.

(૨) ખાતુનબાનું, જેની જીઆરતગાહ (હજની જગ્યા) માટે બોલવામાં આવેછે, તે ઈરાનના છેલ્લા પાદશાહ યજદજર્દની બેટી ગણાતી. એ બાનુની જીઆરત ગાહની વાત માટે જુઓ પારસીપ્રકાશ વા. I પા. ૧૨. જુઓ A literary History of Persia by E. G. Browne પા. ૧૩૦ થી ૧૩૩. એણીનું નામ "બીબી શેહરબાનુ" હતું. આ લખનાર કહેછે કે પેગમબર મહમદની બેટી ફટીમાનો બેટો હુસઈન યજદજર્દના આ બેટી સાથે પરણ્યો હતો. તેણીને એ માટે પેહલેથી સ્વપનો આવ્યો હતો. એણી જાણીતા ૯ ઇમામો (ચોથાથી બારમા સુધીના) ની માતા થઈ હતી. બ્રાઉન કહેછે કે "તાજીઆ એ મએન શુદને શેહરબાનું" એટલે "શેહરબાનું ના ગેબ થવાનો તાજીઓ" એવે નામનો એક નાટક તેહરાનમાં હીજરી ૧૩૧૪ માં બહાર પડયો છે.

૮. **બહમન પુંજીઆની રેવાયત**.—આઠમી રેવાયત સુરતવાળા બહમન પુંજીઆની રેવાયતને નામે જણાયલી છે.(૧) તે રોજ આદર માહ બહમન સને ૯૯૬(૨) યજદજરદી (ઇસ્વી ૧૬૨૬) ને દીને લખાયલી છે. તેમાં પહેલાં નોસારીના (૩) દસ્તુરોના અને પછી સુરત (૪) અને ભરૂચના (૫) દસ્તુરોનાં નામ છે.

ઉપર મુજબ આઠ જૂદી જૂદી રેવાયતો, જે ઇસ્વી ૧૫ મી ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીઓમાં લખાયલી છે, તે દેખાડે છે કે તે જમાનામાં નોસારી ગુજરાતના ખૂણામાં પડેલું એક ગામ હતું નહીં, પણ તે જેમ અંહી તેમ ઇરાનમાં પણ પારસીઓના મુખ્ય મથક તરીકે જણાયલું હતું, અને તેના પારસીઓ ધર્મસંબંધી બાબતમાં ઘણો ભાગ લેતા હતા.

II દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામેના વાંધાની તપાસ.—

હવે ખુદ દસ્તુર મેહેરજી રાણાની પોતાની સાંમે જે વાંધાઓ લેવામાં આવે છે, તે આપણે તપાસીએ. તેવણ સાંમે નીચલા ૪ વાંધાઓ લેવામાં આવે છે.

૧) તેવણ એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતા.

૨) તેવણનું નામ અકબરના વખતની તવારીખોમાં લખેલું નથી.

૩) દંતકથા તેવણના નામ સાથે મોજેજા જોડે છે, કે જે વિષે અકબરના વખતની તવારીખોમાં લખેલુ નથી.

---

(૧) બોંબે યુનીવરસીટીની દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયત વા. I ફોલીઓ ૬૫ ક લીટી ૩ " ઈન કેતાબ અજ ફેરમાન જમીન બેહદીન બહમન પુંજીએ સુરતીએ આવુરદે અસ્ત". પારસી પ્રકાશ વા. I પા. ૧૨. આ બહમન પુંજીએ તે ઉપલી સાતમી રેવાયત લાવનાર પુરૂષ બહમન અસ્પંદયારજ છે. આ રેવાયતમાં પણ તેને એક ઠેકાણે બહમન અસ્પંદયાર કહયો છે. "એહ્તેમામે ફકીરાને ઈન જાનેબ આન અસ્ત કે ગુશ્ને એ ખાતર અજ બહમન બીન અસફન્દયાર દરીગ નફરમાયન્દ" (ફોલીઓ ૬૫ ખ લીટી ૬). આ માટે જુઓ મુલ્લા ફીરોજ લાયબ્રીરીની દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયતની નકલ વા. II પા. ૪૪૯. નોસારીના અને પછી સુરત અને ભરૂચના મોબેદોના ઈસારા માટે, જુઓ ઉપલુંજ પાનું લીટી ૭,૧૦. ૧૧ અને ૧૩. રેવાયત લાવનારના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૪૪૯ ખ લીટી ૨.

(૨) જુઓ બોંબે યુનીવરસીટીની નકલ ફોલીઓ ૬૮ ખ લીટી ૨૦.

(૩) ફોલીઓ ૬૫ ખ લીટી ૯. (૪) એજ સદો, લીટી ૧૨ અને ૧૪.

(૫) એજ સદો, લીટી ૧૬.

જી) દંતકથા અને ગીતોમાં જે જણાવેલું છે, કે તેવણે અકબરને સુદરહે કુસ્તી પહેરાવ્યો હતો, તે નહીં બનીશકે એવું છે.

એ વાંધાઓ આપણે જરા વિગતે તપાસીએ.

II ૧ પેહેલો વાંધો કે દસ્તુર મેહેરજી રાણા એક નહીં જણાયલા ધર્મ ગુરૂ હતા, તેની તપાસ.—દસ્તુર મેહેરજી રાણા સાંમે એક મુખ્ય વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, કે તેવણ એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતા અને તેથી અકબરની દરબારમાં ચાલેલી ધર્મસંબંધી તકરારમાં ભાગ લેવાને અને શાહ અકબરને દીન સમજાવવાને શક્તિવાન નહીં હતા.

હું (ક) પેહેલે કેટલાક દસ્તાવેજો રજુ કરૂં છું અને (ખ) પછી કેટલીક જુની હાથની લખેલી ચોપડીઓ રજુ કરીશ કે જે દેખાડે છે, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા, તેવણ અકબરની દરબારમાં ગયા તેની આગમચ પણ, નહીં-જણાયલા ધર્મગુરૂ નહીં પણ જાણીતા પુરૂષ હતા. તેવણ નોસારીના એક આગેવાન અકાબર હતા.

(ક) પેહેલે હું પુરાણા દસ્તાવેજો રજુ કરીશ.[1]

૧ મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે પેહેલો દસ્તાવેજ, ક્રિયાના સંબંધમાં.—જે પેહેલો દસ્તાવેજ હું રજુ કરૂં છું, તે અસલ દસ્તાવેજ નથી, પણ તેની એક પુરાણી નકલ છે. એ નકલ રોજ આદર માહ અસ્પંદાદમદ સંવત ૧૬૨૨ (ઇસ્વી ૧૫૬૫-૬૬)ના એક દસ્તાવેજની પુરાણી નકલ છે. એ દસ્તાવેજ નોસારીના મોબેદોનો માંહો માંહેનો એક દસ્તાવેજ છે. તે રૂએ તેઓ કબૂલ થાય છે, કે તેઓએ ધર્મ સંબંધી ક્રિયાઓ બરાબર પ્રમાણિકપણે કરવી, તે માટે હક મુજબજ દામ લેવું, વધુ નહીં, અને તે માટે બરાબર હિસાબ રજુ કરવો. એ દસ્તાવેજ ઉપર મેહેરજીરાણા પહેલી સહી કરે છે. જો એવણ એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતે, તો સર્વેથી પહેલે સહી કરતે નહીં. એ દસ્તાવેજનો સને દેખાડે છે, કે તેવણ અકબરની દરબારમાં ગયા તેની દસ બાર વર્ષ આગમચ પણ તેવણ નોસારીની અનજુમનમાં આગેવાન દરજ્જો ભોગવતા. દસ્તુર મેહેરજી રાણા આ અને બીજી જગ્યાએ માહીયાર વાછા તરીકે સહી કરે છે. મેહેરજી એ માહીયાર યા માહયારજી પરથી બનેલું નામ છે. પોતાના કાકા એરવદ વાછાના એવણ પાલક થયા હતા તેથી એમ સહી કરે છે.

---

૧. આ દસ્તાવેજો માટે જુઓ ફોટો લીધો. નકલ માટે જુઓ પાના ૧૫૧ થી ૧૫૯.

૨. મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા, તેબાબે બીજો દસ્તાવેજ, તાડીના સંબંધમાં.—ઉપલા દસ્તાવેજ પછી ચાર વર્ષનો એક અસલ દસ્તાવેજ(૧) હું રજુ કરૂં છું, એટલે એ આશરે ૩૩૧ વર્ષનો જુનો દસ્તાવેજ છે. તે લખાવાની તારીખ રોજ અર્દીબેહેશ્ત, માહ અસ્પંદાદ મદ સંવત ૧૬૨૬ (ઇસ્વી ૧૫૭૦) છે. એ પણ નોસારીના પારસી ધર્મ ગુરૂઓ વચ્ચેનો માંહો માંહેના એક કરારનો દસ્તાવેજ છે. નોસારીની તાડી, જેમ ગુજરાતમાં આજે મશહુર છે, તેમ તે વખત ઉપર પણ મશહુર હોય તેમ દિસે છે. તે નોસારીના લોકોનું જેમ આજે તેમ ત્રણસો યા ચારસો વર્ષ ઉપર પણ માનીતું પીણું હતું. જેમ આજે યુરોપમાં મ્યુનીખનો બીર મશહુર છે, તેમ ગુજરાતમાં નોસારીની તાડી મશહુર છે. પણ તે જરા કેફદાર પીણું છે. તેથી આ દસ્તાવેજથી નોસારીના તે વખતના મોબેદ સાહેબો એકમેક સાથે બંધાય છે, કે આતશ બેહેરામમાં બોઇ દેવાની યા એવી મોટી ક્રિયામાં રોકાયલા હોય, તેવી વેળાએ તેઓએ તાડી પીવી નહીં. આ દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરનારાઓમાં પણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાની સહી પહેલી છે. જો તેવણ ખરેખર એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતે, તો એમ તેવણની સહી પેહેલી નહીં આવતે. એ દસ્તાવેજ ત્યારે દેખાડે છે કે એવણ નોસારીના એક આગેવાન અકાબર હતા.

૩. મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે ત્રીજો દસ્તાવેજ, નોસારીની બેહેદીન અનજુમન તરફથી એવણને ધર્મખાતે વાડી આપવા સંબંધમાં.—ઉપલા બીજા દસ્તાવેજ પછી ત્રણ વર્ષનો એક ત્રીજો દસ્તાવેજ(૨) હું રજુ કરૂં છું, એટલે એ આશરે ૩૨૮ વર્ષનો જુનો દસ્તાવેજ છે. આ દસ્તાવેજ ઉપર નોસારીના થોડાક આગેવાન બેહેદીનો

---

(૧) એ દસ્તાવેજ માટે જુઓ ફોટોલીથો ફેકસીમીલી અને પાનું ૧૫૪. આ દસ્તાવેજ ઉપર મેહેરજીરાણા પેહેલી સહી કરેછે. તે આખો મેહેરજીરાણાને પોતાને હાથે લખાયલો દસ્તાવેજ દિસેછે. આ મરહુમ દસ્તુરજીના પોતાના દસ્તખત કોઈ જોવા માગે તો તે આ દસ્તાવેજ પુરા પાડેછે એવણની પેહેલી સહીના દસ્તખત અને આખા દસ્તાવેજના દસ્તખત સરખાવતાં માલૂમ પડેછે કે તે બેઉ એકજ છે, અને તે ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે આખો દસ્તાવેજ તેવણે લખી કહાડયો હતો. આ બાબત વધુ દેખાડે છે કે તેવણ કેટલો આગેવાન ભાગ લેતા. આ દસ્તાવેજની પેહેલી સહીના અને આખા દસ્તાવેજના દસ્તખતના સરખાપણા ઉપર મારૂં પેહેલું ધ્યાન પેલાં જાણીતા ફ્રેંચ બાનું મીસ મેનાએ, તેવણ ઉપર ફોટો-લીથો મોકલતાં ખેચ્યું છે.

(૨) જુઓ ફોટો-લીથો ફેકસીમીલી અને પાના ૧૫૫ અને ૧૫૬.

કોમ તરફથી સહી કરી દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પીપલીઆ વાડી નામની એક જગ્યામાં જમીન સપુરદ કરે છે. તે વિસ્તારમાં ૧૦ વીઘા છે, અને તેમાં ૫૦ તાડ અને ૧૦૦ ખજૂરીનાં ઝાડ છે. નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે એ જગ્યા એવણને ધર્મખાતે આપેલી દિસે છે. તેઓ માથે લે છે કે એ જગ્યા તેઓ સરકારી કરોથી નિરાળી રાખશે.

આ ત્રણ દસ્તાવેજો ત્યારે દેખાડે છે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા તેની આગમચ એક જાણીતા પુરૂષ હતા, અને નોસારીમાં વડા અકાબર હતા, અને નહીં કે, જેમ જણાવવામાં આવે છે તેમ, એક નહીં-જણાયલા ધર્મગુરૂ હતા.

(ખ) મેહેરજીરાણા એક જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે જુની હાથની લખેલી ચોપડીઓ.—હવે ફકત એ પુરાણા દસ્તાવેજોજ નહીં, પણ જુની રેવાયતો પણ દેખાડે છે, કે મેહેરજી રાણા નોસારીના એક જાણીતા અકાબર હતા. એ રેવાયતોના દાખલા નીચે મુજબ છે.

૧ ફરેદુન મર્જબાનનું કાગળ.—દારાબ હોરમજદયારની રેવાયતમાં ઇરાનથી ફરેદુન મર્જબાનનુ લાવેલું એક કાગળ છે. તે બે દસ્તુરો ઉપર લખેલું છે. તેમાં પેહેલું દસતુર માહયાર (મેહરજીરાણા) નું નામ[1] છે. એમાં દીધેલાં નામો ઉપરથી ડા. ઉવેસ્ટ તે ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં લખાયલું ધારે છે.[2]

---

(૧) બોંબે યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીના નકલ વા. I ફોલીઓ ૧૬ ખ લીટી ૧૦. લીટી ૧૭ માં આ કાગળ લાવનારનું ફરેદુન મર્જબાન તરીકે અને લીટી ૧૯ માં ફકત ફરેદુન તરીકે નામ છે. પેહેલી જગ્યાએ 'ફરેદુન વ મર્જબાન' એટલે "ફરેદુન અને મર્જબાન" એમ નામ છે, તે જાણે એવું દેખાડે છે કે એ પત્ર બે ધણીઓ લાવ્યા હતા. પણ ફારસી 'વાવ' એટલે 'અને' અહીં લખનારથી ભૂલમાં લખાયલો દિસેછે, કારણ કે પછવાડે એ લાવનાર માટે એક વચનમાં બોલવામાં આવેછે. તેમાં કહેછે કે "એલતેમાસ અસ્ત કે અજ હમે તોર ઉરા અજ ગુશે ખાતર દરીગ ન ફરમાયન્દ" (લીટી ૧૯), એટલે "એલતેમાસ એ છે કે સઘળી રીતે તેની ખાતરદારી કરવામાં આંચકી ખાવી નહીં". વળી આગળ ચાલતાં તેનું નામ એકલું ફરેદુન તરીકે લેવામાં આવેછે (લીટી ૨૦). આ કાગળનો હવાલો આપતાં 'ફરેદુન મર્જબાન' એમ આખું નામ ભૂલમાં જાણે બે શખસો યા ભાઈઓ હોય તેમ ગણવામાં આવ્યું છે. (જુઓ ડા. ઉવેસ્ટનો યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીની નકલ વા. I ની શરૂઆતમાં લખેલો ભાગ પા. ૩ લીટી ૬).

(૨) જુઓ ઉપલોજ ડા. ઉવેસ્ટનો શરૂઆતમાં લખેલો ભાગ, પાનું ૩ લીટી ૮, પાનું ૬ લીટી ૧૪-૧૫.

આ ફકરો જેમાં દસ્તુર મેહરજીરાણા (માહીઆર) નું નામ છે, તે નીચે મુજબ છે.

"દસ્તુરો, દીનદારો, દીન શીખવનારાઓ, દીન ચાશીદારો, દીનના કલામ ભણનારાઓ, પતેત ભણનારાઓ, નીઆએશ કરનારાઓ, રાસ્ત અવસ્તા બરાબર જાણનારાઓ, આદરબાદ બીન મારેસફન્દના વડીલોથી ઉતરી આવેલા હાવરો, જરથોશ્તી દીન ઉપર ઉસ્તવાર રેહેનારાઓ, જેવા કે દસ્તુર માહીઆર અને દસ્તુર હોશંગને (અમારી) એક સો હજાર દુઆઓ પહોંચજો."[1]

ઓખ યુનીવરસીટીની દારાબ હોરમજદયારની રેવાયતની નકલ, જેમાં આ કાગળ છે, તે ઘણી જુની છે. તે દારાબ હોરમજદયારની પોતાની લખેલી નકલ છે. ડા० ઉવેસ્ટ કહે છે કે " સંભવિત છે કે તે દારાબ હોરમજયાર ફ્રામરોજ કયામ ઉદ્દીન (અથવા કવામ ઉદ્દીન) કેકોબાદ હમજ્યાર પદમ સંજાનાનું અસલ સંગ્રહ પુસ્તક છે. તેમાં ૧૧ કોલોફોન છે, જેમાં તેનું નામ છે અને જુદી જુદી તારીખો તા. ૨૦ મી એપ્રીલથી તા. ૨૧ નવેમ્બર ૧૬૭૯ સુધીની છે. પાછલી તારીખે એ સંગ્રહનું પુસ્તક તમામ થયું હતું" ત્યારે આ નકલ આશરે ૨૨૨ વર્ષ પુરાણી છે.[2]

૨. કોસ કામદીનની રેવાયત. તેમાં મેહેરજીરાણાનું નામ પેહેલું.

એક રેવાયત " કાઉસ કામદીનની રેવાયત" ને[3] નામે જણાયલી છે. તે રોજ બહમન માહ બહમન સને ૯૨૨ યજદજરદી[4] (ઇસ્વી ૧૫૫૩) માં યજદમાં લખેલી હતી. તેમાં નોસારીના દસ્તુરોમાં મેહેરજીરાણાનું નામ પહેલું છે. એનો શરૂઆતનો ભાગ નીચે મુજબ છે.

---

(૧) એ બાબનો અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૬૪.

(૨) સેવટના ગુજરાતી કોલોફોન સાથે તેના ૧૨ કોલોફોન છે. એ નકલ રોજ ખોરદાદ માહ મેહેર ૧૦૪૭ યજદજરદી (તા. ૧૧ મેહ ૧૬૭૮) ને દીને શરૂ કરી રોજ દેપમેહેર માહ ફરવર્દીન ૧૦૪૯ યજદજરદી (તા. ૨૧ નવેમ્બર ૧૬૭૯) ને દિને તમામ કરેલી દિસે છે. એના ફોલીઓ બરાબર બાંધેલા દિસતા નથી. તેથી ડા. ઉવેસ્ટે એની શરૂઆતના સનેની બાબતમાં જરા ભૂલ કરેલી દિસે છે.

(૩) જુઓ ઓખ યુનીવરસીટીની નકલ વા. I માં ડા. ઉવેસ્ટે શરૂઆતમાં લખેલો સાંકળ્યાનો ભાગ પા. ૩ લીટી ૧૪. જુઓ એ રેવાયતની એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની નકલ પા. ૨૦૧ લીટી ૧૨.

(૪) તારીખ માટેના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા. ૬૪. એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની નકલ પાનું ૧૯૦ લીટી ૯.

બ. દસ્તુરાન વ હેરબદાન પીશવાયાન વ કદ ખોદાયાન વ બેહેદીનાન વ મીનો નેશ્રીદાસન માસ્તનીદારાન અરાઈ વજીદારાન ચુન દસ્તુરાન્ વ કદ-ખોદાયાન બેહેદીનાને કસ્બે એ નૌસારી ચુન દસ્તુર માહીયાર બીન વાછા દસ્તુર બહમન બીન ચાંદા દસ્તુર ખુરશીદ બેહેરામ ....[1]

આ રેવાયતની એક જુની નકલ, જે નૌસારીના મહેરજીરાણા કેતાબખાનાની છે, તે હું રજુ કરૂંછું.[2]

ત્યારે રેવાયતમાં જળવાયલા ઉપલા કાગળ પ્રમાણે અને કાઉસ કામદીનની રેવાયત પ્રમાણે આપણે ઇરાનથી આવતાં લખાણોમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ પહેલું જોઈએ છીએ, જે દેખાડે છે કે તેવણ અકબરની દરબારમાં ગયા તેની આગમચ નૌસારીના એક જાણીતા અકાબર હતા.

૩. દારાબ પાહલણની ૨૧૧ વર્ષ પર લખાયલી ખોલાસે એ દીન મુજબ મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ.—વળી ઇ. સ. ૧૬૯૦ માં એટલે આશરે ૨૧૧ વર્ષ ઉપર લખાયલી એક ચોપડીના લખાણની આપણને સત્તા છે, એવું દેખાડવાને કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા' એક જાણીતા મોટા દસ્તુર થઈ ગયા છે. દસ્તુર દારાબ પાહલણ નૌસારીના એક જાણીતા દસ્તુર ઇસ્વી ૧૬૬૮ થી ૧૭૩૫ સુધીમાં થઈ ગયા છે. તેવણે ખુલાસે એ દીન અને ફરજીઆત નામું એવે નામનાં બે પુસ્તકો લખેલાં છે.[3] પોતાની ખુલાસે એ દીન કેતાબ જે ઇ. સ. ૧૬૯૦[4] માં એવણે લખી હતી, તેમાં

---

(૧) એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની રેવાયત પાનું ૧૭૭ લીટી ૧૩ થી ૧૫. અસલ ફારસી હરફે લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા. ૬૪.

(૨) એ લાઇબ્રરીનાં સને ૧૮૯૪ ના કેટલોગમાં ગુજરાતીમાં કેટલોગ છે તેના પા. ૬૫ માં નંબર ૩૦ થી જે ચોપડી જણાવી છે, અને જે ૭૬ પાનાની ચોપડી છે, તે ચોપડીના પાના ૧૫ થી ૨૨ માં એ રેવાયતનો ભાગ છે. પાના ૧૫ માં ઉપલો સરનામા વાળો ફારસી ભાગ લીટી ૭ થી શરૂ થાય છે. એ ચોપડી બરાબર બાંધી નથી. એના કેટલાક સફા જતા રહ્યા છે. પાના ૧૫ થી એ રેવાયત શરૂ થાય છે. પણ તેની શરૂઆતની લીટીઓનું પાનું જે પાના ૧૫ ની આગમચ હોવું જોઈએ તે જતું રહ્યું છે. એ લીટીઓ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની આ રેવાયતની નકલમાં છે. એ કેતાબના પાના ૨૨ માં ૫-છીની બાબતનો એક કોલીઓ ગુમ થઈ ગયો છે. ત્યારપછી આ ચોપડીમાં જે પેહેલું પાનું છે, તે આવવું જોઈએ. (૩) પારસીપ્રકાશ વો. I પા. ૩૧.

(૪) એ ચોપડીની ૭૩૨ મી બેતમાં એનો સને રોજ ૬ માહ ૬ સને ૧૦૫૯ યજદજરદી આપ્યો છે.

દસ્તુર માણેક મેહેરનોશની પેહેડી જણાવતાં તેવણ દસ્તુર મહેરજીરાણા માટે એક જાણીતા મોટા દસ્તુર તરીકે બોલે છે. તેવણ કહે છે કે—

"જે નસલે પાક તન મેહરયાર રાણા
કે દસ્તુરે મેહીન બુદ ઉ બ દુન્યા."[1]

એટલે "તેવણ પાક તન વાળા મેહરયાર રાણાની નસલના હતા, કે જેવણ દુનિયામાં મોટા દસ્તુર થઈ ગયા છે." ત્યારે આપણને ૨૧૧ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલા એક કાબેલ દસ્તુરના બખાણ પરથી માલુમ પડે છે, કે મેહેરજીરાણા એક જાણીતા પુરૂષ થઈ ગયા છે.

એ મુજબ આપણે ૧) પેહલે ત્રણ પુરાણા દસ્તાવેજોને આધારે, ૨)પછી રેવાયતોના બે ઈસારાઓને આધારે, ૩) અને પછી ૨૧૧ વર્ષ ઉપર લખાયલા એક પુસ્તકને આધારે જોયું, કે મેહેરજીરાણા, જેમ વાંધા ઉઠાવવા આવેછે તેમ, એક અજાણ્યા પુરૂષ નહીં હતા, પણ એક જાણીતા પુરૂષ થઈ ગયા છે.

મેહેજીરાણાના પિતા રાણા જેશંગ પણ નોસારીના જાણીતા પુરૂષ. તે માટે દલીલો.—પણ મેહેરજીરાણા પોતે એક જાણીતા પુરૂષ હતા, એટલુંજ નહીં, પણ તેવણ એક જાણીતા પિતાના બેટા થતા હતા. તેવણના પિતા રાણા જેશંગ પોતે નોસારીના એક જાણીતા અકાબર હતા. હું એ માટે દલીલ તરીકે દસ્તાવેજો રજુ કરૂંછું.

૧. રાણા જેશંગને બેહેદીન અનજુમન તરફથી ધર્મખાતે મળેલી જમીન બાબેનો દસ્તાવેજ.—એ બાબે પેહેલો દસ્તાવેજ,[2] જે હું રજુ કરૂં છું તે ૩૮૨ વર્ષનો પુરાણો છે. તે રોજ બહમન માહા બહમન સંવત ૧૫૭૬ (ઈસ્વી ૧૫૧૯-૨૦) નો છે. આપણે ખુદ મેહેરજીરાણાના સંબંધમાં એક દસ્તાવેજ માટે આગળ બોલ્યા તે પ્રકારનો એ દસ્તાવેજ છે. તે દસ્તાવેજથી નોસારીના બેહેદીનો દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશંગને ધર્મખાતે ૧૦ વીઘા જમીન તે ઉપરના ૧૦૦ તાડનાં ઝાડ સાથે આપે છે.

એ દસ્તાવેજ ત્યારે દેખાડે છે, કે જ્યારે નોસારીની બેહેદીન અનજુમન

---

(૧) એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની હાથની લખેલી નકલ ફોલીઓ ૧૮ બ લીટી ૧૧. એ ૬૫ વર્ષની જુની નકલ છે. તે જમશેદ બીન માનક બીન રૂસ્તમે રોજ રશ્ને માહ અમરદાદ સને ૧૨૦૬ યજદજરદી (ઇં. સ. ૧૮૩૭) ને દિને લખેલી છે. જુઓ એ નકલની સેવટે કોલોફોન.

(૨) જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી અને પાના ૧૫૮ થી ૧૬૧.

રાણા જેશંગને ધર્મ ખાતે "દીનને ખાતર" એક જગ્યા આપેછે, ત્યારે રાણા જેશંગ અનજુમનના એક વડા અકાબર હોવા જોઈએ.

૨. શાપુર આસાની રેવાયતમાં તેવણનું નામ પેહેલું મળેછે તે બાબે પુરાણું પુસ્તક.—બ૦ સ૦ ૧૫૨૭ માં શાપુર આસા(૧) નામના એક બેહેદીન ઇરાનથી એક રેવાયત લાવ્યા હતા. તેમાં રાણા જેશંગનું નામ સર્વથી પેહેલું છે. એ રેવાયતની ત્રણ નકલ મેં આગળ કહ્યું તેમ (૨) હું રજુ કરૂં છું.

પેહેલી નકલ મેહેરજીરાણા લાયબ્રરીની છે. એ રેવાયતની શરૂઆતનો ભાગ નીચે મુજબ(૩) છે.

"અજ. ઇરાંન જ.મીન બ કેશ્વરે હિંદુસ્તાન બ દસ્તુરાંન વ હેરબદાન વ દહયોવદાન અથઉરનાન અર્થએશ્તારાન વ વાસ્તર્યોશાંન વ હુતોખ્શાન દીનદારાન વ દીન આશીદારાંન દીન પરવરતારાંન દીન રોબાઈનીદારાન દીન યઓાજ્દાશ્રનીદારાંન ચુન દસ્તોરાંને દીને માજ.દયસ્નાન અજ. કસબએ નવસારી ચુન હેરબદ રાણીણ (રાણા) બીન હોશંગ......"(૪)

અર્થ.—ઇરાન જમીનથી હિંદુસ્તાનના મુલકમાં દસ્તુરો અને એરવદો અને ગામના વડાઓ, આથોરનાનો, રથેશ્તારો અને વાસત્રયશો અને હુતોખ્શો, દીનદારો, દીનઆશીદારો, દીનની પરવરશ કરનારાઓ, દીનનો ફેલાવો કરનારાઓ, દીનનું યોજદાશ્રનું કામ કરનારાઓ, જેવા કે નોસારી કસબાના માજદયશ્ની દીનના દસ્તુરો, જેવા કે એરવદ રાણા બીન જેશંગને......

---

(૧) "બેહેદીન શાબોર આસા" એ મુજબ એ નામ મેહેરજીરાણા લાયબ્રરીની નકલમાં લખેલું છે. જુઓ તેનો ફોલીઓ ૧૦૧ બ લીટી ૯ ને ૧૦. જુઓ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની નકલ ફોલીઓ ૧૧૯ બ લીટી ૧૧.

(૨) જુઓ ઉપર પા. ૨૫૧

(૩) એ અવસ્તા હરફે છે, તે માટે જુઓ ઉપર પાનું ૬૬.

(૪) આ રેવાયતમાં રાણાના બાવાનું નામ જેશંગને બદલે હોશંગ લખેલું છે. તેનો ખુલાસો સેહેલો છે. જેસંગ جسنگ નામના 'જીમ' ની હેઠેનું નુકતું નહીં લખાય કે વંચાય તો હોશંગ થઇ જાય. તે મુજબ આ ભૂલ થયલી છે. ઈરાનવાળાઓમાં હીન્દો નામ જેશંગ જણાયલું નહીં પણ ઈરાની હોશંગ જણાયલું હતું તેથી તેઓએ જેશંગને હોશંગ વાંચ્યું. એરવદ તેહમુરસની નકલમાં બરાબર જેશંગ છે.

એ રેવાયત યજદ શહેરમાં રોજ દેપાદર માહ બહમન સને ૮૯૬ યજદ જરદી (૧૫૨૭ ઈ.) માં લખી હતી. તે નીચલા ફકરા ઉપરથી માલૂમ પડેછે.

"પેરજ પેત વ દરોદ શાદી મો રામેશ્ન અન્દર રોજે દય ૫ આધર વ માહ વહમેન વ સાલ હશ્ત સદ નવદ શશ.........અન્દર પરખાન શહરે યઝ્દ."[1]

આ રેવાયતની બીજી જુની નકલ જે હુ રજુ કરૂં છું તે એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની[2] છે. તે રોજ ખોરશેદ માહ સ્પનદાદમદ સને ૯૨૭ યજદજરદી (ઈસ્વી ૧૫૫૮–૫૯) માં નોસારી ખાતે ફીધેલી છે, અને તે યજદ શેહેરની નકલ ઉપરથી કીધીછે. તેમાંનો નીચલો [3] ફકરો તેની તારીખ આપેછે.

પેરજ પેત ૫ દરોદ શાદી મો રામેશ્ન અન્દર રોજે ખરશએત માહ સ્પેન-દારમદ સાલ અવર નોહ સદ બીસ્તો હફ્ત...અન્દર પરખાન કસબએ નવસારી અજ. નસખએ શહરે યઝદ.

અર્થ—દરૂદ શાદી અને રામશ્ની સાથે ખોરશેદ રોજ અસ્પંદાદ મદ મહિનો સાલ ૯૨૭.........ને દિને મુબારક નવસારી કસ્બામાં યજદ શહેરની નકલ ઉપરથી તમામ કર્યું.

એજ રેવાયતની ત્રીજી જુની નકલ હું રજુ કરૂં છું. તે એરવદ તેહેમુરસ દીનશાહ અંકલેસરીઆની છે.[4] તે એક પુરાણી નકલ છે, પણ કમનસીબે

---

(૧) એના અસલ અવસ્તા હરફના લખાણમાટે જુઓ ઉપર પાનું ૬૭. જુઓ મેહેરજીરાણા લાયબ્રરીની શાપુર આસાની રેવાયતની નકલ, ફોલીઓ ૭૯ ક લીટી ૫ થી ૧૧.

(૨) એ ૨૪૧ ફોલીઓનું જૂદી જૂદી બાબતોનું પુસ્તક છે. એમાં ઉપલા સરનામા માટે જુઓ ફોલીઓ ૧ લીટી ૭ થી ફોલીઓ ૨ લીટી ૨

(૩) જુઓ એજ પુસ્તક ફોલીઓ ૧૧૬ ખ લીટી ૪ થી ૧૧.

(૪) એરવદ તેહેમુરસનું પુસ્તક ૮૦ ફોલીઓનું એક પુસ્તક છે. તેમાં ફક્ત આ રેવાયતજ છે. આ નકલને ઉપલી એરવદ માણેકજી ઉનવાળાની નકલ સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડેછે કે તેનો એકાદ ફોલીઓ જતો રહ્યોછે. એ પુસ્તકમાં પણ સરનામું (ફોલીઓ ૧ લીટી ૭ થી ૧૫ માં) ઉપર મુજબ ઉપલી બે નકલો માફકજ છે. પણ ફરક આ છે કે આ નકલ લખનારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણાના બાવાનું નામ જેશંગ બરાબર લખ્યું છે, અને હોશંગ' તરીકે નથી લખ્યું.

છેલ્લો ફોલીઓ જતો રહેવાથી તારીખ માટે તેનું કોલોફોન મળતું નથી. પણ એરવદ તેહેમુરસ, જેવણ ઘણા જુના હસ્તલેખોના ભાગ્યશાળી માલિક છે, અને જેવણને એ બાબેનો અનુભવ છે, તેવણ હરફોની વળાણ અને રીતી ઉપરથી અને કાગળ ઉપરથી માનેછે, કે એ એક પુરાણી નકલ છે.[1]

૩. રાણા જેશંગને હાથે લખાવલી પાજંદ અને ફારસી પુસ્તકોની નકલો.—રાણા જેશંગ પોતે એક ભણેલા ધર્મ ગુરૂ હતા અને પાજંદ અને

---

(૧) આ બાબત લખાયા પછી મારૂં ધ્યાન એક બીજા લેખ ઉપર ખેંચાયંછે, જે પણ દેખાડે છે કે રાણા જેશંગ નોસારીમાં એક આગેવાન દરજ્જો ભોગવતા હતા. એ લેખ રોજ બેહરામ માહ અસપંદારમદ સંવત ૧૫૯૯ (ઈસવી ૧૫૪૩) નો છે. એ લેખ નોસારીખાતે સંજાનનાં પંથકવાળા જે મોબેદો આતશબેહરામ સાથે ગયા હતા તેઓ વચ્ચે અને નોસારીના ખુદ અસલ ભગરસાથ મોબેદો વચ્ચેનો લેખ છે. ઈસવી સને ૧૮૮૧ ના સાલમાં બાઈ મોતીબાઈ તે શેઠ બમનજી જમશેદજી મુલ્લાના વિધવાએ બેરગામ ખાતે એક દખમુ અને અગીઆરી બાંધવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ક્રિયા કરવાનો, કોણનો હક છે, ઉદવાડાવાળા મોબેદ સાહેબોનો કે નોસારીવાળા સાહેબોનો, તે બાબે વાંધો ઉઠયો. વલસાડના સબોરડીનેટ જજ આગળ તે બાબેનો મુકદમો નીકળતાં તે બાબદ શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીના લવાદી ઉપર સોંપવામાં આવી. તે મુજબ સને ૧૮૮૩ ના એપ્રીલમાં તેવણે એ મુકદમો હાથમાં લીધો. તે વેળાએ બેઉ બાજુથી એ દસ્તાવેજ રજુ થયો. એ દસ્તાવેજની બેઉ બાજુવાળાઓની અસલ નકલો ગુમ થઈ છે પણ તેની નકલો બેઉ બાજુઓએ રજુ કીધી હતી. એ બેઉ નકલોના પાછલા ભાગમાં ફેરફેર છે. "નવસારીની ભગરસાથ અનજુમનના પંથકના બેરગામ બાબત ઉદવાડેની અંજુમને વલસાડના કોરટમાં માંડેલી ફરીઆદનો એહેવાલ" એવે નામનું જે ચોપાનીઉં ફોર્ટ પ્રીનટીંગ પ્રેસમાં ૧૮૮૬ માં પ્રગટ થયું છે, તેમાં એ બેઉ બાજુની નકલો છપાઈછે. ઉદવાડાવાળા સાહેબોની નકલ પાના ૧૧૩ ઉપર દસ્તાવેજ ના ૨૧ તરીકે છપાઈ છે. નોસારીવાળા સાહેબોની નકલ પાના ૮૫ ઉપર દસ્તાવેજ ના. ૧ તરીકે છપાઈ છે. એ બેઉ નકલોમાં શું ફેરફાર છે, તે લવાદ શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીએ દેખાડયું છે (પાના ૬૬-૬૭). હવે એ લેખમાં બેઉ નકલો પ્રમાણે ડાહબા હાથ ઉપર સંજાનાવાળા મોબેદ સાહેબોનુ મતું છે અને જમણા હાથ ઉપર નોસારીવાળા સાહેબોની શાખ છે. એ શાખોમાં રાણા જેશંગની શાખ પેહેલી છે. એ દેખાડેછે કે તેવણ તે વખતે નોસારીમાં આગેવાન દરજ્જો ભોગવતા હતા.

ફારસીમાં માહીતગાર હતા. એમ એવણુને પોતાને હાથે લખાયલી પાજંદ અને ફારસી પુસ્તકોની બે નકલો ઉપરથી માલુમ પડેછે.

(૬) રાણા જેશંગને હાથની લખેલી પાજન્દ જામાસ્પી.— એવું પેહેલુ એક પુસ્તક પાજંદ જામાસ્પી છે. એવણુને હાથની લખેલી આ જામાસ્પી નોસારીની મેહેરજીરાણા લાયબ્રીરીમાં છે [1]. તેની સેવટે જે ફારસી કોલોફોન છે તે મુજબ એ નકલ રાણા જેશંગે રોજ મેહેર માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૮૭૩ યજદજર્દી (સંવત ૧૫૬૦) એટલે ઈ. સ. ૧૫૦૪ ને દિને લખી હતી. આ કોલોફોન, રાણા જેશંગની હરમજદયાર રામયાર સુધીની વંશાવળી માટે, એક પુરાણી સત્તા તરીકે ઘણું ઉપયોગી છે. એ કોલોફોન[2] નો તરજુમો નીચે મુજબ છે.

" આ (પુસ્તક) તમામ થયું છે. આ જામાસ્પીનો લખનાર હું દીનનો બંદો કમતરીન ખાકસાર રાણા બીન હેરબદ જેશંગ બીન હેરબદ દાદા બીન હેરબદ જેસંગ બીન હેરબદ મુબદ બીન હેરબદ કયામદીન બીન હેરબદ મુબદ બીન હેરબદ કામદીન બીન હેરબદ જરતુશ્ત બીન મોબેદ હરમજદ-યાર બીન હેરબદ રામ્યાર છું. હેરબદ કવી બીન બીકજીવ [3] ભરૂચી, જેવણુની લાંબી જીંદગી હોજો, તેવણુની નકલ ઉપરથી મેં નવા અભ્યાસીઓની વાકેફી માટે અને બેહેદીનોના સવાબના વધારા માટે લખ્યું છે. તનદુરસ્તી દેરજી-વશની તેઓને, જેઓ આ ગેથીમાં અશો હોય. મીનોમાં તેઓનાં રવાનને ગરોથમાન હોજો. રોજ મેહેર માહ અર્દીબેહેશ્ત સાલ ૮૭૩. હિંદી સાલમાં સંવત ૧૫૬૦ વર્ષે રોજ મેહેર માહ અર્દબહિશ્ત. પારસી સંવત ૮૭૩ વર્ષે."

આ પુસ્તક પાજંદમાં છે અને કોલોફોન ફારસી ભાષામાં છે. સેવટે તારીખ બાળબોધ હરફે છે. આ દેખાડે છે કે રાણાજેશંગ પોતાના ગુજરાત દેશની ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત પાજંદ અને ફારસી પણ જાણુતા હતા.

---

(૧) ૧૮૯૪ માં આ લાયબ્રરીનો જે કેટેલોગ છપાયોછે, તેમાં ગુજરાતી ટીપમાં પેહેલવી પાજન્દ ફારસી પુસ્તકોના લીસ્ટમાં પા. ૬૨ ઉપર આ પુસ્તક ના. ૯ તરીકે જણાવ્યું છે. આ લાયબ્રરીની કમીટીની પરવાનગીથી મારી " જા-માસ્પી " માં રાણા જેસંગની આ પાજંદ જામાસ્પી મેં છપાવી છે.

(૨) એ કોલોફોનના ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પાનું ૧૬૯

(૩) એ નામ ચાતો ભીખાજી યાતો વીકાજી માટે છે.

(આ) રાણા જેશંગને હાથનું ફારસી બહમન નામું[1]—રાણા જેશંગને હાથનું લખેલું બીજું પુસ્તક જે બચી રહ્યું છે, તે ફારસી બહમન નામાની નકલ છે. તે એરવદ મીનોચેહેર બરજોરજી પાવરીની માલેકીમાં છે. તેના ૩૭૮ ફોલીઓ એટલે ૭૫૬ પાના છે, જે દરેક પાનામાં ૧૩ બેતો છે.[2] તેનું કોલોફોન, જે પુસ્તકની સેવટે છે અને જેમાં લખનારનું નામ અને સને છે, તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.[3]

"બહમન નામાની આએ કેતાબ તમામ થઇ. 'એકજ ખરો માર્ગ છે જે અશોઇનો છે'[4]. ઇરાનના શાહોના શાહ, શાહ બહમન બીન અસફન્દયારનું આ દાસ્તાન તમામ થયું. યજદાનની મરજી માફક થજો. ૯૩૬ શાદી અને રામશની અને દેરજીવશની સાથે તમામ થયું. આ હરફનો લખનાર હું ધીનનો બંદો હેરબદ રાણા બીન હેરબદ જેસંગ બીન હેરબદ દાદા, મોબેદ હોરમજયાર હેરબદ રામ્યારની નસલનો છું. નોસારી કસબાની અંદર, મહમુદશાહ સુલતાન જે લતીફખાનનો છોકરો અને બાહાદુરશાહ સુલતાનના ભાઇનો છોકરો,[5] તેના વખતમાં રોજ આસ્તાદ માહ આદર

---

(૧) બહમન નામાની વિગત માટે જુઓ મો. મોહલનું શાહનામું વાલમ 1 દિબાચો પા. ૬૮.

(૨) એટલે ૭૫૬ પાનામાં કુલે (૭૫૬×૧૩=) ૯૮૨૮ બેતો છે. મોં. મોહલ બહમન નામાના પોતાના વર્ણનમાં જે જણાવે છે કે "બહમન નામાની નજદીક ૧૦ હજાર બેતો છે" તેને મળતી આ સંખ્યા છે.

(૩) ખુદ ફારસી કોલોફોન માટે જુઓ પા. ૧૭૦.

(૪) જુના ફારસી પુસ્તકોની સેવટે ઘણી ખરી નીચલી અવસ્તા ભાષામાં એક કહેવત આવેલી, તેનો આ પેહેલો ભાગ છે.

" અએવો પન્તાઓ, યો અષહે,
વીસ્પે અન્યેષામ અપથનામ "

અર્થ.—એકજ (ખરો) માર્ગ છે, જે અશોઇનો છે. બીજા સઘળા માર્ગો નહીં—માર્ગો (એટલે) આડા અથવા ખોટા માર્ગો છે.

એનો પેહેલવી તરજુમો નીચે મુજબ કેટલાંક પુસ્તકોમાં આવેલો.

" અયોકી અએત રાસે આહલાયશ
હરવેસ્પ વસમનશાન અવી-રાસ "

(૫) આ મહમુદશાહ તે ગુજરાતનો મહમુદ ત્રીજો છે કે જેણે ઈ. સ. ૧૫૩૮ (હીજરી ૯૪૪) થી ૧૫૫૩-૫૪ (હીજરી ૯૬૧) સુધી ૧૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એલફીનસ્ટન પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખ (૧૮૬૬ ની કોવેલની પાંચમી આવૃત્તિ પા.૭૬૭) માં એને માટે કહેછે કે "બહાદુર શાહનો હકદાર વારસ તેનો ભત્રીજો મહમુદ તે લતીફખાનનો છોકરો હતો."

પજહજ્જદ્દ રોહેરયારનું સાલકે ૯૧૫ સુકરવાર ૯૫૫ (હીજરી). હિંદી સાલ સંવત ૧૬૧૨."

એ મહમુદશાહ ક્યા વર્ષમાં ગાદી ઉપર આવ્યો, તે બાબે જૂદા જૂદા તવારીખનવેશોમાં જરાક ફેર છે. મીરાતે સેકંદરી મુજબ તે હીજરી ૯૪૩ (ઈ. સ. ૧૫૩૭) માં ગાદી ઊપર આવ્યો હતો. તે કહેછે કે (બોમ્બે બ્રેંચ રોયલ એશિઆટીક સોસાએટીની હાથની લખેલી નકલ પા. ૩૯૯ લીટી ૮.)

در سنہ ثلث و اربعین و تسعمائہ سلطان محمود بر تخت سلطنت جلوس فرمود دراں زمان عمر شریف سلطان و رسن مبارک یازدہ سالگي رسیدہ بود

અર્થ.—ત્રણ અને ચાલીશ અને નવસો (એટલે ૯૪૩) ના વર્ષમાં સુલતાન મહમુદ સલતનતના તખત ઉપર બીરાજમાન થયો અને તે વખતે સુલતાનની મુબારક ઉમર અને તેની જીંદગીની મુબારક દોરી ૧૧ વર્ષ પર પહોંચી હતી (યાને તેની ઊમર ૧૧ વર્ષની હતી). (જુઓ Bayley's History of Gujarat (૧૮૮૬) પાનું ૪૦૬).

તબકાતે અકબરી મુજબ તે ૯૪૪ હીજરી (ઈ. સ. ૧૫૩૮) માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. તબકાતે અકબરીમાં લખેછે કે (મુનશી નવલ કીશોરની ઇ.૧૮૭૫ ના આવૃત્તિ પાનુ ૫૧૦ લીટી ૨૪ થી પા. ૫૧૧ લીટી ૪).

چون میران محمد شاہ فاروقي از خرابہ دنیا بمعمورۂ عقبي خرامید و وارثي بغیر محمود خان بن لطیف خان بن مظفر شاہ نماندہ بود .... در دہم ذیحجہ سنہ اربع و اربعین و تسعمائہ محمود خان را بر تخت گجرات اجلاس نمودہ مخاطب بسلطان محمود ساختند

અર્થ.—જ્યારે મીરાન મહમુદશાહ ફરૂકી આ દુનિયાના ખરાબામાંથી બીજી દુનિયાની સુખી જગ્યાએ કુચ કરી ગયો, અને મહમુદખાન બીન લતીફખાન બીન મુજફ્ફરશાહ સિવાય બીજો કોઇ વારસ રહ્યો નહીં.............. ....ત્યારે ચાર અને ચાલીશ અને નવસો (એટલે ૯૪૪ હીજરી) ના સાલના જીહજજે (મહિના) ની ૧૦ મી તારીખે મહમુદખાનને ગુજરાતના તખત ઉપર તખતનશીન કરી તેને સુલતાન મહમુદનો ખેતાબ આપ્યો.

તારીખે ફેરીશ્તે પણ એજ તારીખ આપેછે. તે કહેછે કે

چون میران محمد شاہ فاروقی از خرابہ دنیا بمعمور آباد عقبی خرامید و وارثی بغیر محمود خان بن شاہزادہ لطیف خان بن سلطان مظفر نماندہ .... در دہم ذیحجہ سنہ اربع و اربعین و تسعمایہ محمود خانرا بر تخت گجرات اجلاس دادہ و مخاطب سلطان محمود شاہ ساختند

રાણા જેશંગને હાથની લખેલી ઉપલી પાજંદ જામાસ્પીની અને ફારસી બહમન નામાની નકલોના ફારસી કોલોફ્રોનમાં આપેલી તારીખો ઉપરથી માલુમ પડેછે, કે પાજંદ જામાસ્પી તેવણે જવાન ઉમરે લખેલી હોવી જોઈએ. તે લખવા પછી ૪૨ વર્ષે તેવણે બહમન નામું લખેલું છે. એ બેઉ પુસ્તકો ત્યારે દેખાડે છે, કે તેવણ પાજંદ અને ફારસીમાં માહિતગાર હતા.

આ કેટલીક લાંબી તપાસ ઉપરથી આપણે જોયું, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા, તેની આગમચ નોસારીમાં જાણીતા હતા, અને ત્યાંની અનજુમનના એક જાણીતા અકાબર હતા. એટલુંજ નહીં, પણ તેવણના પિતા રાણા જેશંગ પણ, ૧) ઈ. સ. ૧૫૨૦ ના એક પુરાણા દસ્તાવેજ પ્રમાણે, ૨) ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં લખાયલી એક પુરાણી રેવાયત પ્રમાણે, અને ૩) ઈ. સ. ૧૫૪૩ માં સંજાના વાળા મોબેદ સાહેબોએ નોસારીવાળા સાહેબોને લખી આપેલા એક દસ્તાવેજ પ્રમાણે, નોસારીના એક આગેવાન અકાબર હતા, અને ૪) ઈ. સ. ૧૫૦૪ અને ૧૫૪૬ માં તેવણને પોતાને હાથની લખાયલી પાજંદ જામાસ્પી અને ફારસી બહમન નામાની પુરાણી નકલો પ્રમાણે પાજંદ અને ફારસી જબાનમાં માહીતગાર હતા.

II ૨. દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ અકબરના વખતની તવારીખમાં નથી, એવા બીજા વાંધાની તપાસ.—દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે બીજો વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવેછે, કે તેવણનું નામ અકબરના વખતની કોઈપણ તવારીખમાં નથી. પણ કોઇ ચોકસ વખતની તવારીખમાં તે વખતના પુરૂષનું નામ નહીં હોય, તેથી તે ધણીના નામ, કામ યા હેયાતી ઉપર શક નખાવો નહીં જોઇએ. દાખલા તરીકે શાહ બાબર પોતાના પુસ્તકમાં પોતાની ગુલરૂખ બાયડીનું નામ એક પણ વખત દેતો નથી, જ્યારે તે બીજી બાયડીઓનું નામ દેછે. પણ જેમ મીસીસ બેવરીજ પોતાના હીમાયુન નામામાં કહેછે તેમ, એ "જે પોતાના વખતમાં ખુલ્લી રીતે જાહેર હોય તે માટેની ચુપકીદી હોય."

અકબરના વખતની તવારીખોમાં તો અરદેશરનું પણ નામ નથી. નહીં બદઓનીની કે અબુલફજલ કે નીજામુદદીન, અરદેશરનું નામ દેતા. બદઓનીની તો ઇબાદતખાનાની તકરાર વેળાએ નોસારીથી આવેલા જરથોસ્તીઓ માટે ખુલ્લું બોલી જાયછે, પણ ઇરાનથી આવેલા જરથોસ્તીઓ માટે તે એક

(૧૮૩૨ ઈસવી ની આવૃત્તિ વાલમ II પા. ૪૪૪ લીટી ૬ થી ૧૧.) ફેરીશ્તેનું લખાણ બરાબર તબકાતે અકબરી ઉપરથીજ લીધું છે. (Brigg's Forishta vol IV p. 144). આ બેમાંથી તબકાતે અકબરી અને તારીખે ફેરીશ્તેની તારીખ બરાબર છે.

હરફ પણ કહેતો નથી. જો ઉપલી તકરાર વેળા ઇરાનથી અરદેશર યા બીજા જરથોશતીઓ આવ્યો હતે તો તેઓ માટે તે બોલતે.

પણ અકબરના વખતની તવારીખોમાં મેહેરજી રાણાનું નામ નથી, તેથી અકબરની દરબારમાં મેહરજીરાણા જવાની હકીકત ઉપર શક નાંખવો જો વાજબી ગણાય, તો બીજી કોમના પ્રતિનિધીઓની હાજરીની હકીકત ઉપર પણ શક નાંખવો જોઇએ. દાખલા તરીકે આપણે આગળ કહ્યું તેમ પાદરી કાત્રુ પ્રમાણે, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની ત્રણ ટુકડી એક પછી એક અકબરની દરબારમાં ગઇ હતી. એઓનાં નામ આપણે આગળ આપ્યાંછે.(૧) એ ત્રણ ટુકડીઓના સાત પાદરીઓમાંથી ફક્ત એકનુંજ અને તે પાદરી રેદિલ્ફનું નામ દેવામાં આવેછે.(૨) અકબર નામામાં એ પાદરી

---

(૧) જુઓ પાનું ૨૧૭. પાદરી કાત્રુની History of the Mogal Dynasty નો તરજુમો (૧૮૨૬) પાનું ૧૦૫, ૧૨૬, ૧૨૭. જુઓ કોંઠ ૬ નોએરના પુસ્તકનો L'Empereur Akbar નામનો ફ્રેંચ તરજુમો વા. I પાનાં ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૧.

(૨) અકબરનામા (બેંગાળ એશિઆટીક સોસાએટીની કલકત્તાની આવૃત્તિ વાલમ ૩ જું પાનું ૫૭૭ લીટી ૪ અને નોટો. એલીઅટ (ડાસન) વાલમ ૬. પા. ૮૫) માં એક બીજા પાદરી ફર્મોલીયુન (پادری فرملیون જે બીજી નકલમાં બાદહરી ફર્મેલીયુન بادہری فرملیون અને બીજીમાં પાદરી ફરમલુન پادری فرملون છે) માટે બોલેછે, પણ તે કોઈ ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ માટે આવેલી ટુકડીનો પાદરી હોય એમ દિસતું નથી. અબુ ફજલ પાદશાહના ૩૫ મા વર્ષે (હીજરી ૯૯૮ ઈસવી ૧૫૯૦—૯૧) ની હકીકતોમાં કહેછે કે

پادري فرمليون از بندرِ گووه بدرگاهِ والا رسيد و از قدرداني بلند پايگي يافت فراوان عقلي كلام و نقلي مقال ميداشت برخي خردانِ تيز هوش را بآموزگاري سپردند تا سرمايهٔ ترجمه كردنِ يوناني نامها فراهم آيد و گوناگون دانش بهمه فرا رسد

અર્થ—પાદરી ફર્મેલ્યુન ગોવા બંદરથી શાહનશાહી દરબારમાં આવ્યો અને કદરદાનીથી બુલંદ દરજ્જો પામ્યો તે ઘણાં અકલમંદ સખુન અને ડહાપણ ભરી જબાન ધરાવતો. કેટલાક ચપળ હુશિઆરી વાળા જવાનોને કેળવણી માટે તેને સોંપવામાં આવ્યા, કે યુનાની પુસ્તકોનો તરજુમો કરવાની ગોઠવણ રચી શકાય, અને જૂદી જૂદી જાતનું જ્ઞાન સઘળાઓને મળી શકે."

આ ફકરો દેખાડે છે કે પાદરી ફર્મોલ્યુનને એક સાહિત્ય સંબંધી કામ માટે તેડ્યો હતો કે જેમ બીજે વર્ષે અરદેશરને તેડાવવામાં આવ્યો હતો.

માટે ફક્ત એકજ જગ્યાએ પાદરી રદીફ (پادری ردلف)(૧) તરીકે બોલવામાં આવેછે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે જો કોઈ એમ કહે, કે અકબરના વખતની મહોમેદન તવારીખોમાં બીજા પાદરીઓનાં નામો આવ્યાં નથી, તેથી તેઓ અકબરની દરબારમાં ગયલા નહીં હોવા જોઈએ, તો તે શું વાજબી ગણાય ? નહીં. જેમ ઊપલા બીજા પાદરીઓ માટે ઈસ્વી ૧૭૦૮ માં લખનાર પાદરી કાત્રુની સત્તાનો આપણને ટેકો છે, તેમ દસ્તુર મેહેરજીરાણા અકબરની દરબારમાં જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવવા ગયા હતા, તે માટે આપણને ૧૭૬૫ માં લખનાર દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાનો ટેકો છે. જો ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના સંબંધમાં તમો અકબરના વખતના ઇસ્લામી તવારીખનવેશોની સત્તાની ગેરહાજરીમાં એક ખ્રિસ્તિ લખનારની સત્તા કબૂલ રાખો, તો એક પારસી દસ્તુરના સંબંધમાં તમોએ એક પારસી લખનારની સત્તા કબૂલ રાખવી જોઈએ.

III ૩ દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે ત્રીજો વાંધો. એક કહેવાતો મોજેજો.—દસ્તુર મેહેરજીરાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા, તે સામે ત્રીજો વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવેછે, કે દંતકથા તેવણને એક મોજેજો લાગુ પાડેછે. દંતકથા તેવણની અકબરની દરબારની મુલાકાત સાથે એક મોજેજો જોડેછે, કે જે, કહેવામાં આવેછે કે, તેવણે તેની દરબારમાં કરી બતાવ્યો હતો. કહેછે કે એક બ્રાહ્મણે પોતાના જાદુના જોરે આકાશમાં એક થાળી ચઢાવી હતી, કે જે એક બીજા સૂરજ જેવી લાગતી, અને જે મેહેરજીરાણાએ પોતાની બંદગી અને નીરંગોથી નીચે જમીનપર પાડી હતી.

એવા એક કહેવાતા મોજેજાની વાત ઉપરથી દસ્તુર મેહેરજીરાણાની અકબરની દરબારમાની મુલાકાત ઉપર શક નાંખવામાં આવેછે. પણ તવારી-

---

(૧) બેંગાળ એશિઆટીક સોસાએટીનું મોલવી અબદુલ રહીમની કલકતાવાળી આવૃત્તિનું વાલમ ત્રિજું, પા. ૨૫૪ લીટી ૨૦. એમાં તેનો અધીપતિ નીચે નોટ આપી જણાવે છે કે કેટલીક નકલોમાં એ નામ રવિક ردلف છે. એલીઅટની નકલ રડલફ નામ આપેછે (એલીઅતની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વાલમ ૬ પા. ૬૦.). એલીઅટ આ ફકરાના સંબંધમાં એક બાબત કહેછે જે ઉપર હું ખાસ ધ્યાન ખેંચીશ. તે કહેછે કે " અંહી અને આ બાબના બીજા ભાગમાં હસ્ત લેખોમાં લાંબા ફકરાઓ છે કે જે લકનો એડીશનમાં છાપવામાં આવ્યા નથી. એવા બીજા ફકરાઓમાં પાદરીને લગતો ફકરો છે." (એલીઅટની તવારીખ વાલમ ૬ ઠું પા. ૬૦ નોટ ૧). પછવાડેના ઈસ્લામી નકલ કરનારાઓ. કેટલીક વખતે જે ફકરાઓ બીજી કોમવાળાઓના કોઇ પુરૂષોનાં સારાં કામોને લગતા હોય છે તે મુકી દેછે.

ખના પુરૂષો થા બનાવો સાથે પાછલા જમાનાઓ જે વાર્તાઓ યા કથાઓ જોડે તેથી ગંચળ પુરૂષોએ તેવા તવારીખના પુરૂષો અને બનાવોની ઉપર શક નાખવો નહીં જોઈએ. જો એમ શક નાખવા દેવામાં આવે તો જુદા જુદા દેશોની તવારીખના ઘણાક જાણીતાં નામો પાછલા જમાનાના હાથમાં સલામત રહી શકે નહીં. વર્જીલનો દાખલો લ્યો. દુનિયાના પુરાણા વખતની તવારીખમાં એવો કોઈ પુરૂષ થઈ ગયો નથી, કે જેનાં નામ અને જેની કીર્તિ સાથે મોજેજા અને જાદુની આટલી બધી વાતો જોડાયલી હોય કે જેટલી વર્જીલના નામ અને કીર્તિ સાથે જોડાયલી છે. તેના મરણ પછી સદીઓ બાદ, હાલમાં પણ નેપલ્સમાં મુસાફરી કરતાં એક મુસાફર તેના મોજેજાઓની અને તેના નામની જાદુઈ અસરની વાતો સાંભળે છે. મેં પોતે ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં ત્યાં મુસાફરી કરતાં એવી કેટલીક વાતો સાંભળી છે. પણ તેટલા માટે આપણે કાંઈ તેનાં કામ અને તે જે વગ ધરાવતો હતો તેની ઉપર શક નાખતા નથી.

પણ દૂર ક્યાં જાઓ છો? નજદીકનોજ દાખલો લ્યો, અને તે ખુદ અકબરનાજ વખતનો, અને તેબી તેની દરબારનોજ લ્યો. અકબર નામા પ્રમાણે પાદરી રેડોલફે ખ્રિસ્તિ બાઈબલ ઉપર આકીન નહીં રાખનારાઓની ખાતરી કરવા માટે એક મોજેજો કરી બતાવવાની મરજી જણાવી અને તે આ કે હાથમાં બાઈબલ લઈ આતશની ચેહેમાંથી ચાલી જવું. અકબર નામાનો એ બાબેનો ફકરો નીચે મુજબ છે.

شبی انجمنِ عبادت خانه روشنی افزای حقیقت بود پادری ردیف (که از دانشورانِ نصاری بفهم و فطرت نشانِ یکتائی داشت) درآن بزمِ آگهی نکته طراز شد........پادری با خاطرِ آرامیده و دلی یقین پیرای بر زبان راند..........اگر این گروه کتابِ مارا چنین اعتقاد دارند و فرقان را کلامِ خالصِ ایزدی میشمارند شایسته آنست که خرمنِ آتش افروخته گردد و ما انجیل بدست و علمای این دین کتابِ خود بدست گرفته بدان عیارگاهِ راستی در شویم رستگارئی هر کدام نشانِ حق طرازی باشد بی جگران سیاه دل یا لغز گشته در پاسخ آن بتعصب و لجاج پیچیدند(1)

---

(૧) અકબરનામું વાલમ ત્રીજું પાનું ૨૫૪—૨૫૫. એલીઅટની તવારીખ વાલમ ૬ પા. ૫૯-૬૦

અર્થ—એક રાત્રે એબાદત ખાનાની અનજુમન, સચ્ચાઇની રોશની વધારનાર થઇ પડી. પાદરી રદીફ, જે ખ્રિસ્તિ ઓલમાઓમાં, અ-સાધારણ સમજ અને ડહાપણ ધરાવતો હતો, તે આ ભણેલી મિજલસમાં સુંદર શબ્દો કહેનાર થયો..........પાદરીએ શાંત મનથી અને એકીનને સીંગાર આપનારા દીલથી બોલવા માંડ્યું કે.............."અગર જો એ લોકો અમારી કેતાબને માટે એવો એતેકાદ ધરાવે છે અને કોરાનને પજ-દના ખાલિસ કલામો ગણતા હોય તો ઘટારત આ છે, કે આતશની ચેહ સળગાવવામાં આવે અને અમો અનજીલ (એટલે બાઇબલ) હાથમાં લઇને અને એ દીનના ઓલમાઓ પોતાની કેતાબ હાથમાં લઇને રા-સ્તીની તે કસોટીમાંથી પસાર થઇએ. (એમાંથી) કોઇપણ બાજુની સલા-મતી સચ્ચાઇની નિશાણી ગણાશે." સીહા દીલના ઉમર વગરનાઓ ફુસ-ડાઇ પડયા, અને તેના જવાબમાં ઝનુન અને કજીઓ દેખાડવા લાગ્યા[1]

આ ત્યારે ખુદ અકબરના વખતના એક તવારીખનવેશની શાહદત છે, કે એક ખ્રિસ્તિ પાદરીએ અકબરની દરબારમાં બાઇબલ હાથમાં ધરી આતશની ચેહેમાંથી ચાલી જવાનો મોજેજો કરવા માગ્યો. ત્યારે આ બાબત ઉપરથી એ પાદરીના અકબરની દરબારમાં જવાના એક બનાવ ઉપર અને શાહ અકબરને પોતાની દીન સમજાવવાના બનાવ ઉપર શક નાંખવાને શું આપણે વાજબી ગણાશું? અલબતે નહીં. ત્યારે દસ્તુર મેહેરજીરાણાની અકબરની દરબારની મુલાકાત અને તેવણે શાહને દીન સમજાવવાની બાબત ઉપર, તેવણના નામ સાથે કોઇ કહેવાતો મોજેજો જોડાયો હોય તેથી, શક નાખવાને આપણે કેમ વાજબી ગણાઇએ? દસ્તુર મેહેરજીરાણાનો મુકદમો તો વધારે મજબુત છે. એવણના બાબમાં તવા-રીખનો કોઇપણ લખનાર આવા કહેવાતા મોજેજાની વાત જણાવતો નથી. એતો પાછલી દંતકથા એવણના નામ સાથે કોઈ કહેવાતો મોજેજો જોડે છે. જો એક તવારીખનવેશે પાદરી રોડાલફના નામ સાથે જોડેલા મોજેજાની હકીકત ઉપરથી આપણે શાહ અકબરની દરબારની તેની મુલાકાત ઉપર શક નાખવામાં વાજબી નહીં ગણાઇએ, તો દસ્તુર મેહેરજીરાણાના નામ સાથે જોડાયલી કોઈ કહેવાતી મોજેજાની વાત, જેનો કોઇપણ તવારીખે ઇસારો કર્યો નથી, તે ઉપરથી તેવણની અકબરની દરબારની મુલાકાત ઉપર અને

---

(૧) બદએોની આ બાબત બીજી રીતે જણાવે છે. તે કહે છે કે એક મહો-મેદન શેખે ખ્રિસ્તિ પાદરીને હમનબર્દ તરીકે બોલાવ્યો કે આતશની ચેહેમાંથી પસાર થાય. (લોજ અને આહમદ અલીના આવૃત્તિ વા. II પા., ૨૯૯ લીટી ૧૦ થી ૧૫.)

ત્યાં શાહને દીન સમજાવવાની હકીકત ઉપર શક નાખવામાં મુદલ વાજબી નહીં ગણાઇએ.

પાદરી રમુદોલફના નામ સાથે જોડાયલા મોજેજા બાબે જુદી જુદી હકીકતો છે. મરે નીચલી હકીકત આપેછે. "સેવટે તેણે (અકબરે) પાદરીઓને કહેવડાવ્યું કે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ચહડતો દાવો સાબિત કરવા માટે હવે તેઓને હાથ એક તક આવીછે. એક ઇસલામી ધર્મગુરૂ હાથમાં કોરાન લઇને એક ભઠ્ઠીમાં કુદવાને તૈયાર હતો. તેઓ પોતાના ધર્મ માટે મજબુત આકીન ધરાવેછે, માટે તે બાબત ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ બાઇબલ સાથે તેની સાથે ભઠ્ઠીમાં જવાને અચીત વાંધો ઊઠાવશે નહીં. એમ કરવાથી બેઉ ધર્મોમાં સરસ કયોછે તેની ખાતરી એવી રીતે થશે કે તે બાબે કાંઇ વાંધો ઊઠશે નહીં. પાદરીઓ આ દરખાસ્તથી વિચારમાં પડયા. તેઓએ જણાવ્યું કે ધર્મ સંબંધી બાબતનો ચુકાદો કરવાનો આએ કોઇપણ રીતે વાજબી માર્ગ ગણાય નહીં. તેઓએ જણાવ્યું કે તેઓ મુલ્લાઓ સાથે લાંબી તકરારો કરી ચુકયા છે અને હજુ પણ રીતસર એક કરવાને તૈયાર છે. એમ જણાવતાં તેઓએ થોડી ઘણી આશા રખાવી હતી કે અગર જો તે (બીજી તકરાર) નિષ્ફલ જાયતો આતશની ચેહની તપાસ અમલમાં લાવવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવે " (૧)

ઉપલા મોજેજા બાબે ખ્રિસ્તિઓની આ હકીકત છે. અકબરના પોતાના વખતના બે જાણીતા તવારીખનવેશો અબુફજલ અને બદઓની, ઉપર કહ્યું તેમ, એક બીજાથી હકીકતમાં જુદા પડેછે. એક કહેછે કે ખ્રિસ્તિ પાદરીએ મોજેજો કરવા માગ્યો અને મહોમેદન ધર્મ ગુરૂને તેનો મોજેજો કરવાને હરીફ તરીકે બોલાવ્યો. બીજો એથી ઉલટું કહેછે કે મહોમેદન ધર્મ ગુરૂએ પેહેલે એ મોજેજો કરવા માગ્યો અને ખ્રિસ્તિ પાદરીને હરીફ તરીકે બોલાવ્યો.

હવે જ્યારે ખુદ અકબરના વખતના બે જાણીતા તવારીખનવેશોના લખાણોમાં કોઇક ખરી યા સંભવિત હકીકતો, કે જે સાથે પાદરી રૈદોલ્ફનું નામ જોડાયલુ હતું, તેને ખોટી રીતે દરસાવવામાં આવીછે, યા ભુલભરી રીતે સમજાવવામાં આવીછે, યા સહરાગતથી જણાવવામાં આવી છે, ત્યારે અજબ થવા જેવું નથી, કે કોઇ એવીજ ખરી યા સંભવિત હકીકતો, કે જે સાથે દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ જોડાયલુ હતું, તેને પછવાડેની દંતકથાએ ખોટી રીતે દરસાવી હોય યા ભુલભરી રીતે સમજાવી હોય, યા સહરાગતથી જણાવી હોય. પણ જો પાદરી રફુદોલ્ફના નામ સાથે જોડાયલી કોઈ સંભવિત હકીકતોને ખોટી રીતે દરસાવવામાં યા ભુલ-

(૧) મરેની મુસાફરીઓ અને શોધો II પા. ૯૧.

ભરી રીતે સમજાવવામાં યા સહરાગતથી જણાવવામાં આવી હોય, તે બાબત ઉપરથી શાહ અકબરની દરબારમાંની તેની હાજરી અને તેની અસર વિષે શક નાખવામાં આપણુ વાજબી નહીં ગણાઇએ, તો દસ્તુર મેહેરજીરાણાના નામ સાથે જોડાયલી કોઈ સંભવિત હકીકતને ખોટી રીતે દરસાવવામાં યા ભૂલભરી રીતે સહમજાવવામાં યા સહરાગતથી જણાવામાં આવી હોય, તે બાબત ઉપરથી શાહ અકબરની દરબારમાંની તેવણુની હાજરી અને તેની અસર વિષે શક નાખવામાં પણ આપણુ વાજબી નહીં ગણાઇએ.

એમ વાંધો લેવામાં આવે છે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાંએ જો ખરેખરો મોજેજો કર્યો હતે તો કોઈ તવારીખના પુસ્તકમાં તેની નોધ મળતે. પણ અકબરના સત્તાદાર તવારીખનવેશો મેહેરજીરાણાના નામ શાથે કોઈ મોજેજો જોડતા નથી, એ બીનાતો દસ્તુર મેહેરજીરાણાની તરફેણમાં જવી જોઇએ, અને નહીં કે તેવણુની વિરૂધ્ધમાં. કોઇ નહીં બની શકે એવી વાત યા મોજેજો એવણુના નામ સાથે તવારીખમાં જોડાયો નથી. એ દેખાડે છે કે અકબરની દરબારમાં એવણુની સેવા ખરેખરી હતી અને નહીં કે નિરજીવ.

પેહેલવી ભાષાના જાણીતા ઉસ્તાદ ડા. ઉવેસ્ટ આ બાબતમાટે કહેછે કે "મેહેરજીરાણા આશરે ૧૫૭૮ માં દીલ્લી ગયા હતા, તે વાત તેવણુને એ વખતે જાગીર મળી હતી, તે બાબત ઉપરથી સારીપેઠે સાબિત થયલી દિસેછે. પણ દંતકથા તેવણુને જે મોજેજો લાગુ પાડેછે, તે બેશક એક કલ્પિત વાત છે, કે જે હાલના જમાનાનો કોઇપણ કેળવાયલો પારસી ખરેખર માને નહીં. એટલે કે એ (કહેવાતો મોજેજો) કોઈ વધુ સંભવિત ખરા બનાવની સમજ-ભૂલ યા ભુલભર્યો ખુલ્લાસો હોય. આ સમજવાનુ સેહલ છે, કે ઓરશીદ માટેનું પારસીઓનું માન બીજી દીનના વાદવિવાદ કરનારાઓથી હશી કાઢવામાં આવે અને તે વધારે સંભવિક રીતે હિંદુઓ કરતાં મહોમેદન અને રોમીશ (એટલે કેથલીક) ધર્મ ગુરૂઓથી. એક હુશિઆર હિંદુ મદારી નકલી સૂર્યોની કોઇ પણ સંખ્યા સેહેલાઇથી ઉભી કરી શકે છે, એવી સૂચના કરતાં હશી કાઢવાની વધારે દુઃખ દેનારી બીજી કેઈ રીત હોય? મેહેરજીરાણા નોસારી પાછા ફરવા પછી થોડાક વખતમાંજ એક કલ્પિત વાત ઉભી કરવા માટે એવી કોઈ સૂચના, તે પાર પાડવાની કોઇપણ કોશેશ વગર પણ પુરતી હતી."[1]

(૧) જુઓ ડા. ઉવેસ્ટનો મેપલ સોજ ઉવોટફોર્ડથી તા. ૧૦ મી જુન ૧૮૯૮ નું મી. મેહેરજીભાઈ પાલણજી કુતાર ઉપર લખેલો કાગળ. જુઓ એ કાગળના તરજુમા માટે તા. ૨૪ સપ્ટેમબર ૧૮૯૮ નું જામેજમશેદ. આ બાબેનો અસલ અંગ્રેજી ફકરા માટે જુઓ ઊપર પા. ૭૩.

ડા. ફ્લીટ કહેછે તેમ, આ વાતની તળીએ "કોઈ સંભવિત ખરો બનાવ" હોય, અને પછી તેની આજુબાજુ કોઈ કલ્પિત વાતો જોડાઈ હોય. આપણે આ દંતકથા જરા બારીકીથી તપાશીએ અને જોઇએ કે તેને તળીએ કોઇ ખરી હકીકત દિસી શકે છે કે.

(૬) **હાથ ચાલાકી.**—જેમ ગીતમાં જણાવે છે તેમ, વાત એ દિસેછે, કે એક હિંદુ ધર્મ ગુરૂએ કોઈ હાથ ચાલાકીથી હવામાં ઉંચે થાળી ચઢાવી હતી. શાહ અકબરની પ્રજા તેને બીજો સૂર્ય સમજી.(૧) વાર્તાના વર્ણન મુજબ તો એ હાથ ચાલાકી અથવા તો ઠગાઇ હતી. જ્યારે વાર્તાનું વરણન કરનાર કહેછે, કે રૈયત તેને બીજો સુરજ સમજવા લાગી, ત્યારે તેનો મતલબ આ કે તે થાળી સુરજ જેવી દેખાવા લાગી. દસ્તુર મેહેરજીરાણા એમાં હાથ ચાલાકી શું હતી, તે જોઈ શક્યા હોય, અને તેથી તે ઉઘાડી પાડી હોય,

હવે અકબરની દરબારમાં મદારીઓની આવી હાથ ચાલાકી અને ઢોંગો કંઈ અસાધારણ નહીં હતાં. આપણે બદઓની(૨) ની મુનતખબ અલ તવારીખમાં વાંચીએ છીએ, કે એક વખતે અકબરે પોતે એવા એક ઠગારાનો ઢોંગ પકડી આપ્યો હતો. તે કહેતો કે તેનામાં "એવી શક્તિ હતી કે વાત કરતાં કરતાં આંખના એક પલકારામાં તે ગેબ થઈ જાય અને નદીને બીજે પાર નીકળી આવે." ત્યારે દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ એવો કોઈ મદારીનો ઢોંગ પકડી આપ્યો હોય, અને પાછળથી દંતકથાએ તેને મોજેજાનું શાહરાગાત ભર્યું રૂપ આપ્યું હોય. વાર્તા તો તેને હાથચાલાકીજ જણાવેછે. ત્યારે એવી કોઈ શાહરાગાત ઉપરથી મેહેરજીરાણાની શાહની દરબારની મુલાકાત ઉપર અને શાહ ઉપર તેવણે કરેલી કોઈ અશર ઉપર શક નાખવો વાજબી નહીં ગણાય.

આ બાબતના સંબંધમાં આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે તે વખતમાં આવી અસાધારણ હાથ ચાલાકી, અથવા કિસબમાં કોઈ પ્રકારની હુશિઆરી, એક જાતનું જાદુ ગણાતું. દાખલા તરીકે શાહ અકબરની દરબારનો એક

(૧) સરખાવો એ ગીતની પેહેલી કલી જે નીચે મુજબ છે.

જગતગુરૂને થાળી ઊરાઈ બીરજોરશે ગગનમે
ઊથા થાલીકા સુરજ હુવા દો શુરજ દેખે બાદલમે
દો શુરજ દેખે રઈએત શારી અચરત હુવે અપને દેલમે

(જુઓ ૧૮૯૭ માં પ્રગટ થયલી "ગાએને દેલચમન" માં (પા. ૫૭૪) "મેહરજીરાણા બરા નેક થા પુરા બંદા શાહેબકા" નું ગીત.

(૨) આહમદઅલીની કલકત્તાની એશિઆટીક સોસાએટીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૯૬ લીટી ૨૨ થી પા. ૩૯૭ લીટી ૧૨.

ઉમરાવ મીર ફતહઅલ્લા શીરાઝીએ એક વખત એક પવનચકી બનાવી કે જેથી પોતાની મેળે આટો દળાતો હતો. લોકો તેને જાદુ સમજ્યા. આ બાબતમાં તબકફાતે અકબરી કહેછે કે "જાદુ અને મંતરના છુપા હુન્નરોમાં પણ તે હુશિઆર હતો, દાખલા તરીકે તેણે એક પવન ચક્કી બનાવી કે જે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતી હીલચાલથી આટો ઉત્પન્ન કરતી હતી" (૧)

(ખ) **વાતા વરણનો બનાવ.**—વળી આ બીજો સુરજ દેખાવાની વાતની બાબતના સંબંધમાં યાદ રાખવું જોઈએ કે, હાથ ચાલાકીનો સવાલ બાજુ મેલતાં, વાતાવરણમાં આવો બનાવ બને, એ કાંઈ અસાધારણ નથી. વાયુચક્ર શાસ્ત્ર અથવા હવા વિશેની વિદ્યા (Meteorology) ની સઘળી(૨) ચોપડીમાં વાતાવરણમાં બનતા એવા બનાવોનું વર્ણન આવેછે. "હેલોઝ" નામના સૂર્યની રોશનીના બનાવના સંબંધમાં, જેમ બીજા અથવા ખોટા ચંદ્રના બનાવ બનેછે તેમ, બીજા અથવા ખોટા સૂર્યના બનાવ બનેછે. એ બનાવોનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.(૩)

"હેલોઝ (Haloes)—સૂર્ય અને ચંદ્રની આસપાસ કોરોનાના કુંડાળાથી જૂદી જાતના બીજા જૂદા જૂદા રંગના કુંડાળા કોઈ વખત બને છે જેને હેલોઝ કહેછે. એ કુંડાળા એક એકની આસપાસ નથી હોતાં પણ પોતાના માર્ગમાં એકમેકને આડે આવી એકમેકને ઓળંગે છે. પણ કોરોનાના કુંડાળા તો એકમેકની માંહે હોય છે. માહેલાના વ્યાસ કરતાં બાહેરનાનો વ્યાસ બમણો હોય છે. સૂર્યની રોશની જ્યારે વાતાવરણના ઉંચા ભાગોમાં તરતાં બરફના ઝીણા રજકણમાંથી કોઈ વેળા પસાર થાય છે ત્યારે તેનાં કીરણો મરડાઈને અને પ્રતિબીંબ થઈને એ જૂદા જૂદા રંગની રોશનીના કુંડાળાં પડેછે. મુંબઈમાં એવો દેખાવ છેલ્લો ૧૮૮૨ ના વર્ષમાં આગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે નોંધવામાં આવ્યો છે.

"**પેરહીલીઆ** (Parhelia) **અને પેરેસેલીના** (Paraselina) **અથવા ખોટા સૂર્ય અને ચંદ્ર**—હેલોની રોશનીના કુંડાળાંઓ જ્યાં એક એકને ઓળંગે છે ત્યાં કેટલીક વખતે સૂર્ય અને ચંદ્રના ઓળાઓ જાણે ત્યાં બીજો સૂર્ય અથવા ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તેમ દેખાય છે. એવા સૂર્યના બીજા ઓળાને પેરહીલીઆ અથવા ખોટા સૂર્ય કહે છે, અને ચંદ્રના બીજા ઓળાને પેરેસેલીના અથવા ખોટા ચંદ્ર કહે છે."

---

(૧) એલીઅટની તવારીખ વા. V પા. ૪૯૯.

(૨) જુઓ બ્યુકનનું વાયુચક્ર શાસ્ત્ર Introductory Text-book of Meteorology by Alexander Buchan, (1871,) p. 193.

(૩) જુઓ મારી વાયુચક્રશાસ્ત્ર અથવા હવાવિષેની વિદ્યાની ચોપડી પા. ૩૦૩–૩૦૪.

ત્યારે સંભવિત છે કે દસ્તુર મહેરજી રાણાની મુલાકાત વખતે એવો કોઈ ખોટા બીજા સૂર્યનો બનાવ શાહની દરબારવાળાં શેહેરમાં દેખાયો હોય. એ બની શકે એવું છે, કે એવી વખતે મેહેરજીરાણાએ બંદગી કીધી હોય—નહીં કે કોઈ મોજેજો કરવાના વિચારથી પણ સાધારણ રીત-કારણ કે હાલમાં પણ કેટલાક પારસીઓમાં રિવાજ છે, કે આવા કોઈ કુદરતના મોટા બનાવ-જેવા કે ગ્રહણોના બનાવ—વખતે બંદગી કરવી.(૧) કોઈ હિંદુ મદારી અથવા ધર્મગુરૂએ કુદરતનો બેવડા સૂર્યનો આ બનાવ જોઈ તાલ મેલથી પોતે કીર્તિ લેવા માગી હોય, કે "મેં મારા જાદુઇના જોરથી આ બીજો સૂર્ય ઉભો કીધો છે," તો તેવી વખતે દસ્તુર મેહેરજી રાણાએ તેના ઢોંગ ખોટા પાડ્યા હોય.

(ગ) **પુછડચો તારો.**—વળી અકબરના વખતની તવારીખો ઉપરથી દિસેછે, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા અકબરની દરબારમાં ગયા, ત્યારે કુદરતનો રોશનીના સંબંધમાં એક બીજો અસાધારણ બનાવ ખરેખર બન્યો હતો. એ બનાવ પુછડચા તારાનો હતો, અને તે સાંજના બંદગીની વખતે બન્યો હતો. રોશનીનો આ સુંદર બનાવ કદાચ કેટલાક ચંચળ અને હુશિયાર લોકો બરાબર સમજ્યા હોય. પણ રૈયતનો મોટો અભણ અને અજ્ઞાન ભાગ બરાબર સમજ્યો નહીં હોય, અને તેથી તેઓએ તેને જુદુ મોટું રૂપ આપ્યું હોય. આ બનાવે અકબરની દરબારમાં મોટી હોહા કરી મેલી હતી. તબકાતે અકબરી એનું વર્ણન નીચે મુજબ આપેછે.

ذکر ظاہر شدن دور دانہ

دریں ایام در وقت نماز شام در طرف عرب مایل بشمال دور دانہ روی آسمان ظاہر شد و حسب الحکم اہل تنجیم حاضر آمدند و رایہای ایشان بران قرار یافت کہ تاثیر این در ولایت ہندوستان نخواہد بود و غالب اثرآن در خراسان و عراق ظاہر خواہد شد(۲)

અર્થ—પુછડચો તારો જાહેર થવાની હકીકત.—આ અયામમાં સાંજની નેમાજ વખતે અર્બસ્તાનની(૩) દિશાએ જરા ઉત્તર તરફ ઢળતી બાજુએ

(૧) જુઓ "ગ્રહણવિષેના થોડાક અસલી આકીનો," એ બાબત ઉપરનો એનથ્રોપોલોજીકલ સોસાઈટી આગળ તા. ૨૫ એપ્રેલ ૧૮૯૪ ને દિને વાંચેલો મારો વિષય. જુઓ તે માટે એ મંડળીનું ચોપાનીઉં વા. III ના. ૬ પા. ૩૬૦.

(૨) ૧૮૭૫ નું મુનશી નવલકીશોરનું લખનૌનું લીથોગ્રાફ એડીશન પા. ૩૩૯ લીટી ૪.

(૩) عرب અરબ Arabia. જો એ શબ્દમાં 'આઈન' ને 'ગાઈન' બદલે ભૂલથી લખાયલો લઈએ તો غرب એટલે પશ્ચિમ દિશા. કોઈપણ રીતે કહેવાની મતલબ પશ્ચિમ દિશા છે, કારણ અર્બસ્તાન પણ પશ્ચિમ દિશાએ છે. વળી બદઓનીની અને અબુ ફજલ પણ પશ્ચિમ દિશા (مغرب મગ્રેબ) જણાવે છે. એલીઅતની તવારીખમાં 'પૂર્વ દિશા' એમ તરજુમો કર્યો છે તે ભૂલ દિસે છે.

આશમાન ઉપર એક પુછડીઓ તારો જાહેર થયો. (શાહે) ફરમાવવા મુજબ નજુમીઓ હાજર થયા. અને તેઓનો વિચાર આ મુજબ નક્કી થયો, કે તેની તાસીર હિંદુસ્તાનમાં નહીં થશે, અને મુખ્ય કરી તેની અસર ખોરાસાન અને ઈરાકમાં જાહેર થશે."

એલીઅટ જણાવે છે તેમ બદઓની, અને અબુલફજલ પણ એ પુછડીઆ તારાના બનાવમાટે બોલી જાયછે. બદઓની શાહ અકબરના રાજ્યના ૨૨) મા વર્ષમાં (એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૭–૭૮)માં એ બનાવ બનેલો જણાવે છે. તે કહેછે કે

"(એ વર્ષના) બનાવોમાં આ, કે એ વર્ષે પશ્ચિમ દિશા તરફથી એક પુછડીઓ તારો જાહેર થયો ... .. અને તેજ વર્ષે ખબર આવી કે ઈરાનનો પાદશાહ શાહ ઈસમાઈલ, જે શાહ તેહમાસ્પનો છોકરો, તેને તેની બેહેન પરીજાન ખાનમે તેના અમીરોની મસલતથી મારી નાખ્યો ...... અને પુછડીઆ તારાની તાસીર તે મુલકમાં જાહેર થઈ અને ઈરાનમાં ઘણું દુઃખ અને વેદના આવી પડી."[1]

નીઝામુદ્દીન પોતાની તબકાતે અકબરીમાં આ બનાવને અકબરના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષમાં મુકેછે, પણ બદઓની પોતાની મુનતખબ અલ તવારીખમાં તેને અકબરના રાજ્યના ૨૨ મા વર્ષમાં મેલેછે. અબુ ફજલ પોતાના અકબરનામામાં[2] તેને અકબરના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષમાં મેલેછે. સઘળાઓ એ પુછડીઓ તારો પશ્ચિમમાં દિસેલો જણાવે છે.

---

(૧) લીઝ અને આહમદ અલીની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ વા. II પા ૨૪૦ લીટી ૧૯ થી પા. ૨૪૧ લીટી ૫. એના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૭૯.

(૨) અબદુર રહીમની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ વા. III પા. ૨૨૧ લીટી ૨૪. હવે એ તારો અકબરના ૨૨ મા કે ૨૩ મા વર્ષમાં દેખાયો હતો તે બાબે જરા ફેર છે. તે બાબતના સંબંધમાં એલીઅટ નીચે મુજબ ખુલાસો કરેછે. "૨૨ મું વર્ષ, હીજરી ૯૮૪ નાં જીલ હીજરાની ૨૦ મી તારીખે શરૂ થયું અને સૂર્યની ચાલનું (solar) વર્ષ હોવાને લીધે તે હીજરી ૯૮૫ ના આખા સાલમાં ચાલુ રહ્યું અને હીજરી ૯૮૬ ના વર્ષના પેહેલે દહાડે તમામ થયું. આ હકીકત ઉપરથી નજર ખસી જવાથી આ વખતની તારીખો બાબે જરાક ગુચવણ ઉભી થઈ છે, અને રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષમાં બનેલી હકીકતો તરીકે જે બનાવો નોંધાયાછે, તે અબુ ફજલે ૨૨ મા વર્ષમાં મેલ્યા છે. (એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. V પા. ૪૦૩ નોટ ૧.)

આ વર્ષના પુછડીઆ તારા બાબે બોલતા આગમચ અબુલ ફજલ એ બાબત ઉપર જાણે નાનો દિબાચો લખે છે, અને તેમાં આ પુછડીઆ તારાના બનાવ ઉપર પોતાના વિચારો જણાવે છે, અને આગલા વર્ષોમાં એવા તારાઓ દેખાયા હતા તેનું વર્ણન આપે છે. ત્યાર પછી તે શાહ અકબરના રાજ્યના વખત (હીજરી ૯૮૫ ઇસ્વી ૧૫૭૭–૭૮) માં દેખાયલા આ તારા ઉપર નીચે મુજબ કહેછે.

"ઇલાહી આવાં મહિનાના ૨૫ મા રોજ આરાદ (અરશીસંઘ)ને દિનો, તે વખતે, કે જ્યારે સુરજે વૃશ્ચિક રાશીના બુરૂજમાં પોતાનો મુબારક દેખાવ દીધો, ત્યારે ધન રાશીના બુરૂજમાં પશ્ચિમ તરફ ઉત્તર દિશાની જરા વળાણમાં આએ આકાશી નિશાણે (એટલે પુછડ્યા તારાએ) પોતાનો રોશન ચેહેરો પ્રકાશિત કીધો. તેની પુછડી લાંબી હતી. તે એટલી બધી હદે પહોંચી હતી કે ઘણાંક શેહેરોમાં લોકોએ પાંચ માસ સુધી તેને જોયો. આગાહી આપનારા સેતારેશનાસોએ અને ઉંચા (આકાશી) મંડળના ભેદો સમજનારાઓએ આ મુજબ ખુલાસો કીધો કે હિંદુસ્તાનના થોડાક વસાયલા ભાગોમાં[1] અનાજની મોંઘવારી થશે અને તેઓએ ચોક્કસ જગાઓની નિશાણી આપી (એટલે ચોક્કસ જગ્યાઓનાં નામ દીધાં કે ત્યાં એ પુછડ્યો તારો દેખાવાથી મોંઘવારી થશે યા ખરાબ પરિણામ આવશે) અને (કહ્યું કે) ઇરાનના પાદશાહનો વખત તમામ થશે, અને ઇરાક અને ખોરાસાનમાં કજીઆ કંકાસની ગેરદ ઉઠશે. જેમ તેઓએ કહ્યું હતું તેમ, કમી યા ઘટ વગર બન્યું. થોડાક વખતમાં ઇરાનથી એક કાફલો આવ્યો. તેના કેટલાક રાસ્તી વિચારના જાણકારોએ પાદશાહની દરઘાહમાં શાહ તેહેમાસ્પ ગુજરવાની અને સુલતાન હૈદર માર્યો જવાની અને શાહ ઇસ્માઇલે સલતનત ઉપર આવવાની હકીકત જણાવી."[2]

એલીઅટે જણાવવા મુજબ ફર્ગ્યુસને પોતાના ખગોળવિદ્યાના પુસ્તકમાં[3] પુછડ્યા તારાની જે ટીપ આપી છે તેમાં ઇસ્વી ૧૫૭૭ માં જાહેર થયલો એક તારો જણાવ્યો છે.

પુછડ્યા તારાઓનું અબુલફજલ આ બાબતની શરૂઆતમાં જે વર્ણન આપે છે, તેમાં એક બાબત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચેછે. તે કહેછે કે "તે

(૧) અથવા "ભરીબો" માંઅથવા "લોકો"માં.

(૨) અબદુર રહીમનું કલકત્તાવાળું અકબરનામું વાલ્યુમ III પા. ૨૨૪ લીટી ૩ થી ૧૦. એના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૭૭ નોટ ૨.

(૩) ફરગ્યુસનની ખગોળવિદ્યા ડા. બ્રુસ્ટરની આવૃત્તિ (૧૮૧૧) વા. II પા. ૩૬૦.

(પુછડીઓ તારો) જેટલો વખત ચાલુ રહેછે તે વખતના પ્રમાણ મુજબ તેના પરિણામો જાહેર પડે છે અને તેની અસર તોડનારી નીરંગો અસલી લોકોના બખાણમાં વર્ણન થઈ શકે તે કરતાં વધારે છે."[1]

અબુ ફ્જલ જે અસલી લોકો (પોરીનીગાન)[2]ની નીરંગ માટે બોલે છે તે અસલી ઇરાનીઓની નીરંગ દિસેછે. શીકન્દ ગુમાનીક વીજાર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે અસલી ઈરાનીઓ એવું માનતા, કે પુછડીઆ તારાઓ દેખાવા સાથે જે દેશમાં તેઓ દેખાતા, ત્યાં જીઆંન અને નુકસાન આવી પહોંચતું.[3] તેઓ માનતા કે તે જીઆન અને નુકસાન બંદગી કરવાથી દફે થતું.

પારસીઓમાં હજુ પણ એવી એક નીરંગ 'નીરંગે વનંત યશ્ત' ને નામની છે. તે નીચે મુજબ શરૂ થાયછે "કુલ બલા દફે શવદ વ દેવ વ દરૂજ વ પરી વ કફતાર વ શાહરાંન" એટલે "સઘળી બલા દફે થજો અને દેવ અને દરૂજ અને પરી અને કફતાર અને જાદુગરો (દફે થજો.)"

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે પહેલુ તો આ નીરંગ 'શાહરાન' એટલે જાદુગરો યા મદારીઓથી ઉપજતી હલાકી દૂર કરવાની નીરંગ છે. બીજું યાદ રાખવાનું છે કે અબુ ફજલે ઇસારો કરેલી નીરંગો એક સેતારાના સંબંધમાં છે, અને અબુ ફજલ અને તબકાતે અકબરીનો લખનાર આ પુછડયા તારા માટે સેતારા તરીકે બોલે છે. હવે નીરંગે વનંત યશ્તનું નામ પણ વનંત ઉપરથી છે, કે જે વનંત, એક સેતારાનું નામ છે.

પ્રોફેસર દાર્મેસ્ટેટર પોતાની જંદ અવસ્તામાં[4] જણાવેછે, કે તેણે મેહેરજીરાણા કુટુંબના એક કુટુંબી તરફથી સાંભળ્યું હતું કે કહેવાતા મોજેજા વખતે દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ વનંત યશ્ત ભણી હતી. કદાચ જેમ ગ્રહણ વખતે બીઆએરા ભણવાનો હાલમાં પણ કોઇકિમાં રિવાજ છે, તેમ દસ્તુર મેહેરજી રાણા આ પુછડયા તારાના બનાવ વખતે એ વનંત યશ્ત ભણ્યા હોય, કે જે યશ્તને એક સેતારા ઉપરથી નામ મળ્યું છે, અને જે યશ્તની નીરંગથી કુલ બલાને દફે થવા માટે દુઆ ગુજારવામાં આવેછે.

---

(૧) ઉપલું અકબરનામું વા. III પા. ૨૨૩ લીટી ૪ ને ૫. અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા. ૭૯.

(૨) પ્રોફેસર દાર્મેસ્ટેટર અરદેશર બાબેગાનના દસ્તુર તાનસરના તબરીસ્તાનના પાદશાહ ઉપરના કાગળમાં જયાં એ શબ્દ આવેછે ત્યાં તેને "પોર્યોતકેશ" લોકોમાટે ગણેછે. (૩) S. B. E. Vol XXIV બાબ IV ૪૭-૪૮.

(૪) Le Zend Avesta વા. II પા. ૬૪૪.

આ કહેવાતા મોજેજાનો સવાલ મેં જરા લંબાણુથી તપાસ્યો છે, તે એવું દેખાડવાને, કે જેમ ડા. ઉવિરે કહ્યું છે તેમ, આ બાબતની તળેટીએ "કોઈ ખરી સંભવિત બાબત" હોય, કે જેની આજુબાજુ પછવાડેથી એક વાતો જોડાઈ હોય. એ બનાવ એક મદારીની હાથ ચલાકી યા ઢોંગ હોય, અથવાતો વાયુ ચક્ર શાસ્ત્ર મુજબ હવાનો ખોટા સૂર્યનો નજરે પડતો એક કુદરતી દેખાવ હોય, અથવા ખગોળશાસ્ત્રીએ વર્ણવેલો એક પુછડયા તારાનો બનાવ હોય, કે જે બનાવ ખરેખર બન્યો હતો તેની અકબરના જમાનાના બદએોની, અબુ ફજલ અને નીજામુદદીન જેવા ત્રણ જાણીતા તવારીખનવેશોએ પોતાના પુસ્તકોમાં નોંધ લીધી છે, અને જે તારો દેખાવાના બનાવની હકીકતને યુરોપિયન ખગોળ શાસ્ત્રીઓએ પણ ટેકો આપ્યોછે. હું ધારૂં છું કે આ છેલ્લો પુછડયા તારાનો બનાવ તે વખતે બન્યો હોય અને તેને પછવાડે કોઇ કહેવાતા મોજેજાનું દંતકથાએ રૂપ આપ્યું હોય. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે સને ૧૫૭૭-૭૮નું વર્ષ, જ્યારે એ પુછડીઆ તારાનો દેખાવ આકાશમાં દેખાયો હતો, તે તેજ વર્ષ હતું, કે જે અરસામાં નોસારીના પારસીઓ બદ-એોની અને દબેસ્તાનના કર્તા મુજબ શાહ અકબરની દરબારમાં આવ્યા હતા, કારણ તેઓ ૧૫૭૮ ના શાલના બનાવોમાં, તેઓનું દરબારમાં આ-વવું, એક બની ગયલા બનાવ તરીકે જણાવેછે.

અબુફજલ કહેછે તેમ, તે વખતે માનવામાં આવતું, કે પુછડયો તારો નજરે પડવાના બનાવ પછી બલાઓ ઉભી થાયછે. વળી તેઓ માનતા કે અસલી લોકો (પીશીનીગાન યા પોર્યોતકએષો) માં કોઈ નીરંગ હતી, કે જે એ બલા દફે કરતી. તેથી કદાચ એવી કોઈ નીરંગ ભણવા તેઓએ દસ્તુર મેહેરજી-રાણાને કહ્યું હોય અને તેવણ ભણ્યા હોય. તેઓએ માન્યું હોય કે તેથી દેશ ઉપ-રથી તે તારો દેખાવાથી ઉત્પન્ન થવાની બલાઓ દફે થઈ હોય. તાનસેનના ગીતના શબ્દો કે "યાહુ પારશી પટેસો કબૂલ" કોઈ એવોજ વિચાર દેખાડેછે.

એ મુજબ કોઈ આવો ચોક્કસ સંભવિત બનાવ ખરેખર બન્યો હોય, અને પાછળથી તેને ખોટી રીતે ઠરાવવામાં યા ભુલભરી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો હોય, યા તેને સહરાગાતનું રૂપ મળ્યું હોય. પણ તેવી સહરાગાત યા ભુલભરી સમજુતીને ખાતર અને તે બનાવ ખરેખર શું હતો, તેની બરા-બર સમજણ ન હોવા ખાતર, શાહ અકબરની દરબારની મેહેરજીરાણાની મુલાકાત ઉપર અને તેવણથી શાહ અકબર ઉપર થયલી કોઈ અસર ઉપર શક નાંખવો નહીં જોઈએ. એના કરતાં પણ વધારે સહરાગાત ભરેલી ચીજો, જેને મોજેજા તરીકે માનવામાં આવતી, તે શાહ અકબરને તેના તવારીખ-નવેશોથી લાગુ પાડવામાં આવી છે. તેને માટે એમ કહેવાયલું છે કે તેનામાં

બિમારોને સાજા કરવાની કરામતી શક્તિ હતી. એ સબબને લીધે, અને બીજા સબબોને લીધે લોકો તેની આગળ, જેમ પોતાના ઓલીઆ આગળ પગે પડે તેમ, પગે પડતા. પણ આવી વાતોથી તેની જીંદગીના તવારીખના બનાવો અને કામો ઉપર શક પડવા દેવો નહીં જોઇએ.

II ૪. ચોથો વાંધો, સદરા કુસ્તી બાબે.—દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે ચોથો વાંધો જે ઉઠાવવામાં આવેછે, તે આ છે, કે એક ખ્યાલમાં જણાવવા મુજબ દંતકથા જણાવેછે, કે મેહેરજીરાણાની શાહની દરબારની મુલાકાત એટલી બધી ફતેહમંદ હતી કે તેવણે શાહને જરથોશતી ધર્મની નિશાંણી તરીકે સુદરેહ અને કુશ્તી પેરાવી તેને જરથોશતી ધર્મમાં લીધો. શાહ અકબરે પારસીઓનો સુદરેહ કુસ્તી પેહેર્યાં હોય, એ બાબત ઉપર શક અને મશ્કરીની નજરથી જોવામાં આવેછે. એવું ધારવામાં આવેછે કે શાહ અકબર, જેના ધર્મ માટે ખાસ નવા ચોકસ વિચારો હતા, તેણે જરથોશતી ધર્મની આ જાહેર નિશાણીઓ પેહેરી નહીં હોય. હવે હું કબૂલ કરૂં છું, કે અકબર કદી પણ ચુશ્ત જરથોશતી હતો નહીં, કે જેમ તે કદીપણ ચુશ્ત ખ્રિસ્તિ, હિંદુ કે મુસલમાન હતો નહીં. પણ તે છતાં આ સંભવિત છે, કે તેણે એક વખત સુદરેહ કુસ્તી, જો કશાને ખાતર નહીં તો જીગ્નાસાને ખાતર, પેહેર્યાં હોય. આપણી પાસે સત્તાદાર લખાણો છે, કે તેણે બીજા ધર્મોની—જેવાકે ખ્રિસ્તી અને હિંદુધર્મોની—જાહેર નજરે પડતી નિશાણીઓ પેહેરી હતી.

ફાધર કાત્રુ, જેણે ઇસ્વી ૧૭૦૮ માં પોતાની મોગલ વંશની તવારીખ, માનુશી નામના એક વીનીશીઅન, જેણે શાહ જેહાનના વખતમાં મોગલ દરબારની મુલાકાત લીધી હતી, તેના એક પોર્ચુગીજ હસ્તલેખને આધારે લખી છે, તે કહે છે કે "અકબરે બાઇબલ લીધું, માનની નિશાણી તરીકે તેણે પોતાના માથાપર મેલ્યું, તેણે (ક્રાઇસ્ટ અને મેરીના) પુતળાંઓને બોસા લીધા, અને પોતાના છોકરાઓ પાસે બોસા લેવાડ્યા."[1] "તેણે કેટલીક વખતે જીસસ અને મેરીને માન આપ્યું. તે પોતાના ગળામાં ફાધર એકુએવીવાએ આપેલી અસલના વખતની ધર્મને લગતી બાકી રહેલી ચીજ (a relic), એક ધાર્મીક નિશાણી (an Agnus Dei) અને વર્જીન મેરીનું પુતળું પેહેરી રાખતો."[2] વર્જીન મેરીના પવિત્ર (assumption ના) દિવસે તેણે એક તખત ઉભું કરાવ્યું હતું કે જેની ઉપર વર્જીનનું પુતળું મુક્યું હતું."[3] "અકબરે પાદરીઓ આગળ જીસસ ક્રાઇસ્ટના અને વર્જીન મેરીનાં પુતળાંઓ રજુ કર્યાં. તેણે તેઓને પોતાને હૈડે લગાડ્યાં, અને

(૧) ફાધર કાત્રુની મોગલ વંશની ૧૮૨૬ માં પ્રગટ થયલી તવારીખ પા. ૧૦૬. (૨) બીજા પુસ્તક પા. ૧૨૨. (૩) બીજા પુસ્તક પા. ૧૨૫.

પ્રીતિ સાથે તેઓને બોસો લીધો."[1] "હવે વધુ વખત શક રાખવાનું અશક્ય હતું કે અકબર પોતાના મનની વલણમાં અને આકીનમાં ખ્રિસ્તિ હતો .... પાદરીઓ પોતાના દેવલમાં જે ભક્તિ કરતા હતા, તે ભક્તિમાં તે વારે ઘડીએ હાજર થતો હતો. ગુંઠણ મડી પડી બંદગી કરી તે તેઓની બંદગીમાં ભાગ લેતો."[2]

આ સઘળા વિચારો ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના પોતાની ખ્રિસ્તિ નજરે જોઇને જાહેર કરેલા વિચારો છે. જો કે મોહોમેદન તવારીખ નવેશો, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની શિખવણી તરફ અકબર ઢળ્યો હતો, એમ જાહેર કરે છે, તોપણ તેઓ ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ જે કહેછે તેટલું બધું કહેતા નથી. શાહ અકબરની ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરફની દીલસોજીના આવા દેખાવો છતાં, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ, ફાધર કાત્રુ કહેછે તેમ, ચિંતા રાખતા હતા કે "શાહના બોલવા ચાલવામાં ફક્ત બહારનો દેખાવ અને કુતેહ વધારે ભાગ લેતા."[3]

હિંદુ ધર્મ ઉપર આવીએ છીએ તો મહોમેદન તવારીખ નવેશો ઉપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે તેણે તે ધર્મની નજરે પડતી નિશાણીઓ અખત્યાર કીધી હતી. તેણે માસને ભક્ષ કરવાનું મેલી દઈ ભાજીપાલાનો ખોરાક લેવા માંડ્યો હતો. તેણે કપાળે હિંદુઓનો ટીલો કરવા અને તેઓની જનોઈ પહેરવા માંડયું હતું. બદ્દાઓની કહે છે કે.

و در روز عید هشتم سنبله برسم اهل هند قشقه کشیده بدولت خانه بر آمدند و ریسمانی جواهر دران کشیده از دست برا همه به تبرک بر دست بستند و امرا فرا خور حالت مروارید و جواهر دران روز پیشکش ساخته موافقت دران باب نمودند و راکهی که عبارت است از لته پیچیده بر دست بستن در گرد شد

(લીઝ.અને આહમદ અલીની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૬૧ લીટી ૧૮ થી પા. ૨૬૨ લીટી ૧.)

અર્થ—આ સાલમાં કન્યારાશીમાં સૂર્ય દાખલ થવા પછીના આઠમા દહાડાના તેહેવારે તે કપાળે હિંદુની માફક ટીલો કાહાડીને મેહેલના મકાનમાં આવ્યો અને આશીર્વાદ તરીકે બ્રાહ્મણોને હાથે (પોતાના) હાથ ઉપર જવેહેરો સાથેની દોરીઓ બંધાવી, અને ઉમરાવોએ પોતાની શક્તિ મુજબ, તે દહાડે મરવારીદ અને જવહેરો ભેટ આપીને તે બાબતમાં સામેલગીરી દેખાડી અને લાકડી, કે જેનો કપડું વીતાળવાનો અર્થ થાય છે, તે, હાથપર બાંધવાનો રિવાજ પડ્યો."

---

(૧) એજ પુસ્તક પા. ૧૨૭. (૨) એજ પુસ્તક પા. ૧૨૮.
(૩) એજ પુસ્તક પા. ૧૦૭.

આ ફકરામાં જણાવેલી લાકડી અથવા રાખી તે હિંદુઓ નાળીએરી પૂનમ અથવા બળેવને દહાડે તાવીજ તરીકે જે દોરી બાંધેછે તે છે. હાલમાં સાધારણ રીતે તેને " બળેવની લાકડી " કહેછે, જે લાકડી રાખીનું અપભ્રંશ છે.

હવે જ્યારે અકબરે ખ્રિસ્તિ અને હિંદુઓના ધર્મની નજરે પડતી નિશાણીઓ અખત્યાર કીધી હતી,—અને તે ચાતો તે ધર્મો માટેની થોડા વખતની ખરી પ્રીતિથી હોય, અથવા તો ખોટો દેખાવ કરવા માટે હોય, અથવા તો જીગ્નાસા માટે હોય—ત્યારે તે પારસીઓનો ધર્મ, કે જે ઉપરથી તેણે, તેના જમાનાના તવારીખ નવેશો પ્રમાણે, પોતાના નવા ધર્મમાં ઘણાં તત્વો લીધાં હતાં, તેની જાહેર પડતી નિશાણીઓ—સદરો અને કુસ્તી—થોડા વખતને ખાતર પણ પેહેરે, તો તેમાં કાંઈ નવાઇ નથી.

સદરા અને કુસ્તીની આ બાબતમાં ઍક ચીજ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચેછે. બદઓનીના પુસ્તકમાં અકબરના રાજ્યના ૨૪) મા વર્ષ (ઈ૦ ૧૫૭૯—૮૦) ની હકીકતમાં આપણે, આગળ ઇસારો કર્યો તેમ, વાંચીએ છીએ કે બીરબલે શાહ અકબરને ખોરશેદની સેતાયશાની શીફારસ કીધી હતી. ત્યાં એ બાબેના ફકરાની સેવટે કહેછે કે " કીશ્કે વ જુનાર જબવે દાદ." બ્લોખમાન એનો તરજુમો કરેછે કે " (બીરબલે કહ્યું કે આવા સબબોને લીધે માણસે) કપાળપરના ટીલાને અને બ્રાહ્મણોની જનોઈને માન આપવું જોઇએ.(૧) " રેહાટઝેક એ ફકરાનો તરજુમો કરેછે કે " તેણે કપાળપરના ટીલાની અને જનોઇની ભભામણ કીધી.(૨) " રેહાટઝેક નોટમાં જણાવેછે કે " આ બેઉ એઓની ન્યાત જાતની નિશાણી છે. કપાળ પરના ટીલાને આપણો ગ્રંથકર્તા ' કશ્કે ' કહેછે, અને દોરીને જીનાર કહેછે." લો તરજુમો કરેછે કે " તેણે કપાળપરનો ટીલો અને બ્રાહ્મણોની દોરી અખત્યાર કરવી જોઈએ."(૩) હવે બદઓનીએ વાપરેલા (زنار) જુનાર અથવા જીનાર શબ્દનો અર્થ સ્ટાઇનગાસ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે. " ઍક પટો (ખાસ કરીને ઍક દોરી જે પૂર્વ ભણીના ખ્રિસ્તિઓ અને યાહુદીઓ અને વળી ઈરાનના માજીઓ (મોબેદો) કમ્મર ઉપર વીંટાળે છે.). બ્રાહ્મણોની દોરી. "

બદઓની ' બ્રાહ્મણની ' શબ્દ વાપરતો નથી. ઍવું દિસેછે કે પાછળથી આ શબ્દ જુદી જુદી કોમવાળાઓ જે પવિત્ર દોરી પહેરે છે તેને

---

(૧) બ્લોખમાનનું આઈને અકબરનું વાલમ ૧ પા. ૧૮૩.

(૨) The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm પા. ૨૫.

(૩) લોનો તરજુમો વા II પા. ૨૬૮.

લગાડવામાં આવ્યો. પણ અસલમાં તો તે ઇરાની માજીઓ (મોબેદો) જે પવિત્ર દોરી વીંટાળતા તેનેજ લગાડવામાં આવતો. ફીરદોશી તે અસલી ઇરાનીઓની કુસ્તીનેજ લગાડે છે. દાખલા તરીકે તે મીનોચેહેર માટે કહેછે કે.

" મીનોચેહેર બેનેહાદ તાજે કેઆન.
બે બસ્તશ બ જુન્નાર ખુનીન મેઆન " (૧)

એટલે " મીનોચેહેરે કેઆની તાજ પેહેર્યું અને કીના માટે બાંધેલી કમ્મર ઉપર જુન્નાર (કુસ્તી) બાંધી."

અકબરના રાજ્યમાં લખાયલી ફરહંગે જેહાંગીરી એ શબ્દ માટે કહેછે કે " જુન્નાર—રીશતે રા ગુયન્દ કે આતશ પરસ્તાન બા ખુદ દારન્દ " (૨) એટલે " જુન્નાર એક દોરીને કહેછે કે જે આતશ પરસ્તો પોતે પેહેરે છે. "

મને એવું દિસેછે, કે એ જુન્નાર અથવા જુન્નાર શબ્દને અહીં બદઓની અકબરે કબૂલ રાખેલી ઓરશીદની સેતાયશના સંબંધમાં અને આતશ કદેહની સ્થાપનાના સંબંધમાં વાપરે છે, તેથી તે જરથોશતીની કુસ્તીનો ઇસારો હોય એમ સમજવામાં આવ્યું હોય.

જુન્નાર શબ્દનો અર્થ, ઉપર કહ્યું તે મુજબ, કુસ્તી થાયછે, અને વળી એ શબ્દનો અર્થ, રીચર્ડસન પોતાના શબ્દ કોષમાં આપેછે તેમ, " ધર્મ ગુરૂનો જભ્ભો" (a priest's gown) પણ થાયછે. તેથી કુદરતી દિસેછે, છે કે બદઓનીના ઉપલા ફકરાને કોઇક પારસીઓ—ભૂલથી પણ—સુદરેહ અને કુસ્તીને લાગુ પડતો ગણવા લાગ્યા હોય. તેથી અકબરે જેમ ખ્રિસ્તિ અને હિંદુધર્મોની નિશાણી પેહેરી હતી, તેમાં ખરેખર સુદરેહ અને કુસ્તી પહેર્યાં હતાં કે નહીં,—અને તે કદાચ ફક્ત જીજ્ઞાશા માટે પેહેડ્યો હોય,—તે સવાલ બાજુએ મુકતાં દિસેછે કે, આ તદન સંભવિક છે, કે બદઓનીના ઉપલા વાક્યએ કેટલાક પાછલા વખતના પારસીઓને આ અનુમાન ઉપર મેલ્યા હોય, કે જુન્નારનો અર્થ સુદરેહ અને કુસ્તી થાયછે. એ મુજબ ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ, કે જો પાછલાં કોઈ ગીતે જણાવ્યું હોય, કે અકબરે સુદરેહ કુસ્તી પેહેર્યાં હતાં, તો તેઓના કહેવાને કોઈ સત્તા—પછી તે ખરી કે ભૂલ ભરેલી—નો ટેકો હતો.

પણ ફક્ત હિંદી ખ્યાલીઓ અને ગાનારાઓ એકલાજ એમ કહેતા નથી, કે અકબરે પારસી ધર્મ અખત્યાર કર્યો હતો. મોહોમેદન લખનારાઓની

(૧) મોહલનું શાહનામું વોલમ ૧, પા. ૨૧૦ લીટી ૧૧૩૯.
(૨) લકનો એડીસન, જલદ બીજી પા. ૧૨૪.

શ્રતા ઉપર આધાર રાખી યુરોપિયન જાણનારાઓ વટીક એ સેવઠ ઉપર આવેછે, કે અકબર કેટલીક હદે જરથોસ્તી થયો હતો, અને નોસારીના પારસીઓ એ પરિણામ લાવ્યા હતા. પ્રોફેસર ઉવીલસન અકબરના ધર્મ બાબેના બદાઓનીના ફકરાને એમજ સમજે છે કે "કેટલાક આતશની સેતાયશ કરનારાઓ, જેઓ ગુજરાતના નોસારીથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોસ્તના ધર્મમાં ઘણાકોને વટળાવ્યા. શાહાનશાહ ચોકસ હદે તેઓમાંનો એક હતો."(૧) વળી એક જર્મન ગ્રંથકાર પણ એમજ કહેછે. તે કોંટ ૬ નોયેર છે. તે કહેછે કે "ગુજરાતમાં આવેલા નોસારી ખાતે જરથોસ્તના ધર્મને માનનારા કેટલાકો હતા.........તેઓના ધર્મ ગુરૂઓમાંના કેટલાકોને સીકરી ખાતે બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેઓએ શાહનશાહને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યો. (યા ધર્મ શિખવ્યો હતો)" (૨)

એ મુજબ, જ્યારે આ ગ્રંથકર્તાઓ પ્રમાણે નોસારીના પારસીઓએ અકબરને ચોક્કસ હદે જરથોસ્તી ધર્મ તરફ ઢળતો કીધો હતો, ત્યારે કુદરતી છે કે નોસારીના એ પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણાનો આ કામમાં ચપળ હાથ હોવો જોઇએ.

કવિ તેનીસન પણ પોતાના "અકબરનો સ્વપ્નો" (Akbar's Dream) નામની કવિતામાં એવો વિચાર લે છે, કે અકબર જરથોસ્તી બન્યો હતો. તે અકબરને ફર્યાદ કરતો રજુ કરે છે, કે લોકો તેની સામે એક જરથોસ્તી તરીકે બખારતા હતા. તે અકબરના મોંહમાં નીચલા શબ્દો મેલે છે.

"ખોરશેદ! ખોરશેદ! તેઓ મારી સામે હું જરથોસ્તી છું, એમ બખારે છે. ખોરશેદ, જે આપણી જમીનને અનાજ અને મેવો આપતી કરવા માટે ગરમી આપેછે, અને જે જેમ તારા ખેતર ઉપર તેમ મારા ઉપર ખુશાલી પાથરે છે, અને સીહા અને સુની બેઉના લોહીને ગરમ કરે છે, તેને માટે (એમ બોલાવા) દેઓ. તે હમેશાગીની નિશાણી! અને વળી શું પાદશાહો, સઘળાઓ, જેઓ ઉપર તેઓ રાજ્ય કરે છે, તેઓ માટેની પોતાની મેહેરબાનીની ગરમીથી તેની ઉપમા નહીં દેખાડે! સઘળાઓ માટે એક સરખા ઇનસાફથી નહીં દેખાડે! પોતાના કામોથી માણસને રોશની નહીં દેખાડે!"(૩)

તેનીસનના આ ફકરામાં એક ચીજ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે અક-

---

(૧) ડા. રોસ્ટે પ્રગટ કરેલાં ઉવીલસનના પુસ્તકો વા. II પા. ૩૮૯.

(૨) શાહનશાહ અકબર" પાનું ૩૧૪—૧૫

(૩) તેનીસન અકબરનું સ્વપ્નું, અસલ અંગ્રેજી ફકરા માટે જુઓ પા. ૮૩.

બરને લોકો સામે ફરીઆદ કરતો રજુ કરે છે, કે લોકો તેની સામે જરથોશતી તરીકે બખાળે છે અને પછી તેને ખોરશેદની સેતાયશને વાજબી સાબિત કરતો રજુ કરેછે. તે અહીં પોતાના વિચારોનો આધાર બદઓનીના બરાબર તેજ ફકરા ઉપર રાખે છે, કે જેમાં કુસ્તી માટેનો ઉપલો જીબાર અથવા જુબાર શબ્દ આવેછે, અને જેમાં બીર્બલ ખોરશેદની સેતાયશને વાજબી જણાવે છે, કે જે વાજબીપણાની તેની દલીલમાં તેને દરબારના કેટલાક ઓલમાઓનો ટેકો મળે છે, કે જે ઓલમાઓ દબેસ્તાન પ્રમાણે આતશની સેતાયશ કરનારાઓનો એક તાયફો હતો. તેનીસનના આ શબ્દો કે 'ખોરશેદ, જે આપણી જમીનને અનાજ અને મેવા આપતી કરવા માટે ગરમી આપે છે. અને જે જેમ તારા ખેતર ઉપર તેમ મારા ઉપર ખુશાલી પાથરે છે," તે બદઓનીના નીચલા શબ્દો ઉપરથી લીધેલા છે. "ખેતીના પાકનું, મેવાનું અને તરકારીનું પુખ્ત થવું તેની અસરથી છે, અને જ્યારે આલમની રોશની અને આલમના લોકોની હૈયાતીનો આધાર તે ઉપર છે, ત્યારે તે (આફતાબ), એબાદત અને માનને લાયકનો હોવો જોઈએ."

સારાંશ.

આ વિષયનો સારાંશ નીચે મુજબ છે. ચાર ગ્રંથો, જેના લખનારાઓ-માનાં બે—બદઓની અને અબુલફજલ—શાહ અકબરના પોતાના વખતના લખનારાઓ હતા, તેઓની સત્તા આપણને મળેછે, એવું કહેવાને, કે શાહને જરથોશતી ધર્મ સમજાવનારા હિંદુસ્તાનના પારસીઓ હતા. બદઓની કહેછે, કે તે પારસીઓ નોસારીના હતા. દબેસ્તાનનો લખનાર, જેણે પોતાનું પુસ્તક બદઓની પછી ઓછામાં ઓછાં ૫૭ વર્ષે લખ્યું હતું, તે બદઓનીને લગભગ બદઓનીનાજ શબ્દોમાં ટેકો આપેછે, અને કહેછે, કે તે નોસા-રીનાં પારસીઓ હતા. આ લખનારાઓ ઉપરથી અને તારીખે મમાલીકે હિંદના લખનાર ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ, કે ઈ. સ. ૧૫૮૨–૮૪ સુધીમાં તો શાહ અકબરે પારસીઓની બંદગીની કેટલીક રીતીઓ, પારસી રોજ-માહ અને પારસી જશનો અખત્યાર કર્યા હતાં. દબેસ્તાનમાં એક બાબત વધારે છે, કે ઈરાનથી અરદેશર પણ શાહના ખાસ આમંત્રણથી આવ્યો હતો. અરદેશરનું આવવું ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં યા તે પછી થયું હતું, એટલે શાહ અકબરે પારસી બંદગીની કેટલીક રાહ રીતીઓ વિગેરે અખત્યાર કરવા પછી બહુ લાંબે વખતે તે આવ્યો હતો. આ સબબે બદઓની તેના આવવાની કાંઈ ખબર લેતો નથી, પણ દબેસ્તાનનો લખનાર, જેણે બદઓ-ની પછી ઓછામાંઓછાં ૫૭ વર્ષે પોતાનું પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એ બનાવની

નોંધ લે છે. ફરહંગે જેહાંગીરી પરથી દિસે છે, કે અરદેશરને જે ખાસ સબબ માટે બોલાવ્યો હતો, તે તે ફરહંગના કર્તાને તેના ફરહંગના કામમાં મદદ કરવાનો હતો અને તેને ઈ. ૧૫૯૨ માં યા ત્યારપછી બોલાવ્યો હતો.

દસ્તુર મેહેરજીરાણા નોસારીથી ગયલા આ પારસીઓના વડા હતા. ૧ દસ્તુર શાપુરજી સંજાણા, કીસ્સે આતશબેહરામે નોસારી નામનું પોતાનું ફારસી પુસ્તક, જે ૧૭૬૬ માં તેવણે લખ્યું હતું, તેમાં ખુલ્લું કહેછે કે "તેવણ શાહ અકબર આગળ ગયા હતા, અને દીનની ઘણીક દલીલો-જાહેર કીધી હતી." તેવણના આ કહેવાને બીજી હકીકતોથી ટેકો મળે છે. ૨ શાહ અકબરનાં બે ફર્માનો, એક પરવાનો અને સુરતની સરકારનો એક મેહેજર નામનો દસ્તાવેજ જણાવે છે, કે તેવણને શાહ અકબર તરફથી ૨૦૦ વીઘા જમીન 'મદદે મઆશ', જે એક પેહેલી પંક્તિની ઉમદા પ્રકારની ભેટ હતી, તે મળી હતી. ૩ વળી ત્રણ પુરાણા દસ્તાવેજો મળેછે, કે જે ખુલ્લું દેખાડે છે, કે અકબરની દરબારમાંથી પાછા ફરવા પછી તુરત તેવણને નોસારીના મોબેદોએ પોતાના વડા તરીકે સ્વિકાર્યા હતા. ૪ અવસ્તાનાં ભણવાનાં પુરાણા દફતરો, જેમાંનું એક તો ૧૯૨ વર્ષ ઉપર લખાયલું છે, તે ખાતરી આપેછે, કે અસલના વખતથી ધર્મક્રિયાનાં ભણતરોમાં તેવણનું નામ યાદ કરવામાં આવતું હતું. તે શા કાજે? દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાએ પોતાના પુસ્તકમાં જે જણાવ્યું છે, કે તેવણે શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓનો ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તે મુજબની તેવણની સેવાના બદલામાં એ નામ યાદ કરવામાં આવતું રહ્યું છે. ૫ વળી પુરાણા ગીતો, જેમાંનું એક તો ૧૧૦ વર્ષ ઉપર લખાયલા એક પુરાણા પુસ્તકમાં નોંધાયલું છે, અને અકબરના પોતાના જાણીતા ગવૈયા તાનસેનને હાથે લખાયલું માનવામાં આવેછે, તેમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાની અકબરની દરબારની મુલાકાતની નોંધ મળેછે.

હવે આ બાબતમાં લેવાતા વાંધાઓ ઊપર આવતાં, નોસારીના સઘળા પારસીઓ સામે કહેવામાં આવેછે, કે અકબર શાહના વખતમાં નોસારીના પારસીઓ સઘળા અજ્ઞાન હતા. ડાકટરો ઉવેસ્ટ અને ગેલ્ડનર અને પ્રોફેસર હોડીવાળાએ બીજે ઠેકાણે દેખાડયું છે, કે કહેવામાં આવે છે તેવું સામાન્ય અજ્ઞાનપણું નહીં હતું. રેવાયતોમાં નોંધાયલા ઇરાનથી આવેલા બે કાગળોની આપણને સત્તા છે, કે હિંદુસ્તાનના પારસીઓ કરતાં ઇરાનના પારસીઓની હાલત વધારે સારી હતી નહીં. વાંધો લેવામાં આવેછે, કે તે વખતે નોસારી પોતે એક નહીં જણાયલું ગામ હતું અને તેથી લાયક ભણેલા પુરૂષો બહાર પાડી શકે તેવી હાલતમાં નહીં હતું. એ વાંધા સામે આપણને એક પછી એક આઠ રેવાયતોનો ટેકો છે, કે નોસારી નહીં જણાયલું

ગામ નહીં હતું, પણ ધર્મસંબંધી જ્ઞાનની બાબતમાં પારસીઓનુ એક જાણીતું ગામ હતું, અને ઇરાનના દસ્તુર દાવરો હિંદુસ્તાન તરફ ધર્મસંબંધી બાબતોના કાગળો લખતી વેળા નોસારી કસ્બાને અને ત્યાંના હેરબદો અને બેહેદીનો-ને પેહેલે યાદ કરતા હતા.

ખુદ દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે લેવામાં આવતા વાંધાના સંબંધમાં, આપણને ત્રણ અસલ દસ્તાવેજો, બે હસ્તલેખ પુરાણા લખાણો અને ૨૦૦ વર્ષ ઊપર થઈ ગયલા એક જાણીતા લખનાર દસ્તુર દારાબ પાહાલણની સત્તાનો ટેકો છે, એવું સાબિત કરવાને, કે જેમ કહેવામાં આવેછે તેમ, તેવણ કોઈ નહીં જણાયલા પુરૂષ નહીં હતા, પણ નોસારીના એક જાણીતા વડા અકાબર હતા. તેવણજ નહીં પણ તેવણના પિતા રાણા જેશંગ પણ નોસારીના એક જાણીતા પુરૂષ અને અકાબર હતા, એવું દેખાડવાને આપણી પાસે એક નજદીક ૩૮૦ વર્ષના પુરાણા દસ્તાવેજની અને એક પુરાણી રેવાયતની અને એક બીજા નજદીક ૪૦૦ વર્ષના પુરાણા દસ્તાવેજની સત્તા છે. વળી રાણા જેશંગની પોતાને હાથની લખેલી બે ચોપડીઓ-પાજંદ જામાસપી અને ફારસી દારાબનામું-છે, જે દેખાડે છે કે એવણ પાજંદ અને ફારસીમાં કુશળ હતા. ત્યારે દસ્તુર મેહેરજીરાણા એક ભણેલા અને જાણીતા પિતાના ભણેલા અને જાણીતા બેટા હતા.

આ સવાલની બાબતમાં ત્યારે એ બાબતોના જે મુખ્ય મુદ્દાઓ ચુકવવાના છે, તે નીચલા છે.

I A ૧ બદઓની ઈ. સ. ૧૫૭૯ ના સાલના બનાવોમાં જણાવે છે કે નહીં કે (ક) "આતશ પરસ્તો, જેઓ ગુજરાતના મુલકમાંથી નોસારી શાહેરથી આવ્યા હતા તેઓએ જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઈ દેખાડી;" (ખ) "તેઓએ (શાહને) પોતાના બોલવા તરફ ખેચીને કયાનીઓની ઇસ્તેલાહ અને રાહ અને રવેશથી વાકેફ કીધો;" અને (ગ) "તેથી (શાહે) ફરમાવ્યું કે ઇરાનના પાદશાહો, જેઓના આતશ કદેહો હમેશાં બરપા રહેતાં, તેઓની રીત મુજબ આતશને મેહેલમાં અબુલફજલની સંભાળ હેઠળ, શું રાત કે શું દિવસ, જારી તપાસેલો રાખવામાં આવે?"

૨. નોસારીના પારસીઓના સંબંધના બદઓનીના ઊપલા લખાણને દબેસ્તાન ટેકો આપે છે કે નહીં?

૩. અબુલફજલ પોતાના અકબરનામામાં અકબરના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષના એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૮ ના વર્ષના બનાવમાં ધર્મસંબંધી તકરારોની મિજલસોમાં જરથોસ્તીઓની હાજરી જણાવે છે કે નહીં?

૪. અને તારીખે મમાલીકિ હિંદ ઈ. સ. ૧૫૭૯ ના વર્ષના બનાવ તરીકે જણાવે છે કે નહીં કે અકબરને ઈસલામી ધર્મ ઊપરથી પારસીઓએ ફેરવ્યો?

ટુંકમાં કહીએ તો ચુકાદા માટે મુખ્ય મુદ્દો આ છે કે ઈ. સ. ૧૫૮૨-૮૩ ની આગમજ અકબરે પારસીઓની બંદગીની કેટલીક નજરે પડતી રીતીઓ અને પારસી રોજ માહ અને પારસી જશનો અખત્યાર કીધાં હતાં કે નહીં?

B ઈરાનથી અકબરની દરબારમાં અરદેશર આવ્યો, તે બાબતમાં હકીકત આ છે કે નહીં, કે ફરહંગે જેહાંગીરી પ્રમાણે ૧) અરદેશર એ ફરહંગના કામમાં મદદ કરવા આવ્યો હતો અને ૨) તે ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં યા તે પછી આવ્યો હતો?

અગર જો આ મુખ્ય મુદ્દાઓ તમો હા માં ચુકવો તો તમો આ ચુકાદા ઊપર આવ્યા વિના રહો નહીં, કે શાહ અકબરને જરથોશતી દીન સમજાવનારા પારસીઓ નોસારીના પારસીઓ હતા.

II હવે નોસારીના પારસીઓનો વડો કોણ હતો તે બાબે જે મુખ્ય મુદ્દા ચુકવવાના છે તે આ છે.

૧ આપણી પાસે જે ખુદ શાહ અકબરના વખતના ચાર દસ્તાવેજો છે તે એવું દેખાડે છે કે નહીં, કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને શાહ અકબરે મદદે મઆશ, જે જમીનની ઊંચા પ્રકારની બખશીશની રીત હતી, તે મુજબ ૨૦૦ વીઘા જમીન ભેટ આપી હતી?

૨ આપણી પાસે શાહ અકબરના વખતના જે ગુજરાતી દસ્તાવેજો છે, તે દેખાડે છે કે નહીં, કે જે વખતે દરબારની ધર્મ સંબંધી મિજલસો ખલાસ થઈ અને દસ્તુર મેહરજીરાણા પાછા નોસારી ફર્યા, તે વખતે ત્યાંના મોબેદોએ તેવણને પોતાના વડા તરીકે ગણ્યા હતા?

૩. આપણી પાસે જે ૧૯૨ વર્ષનું પુરાણું અવસ્તાનું દફતર છે, અને જેને બીજાં હસ્તલેખ પુરાણા પુસ્તકો ટેકો આપેછે, તે દેખાડે છે કે નહીં, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ એક મોટું માણસ, જેણે પોતાના ટોળાની સેવા બજાવી હોય, તેવા માણસ તરીકે ભણતરમાં ઘણા પુરાણા વખતથી યાદ થતું આવ્યું છે?

જો આ મુદ્દાઓનો તમો હામાં જવાબ આપો, તો સવાલ આ છે, કે ૧) દસ્તુર મેહેરજીરાણાને ૨૦૦ વીઘા જમીન શાહ અકબર તરફથી શા કાજે મળી હતી? ૨) નોસારીના મોબેદોએ એવણને પોતાના વડા તરીકે, નિયમિત દસ્તાવેજથી, અકબરની દરબારની ધર્મ સંબંધી મિજલસો ખલાસ થવા

પછી પોતાના વડા તરીકે શા કારણે કબૂલ રાખ્યા હતા? ૩) તેવણનું નામ જુના વખતથી ધર્મ ક્રિયામાં શા કારણે યાદ થતુ આવ્યું છે?

એ સવાલોનો જવાબ આ છે, કે એ સઘળું તેવણની કોઈ સેવાના બદલામાં હતું. તે સેવાઓ શું હતી, તે એક પારસી ગ્રંથ કર્તાના લખાણ ઉપરથી માલુમ પડે છે, કે જેવણે ઈ. સ. ૧૭૬૫–૬૬ માં લખેલા પોતાના એક પુસ્તકમાં ખુલ્લું જણાવ્યું છે, કે તેવણ શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને તે શાહને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવ્યો હતો. અકબરની દરબારની આ મુલાકાતની હકીકતને ખુદ અકબર શાહની દરબારના ગવૈયા તાનસેનના એક ગીતથી ટેકો મળેછે, કે જે ગીત ૧૧૦ વર્ષ પર લખાયલી એક જુની ચોપડીમાં નોંધાયલું મળેછે.

એ સઘળા મુદાઓનો ત્યારે જો તમો હામાં ચુકાદો આપો, તો આ સેવટ ઉપર આવ્યા વિના રહો નહીં, કે નોસારીના પારસીઓ, જેઓ શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા, તેઓના વડા, દસ્તુર મેહેરજી રાણા હતા. આ મુખ્ય અગતના મુદાઓ છે. એનો ચુકાદો કરવા વિના ઉઠાવેલી તકરારો ફોકટની અને નિર ઉપયોગી છે.

મેહેરજીરાણા કુટુંબ સામે મેલાયલું અણઘટતું આળ.—હું તમામ કરૂં, તેની આગમચ કહેવા માગું છું, કે મી. કરકરીઆએ દસ્તુર મેહેરજીરાણાના વારેસોને ઘણો ગેર ઇનસાફ કર્યો છે. બોંબે બ્રાંચ રોયલ એશિઆટીક સોસાએટી સનમુખ પોતે આ બાબતને લગતા વાંચેલા વિષય(૧) માં તેવણે જણાવ્યું છે કે "મેહેરજીરાણાના હાલના વારેસો, કે જેઓ નોસારીમાં રહેછે, તેઓ તરફથી મારા હાથમાં એક કાગળ મેલવામાં આવ્યો છે, કે જેમાં ઉપલી દંતકથાને લગતી કહેવાતી તવારીખની સત્તાઓ આપવામાં આવેછે. આ કાગળનો લખનાર કેટલાક ફકરાઓ ઉતારે છે, કે જે અકબરના ત્રણ જાણીતા તવારીખનવેશો બદઓની, અબુલફજલ અને તબકાતે અકબરીના કર્તાના તરીકે ગણવામાં આવેછે, અને જે દરેકમાં તે દંતકથા પુરેપુરી અને ભાર મુકીને જણાવવામાં આવેછે. પણ અજબ વાત છે કે આ તવારીખનવેશોમાં એજ ફકરાઓ મને માલૂમ પડતા નથી. બદઓની અને અબુ ફજલની સરસ આવૃત્તિઓ, જે "બીબલીઓથેકા ઇનદીકા" માં બેંગોલ એશિઆટીક સોસાએટીએ છપાવી છે, તેમાં એ ફકરાઓ પોતાની ગેરહાજરીથી જાણીતા થયા છે."

હવે જે કાગળો મી. કરકરીઆના હાથમાં મેલવામાં આવ્યા હતા, તેજ

(૧) વોલમ ૧૯ ના પ૩ પા. ૨૯૩-૯૪.

કાગળો હું અંહીં રજુ કરૂં છું. મી. કરકરીઆએ તે પાછાં આપવા આગમચ, તેની ઉપર એ ત્રણ જાણીતા શેહેરીઓની ટુંકમાં સહી લેવાની સંભાળ રાખી છે. તે સહીઓમાં હું K. N. K. અને D. F. વિગેરે ટુંકી સહીઓ જોઉં છું. આ બે મી. કેખશરૂ નવરોજી કાબ્રાજી અને મી. ડોસાભાઇ ફરામજી કરાકા સી. એસ. આઇ. ની સહીઓ છે. સારા ભાગ્યે, જે મી. કરકરીઆએ પોતાના બચાવ માટે જરૂરનું ધાર્યું, તે દસ્તુર મેહેરજીરાણાના વારેસોના બચાવ માટે જરૂરનું થઈ પડ્યું છે.

મી. કરકરીઆ ઉપલા ફકરામાં કહેછે, કે જે કાગળ તેવણને આપવામાં આવ્યો, તેમાં બદઓનીના ફકરા આવેલા જણાવ્યા હતા. એવું કાંઇપણ હું **એ કાગળમાં જોતો નથી.** આ કાગળમાં જે નામ દીધું છે તે બદઓનીનું નથી, પણ તે તો કોઈ અબદુલ કાદર બદલાનીનું છે, અને જે પુસ્તકનું નામ છે, તે તો "વાકઆતે અકબરી" છે. કદાચ મી. કરકરીઆ કહેશે, કે તેવણ ભૂલથી બદલાનીને બદઓની સમજ્યા. પણ તેવણને આપેલા કાગળમાં બદલાનીના પુસ્તકને 'વાકઆતે અકબરી' કહ્યુંછે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે બદઓનીનું પુસ્તક તો "મુનતખબ અલ તવારીખ" છે.

બીજું મી. કરકરીઆ કહે છે, કે તેવણને અબુફજલના ફકરાઓ તરીકે ફકરાઓ પુરા પાડવામાં આવ્યા હતા, કે જે અબુફજલનાં પુસ્તકો (આઇને અકબરી અને અકબરનામા)ની સરસ આવૃત્તિઓ "બીબલીઓથેકા ઇન્ડીકા" માં બેંગાલ એશિઆટીક સોસાએટીએ પ્રગટ કીધી છે. પણ તેવણને આપવામાં આવેલા કાગળમાં તો હું જોઉંછું કે ઉપલાં પુસ્તકોનાં નામ **મુદલ દીધાં નથી.** તેમાં તો "તવારીખે માહા નામે" નામની ચોપડીનું નામ છે.

ત્રીજું એવણ કહે છે, કે એવણને આપવામાં આવેલા કાગળમાં તબકાતે અકબરીના ફકરાઓ આવેલા જણાવવામાં આવ્યા હતા. જેને તેવણ "નીજામુદદીનની સરસ તબક્કાતે અકબરી" કહે છે, તેનું નામ આ કાગળમાં **મુદલ દીધું નથી.** પણ જે તબક્કાતનું નામ દીધું છે, તે તો મોલવી અબદુલ નબી સીસ્તાનીની લખેલી જણાવવામાં આવી છે.

ઉપલી સઘળી ત્રણે ચોપડીના બાબમાં મી. કરકરીઆએ તદન ખોટાં નામો આપ્યાં છે. એવણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાના વારેસોને ત્રણ જાણીતી ચોપડીઓ (બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, અબુ ફજલની આઇને અકબરી, અને નીજામુદદીનની તબકાતે અકબરી)માંથી એવા ફકરાઓ આપતા જણાવે છે, કે જેવા ફકરાઓ તે પુસ્તકોમાં છેજ નહીં.

પણ ખરી વાત તો આ છે કે એવણને આપેલા કાગળમાં એ ફકરાઓ તો કોઈ બીજીજ ચોપડીઓના જણાવ્યા છે. પણ ઘણું ખરાબ તો આ છે, કે એવણને જે ધણી તરફથી આ કાગળ પુરૂં પાડવામાં આવ્યું હતું, તે ધણીએ ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું હતું, કે તે કાગળમાં જણાવેલી ચોપડીઓ તેણે ઘણી કોશેશ કીધા છતાં મળી નથી, અને તેની ખાત્રી નથી કે એ ચોપડીઓ હૈયાત છે કે નહીં, અને જો હૈયાત હોય તો, તેની ખાત્રી નથી કે તેમાં તે ફકરાઓ છે કે નહીં. તે છતાં આવું આળ દસ્તુર મેહેરજી રાણા કુટુંબ ઉપર મેલવામાં આવ્યું છે.

ખરી હકીકત તો આ છે, કે આ ફકરાઓ મુલ્લા ફીરોજ પુસ્તકખાનાના કાબેલ પુસ્તક અધિકારી મરહુમ દસ્તુર એરચજી સોરાબજી મેહેરજી રાણાને પુણેથી એક મિત્રે પુરા પાડયા હતા. આગ્રામાં કોઈ હાથના લખેલાં પુસ્તકોમાં એક મુનશીને મળેલા તરીકે તે પુરા પાડવામાં આવ્યા હતા. પોતાના કુટુંબની તવારીખને લગતી સઘળી બાબતોમાં લાભ લેનાર એક ધણી તરીકે તેવણે એ ફકરાઓ પોતાના કુટુંબની નોંધના હસ્તલેખ પુસ્તકમાં ઉતારી લીધા. જે નામો જણાવ્યાં છે, તે નામો ઉપલાં જાણીતાં પુસ્તકોનાં હતે, તો તેવણે મુલ્લાફીરોજ લાયબ્રેરીના પુસ્તકોમાંથી તેના ફકરાઓની તુરત ખાત્રી કીધી હતે. આપણા એક નાયબ સરનશીન મી. ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા, મુલ્લા ફીરોજ પુસ્તકખાનાના સરનશીન તરીકે ખાત્રી આપી શકશે, કે દસ્તુર એરચજી એક ભણેલા અને ઉદ્યોગી અસલી રીતી મુજબના વિદ્વાન હતા, અને તેવણે પોતાના પુસ્તકખાના માટે ઘણીક ચોપડીઓની નકલ કીધી હતી. તેથી તેવણે પોતાના પુસ્તકખાનામાંથી ઉપલી ચોપડીઓ જોઈ ઉપલા ફકરાઓની ખાત્રી કીધી હતે. પણ એ ફકરાઓનાં પુસ્તકો તરીકે જે નામો આપ્યાં હતાં, તે તદન નહીં જણાયલાં હતાં. તેથી તેવણે એ ફકરાઓ, તેઓની જેટલી અગત્ય હોય તેટલી અગત્ય માટેનાજ ગણી, ફક્ત ઉતારી લીધા.

જે ગ્રહસ્થે મી. કરકરીઆને તેવણની ખાહેશ ઉપરથી ઉપલા ફકરા આપ્યા હતા, તેવણે તે વખતે ખુલ્લું લખ્યું હતું કે “એ કેતાબોની હૈયાતી છે કે નહીં તે જણાતું નથી, કારણ માહારી મુસાફરી દરમ્યાન મેં ઘણી તજવીજ કરવા છતાં એ કેતાબો મને મળી નથી, અને કદાચ કેતાબો હોય તો તેમાં એ ફકરા છે કે નહીં તે પણ હું કહી શકતો નથી. મને તો જેવા મળ્યા છે તેવાજ મેં નકલ ઉતારી લીધી છે.”

મી. કરકરીઆએ ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમાં એક ફકરો આપ્યો હતો અને મેહેરજી રાણાના સંબંધના કાગળોની માગણી કરી હતી. એ કુટું-

બના એક ગ્રહસ્થે એ કાગળો મોકલ્યા, અને ખુલ્લું જણાવ્યું કે તેની મુસાફરીમાં તેણે એ નામ દીધેલી ચોપડીઓ મેળવવાની ઘણી કોશેશ કીધી હતી, અને તે તે મેળવી શક્યો હતો નહીં. તેના શબ્દો ખુલ્લું દેખાડે છે કે તેની મતલબ કાંઈ બદએોની, અબુફજલ, અને નીજાંમુદદીનનાં જાણીતાં પુસ્તકો માટે બોલવાની હતી નહીં. આ સઘળું છતાં મી. કરકરીઆ કહેવાની હિમ્મત કરે છે કે "એ ફકરાઓ નકલ કરનારની પોતાની તરફથી કદાચ ફોર્જરી હતી." નરમમાં નરમ શબ્દોમાં બોલીએ તો, આમ કહેવું ઘણું ગેરઇનસાફી છે, અને હું નમનતાઈ સાથે કહુંછું કે મી. કરકરીઆએ જો પોતાને ખાતર નહીં, તો જે મંડળીના ચોપાન્યામાં આ લાઇબલ પ્રગટ થયું છે, તે મંડળીને ખાતર, દસ્તુર મેહેરજી રાણાના કુટુંબને ખુલ્લાસો આપવો ઘટે છે, કે જે કુટુંબ તેવણ ધારે છે કે પોતાના વડીલને માટે "એક ઢોંગી દાવો" કર્યો છે.

સેવટે આ વિષયમાં જે ગ્રહસ્થોનાં મેં નામ દીધાં છે, તેઓનો મોટો આભાર માનુંછું, કે તેઓએ પોતાને હસ્તકના કિમતી દસ્તાવેજો અને હસ્તલિખ પુસ્તકો મને વાપરવા આપ્યાં છે. નોસારીના હાલના વડા દસ્તુર દારાબજી માહીયારજીનો હું મોટો ઉપકાર માનુંછું, કે તેવણ સાહેબે શાહ અકબરનું પેહેલું અસલ ફરમાન મને વાપરવા આપ્યું છે. પ્રોફેસર શાપુરશા હોરમસજી હોડીવાળાનો હું મોટો ઉપકાર માનુંછું, કે તેવણે મેહેરબાની કરી મેહેરજી રાણાને નોસારીના મોબેદોએ વડા નેમવાને લગતા અસલી દસ્તાવેજો અને બીજા દસ્તાવેજો મને વાપરવા આપ્યા છે. આ દસ્તાવેજો મોટે ભાગે નોસારી વાસી મી. હોરમસજી બેહસમજી દસ્તુરના છે. એ સઘળા દસ્તાવેજો પ્રોફેસર હોડીવાળા ૫૦ વર્ષ ઉપર જ્યારે આ બાબતની તકરાર ચાલતી ત્યારે નોસારીથી તેઓના માલિકો પાસેથી લાવ્યા હતા. પ્રોફેસર હોડીવાળાએ આ બાબતના પોતાના અભ્યાસનું પરિણામ Edie Ochiltree Junior અને J, O. E. ના તખલ્લુસથી ૧૮૯૬ માં બોંબે ગેઝેટ જોગા પોતાના પત્રોમાં રજુ કર્યું છે. તેવણનાં તે પત્રો મને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. આ વિષયમાંના મારા ઘણાક ઈસારાઓ માટે હું તે કાગળોને આભારી છું. આ બાબતને લગતાં કેટલાંક જુનાં હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો માટે હું એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાને આભારી છું. સેવટે નોસારી મેહેરજી રાણા લાયબ્રેરીની કમીટીનો અને મુલ્લા ફીરોજ પુસ્તકખાનાની કમીટીનો તેઓનાં કેટલાક જુના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો આ બાબતસર મને જોવા આપવા માટે ઉપકાર માનુંછું.

તમામ થયું. તે દાદારનો ઉપકાર માનુંછું.

વધારો.

આ વિષયમાં ઊપર જે દસ્તાવેજોનો મેં ઇસારો કર્યો છે, તે દસ્તાવેજો અને તેના તરજુમા હું અતરે આપીશ. પેહેલે શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦ મા અને ૪૮ મા વર્ષના બે ફર્માનો આપીશ, કે જે ફર્માનો દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બેટા દસ્તુર કૈકોબાદને આપવામાં આવ્યાં હતાં, અને જે ફર્માનોમાં જણાવ્યું છે, કે તે ફર્માનો આપવાની તારીખની આગમચ, તે ફર્માનોમાં જણાવેલા ૩૦૦ વીઘા જમીનમાંની ૨૦૦ વીઘા જમીન દસ્તુર મેહેરજી રાણાને "મદદે-મઆશ" તરીકે આપવામાં આવી હતી. આ બે ફર્માનોની અને આ વિષયમાં જણાવેલા બીજા દસ્તાવેજોની ફોટો-લીથો ફેક-સીમીલી મેં આ પુસ્તકમાં આપી છે. આ બે ફર્માનોના ફોટોગ્રાફ માટે હું મી. જેહાંગીર રૂસ્તમજી ઊનવાળાનો અને બીજા દસ્તાવેજોના ફોટોગ્રાફ માટે ન્યુ લીથો પ્રીટીંગ પ્રેસવાળા શેઠો કુપર અને ધોંડીનો ઊપકાર માનુંછું. આવા પુરાણા દસ્તાવેજોનો ફોટો લેવો એ કાંઈ સેહેલું કામ નથી, મુખ્ય કરીને તે આ સબબને લીધે, કે એ દસ્તાવેજોમાંના કેટલાક દસ્તાવેજો એટલા લાંબા છે, કે એકી વખતે તેઓ 'કેમેરા' ની અસર તળે આવી શકે નહીં. આ સબબે ફારસી દસ્તાવેજોમાંના કેટલાકોનો ફોટો, જુદા જુદા ભાગમા લઈ, પછી ગોઠવીને તેને પથ્થરપર નાખવા પડયા હતા. વળી આવા દસ્તાવેજોને લીથોગ્રાફ કરવાનું કામ પણ સેહેલ નહીં હતું. લીથોગ્રાફના પથ્થરોને તેઓ ઊપરની લીટીઓ અને હરફોની વચ્ચેથી સાફ કરવાની જરૂર હતી, કે તે દસ્તાવેજો ખુલ્લા થાય અને બરાબર વંચાય. ગમે તેટલી મેહેનત લેવા છતાં, અને કાળજી દેખાડવા છતાં, એ કામ કોઈ ઇચ્છે તેવું ઘણું સરસ થયું નથી. તોપણ હું એજ્યુકેશન સોસાએટી પ્રેસનો, તેઓએ આ ફોટોલીથોનું કામ અને આ વિષય છાપવાનું કામ જે સબુરીથી કર્યું છે, તે માટે આભારી થયો છું. આ પુરાણા દસ્તાવેજો છાપખાનામાંથી છપાઈ બહાર પડેલા જોવાના કામમાં મને જે મદદ આપી છે તે માટે હું મારા મિત્ર એરવદ માનેકજી રૂસ્તમજી ઊનવાળાનો ઊપકાર માનુંછું.

અભ્યાસીઓને અને સાધારણ વાંચનારાઓને મદદ કરવા માટે હું એ પુરાણા દસ્તાવેજો બીબાંમાં છાપીને આ પુસ્તકમાં આપુંછું. આ પુરાણાં

ફર્માનો બરાબર ચોકસાઇથી વાંચવા માટે કેટલાક મહાવરાની જરૂર છે, જે મને આ કામ માથે લીધું તેની આગમચ ન હતો. તેટલા માટે એ વાંચવા માટે મને મદદ કરવા માટે હું મી. બોદાયાર શેહરયાર દસ્તુરનો આભારી થયોછું. અહીં તહીં કોઇક શબ્દો હજુ મને ખુલ્લા માલૂમ પડ્યા નથી અને મારાથી વંચાઇ શકાયા નથી, અને વળી કોઇકિ શબ્દો, મેં વાંચ્યા છે અને તરજુમો કીધો છે, તેથી જૂદી રીતિ બીજા સાહેબો વાંચે અને તરજુમો કરે. પણ તેથી સામટી રીતિ આ દસ્તાવેજોની મતલબ સમજવામાં કોઇ મોટો ફરક પડતો નથી. ઊપલાં બે ફર્માનોનો છેલ્લો મોહર સાથેનો ભાગ છાપતાં મેં તે ઊંધો, નીચેથી ઊપર છાપ્યો છે, કે જેવી રીતિ તે અસલ ફર્માનોમાં પણ છાપેલો છે (જુઓ ફોટો લીથો ફેક-સીમીલી). એ ફર્માનો મેં બીબાંમાં છાપ્યાં છે, તે જેમ અસલ દસ્તાવેજોમાં છે, તેમ લીટીએ લીટી છાપ્યાં છે.

શાહ અકબરના વખતનાં આ ફર્માનો, આ વિષયની બાબતને જે ટેકો આપેછે, તે ટેકાનો સવાલ બાજુ મેલતાં પણ, તેઓ પોતે ઘણા જાણવાજોગ દસ્તાવેજો છે. હરફોના લખાણની રૂઢીઓના અભ્યાસી માટે તેઓ અગત્યના છે. વળી તેઓ બીજી રીતિ પણ અગત્યના છે. તેઓ અકબરના વખતની જાગીરોની અને મેહસુલની રીતીઓ સાથે સંબંધ ધરાવનારા રિવાજો અને કાનુનોનો આપણને ખ્યાલ આપેછે. એ રીતિ જોતાં તેઓ અબુ ફજલની આઇને અકબરીની કેટલીક આઇનોના સમજ પાડનાર દાખલા સમાન થઇ પડેછે. એ સબબે મેં એ ફર્માનોનો તરજુમો જાણે આઇને અકબરીની ખુદ મદદથીજ કર્યો છે. તેમાં વપરાયલા ખાસ શબ્દો અને વાક્યોનો ખુલ્લાસો મેં આઇને અકબરીની ભાષા મારફતેજ કરવાની કોશેશ કરી છે.

આ વિષયમાં આપેલા ઘણાક દસ્તાવેજો ખુદ તેઓના સંબંધની કેટલીક બાબતોને લીધે અભ્યાસ કરવા જોગ છે. હું ભૂલતો નહીં હોવું તો શાહ અકબર અને શાહ બાબરના વખતના આવા દસ્તાવેજો આ પેહેલીજ વાર પ્રગટ થાય છે. આ બાબતના મારા અભ્યાસના કમીના પરિણામ તરીકે હું આ વધારો આપવાની રજા લઊંછું.

પેહેલો દસ્તાવેજ. શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષમાં આપેલું પેહેલું ફર્માન.

(જુઓ પા. ૨૨૪. અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ પા. ૯૩).

ખોદા મોટો છે.[1]

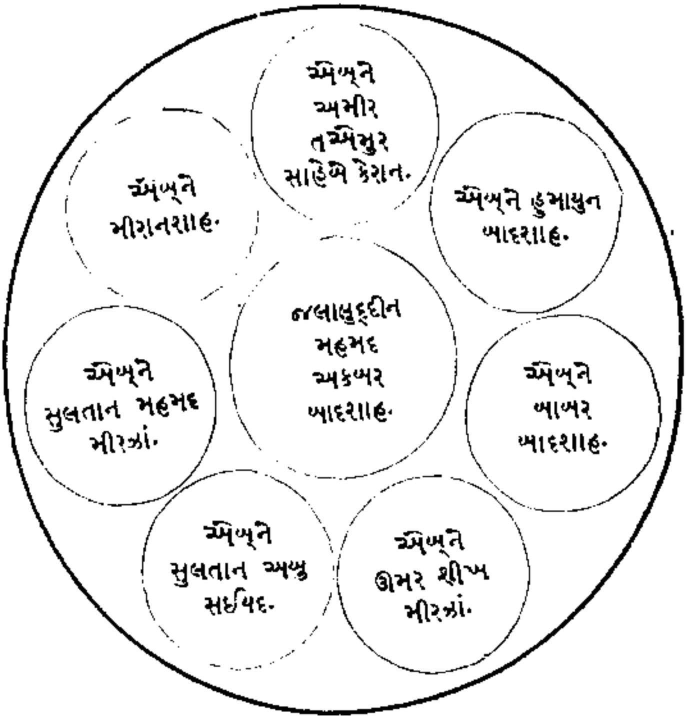

(૧) ફર્માનમાં અસલ ફારસી શબ્દો "અલ્લા અકબર" છે. બદાઓની કહેછે કે પેહેલે એકમેકને સલામ કરવા માટેનો શબ્દ 'સલામ' કરી હતો, પણ તેને બદલે અકબરે "અલ્લા અકબર" શબ્દો દાખલ કર્યા. એકજણ "અલ્લા અકબર" એટલે "ખોદા મોટો છે," એમ શબ્દો બોલી બીજાને સલામ કરે, તો તે બીજો "જલ જલાલે" એટલે "તેની મોટાઈની કીર્તિ વધજો" એમ જવાબ આપે. (બદાઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, લોવ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૫૬ લીટી ૧૦). હીજરી ૯૯૫

જલાલુદીન મહમદ અકબર બાદશાહ ગાજી[૧]નું ફર્માન.[૨]

(ઇ. સ. ૧૫૮૬) માં અકબરે સલામ કરવા માટે "અલ્લા અકબર" એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા. પણ તેની આગમચ હીજરી ૯૮૩ (ઈ. સ. ૧૫૭૫-૭૬) માં તેણે તે પોતાની મોહોરો અને સિક્કાઓ ઉપર દાખલ કીધા હતા. આ શબ્દો દાખલ કરવા આગમચ તેણે પેહલે એ બાબે પોતાના દરબારીઓ સાથે કેટલીક તકરાર કીધી હતી, એમ બદઓની ઉપરથી માલૂમ પડે છે. બદઓની પોતાની મુનતખબ અલ તવારીખમાં કહેછે કે "આ વખતે પાદશાહે પુછયું કે અવજંગ (યાને બાદશાહી) મોહોર ઉપર અને સિક્કા ઉપર "અલ્લા અકબર" (શબ્દો કોતરવાને) ફરમાવું તો કેવું? ઘણાખરાઓએ જવાબ આપ્યો કે ઠીક છે. હાજી ઈબ્રાહીમ તેથી ઉલટા વિચારનો હતો. તેણે કહયું કે 'આ શબ્દો બીજો અર્થ પણ ધરાવે છે. તેથી જો પાદશાહ (કોરાનની એક) આયતના લજ્કકુર અલ્લા અકબર (એટલે ખોદાની યાદ એ મોટા-માં મોટી ચીજ છે) (શબ્દો કોતરવાને) ફરમાવે તો બેહેતર થાય, કારણ તે ઉપલો બીજો અર્થ ધરાવતા નથી.' પાદશાહને તેના શબ્દો પસંદ આવ્યા નહીં અને બોલ્યો કે 'આ તદન ખુલ્લું છે કે તમામ કમીના પણા સાથેના એક (ખાકી) બંદા તરફથી ઈશ્વરી શકિતનો દાવો કેવી રીતે વાજબી ગણાય.! અને મારી મકસદ શબ્દોના બંદબેસતા સંબંધની છે. તેથી એ મુદ્દાનો ઉપલી તરફનો (યાને ઊપર મુજબનો) અર્થ ઊઠાડવો એમાં શી મતલબ?" (લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃતિ વા. II પા. ૨૧૦ લીટી ૭ થી ૧૫).

(૧) શાહ અકબર "જલાલુદીન મહમદ અકબર બાદશાહ ગાજી" એવા ખેતાબી નામથી જણાયલો હતો (જુઓ "તબકાતે અકબરી." મુનશી નવલકીશોરની લખનોમાં પ્રગટ થયલી હીજરી ૧૨૯૨ (ઈ. સ. ૧૮૭૫) ની આવૃત્તિ, પા. ૨૪૨ લાટી ૮. જુઓ બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, લીઝ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ વાલમ II પા. ૮. લીટી ૧. પાનું ૯ લીટી ૧૧). જલાલુદીનનો અર્થ "દીનની કીર્તિ" એમ થાય છે. ગાજી એટલે બહાદુર.

(૨) અબુ ફજલ પ્રમાણે ત્રણ સબબો માટે ફર્માનો બહાર પાડવામાં આવતાં એ ત્રણમાંના બીજા સબબનાં ફર્માનોમાં લશ્કરી સેવા બજાવવા વગરની જાગીરની નેમણુકો સમાતી હતી, અને ત્રીજી જાતનાં ફર્માનોમાં ગુજરાન માટેની બખશેશો સમાતી હતી (જુઓ આઈને અકબરી દફતર II આઈન ૧૧ મી. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૪ લીટી ૪-૫).

હાલ નવાજેશ દરસાવનારૂં પાદશાહી ફર્માન જાહેરાતનું માન પામ્યું છે, કે ઇલાહી[1] ગજની આસરે ૩૦૦ વીઘા[2] જમીન તાડ અને ખજુરી વિગેરેનાં ઝાડો, કે જે તે જમીન ઉપર થાય છે, તે સાથે નોસારીના કસ્બા[3] વિગેરેની પડોશમાં[4] (આ ફર્માનમાં) સમા-

---

(૧) આઈને અકબરી (દફતર III આઈન ૮) મુજબ ઈલાહી ગજ અકબરના વખતમાં એક સત્તાધાર માપ ગણાતો. હિંદુસ્તાનમાં એવા ત્રણ માપ ચાલુ હતા. એક લાંબો, મધ્યમ, અને ટુંકો. દરેકના ૨૪ સરખા ભાગ કર્યા હતા, જે દરેક ભાગને તસુ કહેતા. મધ્યમ સર કદના ૮ જવના દાણાઓને પોહોળાઈમાં એકમેકની પાસે મેલે ત્યારે જેટલી જગ્યા ઘેરાય તેટલી જગ્યાને પેહેલા પ્રકારનો તસુ (એટલે લાંબા ઈલાહી ગજનો તસુ) કહેતા. એવા ૭ અને ૬ જવના દાણાઓથી બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના (મધ્યમ અને ટુંકા ઈલાહી ગજના) તસુ બનતા. ખેતીની જમીન માપવા માટે લાંબો ગજ વપરાતો હતો." (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૯૪ લીટી ૨૧ થી ૨૫.)

(૨) આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૦) પ્રમાણે એક વીઘુ તે "૬૦ ગજ પોહોળી અને ૬૦ ગજ લાંબી જમીનનું બનતું. કોઈ જમીનની લંબાઈ યા પોહોળાઈ કેથે વધારે યા ઓછી હોતી તો ચોરસ માપની ગણત્રી કરી ૩૬૦૦ ચોરસ ગજ ગણવામાં આવતા" (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વાલમ પેહેલું પાનું ૨૯૬ લીટી ૨૧.). બ્લોખમાન કહેછે તેમ એક વીઘાના ૩૬૦૦ ચોરસ ગજ એટલે આસરે ૨૬૦૦ ચોરસવાર એટલે ૦.૫૩૮ એટલે આસરે અરધો એકર. ત્યારે આઈને અકબરી મુજબ આપણે અકબર શાહના વખતના બાદશાહી ઈલાહી માપના વીઘાનું કોષ્ટક બનાવ્યે તો તે નીચે મુજબ થાય. ૮ જવ (પિહોળાઈમાં) = ૧ તસુ. ૨૪ તસુ = ૧ ગજ. ૩૬૦૦ ચોરસ ગજ = ૧ વીઘુ. હવે એક વીઘાના ૨૬૦૦ ચોરસવાર એટલે ૦.૫૩૮ એકર. ત્યારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને મળેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન આસરે ૧૦૭॥ એકર થાય, અને કેકોબાદ ને મળેલી કુલે ૩૦૦ વીઘા જમીન આસરે ૧૬૧॥ એકર થાય.

(૩) દબેસ્તાનમાં પણ નોસારીને કસ્બા તરીકે જણાવ્યો છે.

(૪) આ ફર્માનમાં અહીં 'સવાદ' શબ્દ વાપર્યો છે. તે આ ફર્માનમાં હેઠે, જ્યાં મેહેરજી રાણા (માહીઆર) ની ૨૦૦ વીઘા જગ્યા માટે બોલવામાં આવેછે, ત્યાં પાછો વાપર્યો છે. તે આઈને અકબરીમાં જુદા જુદા સુબાઓ અને પ્રગણાઓના સંબંધમાં વાપરેલો છે. (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૫. બ્લોખમાનની આવૃત્તિ પા. ૩૭૭).

વેલી[1] હકીકત મુજબ માહીયારના છોકરા કેકોબાદ પારસોના ગુજરાનની મદદ (મદદે મઆશ[2]) માટે જાગીરદારના હવાલામાંથી[3] કુઇલની[4] ખરીફની રૂતુથી સુરતની સરકાર હસ્તકથી મુકરર[5] કરવામાં આવી છે કે વર્ષોવર્ષ તેની આવપત પોતાના ગુજરાન માટે વાપરીને (પાદશાહના) એકબાલ અને દોલતની જીઆદતી માટે દુઆ ગુજારવામાં તે મશગુલ રહે. તેથી જરૂરનું છે કે તે મહાલના[6] હાલના અને હવે પછીના હાકમો,[7]

---

(૧) અહીં 'જ.મન' શબ્દ ફરમાનમાં વાપર્યો છે તે આઇને અકબરી મુજબ ફર્માનના સંબંધમાં વપરાતો એક ખાસ અર્થ ધરાવનાર શબ્દ છે. 'સાહેબે તઓજીએ' નામનો અમલદાર એ 'જ.મન' લખેછે (દફતર બીજું આઇન ૧૧ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ પા. ૧૯૪ લીટી ૧૩-૧૪). એ બાબેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૯૬ નોટ ૬.

(૨) આ જાતની મદદ માટે જુઓ ઉપર પા. ૨૨૫.

(૩) 'તઇન' શબ્દ જે અહીં ફર્માનમાં વપરાયલો છે, તે જૂદા જૂદા મનસબદારો જાગીરદારો વિગેરેની નેમનુક માટેનો ખાસ શબ્દ છે (જુઓ બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પા. ૨૪૨).

(૪) કુઇલ એ શબ્દોમાં કુ શબ્દ માટે આઇને અકબરી (દફતર III આઇન ૧) તુર્કી સનેને માટે બોલતાં, કહેછે કે તેઓ 'જુગ' (cycle) થી વર્ષો ગણતા. દરેક જુગમાં ૧૨ વર્ષ હોતાં. અબુ ફજ.લ જુગનાં ૧૨ વર્ષોનાં જે નામો આપે છે, તેમાં કુ (ગોસફન્દ), તે જુગના ૮ મા વર્ષનું નામ છે. 'ઇલ' શબ્દ છે તે માટે અબુફજલ કહેછે, કે તેઓ 'ઇલ' શબ્દ ઉપલાં ૧૨ નામોમાંના દરેકની આગળ વધારતા અને તેનો અર્થ 'સાલ' અથવા વર્ષ થતો (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૭૩ લીટી ૧૬-૧૭).

(૫) "મુકરર શુદ" એ ફર્માનોના સંબંધમાં ખાસ વપરાતા શબ્દો છે. બદઓની ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે જાગીરનાં ફર્માનોના સંબંધમાં તે ખાસ રીતે વપરાતા. જુઓ સાદીક મહમદખાનને ભરૂચ અને સુરતની જાગીર મળી તે સંબંધમાં વપરાયલા શબ્દો (બદઓનીની લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૮૭ લીટી ૧૭ થી ૨૧. જુઓ ફારસી ફકરા માટે ઉપર પાનું. ૧૪૫).

(૬) 'મહાલ' એટલે લત્તા. હાલપણ મેહેસુલી ખાતાના સંબંધમાં જગ્યાના સંબંધમાં મહાલ શબ્દ વપરાય છે.

(૭) એ અમલદારોના સંબંધમાં જુઓ બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા. ૨૪૧. "મોટા મનસબદારો ઘણા ખરા સુબાના હાકમો હતા. તે હાકમોને પેહેલે સીપેહસાલાર કહેતા, અકબરના રાજ્યની સેવટે તેઓને "હાકેમો" કહેતા..... ...બીજા મનસબદારો 'જાગીર' ધરાવતા."

અને મુનીમો, અને કરોરીઆઓ[1] અને જાગીરદારોએ[2] લખવા મુજબ અમલ કરી અને ઉપર કહેલી જમીનને માપીને અને ચક[3] બાંધીને ઉપલા ધણીના સ્વાધિનમાં તે કરવી અને તે (જમીન) ની નિત્યતા અને કાયમી માટે સંભાળ લેવાને કોશેશ કરીને ફેરફાર અને બદલી નહીં કરવી અને માલ[4] (એટલે જમીનનો કર) અને

---

(૧) જે મેહેસુલી અમલદારોના હસ્તકમાં એક 'કરોર' દામનું આએપત રહેતું, તેઓને 'કરોરી' કહેતા. (આઈને અકબરી દફતર પેહેલું આઇન ૨. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૦ લીટી ૪ અને ૫. અસલ ફકરા માટે જુઓ ઊપર પાનું ૯૭)

(૨) જુઓ ઉપર પા. ૨૯૯ નોટ ૭.

(૩) આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૬. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૮૭ લીટી ૧૬) મુજબ અમલ ગુજારો એટલે મેહેસુલ જમા કરનારની "ફરજ હતી કે 'ચક–નામા'ને ચોકસ કરવાં." જેરેટ મુજબ ચકનામું જમીનની હદ મુકરર કરતું. એલીઅટના કેહવા મુજબ ચકની જમીન તે તે જમીન હતી, કે જેને ગામડાંથી છુટી પાડી કરથી નિરાળી રાખવામાં આવતી. (આઈને અકબરીનો તરજુમો જેરેટનો વા. II પા. ૪૭ અને નોટ ૧.)

(૪) માલ એટલે "જમીનનું ભાડું અથવા જમીનની આએપત" (સ્ટાઇનગાસનો શબ્દકોષ). આઇને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૭, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૯૪ લીટી ૧૨ થી ૧૬) નો નીચલો ફકરો આ શબ્દ અને આ ફર્માનમાં વપરાયલા જૂદા જૂદા કરો માટેના શબ્દોનો ખુલ્લાસો કરેછે. "દરેક મુલકમાં ખેતી ઉપરાંત માણસોની મિલકત (માલ) માંથી કાંઈક માગવામાં આવેછે અને તેને તમગા કહેછે. તુરાન અને ઈરાનમાં કેટલાક પાસે જમીનનો કર (**માલ**) લેછે અને કેટલાકો પાસે **જેહાત** લેછે અને કેટલાકો પાસે **સાયેર જેહાત** લેછે અને કેટલાકો પાસે **વજુઆત** અને **ફરૂઆત** (નામના કરો લેછે.) ટુકમાં આ કે જે ખેતીની જમાનપર ભાડાં તરીકે લેવામાં આવેછે તેને **માલ** કહેછે અને તરેહવાર નામોચી ચીજો ઉપરના કરને **જેહાત** કહેછે અને બાકીના કરને **સાયેર જેહાત** કહેછે. માલ કરથી જે વધુ લેવામાં આવે છે, તે જો દીવાની ખાતે જતું હોય તો તેને **વજુહાત** કહેછે, નહીં તો **ફરૂઆત** કહેછે." (આ માટેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૯૮ નોટ ૨). આઇને અકબરીના બીજા ભાગ (દફતર બીજું 'સનદ'ની બાબતની ૧૧ મી આઈન) ઉપરથી દિસેછે કે દેશની આએપતનાં ત્રણ દફતરો રાખવામાં આવતાં. તેમાં આ **માલ** નામનો કર, જે જમીનની મેહેસુલનો કર, તે માટે એક ખાસ દફતર રેહતું. ત્યાં કહેછે કે "અબવાબ ઉલ માલ" માં દેશની આએપતનું વર્ણન આપેછે. એ કરમાં વધઘટ થાય, તો તે તેમાં જણાવેછે

જેહાત[1] (એટલે બીજો ઉપરનો કર) અને અબ્બસજાત[2] (એટલે માથા વેરો) અને સાયરે જેહાત[3] (એટલે બીજા બાકીના કરો) જેવા કે કનલગે[4]

અને કોઈ પણ રીતે પૈસા જમા થયા હોય, તે તેમાં જણાવેછે (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૩ લીટી ૨૨ થી ૨૩. અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૯૮ નોટ ૨)

(૧) આ કર શું છે તે માટે જુઓ આ નોટની આગમચની ઉપલી નોટ.

(૨) આ શબ્દ ખરાજ ઉપરથી નીકળ્યોછે. આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઇન ૭. બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૯૨ લીટી ૨૪–૨૫. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા, ૯૯ નોટ ૨.) માં આ કર માટે કહેછે કે "અસલના વખતમાં દરમાણસ દીઠ કાંઈ કર લેવામાં આવતો અને તેને ખરાજ કહેતા." એ બાબે ઉપલીજ સાતમી આઈનમાં નીચે પ્રમાણે કહેછે. "જે (જમીન) બીજી દીનવાળાઓ ધરાવતા તેને ખરાજી કહેતા, અને ખરાજી જમીન ઉપર ખરાજનો કર એ રીતે ગણતા. (૧) મુકાસમે, જેમાં આએપતનો પાંચમો યા છઠો ભાગ લેતા. (૨) ખરાજે વજીફે કે જે જમીનદારની શક્તિ અને લાભ પ્રમાણે મુકરર કરવામાં આવતો. કેટલાકો સઘળી ઉપજને ખરાજ કહેછે અને જ્યારે તે લોકોની આવક ખરચ કરતાં વધારે હોયછે, ત્યારે ચોકસ સરત મુજબ તે ઉપર જગાત લેછે, અને તે જગાતને તેઓ અશર (એટલે ૧૦ મો ભાગ) કહેછે." (જુઓ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૯૪ લીટી ૫ થી ૯. અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૯૯ નોટ ૨).

(૩) જુઓ ઉપર પાનું ૩૦૦ નોટ ૪. 'સાયિર' એટલે 'બાકીનાં.' જેરેટ કહેછે કે જમીન ઉપરના કર સિવાય બાકીના બીજા કરો, જેવા કે દેશના આવતા જતા માલ ઉપરની જગાત, ઘરવેરો, બજારવેરો, લગનવેરો વિગેરે, સાયિર જેહાતને નામે ઓળખાતા. (આઈને અકબરીના તરજુમાનું બીજું વાલમ, જેરેતનો તરજુમો પા. ૫૮ નોટ ૧.)

(૪) આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૧. બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૩૦૧ લીટી ૮.) માં અકબર પાદશાહના વખતના કેટલાક કરોનાં નામો આપ્યાં છે, તેમાં આ પણ એક કર છે. આઈને અકબરીની એક બીજી નકલ બ્લોખમાનના જણાવવા મુજબ એ નામ "કતલગે" આપેછે. એ કર કેવા પ્રકારનો હતો તે જણાતું નથી. જેરેટ પણ તરજુમો કરતાં કહેછે, કે તે "એ કરનું મુળ મુકરર કરી શકતો નથી." અસલ ફર્માનમાં એ શબ્દ તદન બરાબર ખુલ્લો નથી. કદાચ એ શબ્દ કલે વાંચી શકાય. જો એમ લેઈએ તો સ્ટાઈનગાસના શબ્દકોષ પ્રમાણે "રાજ્યની તીજોરીમાં લેખ વગર અપાયલું નાણું, અથવા ઊઠીકુ નાણું" એમ અર્થ થાય.

અને પીશ કશ[1] અને જરમાને[2] (એટલે દંડ) અને જાબતાને[3] (એટલે પાક ઉપરનો ખાસ કર) અને મહરાને[4] (એટલે લગન વેરો)

---

(૧) આ કર પણ આઈને અકબરીનાં ઉપલી નોટમાં જણાવેલાં દફ્તરમાં જણાવેલો શાહ અકબરના વખતનો એક કર હતો. સ્ટાઈનગાસ પ્રમાણે "એક મોટો ઓધ્ધો મેળવતી વખતે પાદશાહ અથવા મોટા માણસો અથવા ખાતાના વડાઓ વિગેરેને અપાતી મોટી ભેટ" 'પાશકશ' ને નામે જણાતી. હાલમાં પણ એ નામની ભેટો જણાયલીછે.

(૨) મેહેસુલના સંબંધની કાયદાની સરતોને માન નહીં આપવાથી જ્યારે કોઈ ચીજ જપત કરવામાં આવતી, અથવા તે માટે દંડ નાખવામાં આવતો, તો તે આ નામે જણાયલો હતો.

(૩) આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૫ મી. બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પાનું ૪૧૭ લીટી ૧૬) મુજબ 'જબતી' એ પાકની આએપત માટેનો કોઈ ખાસ કર હતો. 'જાબેત' શબ્દનો અર્થ 'હાકમ' થાયછે. તેથી કદાચ ગામના હાકમને અપાતા પૈસા 'જાબતાને' તરીકે જણાયલા હોય.

(૪) સ્ટાઈનગાસ મુજબ "લગન વખતે કાજીઓ મુસલમાનો પાસે જે લવાજમ લે છે" તે એ નામથી જણાયલો છે. આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૨૪) માં એક આઈન "કદખોદાઈ" એટલે "લગનની બાબત" ઉપર છે (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૦૧). તેમાં જણાવવા મુજબ શાહ અકબરે લગન ઉપર એક વેરો નાખ્યો હતો. લગન કરનારની હાલત મુજબ તે ચહડ ઉતર નાખવામાં આવતો. અબુલ્ફજલ કહેછે કે "અજ મીઆને મર્દુમ યક રૂપીએ વ અજ આમે યક દામ. હાલે પેદર પજોહશ રવદ વ પાયે એ ઊ એતેબાર ગીરન્દ" (લીટી ૧૮–૧૯) એટલે "મધ્યમ વર્ગના પાસે એક રૂપીઓ અને આમ (એટલે સાધારણ ગરીબ) લોક પાસે એક દામ. બાપની હાલત તપાસવામાં આવતી અને તેની સ્થીતિ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું." અબુ ફજલ કહેછે, કે "એ કર આપવો સારા સગન (ફરખન્દગી) ગણાતા." ત્યારે ફર્માનમાં જણાવેલો આ મહરાને કર અબુલ્ફજલે ઈસારો કરેલો એ લગન વેરો દિસેછે. શાહ અકબર પછી મરાઠાઓ પણ એ લગન વેરો લેતા હતા. હાલ એક પોર્ટુગીજ દસ્તાવેજ બસો વર્ષનો હાથ આવ્યો છે, તે ઉપરથી દિસેછે, કે નારગોલ સંજાન વિગેરે ગામોમાં પારસીઓ ઉપર એ લગન વેરો હતો. તે સામે એક પારસીએ અરજી કીધી હતી, કે એ લગન વેરાને લીધે સુરતના પારસીઓ તેઓ સાથે લગનનાં સાઠાં કરતા અચકાય છે, તેથી તે કાહડી નાખવો. તે અરજી બાહાલ રાખીને ત્યાંના પારસીઓ ઉપરથી તે કાહડી નાખવામાં આવ્યો હતો.

અને દારૂગગાને[૧] અને મહસુલાને[૨] (એટલે મેહસુલ એકઠી કરનારનો લવાજમ) અને દેહનીમ[૩] (એટલે સેંકડે પાંચ ટકાનો કર), અને સદ[૪] દુઈ (એટલે સેંકડે બે ટકાનો કર) અને કાનુનગુઈ[૫]

---

(૧) આઇને અકબરી (દફતર III આઈન ૧૧, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ પા. ૩૦૧ લીટી ૬) મુજબ શાહ અકબરના વખતના કરોમાંનો એ એક કર હતો. સ્ટાઈનગાસ મુજબ કોઈ ખાતાના વડા યા ઉપરીને અથવા ગામના ઉપરીને દારૂગો કહેછે. તે ઓધ્ધાના સંબંધનો એ કોઈ કર હોય.

(૨) સ્ટાઈનગાસ મુજબ "મેહસુલ એકઠી કરવા આવનાર માણસનો લવાજમ." હું ધારૂંછું કે આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૧. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૩૦૧ લીટી ૬) માં "તેહસીલદારી" તરીકે જે કર માટે બોલવામાં આવેછે, તે એ કર છે.

(૩) "દેહ-નીમ" એટલે ૧૦ નો અર્ધો ભાગ, એટલે પાંચ, એટલે સેંકડે પાંચ ટકાનો કર. આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૧, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પાનું ૩૦૦ લીટી ૨૧ થી ૨૪) મા આ કર અને ફર્માનમાં એના પછી નામ દીધેલા બે કરો "સદ્દુઈ" એટલે "સેંકડે બે ટકાનો કર" અને "કાનુનગુઇ" માટે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેછે.

"આગાહ દેલ ધરાવનાર પાદશાહે માલ યાને કરના સંબંધમાં ઉપર વર્ણવ્યું તે મુજબ નવાજેશ કીધી. જેહાત કરના સંબંધમાં તેણે 'દેહ-યક' (એટલે સેંકડે ૧૦ ટકાનો કર) માફ કરી "દેહ-નીમ" (એટલે સેંકડે પાંચ ટકાનો કર) મુકરર કીધો, અને 'સદ-દુઈ' (એટલે સેંકડે બે ટકાના કર) ને અર્ધો પતવારીમાં અને અર્ધો 'કાનુનગુ'માં પાછો ફેરવ્યો. પેહલો (ઓધ્ધેદાર) તે મુર્જીગરો (યાને ખેડુતો) તરફનો લખનારો છે. તે આવક જાવકનો હિસાબ લખેછે અને કોઈ ગામડું તેના (એટલે પતવારી) વગરનું નથી. પાછલો (યાને કાનુનગુ) ખેડુતોને રક્ષણ દેનાર છે, અને તે દરેક પરગણામાં એકેકો હોય છે. અને હાલમાં કાનુનગુનો હિસ્સો (એટલે કર, જે ઉપર મુજબ સેંકડે ૧ ટકો થાય છે, તે) કાહાડી નાખ્યો છે. તેઓ પોતાની સરત મુજબ ત્રણ રીતે દરબારમાંથી પોતાનો મુસારો મેળવે છે. (અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા. ૧૦૧ નોટ ૧).

(૪) સેંકડે બે ટકાનો કર. એના ખુલાસા માટે જુઓ ઉપલી નોટ.

(૫) જુઓ ઉપલીજ નોટ. ઉપર જણાવવા મુજબ એ કર સેંકડે ૧ ટકાનો છે. કાનુન-ગુ અમલદાર કોણ હતો. તે બાબે જેરેટ (આઈને અકબરીના તરજુમાના બીજા વાલમ પાનું ૪૭ નોટ ૩ માં) નીચે મુજબ ખુલાસો કરે છે.

"એ દરેક જીલ્લાનો એક અમલદાર છે જે તેના રિવાજો અને જમીનના પટાની હકીકતોથી વકિફ હોય છે. તેનો ઓધ્ધો વંશપરમપરા હોયછે.

અને ખેતી અને બાગબાની માટેના કરો અને માલની જગાત[1] અને જપ્ત[2] (એટલે જમાબંધી) માટે, દર વર્ષે ચક મુકરર કરવા સિવાય અને સર્વ દીવાની કરો અને સર્વ સુલતાની કરો સિવાય, તેને કાંઈ હેરાન ગતી નહીં પહોંચાડે. અને સઘળા ખરચોથી તેને માફ કીધેલો અને નિગ-ભે રાખી તેની પડોશી નહીં જાએ (એટલે તેને હેરાન કરે નહીં) અને દર વર્ષે આ બાબતમાં નવું ફર્માન અને પરવાનો[3] નહીં માગે અને જ્યારે (આ ફર્માન) બુલંદ પાદશાહની બાદશાહી મોહોર સાથે આવી પહોંચે[4] ત્યારે તે ઉપર વિસ્વાસ રાખે. ઇલાહી[5] સને ૪૦ ના છેલ્લા મહિના અસ્ફન્દાર-મજની ૧૦ મી તારીખે લખ્યું છે.

તે રેલથી બનેલી નવી જમીન યા ધસડાઈ ગયેલી જમીન, વેચાણો, પટા, જમીનની બખશેશો વિગેરે, જેથી જમીનને લગતી યાદીનાં દફતરોમાં ફેર ફારો કરવા પડેછે, તે સઘળાનો હેવાલ પતવારી તરફથી મેળવેછે. તે એક મેહસુલી અમલદાર છે અને તેહસીલદારના હાથ તળે હોયછે."

(૧) જુઓ ઉપર પાનું ૩૦૦ નોટ ૪. ત્યાં આપેલા વર્ણન મુજબ એ કર ઉપજનો ૧૦ મો ભાગ દિસેછે. જેરેટ (આઇને અકબરીનો તરજુમો દફતર બીજું પાનું ૫૭ નોટ ૪) પ્રમાણે એ કર ઘણો ખરો આસરે સેંકડે ૨॥ ટકા પ્રમાણે હતો. જે ધણીના હાથમાં કોઇ મિલકત ૧૧ માસ સુધી હોતી તે ધણી એ કર આપતો. એ ધર્મ ખાતાનો એક કર ગણાતો.

(૨) એ શબ્દ માટે જુઓ ઉપર પાનું ૩૦૨ નોટ ૩.

(૩) આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૧૧. બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૫ લીટી ૭ થી ૮) મુજબ ફર્માનો અને પરવાનચે અથવા પરવાના વચ્ચે ફરક છે. "ફર્માનો કેટલીક વખતે તોગ્રા હરફે લખવામાં આ-વેછે, પણ તેમાં બે પેહેલી લીટીઓ ટુકી કરવામાં આવતી નથી. એવા ફર્માનને પરવાન્ચે કહેછે." બે ફર્માનો અને એક પરવાનાનો ફોટો-લીથો કે ક-સીમીલી આપાંછે તે ઉપરથી અને તેજ રીતે તે ફર્માનો અને પરવાનો પાના ૯૩,૧૧૯ અને પાના ૧૩૩ ઉપર છાપ્યાંછે, તે ઉપરથી આ બાબત સમજ પડશે. ઉપલાં બેઉ ફર્માનો (પાના ૯૩ અને ૧૧૯) માં પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી લખી છે. પણ પરવાના (પા. ૧૩૩) માં એમ પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી લખી નથી પણ બીજી લીટીઓના માફક છે.

(૪) આ ફકરાનો અર્થ એમ પણ થાય કે "તે (એટલે ઉપર કહેલો પુરૂષ કેકોબાદ વલદે માહીયાર) બુલંદ પાદશાહની પાદશાહી મોહોર સાથે (એટલે મોહોર સાથેના લખાણ યા ફર્માન સાથે) આવી પહોંચે, ત્યારે તેની ઉપર વિસ્વાસ રાખે.

(૫) એટલે રોજ ૧૦ આવાં માહ ૧૨ અસફંદારમદ યજદજરદી ૯૬૪

તઅલીકની[૧] શરેહ- રોજ ૧૩ મો તીર માહ આવાં ઇલાહી સને ૪૦ ની તારીખે (પાદશાહે) હુકમ ફરમાવ્યો કે આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તાડ અને ખજુરી વિગેરેનાં ઝાડો, કે જે તે જમીન ઉપર થાય છે, તે સાથે નૌસારી કસ્બા વિગેરેની પડોશમાં નીચલી વિગત મુજબ માહીયારના છોકરા કેકોબાદ પારસીના ગુજરાનની મદદ માટે મુકરર કરવામાં આવે. આ (તારીખ) થી આગમચ (રોજ) ૧૫ મો માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૦ ની તારીખે હુકમ થયો હતો. પણ તે (હુકમ) વાકઅ[૨] (યાને પાદશાહના હુકમોની નોંધનાં દફતર) માં ખુલ્લાસા સાથે દાખલ થયો ન હતો. તેથી અલામી[૩] શેખ અબુ ફજલ, જે એકાદતને[૪] પનાહી આપનાર, ઘણી સત્તા ધરાવનાર અને સચ્ચાઈ અને જ્ઞાનમાં આગાહ છે, તેના રેસાલા[૫] અને

(ઈ. સ. ૧૫૯૫). શાહ અકબર ૧૦ માર્ચ ૧૫૫૬ ને દિને ગાદીપર આવ્યો હતો તેથી એનું ૪૦ મું વર્ષ તે ઇ. સ. ૧૫૯૫. એને મળતું યજદજર્દી વર્ષ ૯૬૪.

(૧) આઈને અકબરી મુજબ, ફર્માનો વિગેરેના પાદશાહ અકબર જે હુકમો આપતો હતો, તેને લગતી 'યાદદાશ્ત' અથવા નોંધના ટુંક ઈનતેખાબને 'તઅલીક' કહેતા. તેને લગતી જે વિગતવાર હકીકત તે શરેહ અથવા ખુલ્લાસો. ૧૦ મી અને ૧૧ મી આઈનમાં સમજાવે છે કે એ 'યાદદાશ્ત' અથવા નોંધ અને તઅલીક અથવા ટુંક ઈનતેખાબ કોણ કરતું, અને તે કેમ કરવામાં આવતાં, અને 'યાદદાશ્ત' ની 'તઅલીક' આ ફરમાનમાં અહીં શા કાજે ઉમેરવામાં આવીછે. ૧૦ મી આઈન, "વાકઅ નવીસ" એટલે (શાહની દરબારમાં બનતા) "બનાવોની હકીકત લખનાર" ની બાબત ઉપર છે.

(૨) એ શબ્દ અને એ વાક્અ લખનાર 'વાકઅ નવીસ' ની હકીકત માટે જુઓ નીચલી નોટ ૫. ત્યાં જણાવવા મુજબ આ અમલદારનું કામ આ કે પોતાના 'વાકઅ' યાને દફતરમાં પાદશાહનાં ફર્માનો અને કામોની નોંધ લખી લે (હર ફર્મુદે વ કાર કર્દે એ ગેતી ખોદાવન્દ બર નવીસદ)

(૩) 'એલામી' એટલે ઘણો ભણેલો. શાહ અકબરે અબુ ફજલને એ નામનો ખેતાબ આપ્યો હતો.

(૪) 'એફાદત પનાહ' એટલે 'લોકોને આપેલા મુસારા વિગેરેનું રક્ષણ કરનાર.'

(૫) આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૧૦, બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૩) મુજબ રેસાલેદાર તે શાહની દરબારમાં એક અમલદાર હતો. તેના હોદ્દાને અને તેના દફતરને રેસાલે કહેતા. પાદશાહ જે ફર્માનો આપતો તે 'વાકઅ નવીસ' 'વાકઅ' યાને પોતાના વાકઅ-નવીસ તરીકેના દફતરમાં નોંધી લેતો. પાદશાહે આપેલાં ફર્માનો હુકમો

ચોકીમાં [૧] અને ખાજે મુઅજ્જુદ્દીન હુસૅનની વાકઅની નૌબતમાં [૨] વિગત વાર દાખલ થયો છે.

વગેરેની વાકઅ-નવીસની દરરોજની યાદી (રૂજ નામ્ચે) પાદશાહનો એક વિશ્વાસુ દરબારી તપાસતો અને પછી તે પાદશાહની હજુર રજુ કરવામાં આવતી જે તે બાહલ રાખતો. ત્યારપછી બીજો અમલદાર તેની નકલો કરતો અને જે અમલદારોને પાદશાહના હુકમો, ફર્માનો વિગેરે સાથે લાગતું વળગતું હોય, તેઓને તે નકલ પહોંચાડતો. તે ઉપર પરવાનચી, અને મીર અર્જ઼ નામના અમલદારો સહી કરતા. એવી સહી સાથેની સચ્ચાદાર રોજની નોંધો (રૂજ નામ્ચે) ને "યાદદાશ્ત" કહેતા. એ યાદદાશ્ત, જે જરા લાંબી હોતી, તે ઉપરથી એક ટુંક ઈનતેખાબ (ગુજારશી) તૈયાર કરવામાં આવતી. તે ઈનતેખાબ ઉપર વાકઅ-નવીસ, રૈસાલે યાને રૈસાલેદાર, મીર અર્જ઼ અને દારોગા નામના ઓહ્દેદારો સહી કરતા. એવી રીતના ઈનતેખાબને 'તઅલીક' કહેતા. ત્યારે 'રૈસાલે' તે રૈસાલેદારના દફતરને કહેછે, કે જે અમલદાર પાદશાહે આપેલાં ફર્માનોની યાદદાશ્તના ટુંક ઈનતેખાબ ઉપર સહી કરી તેની નોંધ લેતો.

(૧) ચોકી એ પણ એક જાતનું દફતર હતું. આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૯, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૨ લીટી ૪ થી ૭. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૧૦૪ નોટ ૨) મુજબ, એ કશ્ક યાને ચોકીબાનો ના વડા અમલદારનું દફતર હતું. ઉપલી આઈનમાં કહેછે કે "(કશ્ક યાને પોહરો ભરવાને) (આ) વખતની જબાનમાં 'ચોકી' કહેછે. તે ત્રણ જાતની હતી. ચાર પ્રકારના લશ્કરના સાત ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાંથી દરેક (ભાગ) દરરોજ મુકરર કરવામાં આવતો અને એક બુર્જીગ હોશવાળા અમીરને તેઓ ઉપર સરદાર નેમવામાં આવતો. દરબારનો મામલો પિછાનનાર અને રીતભાત જાણનાર એક ધણી મીર અર્જ઼ તરીકે ભાગ્યશાલી નેમનુક પામેછે. પાદશાહના સઘળા હુકમો આ બે નામિચા અમલદારોની જાણ સાથે બહાર પડતા. એઓ રાત અને દહાડો દૌલતખાના (એટલે મેહેલ) ની નજદીકમાં ફર્માન બરદારીમાં રહેતા અને પાદશાહના હુકમોની ઈનતેજારીમાં રહેતા."

આ ફકરા મુજબ ત્યારે લશ્કરની એક ટુકડી હમેશાં શાહના મેહેલ આગળ ચોકીબાન તરીકે રહેતી. તેઓનો વડો અમલદાર પોતે એક દફતર યાને નોંધ-પોથી રાખતો, જે તેની 'ચોકી' ગણાતી. પાદશાહ તેના અમલના દિવસે જે ફર્માનો યા હુકમો બહાર પાડતો, તેની નોંધ તેના દફતરમાં પણ લેવાતી. હાલના શબ્દમાં કહીએ તો આ અમલદાર પાદશાહનો તે દિવસે ઓહ્દો બજાવનાર લશ્કરી (aide-de-camp) એદ દ કાંપ હતો.

(૨) ફા. 'નૌબત' એટલે વખત અથવા વારી. આઈને અકબરીને

17

હાશીઆની શરહ વાકઅ નવીસના હાથની છે, મતનની[1] શરહ બંદાઓ માના કમતરીન મુઆઝુદ્દીન હુસએનના વાકઅની બરાબર છે. બીજી શરહ મુલ્લાં નજરને હાથની છે. જાગીરદારના નામપરની મિલકતમાંથી ઇલાહી ગજથી ભરી (ઉપલી જગ્યા) નામ ઉપર કુઇલની ખરીફની[2] ફસલથી ચઢાવી આપવી.

૩૦૦ વીઘા

પારચોલ પરગણામાં[3] એરૂઇના ગામમાં	નોસારી કસ્બાની પેડારામાં જે મજકુર જમીન આ વખતની આગમચ મા-હીયારની મદદે મઆશ માટે હતી.
૧૦૦ વીઘા	૨૦૦ વીઘા
સહી[4]	સહી

ફર્માનનો તરજુમો ઉપર આપ્યા બાદ, હાશીઆ ઉપર જે સતરો લખીછે તેનો, અને ફર્માનના પાછલાં પડ ઉપર પેહેલો પટી (fold) ઉપર જે લીટીઓ લખી છે તેનો, અને જૂદી જૂદી મોહરોની નીચે જે લખાણો છે તેનો તરજુમો નીચે આપું છું. આ તરજુમામાં અને હવેપછીના ખુલ્લાસામાં હું સીલો યાને મોહોરોને એક બે ના આંકોથી જણાવું છું, કે તે મુજબ ખુલ્લાસો બરાબર સહમજ પડે. (તે આંકોમાટે જુએો પા. ૯૪ ઉપર છાપેલી મોહોરોનું અનુક્રમ.)

આધારે ઉપર કહ્યું તેમ પાદશાહની હજુરમાં હમેશાં દરરોજ વારાફરતી બે વાકઅ-નવીસો હાજર રેહેતા. પાદશાહ ફરમાનો અથવા હુકમો આપે તે વખતે જે વાકઅ નવીસની નઓબત અથવા વારી હોય, તે પોતાના દફતરમાં તેની નોંધ લે, અને પછી ફર્માન યા હુકમને લગતા દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરે કે તે તેના કામની વારી (નોબત) ઉપર હતો, તે વખતે તે ચોકસ ફર્માન, યા હુકમ બહાર પડ્યો હતો. તેથી તેનું દફતર પણ 'નઓબત' ગણાતું.

(૧) 'મતન' એટલે મૂળ લખાણ. (૨) એટલે પાંનખર રૂતુ.

(૩) એલીઅટ મુજબ "કેટલાંક પરગણાં મળીને એક સરકાર બનેછે." જેરટ (આઈને અકબરીનો તરજુમો II પા. ૧૧૪ નોટ) મુજબ "એક સુબાને જૂદી જૂદી સરકારમાં વેહચી નાખેલી હોય છે અને એક સરકારના કેટલાંક પરગણાં અથવા મહાલ હોય છે." નોસારીના આગગાડીના સ્ટેશનથી આસરે ૨ મેલ ઉપર આવેલું એક ગામ હાલમાં પણ એરૂના નામથી જણાયલું છે. તે પારચોલના પરગણામાં ગણાય છે.

(૪) 'સહ' એ અરબી શબ્દ 'જોયું અને ખાતરીકીધી' (seen and certified) અથવા 'સહી' એટલે બરાબર એવે અર્થે વપરાય છે.

(હાશીઆ ઉપરની પેહેલી લીટીનો તરજુમો) તારીખ (રોજ) ૨૯ માહ અસફંદારમજ ઇલાહી સને ૪૦. [૧] (એ લીટીની આગમચ ફારસી બે નો આંક છે, તે શા માટે છે, તે બરાબર સહમજ પડતી નથી.)

(હાશીઆ ઉપરની બીજી લીટી) ઇલાહી વર્ષ ૪૧ ના ફરવરદીન મહિનાના પેહેલે દિવસે નકલ લીધી છે.

(પાછલા પડની પેહેલી પટી ઉપરની બે લીટીનો તરજુમો.) નવાબ એલામી શેખ અબુ ફજલ, જે એફાદતને પનાહી આપનાર, ઘણી સત્તા ધરાવનાર અને સચ્ચાઈ અને જ્ઞાનમાં આગાહ છે, તેના રેસાલા અને ચોકીમાં, અને વાકઅ-નવીસ મુઅજ્જુદદીન હુસએનની નોબતમાં. જોઈ ખાતરી કીધી.

(મોહોર ના. ૧ પરના લખાણનો તરજુમો.) શાહ અકબરનો મુરીદ[૨] ખાન ખાંનાન.

(મોહોર ના. ૨) મીરજાં કુકે.

(મોહોર ના. ૩, ૪, ૫, ૭ અને ૮ ઉકલતી નથી).

(મોહોર ના. ૬) કમતરીન બંદો સદરે જેહાંન અલ હુસઇની.

(મોહોર ના. ૭ ની નીચેની તારીખ.) ૭ (?) માહ અસફન્દારમજ ઇલાહી સને ૪૦ ની તારીખે દાખલ કરવામાં આવ્યું.

(મોહોર ના. ૮ ની નીચેની તારીખ.) માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૪૧ ની તારીખે દાખલ કરવામાં આવ્યું (સેવટે એક બે શબ્દો છે જે ઉકલતા નથી).

(મોહોર ના. ૯) નજરઅલી બીન હુસએન.

(મોહોર ના. ૯ ની નીચેની તારીખ.) સને ૪૧ ના ફરવરદીન મહિનાની પેહેલી તારીખે લખવામાં આવ્યું (મર્કુમ શુદ).

(મોહોર ના. ૧૦) દુઆ ગુજારનો બંદો હુસએન કમાલુદદીન.

(મોહોર ના. ૧૦ ની નીચેની તારીખ.) ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વાકિફ થવામાં આવ્યું.

(મોહોર ના. ૧૧) બંદો હુસએન કમાલુદદીન.

(મોહોર ના. ૧૧ ની નીચેની તારીખ.) ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે લખવામાં આવ્યું.

પેહેલા ફર્માનનો તરજુમો આપી હવે આપણે એ ફર્માન ઉપરની મોહોરો તપાસીએ. ફર્માનની ઉપર પેહેલવેહેલે પાદશાહની મોહોર છે.

---

(૧) ઉપર ફર્માનમાં હાશીઆ ઉપરની સરેહ માટે કહેવામાં આવે છે, કે તે "વાકઅ નવીસના હાથની છે," તે કદાચ આ હાશીઆ પરની નોંધ હોય.

(૨) મુરીદ એટલે ચેલો અથવા શિષ્ય.

અબુ ફ્ઝલ પાદશાહની મોહોર માટે જે જગ્યા જણાવે છે, ત્યાંજ એ મોહોર છે. તે કહેછે કે "પાદશાહની મોહોર ફ્ર્માનના મથાળા ઉપર તોગ્રા(૧) લીટીઓની ઉપર મારેલી હોય છે.(૨)" એ લખવા મુજબ આપણી તપાસવાળા ફ્ર્માન ઉપર પાદશાહ અકબરની મોહોર બરાબર ફ્ર્માનના મથાળા ઉપર છે, અને જ્યાં પાદશાહનો ખેતાબ અને નામ વિગેરે લખેલાં છે તે ઉપર છે.

હવે પાદશાહની મોહોરના આકાર બાબે અબુલફ્જલ પોતાની આઇને અકબરી (દફ્તર પેહેલું આઇન ૨૦) માં પાદશાહી મોહોર (નગીને શાહનશાહી) માટે નીચે મુજબ કહેછે.

"(અકબરના) રાજ્યની શરૂઆતમાં મોહોર કોતરનાર મઓલાનાના મકસુદ કામ કરતો હતો. તેણે પોલાદની સપાટી ઉપર ગોળ આકારમાં રીકા(૩) હરફે નામદાર પાદશાહના અને તેમુરલંગ સુધીના તેના નામાંકિત વડવાઓનાં નામો કોતરતો હતો; અને ત્યારપછી તેણે બીજી એ મુજબની મોહોર નસ્તાલીક હરફે ફકત પાદશાહના નામ સાથે કોતરી.........નાની ગોળ મોહોર ઉઝુકના (ચગતાઈ) નામથી ઓળખાય છે અને તે ફ્ર્માને-સબ્તી માટે વપરાય છે. મોટી મોહોર, જેમાં તેણે પાદશાહના વડવાઓનાં નામો કોતર્યાં છે, તે પેહેલે પારકા રાજાઓ ઉપરના કાગળોમાંજ વપરાતી હતી, પણ હાલ બેઉ કામમાં રોનક આપે છે" (આઇને અકબરી બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૪૭ લીટી ૧૮ પા. ૪૮ લીટી). આપણી તપાસવાળા ફ્ર્માનમાં અને હવે પછી તપાસીશું તે બીજા ફ્ર્માનમાં ઉપલી મોહોટી મોહોર, જેમાં પાદશાહના વડવાઓનાં નામો કોતરેલાં છે, તે વપરાયલી છે.

એલફીનસ્ટન પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં(૪) અકબરના વડવાઓનાં નામો તેમુરલંગથી ઊતરતાં નીચે મુજબ આપે છે. તેમુર–મીરાન શાહ હુસએન–મોહમદ મીરઝાં–અબુ સઈઅદ–ઓમરશીખ–બાબર–હુમાયુન–અકબર.

---

(૧) શ્તાઈનગાસના કહેવા પ્રમાણે "કાગળો, બખશીશનાં ફ્ર્માનો અને બીજાં જાહેર લખતો ઉપર પાદશાહી ખેતાબો સુંદર શોભિતા દસ્તખતે લખેલાં હોય છે. તે લખાણને તોગ્રા કહેછે."

(૨) આઇને અકબરી બ્લોખ્માનનો તરજુમો વા. I પા. ૨૬૪. તેહ્‌ટ I પા. ૧૯૫ લીટી ૨૫. અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ પાનું ૧૦૬.

(૩) રીકા એ લખાણની એક ચોકસ રીતી છે.

(૪) કોવેલે પ્રગટ કરેલી પાંચમી આવૃત્તિ (૧૮૬૬ની) પા. ૭૭૩.

આ ટીપ મુજબ તેમુરથી અકબર સુધી આઠ પાદશાહો થયા છે. આપણી તપાશવાળા ફર્માનની ગોળ મોહોટી મોહોરમાં પણ આઠ કુંડાળાં છે, અને તે દરેકમાં ઊપલા આઠ પાદશાહોમાંના એકનું નામ છે. વચમાંનું કુંડાળું મોટું છે અને તેમાં ખુદ અકબરનું પોતાનું નામ છે. આ ફર્માનનો હસ્તલેખ ઘણો પુરાણો થવાથી તેનો ફોટો અને ફોટો-લીથો જેવો આપણે ઇચ્છીએ તેવો નીકળ્યો નથી. પણ ફર્માનના અસલ દસ્તાવેજમાં એક મોહટું દેખાડનાર કાચ (magnifying glass) ની મદદથી— જો કે થોડીક મુશ્કેલીથી—એ નામો આપણે ઉકલાવી શકીએ છીએ.

પાદશાહનું નામ મધ્ય કુંડાળામાં જલાલુદદીન મહમદ અકબર બાદશાહ છે. એ નામ નીચેથી ઊપર વંચાય છે. તેના નામના કુંડાળાની બરાબર ઉપર તેના વડવા તેમુરના નામનું કુંડાળું છે. તેમાં "એબને તેમુર સાહેબે કેરાન" શબ્દો છે. 'સાહેબે કેરાન' એ તેમુરનો એક ખેતાબ હતો. એબને શબ્દ, જેનો અર્થ છોકરો થાય છે, તે અકબર સિવાય સઘળાં નામો સાથે વપરાયો છે. એની મતલબ આ કે પેહેલે નામ દીધેલો પાદશાહ, તેની પછી નામ દીધેલા પાદશાહનો છોકરો થાય. એ મુજબ એક પછી એક તેમુર સુધી છે. જેમ હાલમાં ગોળ મોહોરોમાં અને મોનોગ્રામ (monograms) ના સુંદર લેખોમાં લોકો પોતાનાં નામો અથવા નામની ટુંકી નિશાનીઓ પોતાને પસંદ પડતી શોભિતી રીતીએ છપાવે છે, તેમ આપણે ઉપલી મોહોરમાં અને તેના નામોના સંબંધમાં જોઇએ છીએ. તેમુરના નામના કુંડાળામાં તેનું નામ નીચેથી વાંચતાં "એબને અમીર તએમુર સાહેબે કેરાંન" એ મુજબ છે.

મથાળા ઉપરના તેમુરના નામવાળા કુંડાળા ઉપરથી ડાહબી બાજુએથી નીચે આવતાં આપણે એક પછી એક એની ઉતરની પેહેડીના નામો જોઇએ છીએ. ટોચ ઉપરથી નીચે આવતાં ડાહબી બાજુએ પહેલાં કુંડાળામાં આપણે "એબને મીરાનશાહ" એ મુજબ નામ વાંચીએ છીએ. એ એલફીનસ્તનની તવારીખ પ્રમાણે નો "મીરાન શાહ હોસએન" છે, જે તેમુરનો છોકરો થાય. તેની પછીનું નામ નીચે ઉતરતાં "એબને સુલતાન મહમદ મીરજાં" છે. ત્યાર પછી નીચે "એબને સુલતાન અબુસૈયદ" નામ આવે છે. આ સર્વે છેલ્લાં ત્રણ નામોમાં 'એબન' શબ્દ દરેક નામને નીચેથી સરૂ કરેછે અને તે શબ્દની ઉપર 'સુલતાન' શબ્દ છે. પછી નીચેથી જમણી બાજુએ ઉપર જતાં આપણે "એબને ઊમર શેખ મીરજાં" નામ જોઇએ છીએ. પછી ઉપર ચહડતાં "એબને બાબર બાદશાહ" અને "એબને બાદશાહ હુમાયુન" ના જાણીતાં નામો જોઇએ છીએ. એ

મોહોરમાં એ નામોનો બરાબર સીલસીલો નીચે મુજબ છે. જલાલુદીન મહમદ અકબર બાદશાહ—એબ્ને હુમાયુન બાદશાહ (એટલે જે બાદશાહ હુમાયુનનો છોકરો)—એબ્ને બાબર બાદશાહ—એબ્ને ઉમ્મર શેખમીરજાં-એબ્ને સુલતાન અબુ સયદ-એબ્ને સુલતાન મહમદ મીરજાં-એબ્ને મીરાન શાહ-એબ્ને અમીર તએમુર સાહેબ કેરાન. આ દસ્તાવેજ પુરાણો હોવાથી કેટલાંક નામો ઉકલાવવાં મુશ્કેલ છે.

હવે આપણે દસ્તાવેજની સેવટે જૂદા જૂદા અમલદારોએ પોતાની જે મોહોરો મારીછે તે તપાસીએ. હાલમાં જેમ સહીઓ થાયછે, તેમ તે વખતે મોહોરો થતી હતી. અબુ ફજલ આઈને અકબરી (બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૪૭ લીટી ૧૭, ૧૮) માં કહે છે તેમ સર્વેને મોહોરની જરૂર હતી. બલોખમાન કહે છે કે "જેમ આપણે દસ્તાવેજો ઉપર સહી કરીએ છીએ. તેમ પૂર્વભણીના લોકો પોતાના નામની તે ઉપર મોહોર મારતા' ' (બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા. ૫૨ નોટ ૨).

આ દસ્તાવેજ ઉપર પાદશાહની મોહોર ઉપરાંત બીજી ૧૧ મોહોરો છે. એ અગ્યારમાંથી ૬ વધતી કે ઓછી ઉકેલાઈ શકે એવી છે, અને ૫ નહીં ઉકેલાઈ શકે એવી છે. મોહોરો મારવાની રીત અને મોહોરો ઉપરનાં નામો બાબે કેટલાક ખુલ્લાસાની જરૂર છે. એ ખુલ્લાસો વાંચનાર બરાબર સમજે તે માટે ફર્માનની છાપેલી નકલમાં મેં મોહોરના કુંડાળા ઉપર અંગ્રેજીમાં ચઢ ઉતર આંકો મુકયા છે. મોહોરોની જગ્યા બરાબર કયાં છે તે ફોટો લીથોગ્રાફ કરેલી નકલમાં જોવાથી બરાબર માલુમ પડશે.

પેહેલ વેહેલાં આપણે જોઈએ છીએ કે ૩૦૦ વીઘા જમીન કયાં આવીછે. તે જણાવવા પછી ફર્માનના દસ્તાવેજને ઊલટાવવામાં આવ્યો છે, એટલે કે મોહોર મારનારાઓ તે દસ્તાવેજને નીચેથી ઉપર ઉલટાવે છે અને પછી પોતાની મોહોરો મારે છે, અને પોતાના દફતરોમાં તે દસ્તાવેજ કયારે નોંધ્યો છે તેની તારીખો નોંધેછે. (જુઓ ફોટો-લીથોગ્રાફ કરેલી નકલ). એ મોહોરો દસ્તાવેજના એમ ઉલટાવેલા રૂપમાં કેમ મારેલી હોયછે તેનો સબબ આઇને અકબરીના બીજા દફતરની ૧૨ મી આઈનના નીચલા ફકરામાં સમજાવેલો મળેછે, કે જયાં કહેછે, કે મોહોરોને ફર્માનના દસ્તાવેજોની ઘડી (શીકનજી) ના અનુક્રમમાં મારવામાં આવતી હતી. તેથી જો આપણે એ દસ્તાવેજને, જેમ તે શરૂ થાયછે તેમ, આપણા હાથમાં ધર્યે તો પેહેલી ઘડી દસ્તાવેજની બીજી અથવા પાછલી

બાજુને તળીએ આવે, કે જ્યાં આપણે મુખ્ય અમલદારોની મોહોરો જોઈએ છીએ. આ બાબે આઇને અકબરીમાં નીચે મુજબ ફકરો છે (આઇને અકબરી બલોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૫ લીટી ૧૯ થી ૨૬).

"ફર્માન અને પરવાનચે અને બરાતને નીચેથી લઇને તેની કેટલીક ઘડીઓ કરવામાં આવેછે. પેહેલી ઘડી, જે થોડી પોહળી છે, ત્યાં કીનારી ઊપર લાગત પછવાડે, જે જગ્યાએ કાગળ કાપવામાં આવે છે ત્યાં, વકીલની મોહોર થાય છે, અને તેની સામે જરા તેની મોહોરની નીચેથી મુરાશ્રફે દીવાનની મોહોર હોય છે, તે એવી રીતે કે, અર્ધી બીજી ઘડી ઊપર આવેછે. તેજ મુજબ જરા તેનીથી વધારે નીચે સદરની મોહોર હોય છે. પણ શેખ અબદુલ નબી અને સુલતાન ખાજે, (જ્યારે સદર હતા, ત્યારે) વકીલની બરાબર (એટલે સામે એક હારમાં) પોતાની મોહોર મારતા હતા. તે ઘડીની અધવચમાં, તે ધણીની (મોહોરની) જગ્યા હોય છે, કે જેનો મોરચો વકીલના ઓહ્દા પછીનો હોય છે.........અને દીવાન અને બખશી બીજી ઘડીની બહાર જતા નથી (એટલે મોહોર મારતા નથી). અને દીવાન અને બખશીએ જુજ અને દીવાને બયુતાત ત્રીજી (ઘડી) પર (મોહોર મારે છે). મુસ્તઓફી ચોથી ઘડી ઉપર અને સાહેબે તઔજીએ પાંચમી (ઘડી) ઊપર (પોતાની મોહોર મારેછે). અને પાદશાહની મોહોર તોગ્રા (લીટીઓ) ની ઊપર ફર્માનને સીંગાર આપેછે."

જુદા જુદા અમલદારો પોતાની મોહોરો પાદશાહી દસ્તાવેજો ઊપર કયાં મારતા હતા, તેનો આ સામાન્ય ખુલ્લાસો છે. તે ફર્માન, પરવાનચે અને બરાત (નાણાંસંબંધી ફર્માનો) ને લાગુ પડે છે. તેથી દિસેછે કે સઘળા અમલદારો સઘળા દસ્તાવેજો ઊપર સહી કરતા હતા નહીં.

હવે આપણે આપણી તપાસવાળા ફર્માન ઊપરની મોહરોની જગ્યા અને સહી કરનારાઓનાં નામો તપાસીએ.

પેહેલે તો પેહેલી ઘડી ઊપર વચ્ચોવચમાં આપણે બે લીટીઓ જોઇએ છીએ, જેમાં કહેછે, કે એ ફર્માન અબુ ફજલના રેસાલામાં અને ચોકીમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. અબુ ફજલ એ વખતે રેસાલા અને ચોકીને લગતો અમલદાર હોવો જોઇએ. વળી આઇને અકબરી (દફતર II આઇન ૧૯) નો નીચલો ફકરો ખુલ્લાસો કરેછે, કે અબુ ફજલને બીજા શા સબબે કેટલીક વખતે જાગીરની બખશેશોની નોંધ લેવી પડતી હતી (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૯ લીટી ૬ થી ૧૦).

"અમન અને આસુદગી જાહેર થવાથી (એટલે દેશમાં સામાન્ય સુલેહ પથરાયાથી જમીનદારો) પોતાની જમીનોમાં બાગો બનાવી મોટા નફો મેળવવા લાગ્યા. (આ ઊપરથી) સલતનતના અમલદારોને, લોભે, અને (જમીનદારો માટે) કેટલી આવક પુરતી છે તેના ખ્યાલે, કર માગવા તરફ લલચાવ્યા. પાદશાહ તેથી ગુસ્સે થયો અને ફરમાવ્યું કે (વધુ નફો) બખશેશ કરે. અને જ્યારે માલુમ પડ્યું, કે ૧૦૦ વીઘા અને વળી તેથી પણ કમતી જમીનના માલેકો (લાંચ આપવાના) અપ્રમાણિકપણાથી ખરડાયલા છે, ત્યારે ફર્માવ્યું કે મીર સદર જેહાને એવા શખ્સોને પાદશાહ હજુર રજુ કરવા અને ત્યારપછી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે સદરે આ લખનારની સલાહથી શરર્ફનામાને (એટલે જમીનની બખશેશોને) વધવી યા ઓછી કરવી."

આ ફકરો ત્યારે દેખાડે છે કે જમીનની બખશેશોની બાબતમાં ઊપલો ફકરો લખનારની, એટલે અબુલ્ફજલની સંમતી લેવાની જરૂર હતી.

ઊપલીજ બે લીટીઓમાં વધુ નોંધ આપણે આ જોઇએ છીએ, કે એ ફર્માનની નોધ વાકઅ નવીસ મુઅજ્જુદ્દીન હુસએનની નઓબતમાં (યાને તેની વારી યા વખતની યાદીમાં) નોધવામાં આવી છે. આઇને અકબરી (દફતર II આઇન ૧૦) નો વાકઅનવીસ બાબેનો નીચલો ફકરો આપણને સમજાવે છે, કે વાકઅનવીસ અમલદાર તે કોણ હતો, અને તે જમીનની બખશેશોની નોધ શા કાજે લેતો, અને આપણી તપાસ-વાળા ફર્માનમાં એમ શા કાજે લખવામાં આવ્યું છે, કે તે તેના દફતરમાં નોધવામાં આવ્યું છે. (બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૨ લીટી ૨૦ આઇને વાકઅનવીસી)

"ચોદ મોઠી નજરના સારી કલમવાળા કીર્તિવંત લખનારાઓને મુકરર કરવામાં આવ્યા છે, અને દરરોજ બે જણ કામપર લાગેછે,[1] અને થોડા દહાડા પછી એકેકની નોબત (વારી) આવે છે.........પાદશાહનાં ફર્માનો અને કામો તેઓ લખી લે છે અને સલતનતના અમલદારો જે જે ખબરો પહોંચાડે છે, તે તેઓ લખી લે છે. પાદશાહનું ખાવું અને પીવું સુવું અને ઉઠવું, ઊભું થવું અને બેસવું, પોતાના જનાનખાનામાં જવું, બારગાહે ખાસ અને આમમાં જવું, શેકારની હકીકત, જાનવરોને મારવાં, તેણે કુચકરવી, અને તેણે મુકામ કરવો.........મનસબ, માહીઆને

(૧) બ્લોખ્માન કહેછે તેમ, એક દહાડે પેહેલો ને બીજો, તો બીજે દહાડે બીજો ને ત્રીજો વાકઅનવીસ, એમ તેઓ કામ કરતા હોવા જોઈએ.

વા જાગીર આપવી,.........ફર્માનો ઉપર પાદશાહે મોહર કરવી (ફર્માન બ મોહરે અકદસ રસીદન),......... (એ સઘળાંની તેઓ નોધ લેછે)...............(પાદશાહના) આગાહ-દેલ અને રાસ્ત મનશાનીના બંદાઓમાંથી એક જણની સલાહ લેવા પછી આ દાનાવ મરેદા (એટલે વાકઅ નવીસો) નુ રોજનામું (એટલે પાદશાહના દરરોજનાં કામની હકીકતની નોધ) પાદશાહના કાન ઉપર લાવવામાં આવેછે (એટલે તેની આગળ વાંચી સંભળાવવામાં આવેછે) અને તેની બાહાલીનો છાપ[1] મેળવેછે. તે લખનાર તે બનાવની હકીકત લખેછે અને તે ઉપર પોતાની મોહોર કરેછે અને જે ધણી તે માગેછે તેને આપેછે અને તે ઉપર પરવાનચી અને મીરઅર્જ (નામના અમલદારો) મોહોર કરેછે અને પછી તે ધણી, કે જેની જાણમાં તેણે (એટલે તે લખાણે પાદશાહની) બાહલી મેળવેલી, તે ધણીની મોહોરથી તે દસ્તાવેજ મજબુત થાયછે. તે (લખાણ) ને તે વખતે "યાદદાશ્ત" કહે છે. વળી કેટલાક રોશન બેઆનના અને રાસ્તીવાળા ખુશ દસ્તખત લખનારા જૂદા નેમેલા હોયછે. તેઓ જ્યારે એ યાદદાશ્ત તમામ થાયછે ત્યારે લેછે અને પોતા પાસે રાખેછે અને તેનો તેની મકસદ મુજબનો ખુલ્લાસો (ગુજારશી એટલે ટુંક સાર) લખી કાઢેછે અને પોતાની મોહોર સાથે તે (યાદદાશ્ત) ને બદલે આપેછે. તે ઉપર વાકઅ-નવીસની મોહોર અને સહી અને રેસાલે અને મીર અર્જ અને દારૂગાનો સિક્કો પડેછે. આ લખાણ (એટલે ઉપલા ટુંક સાર) ને તઅળીકે અને તેના લખનારને તઅળીકે-નવીસ કહેછે. ત્યાર પછી ઉપર કહેવા મુજબની રીતે રાજ્યના બીજા મોટા અમલદારોની તે ઉપર મોહોર થાયછે."

હવે આપણે એ પેહેલા ફર્માન ઉપરની મોહોરો તપાસીએ.

મોહોર ૧ લી.—ઊપર વર્ણવેલી ચોકી વાકઅ-નવીસ અને રેસાલેદારની નોધની બે લીટીઓની જમણી બાજુએ છેક નાકેથી આપણે સર્વથી પેહેલે જે મોહોર જોઇએ છીએ, તે ઉપર "મુરીદે શાહ અકબર ખાન ખાનાન" એમ ખુલ્લું નામ વાંચીએ છીએ. આ મોહોરના સંબંધમાં આઇને અકબરી (બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૫ લીટી ૧૯-૨૦) ના ઉપર આપેલા ફકરામાં જે નીચલો ફકરો આવ્યો છે તે ખાશ નોધવો જોઇએ, કે "નખુસ્તીન લખ્તી કમ-પેહનાં બર કેનારે પુશ્ત પએવસ્ત જાઈ કે કતઅ કુનન્દ મોહરે વકીલ શવદ" એટલે "પેહેલી ઘડી જે થોડી

(૧) ગાજા rouge for the face અસ્તર અથવા પડ.

પોહળીછે તેની કીનારી ઉપર લાગત પછવાડે જે જગા એ કાગળ કાપવામાં આવેછે ત્યાં વકીલની મોહોર થાયછે."

હાલની તપાસવાળું પેહેલું ફર્માન અને હવે પછીની તપાસવાળું બીજું ફર્માન, જે બેઊ અસલ ફર્માને હાજર કરવામાં આવ્યાં છે, તે બેઊમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ફર્માનોની હેઠેને છેડે (જે છેડો નીચેથી ઘડી કરતાં પેહેલી ઘડી બનેછે) જમણા હાથના ખુણામાં કાગળને થોડો ભાગ કાપવામાં આવેલોછે, અને બરાબર જ્યાં કાગળ કાપેલોછે ત્યાં કીનારીએ ખાન ખાનાનની મોહોર છે, કે જે ખાન ખાનાન આ ફર્માનને વખતે (હીજરી ૧૦૦૩ માં) રાજ્યને વકીલ હતો. આ કાપેલો ભાગ ફોટો-લીથોમાં દેખાડી શકાયો નથી કારણ કે તે તો ફર્માનોના લખેલા ભાગનો ફોટો છે, પણ અસલ ફર્માન જોવાથી તે ઝટ સમજ પડેછે.

આ ખાન ખાનાન માટે આઈને અકબરી ઉપરથી આપણને નીચલી હકીકત મળેછે.

ફર્માનમાં આપણે એની મોહોર ઉપર "મુરીદે અકબર શાહ ખાન ખાનાન," એટલે "અકબરશાહનો ચેલો ખાન ખાનાન" એમ નામ વાંચીએ છીએ. એનું આખું નામ "ખાન ખાનાન મીરજાં અબદુર રહીમ" હતું. જ્યારે તેના બાપ બેહરામ ખાનનું ખુન કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તે નાનો બાળક હતો. અકબરે તેને પોતાને સ્વાધિન લીધો હતો. બદઓની પ્રમાણે તેણે જે ફતેહો મેળવી હતી તેને માટે હીજરી ૯૯૨ માં તેને ખાન ખાનાનનો ખેતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. અકબરના રાજ્યના ૨૫ મા વર્ષે તેને મીર અર્જ નેમવામાં આવ્યો હતો અને ૩૪ મે વર્ષે વકીલ નેમવામાં આવ્યો હતો. તે હીજરી ૧૦૩૮ માં ગુજર્યો હતો. અબુ-ફજલ પોતાની આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૩૦ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૨૨૨) માં અકબરની દરબારના મોટા માણસો (બુજોર્ગાને જાવીદે દઓલત) ની જે ટીપ આપેછે, તેમાં એનું નામ (ના. ૨૯ પા. ૨૨૩) પણ એક જાણીતા દરબારી તરીકે આપેછે.

મોહોર ૨જી.—ચોકી અને રેસાલેદાર તરીકેની અબુ ફજલની અને વાકઅ-નવીસ તરીકે મુઅજ્જુદ્દીનની નોંધની ઉપલી બે લીટીઓની જમણી બાજુએ અને ખાન ખાનાનની ઉપલી મોહોરની જરાક ડાહાબી બાજુએ જે બીજી મોહોર છે તે મીરજાં કુકાહની છે. તે નામ અસલ ફર્માન ઉપર ખુલ્લું વંચાયછે. એ ધણી માટે અને અકબરના રાજ્યમાં તેણે જે જુદા જુદા ઓધ્ધાઓ ભોગવ્યા હતા તે બાબે આપણને નીચલી હકીકતો મળેછે.

તેનું આખું નામ "ખાને આજમ મીરજાં અજીજ કુકાહ" છે. તે અકબરનો ઘણો માનીતો હતો. અબુ ફજલ, ઊપર જણાવવા મુજબ, આઇને અકબરીમાં અકબરના મોટા દરબારીઓની જે ટીપ આપેછે તેમાં એનું પણ નામ છે (ના. ૨૧). અકબરના રાજ્યના ૩૪ મા વર્ષે તેને ગુજરાતનો હાકમ નેમવામાં આવ્યો હતો. તેના રાજ્યના ૩૯ મા વર્ષે તે મકકે હજ કરવા ગયો હતો. હીજરી ૧૦૦૩ ના સાલની શરૂઆતમાં તે અકબરને પાછો આવી મળ્યો. હીજરી ૧૦૦૪ માં તેને રાજ્યનો વકીલ નેમવામાં આવ્યો હતો. "આજમખાન"નો ખેતાબ તેને પછવાડેથી આપવામાં આવ્યો હતો (એની હકીકત માટે જુઓ બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I પાના ૩૨૫--૩૨૭).

હવે મીરજાં કુકાહ આ ફર્માન ઊપર કયા ઓહ્દાની રૂએ સહી કરે છે? તે વકીલના ઓહ્દા પછીના ઓહ્દેદાર તરીકે અથવા હાલના શબ્દોમાં બોલીએ તો મદદનીશ વકીલ તરીકે સહી કરે છે. આઇને અકબરીના બીજા દફતરની ૧૨ મી આઇનમાંથી આપણે ઊપર (પા. ૩૧૨) જે એક ફકરો ઉતાર્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે "તે (પેહેલી) ઘડીની અધવચમાં તે ધણીની (મોહોરની) જગ્યા હોય છે, કે જેનો ઓહ્દો વકીલના ઓહ્દા પછીનો હોય છે." એમ સહી કરવાના દાખલા તરીકે અબુ ફજલ ઊપલીજ આઇનમાં ઉપલા ફકરા પછી જણાવે છે, કે "જે મુજબ મુનીમખાન અને અદહમખાનના વખતમાં અટકેખાન સહી કરતો હતો." અબુ ફજલ આઇને અકબરી (દફતર બીજું આઇન ૨૯ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૩૨ લીટી ૭-૮) માં અકબરના રાજ્યના વકીલોની ટીપ નીચે મુજબ આપેછે:— બએરામખાન-મુનીમખાન-અટકેખાન-બહાદુરખાન-ખાજે જેહાન-ખાનખાનાન મીરજાંખાન—અને ખાને આજમ મીર્જાં કુકેહ.

હવે એ ટીપ ઊપર નજર કરતાં દિસેછે, કે જેમ અબુફજલ ઊપર દાખલો જણાવે છે તેમ, જ્યારે મુનીમખાન અને અદહમખાન(૧) વકીલો હતા, ત્યારે

(૧) અબુફજલ પોતાની ટીપમાં અદહમખાનનું નામ આપતો નથી, તે એની દેખઈતી ભુલ છે, કારણ કે તે ઊપલા ફકરામાં ખુલ્લું કહેછે કે તેણે અને મુનીમખાને વકીલ તરીકે કામ કર્યું હતું. મુનીમખાન, બએરામખાન પછી રાજ્યનો વકીલ થયો હતો (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પા. ૩૨૩). તેથી એ અદહમખાન, મુનીમખાન પછી રાજ્યનો વકીલ થયો હતો. બ્લોખમાન (તરજુમો પા. ૫૨૭ નોટ ૧) જણાવે છે કે અબુફજલની ટીપ ભુલભરી હતી.

અતકેખાન વકીલથી ઊતરતા ઓહ્દેદાર તરીકે સહી કરતો. એ અતકેખાન તેઓ પછી પોતે ઊપલી ટીપ મુજબ વકીલ થયો હતો. એ ઊપરથી દિસે છે, કે જેઓને વકીલ પછી વકીલાતપર આવનારા ઊમેદવાર ગણવામાં આવતા, તેઓ વકીલ પછીના તુરતના ઊતરતા ઓહ્દેદાર ગણાતા. એ મુજબ મીરજાં કુકેહ જે ખાનખાનાન પછી તુરત વકીલ થયો હતો તે આ પેહેલા ફર્માનમાં તેનીથી ઊતરતા ઓહ્દેદાર તરીકે આઇને અકબરીમાં બરાબર એ ઓહ્દેદાર માટે જણાવેલી જગ્યાએ સહી કરે છે. આપણે જોઇશું કે બીજાં ફર્માનની વખતે તે વકીલને ઓહ્દે ચહડયો હતો. તેથી તે ફર્માનમાં તે ખાનખાનાનવાળી વકીલની જગ્યાએ પોતાની મોહોર કરેછે.

મોહોર ૩ જી.—એ ઊપરનું નામ મુદલ વંચાતું નથી.

મોહોર ૪ થી અને ૫ મી.—એ બેઊ પણ ઊકલતી નથી. ઊપર જણાવેલી બે લીટીઓ, કે જેમાં જણાવ્યું છે કે ફર્માન શેખ અબુ ફ્જલની ચોકીમાં અને વાકઆનવીસ મુઅજ્જુદદીન હુસએનની વાકઆમાં નોધ્યુંછે, તે લીટીઓની બરાબર નીચે એ મોહોરો છે. તેથી તેઓ એ બે અમલદારોની મોહોરો દિસેછે. એ બે મોહોરોમાંની પેહેલી એટલે ના. ૪વાળી મોહોર ઊપર 'શેખ' શબ્દ જરા ઊકલે છે. કદને મોટું બતાવનાર એક કાચ (a magnifying glass) ની મદદથી એ શબ્દ વધારે ખુલ્લો દિસેછે. તેથી એ શેખ અબુફ્જલની મોહોર હોય એમ દિસેછે. એ બેમાંની બીજી મોહોર (ના. ૫) વાકઆનવીસ મુઅજ્જુદદીનની હોય.

મોહોર ૬ ઠી.—ઉપર જણાવેલી બે લીટીઓની ડાહબી બાજુએ, અને ખાનખાનાન અને મીરજાં કુકેહની મોહોરોની સામી બાજુએ, એક મોહોર છે, જે ઉપરનું લખાણ થોડું ખુલ્લું છે અને ઊકલી શકેછે. તે "અલ-હુસએની સદ્ર જેહાન કમતરીન બનદે" એટલે "કમતરીન બન્દો સદ્ર જેહાન અલ હુસએની" છે. એ મોહોર બાબેની ઊપર જણાવેલી આઇનમાં આપણે વાંચ્યુ કે (જુઓ ઊપર પા. ૩૧૨) જ્યાં "વકીલની મોહોર થાય છે, તેની સામે, જરા તેની મોહોરની નીચેથી, મુશરફે દીવાનની મોહોર હોયછે, તે એવી રીતે, કે અર્ધી બીજી ઘડી ઊપર આવેછે. તેજ મુજબ જરા તેનાથી વધારે નીચે સદરની મોહોર હોય છે." ત્યારે આપણી તપાસવાળી આ મોહોર, જે ઊપર "સદર જેહાન" નું નામ છે, તે આઇને અકબરી મુજબની ઊપર જણાવેલી સદરની મોહોર છે. ઊપર સદરની મોહોરની જે જગ્યા દેખાડી છે ત્યાંજ આપણી તપાસવાળાં ફર્માનમાં એ મોહોર આવી છે.

સદર એ રાજ્યનો મોટો અમલદાર હતો. અબુલફજલ આઇને અકબરી (દફતર બીજું આઇનિ ૧૯ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૮ લીટી ૮.) માં કહેછે, કે "(જે ધણીઓને બખ્શીશો આપવાની હોય, તે) ધણીઓની હાલતની તપાસ કરવી અને તેઓની આરજુનાં અંદાજાની તપાસ કરવી એ એક ઘણું મોટું કામ છે. તેથી એ ઓહ્દા ઊપર એક નેક હેતુના અનુભવિ માણસની નેમનુક કરવામાં આવિછે, કે જેના શબ્દો અને કામની પેશાની (એટલે દેખાવ) ઊપર તમામ સુલેહ અને આમ લોકો સાથેની મેહરબાની અને હમેશનો દબદબો પ્રકાશતો હોય. એવા (અમલદાર)ને સદર કહેછે. કાજી અને મીરઅદલ તેના હુકમો હેઠળ હોયછે." બ્લોખ્માન કહેછે કે સદર, જેને ઘણું કરીને સદરે જેહાન કહેતા, તેનો દરજ્જો અકબરના વખતમાં શાહનશાહતમાં ચોથો ગણાતો હતો[1].

આ ફર્માનની વખતે એટલે શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષે (હીજરી ૧૦૦૩ માં), જે ધણી સદર અથવા સદરે જેહાન હતો, તેનું નામ પણ એતેફાકથી 'સદરે જેહાન'જ હતું. એ સબબે આપણે સદરની મોહોરની જગ્યાની મોહોર ઊપર "સદરે જેહાન"નામ જોઇએ છીએ. અબુલફજલે આઇને અકબરી (દફતર બીજું આઇનિ ૩૦ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ પા. ૨૩૨ લીટી ૧૫) માં શાહ અકબરના વખતના સદરોની જે ટીપ આપીછે, તેમાં આપણે એ સદરે જેહાન નામના સદરનું નામ છેલ્લુ જોઇએ છીએ. તે હીજરી ૯૯૭ માં ઓહ્દા ઊપર આવ્યો હતો અને જેહાંગીરના રાજ્યમાં પણ એ ઓહ્દા ઊપર ચાલુ રહ્યો હતો.

મોહોર ૭ મી.—આ મોહોર તદન ઊકલતી નથી. તે કદાચ મુશર્રીફિ દીવાનની મોહોર હોય, કે જેને આઇને અકબરીનો મોહરો બાબેના ઊપર આપેલો ફકરો, પેહેલી ઘડીમાં સદરની મોહોરની હારમાની જગ્યા આપેછે. આપણાં ફર્માનમાં એ મોહોર સદરની મોહોરની ઘડી ઊપરજ અને તેનીજ લીટીમાં અને તેની ઘણી નજદીકમાંજ આપણે જોઇએ છીએ. જ્યારે આઇને અકબરીમાં મુશર્રીફિ દીવાનની મોહોર માટે જે જગ્યા જણાવી છે, તેજ જગ્યામાં આ મોહોર છે, ત્યારે સંભવિત દિસેછે, કે એ મુશર્રીફિ દીવાનની મોહોર છે. એ મોહોર ઊપર એક શબ્દ વંચાય છે અને તે 'જહાન' છે, પણ ફકત આ શબ્દ આપણને એ ધણી કોણ હતો અને આ મોહોર કોણની હતી તે નક્કી કરવામાં મદદ કરતો નથી.

---

(૧) શાહનશાહતના ચાર મુખ્ય અમલદારો નીચલા હતાઃ— ૧ વકીલ અથવા વડો પ્રધાન. ૨ વજીર અથવા મેહેસુલી પ્રધાન. ૩ બખશી અને ૪ સદર.

મોહોર ૮ મી.—આ મોહોર મુદલ ઊકલતી નથી. તે ઊપરના એક પણ શબ્દ યા હરફ ઊકલાવી શકાતો નથી. એ મોહોર મારવાની તારીખ ત્યાં જે આપવામાં આવી છે તે નીચે મુજબ છે. "માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૪૧ ની તારીખે દાખલ કરવામાં આવ્યું (સબ્તશુદ)." એ લીટીની સેવટે એકાદ શબ્દ છે, જે ઊપલા મહિનાનો ચોકસ રોજ હોય. પણ તે હું ઊકલાવી શકાતો નથી. આ મોહોરની 'સાથે સબ્તશુદ' (એટલે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે યા લખવામાં આવ્યું છે), આવા જે શબ્દો વપરાયલા છે, તે દેખાડે છે, કે એ મોહોર દીવાનની હોય. આઇને અકબરી (દફતર બીજું ૧૧ મી આઇન "આઇને સરનજામે અસ્નાદ" એટલે 'સનદો તમામ કરવા બાબેની આઇન'. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૪ લીટી ૧૧ થી ૧૭) માં ફર્માનોના ખરડા બાબે કહેછે કે "પેહેલે દીવાન 'સબ્ત નુમાયન્દ' એવા શબ્દોથી તે ખરડો નોંધે છે (કએદ કુનદ); ત્યારપછી તે ઊપર દફતરની નિશાણી, અને દીવાન, બખ્શી અને મુશરફે દીવાનની મોહોરથાય છે, અને પછી તેના પરબીડા ઊપર પાદશાહી ફર્માન નોંધાય છે અને પછી તે દીવાનની સહી માટે જાય છે." આ ફકરા ઊપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે 'સબ્ત' એ દીવાનની નોધ માટેનો ખાસ (technical) શબ્દ છે. વળી દીવાનની મોહોરની જગ્યા બાબે ઊપર જણાવેલી મોહોરની આઇનમાં કહે છે, કે દીવાન અને બખ્શી બીજી ઘડીની બહાર જતા નથી (એટલે મોહોર મારતા નથી). આપણા ફર્માનમાં આ ૮ મી મોહોર પણ બીજી ઘડી ઊપર દિસે છે. તેથી જ્યારે આઇને અકબરીમાં દીવાનની મોહોરની જે જગ્યા દેખાડી છે તેજ જગ્યાએ આપણા ફર્માન ઊપર આ આઠમી મોહોર છે અને વળી દીવાનની નોધ માટે 'સબ્ત' તરીકે જે ખાસ શબ્દ આઇને અકબરીમાં જણાવ્યો છે તેજ શબ્દ આપણા ફર્માનમાં આ આઠમી મોહોરની નીચે માલૂમ પડે છે, ત્યારે દિસેછે કે એ મોહોર દીવાનની હોવી જોઇએ.

મોહોર ૯ મી.—આ મોહોર ખુલ્લી છે અને ઊકલી શકેછે. આપણું અસલ ફર્માન, જે રીતે હાલ ઘડી કરવામાં આવ્યું છે, તે રીત ઊપરથી આપણે તદન બરાબર ચોકસ કહી શકીએ નહીં, કે એ દસ્તાવેજની પેહેલી ઘડી બરાબર ક્યાં સુધી કહેવાય અને બીજી અને ત્રીજી અને ચોથી ક્યાં સુધી કહેવાય. પણ પેહેલી ઘડી ઊપરની મોહરોની જગ્યા આઇનેઅકબરી (દફતર બીજું આઇન ૧૨) મુજબ છે. તે ઊપરથી જોતાં આ નવમી મોહોર ત્રીજી ઘડી ઊપર દિસેછે. તેની ઊપર 'નજર અલી બીન હુસએન' નામ છે. એ મોહોરની નીચે "સને ૪૧ ના ફરવરદીન મહિનાની પેહેલી તારીખે

લખવામાં આવ્યું (મર્કુમ શુદ)" એવા શબ્દો છે. એજ તારીખ જરા નીચેથી ફર્માનની કીનારી ઉપર ઊભી લીટીમાં આપવામાં આવીછે.

હવે ત્યારે આ નજર અલી અથવા અલીનજર કોણ છે ? તે પોતાની મોહોર મારવાની અને પોતાના દફતરમાં આ ફર્માન નોધવાની તારીખ આપેછે. તે 'તઅલીક' અથવા 'યાદદાશ્ત' સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ અમલદાર દિસેછે. તેનું નામ ફર્માનના ખુદ લખાણમાં પણ ફર્માનની શરઅ લખનાર તરીકે આપ્યું છે.

મોહોર ૧૦ મી.—આ મોહોર ઊપરનું નામ તદન ખુલ્લું ઊકલે તેવું છે. તે "દાઈ બન્દે હુસએન કમાલુદદીન" એટલે "દુઆ ગુજારતો બંદો હુસએન કમાલુદદીન" છે. એ મોહોર નીચે તારીખ નીચે મુજબ છે. "ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફનદારમજ. મહિનાની ૨૯ મી તારીખે (રોજે) વાકેફ થવામાં આવ્યું." એજ તારીખ થોડેક નીચે દસ્તાવેજના હાશીયા ઊપર ઊભી લોટીમાં આપવામાં આવીછે. આ મોહોર ચોથી ઘડી ઊપર દિસેછે, જે ઊપર,ઊપર (પા. ૩૧૨ માં) આપેલા આઇને અકબરીના ફકરા મુજબ મુસ્તઔફી મોહોર મારતો હતો. એ અમલદારનું કામ પાદશાહી હિસાબો તપાસવાનું અને તે ઊપર કાબુ રાખવાનું હતું. કદાચ આ મોહોર એ અમલદારની હોય. હવે એ મોહોર ઊપર જણાવેલો કમાલુદદીન કોણ હતો તે ચોકસ નથી. અકબરના વખતમાં આપણે કમાલુદદીન નામના ત્રણ પુરૂષોનાં નામ મળેછે.

૧ મીર કમાલુદદીન ખાફી. તેણે શાહઅકબરની સેવા બજાવી હતી, પણ ક્યા એોહ્દા ઊપર તે હતો તે જણાતું નથી (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પાનું ૪૪૫ નોટ ૧).

૨ અબુ તુરબ,જેને અકબરે મીર હાજી એટલે મક્કે હજ કરવા જનારાઓનો વડો નેમ્યો હતો, તેનો બેટો કમાલુદદીન, જે પોતાના એલમ માટે જણાયલો હતો (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા. ૫૦૬—૭).

૩ મર્ઓલાના કમાલુદદીન હુસન કે જે અકબરના ઊસ્તાદ મઓલાના અલાઊદદીનનો બાપ થતો હતો (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પા. ૫૪૦). આ ત્રીજો કમાલુદદીન આ મોહોરવાળો પુરૂષ દિસેછે.

મોહોર ૧૧ મી.—આ મોહોર પણ ખુલ્લી ઊકલાય તેવી છે. તે ઊપર "અલ-અબ્દ હુસએન કમાલુદદીન" એટલે "બંદો હુસએન કમાલુદદીન" કરી નામ છે. એ મોહોરની નીચે નીચલી તારીખ છે. "ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ. મહિનાની ૨૯ મી તારીખે (રોજે) લખવામાં આવ્યું છે (કલમી શુદ)."

એ મુજબ ત્યારે ૧૦ મી અને ૧૧ મી મોહોરો ઊપરનાં નામો અને તેઓની નીચેની તારીખો પણ એક સરખાં છે. એકજ ધણી બે ઓહદ્દા ધરાવતો હોય તે ઊપરથી એમ એકજ નામની અને તારીખની બે મોહોર દિસેછે. આ મોહોર છેલ્લી છે અને સર્વેથી નીચે છે. આઇને અકબરી (દફતર બીજું ૧૨ મી આઇન) માં ફર્માનનો સૌથી નીચેનો ભાગ યા પાંચમી ધડી, "સાહેબે તઓજીએ" નામના અમલદારની મોહોરની જગ્યા તરીકે જણાવીછે. એ અમલદારનું કામ હિસાબો નક્કી કરવાનું હતું. એ અમલદાર માટે આઇને અકબરી (દફતર બીજું આઇન ૧૧) માં કહેછે કે "સાહેબે તઓજીએ આખરીન તઅલીકેરા પીશે ખુદ નેગાહ દારદ વ શરએ આનરા દર જ.મને ફર્માન નવીસદ વ નેશાન વ મોહરે ખુદ નુમાયન્દ "(બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૪ લીટી ૧૩) એટલે "સાહેબે તઓજીએ સેવટે તઅલીક (એટલે પાદશાહે આપેલા ફર્માનની યાદદાશતના ઇનતેખાબ) ને પોતા પાસે રાખેછે, અને તેની શરઅ ફર્માનની વિગતમાં લખેછે અને પોતાની સહી અને મોહોર કરેછે." વળી એજ આઇનમાં જરા ઊપરથી આપણે વાંચીએ છીએ (પા. ૧૯૪ લીટી ૧૧.) કે જ્યારે પાદશાહ તઅલીક બહાલ રાખેછે ત્યારે દસ્તાવેજ ઉપર "કલમી નુમાયન્દ" એટલે "લખી કાહડે" એવા ખાસ (technical) શબ્દો નોંધવામાં આવેછે. હવે આ મોહોર સર્વેથી નીચે છે, અને તેની નીચે "કલમીશુદ" એવા શબ્દો આપણે વાંચીએ છીએ, અને સાહેબે તઓજીએ, જે સેવટે તઅલીક પોતા પાસે રાખેછે, અને તેની શરઅ ફર્માનની વિગતમાં લખેછે અને પોતાની સહી અને મોહોર કરેછે, તેની મોહોરની જગ્યા પણ સૌથી નીચે પાંચમી ધડીપર જણાવીછે. તેથી સંભવિત દિસે છે કે આ મોહોર 'સાહેબે તઓજીએ'ની હોય.

હવે આપણે ફર્માનમાં આવેલી જૂદી જૂદી તારીખો તપાસીએ. તઅલીકની શરહ એટલે એનતેખાબની હકીકત ઊપરથી માલૂમ પડે છે કે શાહ અકબરે આ ફર્માન માટેનો પેહેલો હુકમ પોતાના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૩) ના સાલમાં મેહર મહિનાના ૧૫ મા રોજે આપ્યો હતો. તેજ વર્ષના ૮ મા આવાં મહિનાના ૧૩ મા તીર રોજે તે હુકમની નોંધ લેવામાં આવી હતી. તે હુકમ મુજબ તેજ વર્ષના ૧૨ મા અસફન્દારમદ મહિનાના ૧૦ મા રોજે ફર્માન તૈયાર કરવામાં આવ્યું.

ત્યાર પછી તારીખોનાં બીજાં ત્રણ લખાણો છે, જેમાં આપણે રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષનો અસફનદારમદ મહિનો વાંચીએ છીએ. એવું એક લખાણ, ૭ મી મોહોર, જે ઊકલતી નહીં, અને જેમાં ફકત 'જેહાન' શબ્દજ બરા-

બર ઊકલેછે, તેની નીચે છે. મુશરીફ અથવા દીવાન સાથે તાલુકો રાખનાર કોઈ અમલદારે પોતાની મોહોર મારવાની એ તારીખ છે. એ તારીખનો રોજ ચોકસ નથી. તે સાત જેવો દેખાયછે, પણ તે તે રોજ નહીં હોય, કારણ તે ૧૦ ની પછીનો હોવો જોઈએ. તે ૧૭ મો હોય. અથવા કદાચ તે પેહેલી શરઅના સંબંધની કોઈ તારીખ હોય.

એ પછી કમાલુદ્દીનની ૧૦ મી અને ૧૧ મી મોહોરોની નીચે તારીખો છે, જે તદન ખુલ્લી છે. તે રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષના અસફન્દારમદ મહિનાના ૨૯ મો રોજ છે. હાશીઆ પરનાં બે લખાણોમાંના એકમાં આપણે એજ રોજ જોઈએ છીએ.

એ પછી નજરઅલી વાળી ૯ મી મોહોરમાં એ પછીના બીજા મહિનાની તારીખ આપણે જોઇએ છીએ, એટલે કે રાજ્યના ૪૧ મા વર્ષના ફરવરદીન મહિનાની એ તારીખ છે. હાશીયાપરની બે તારીખોમાંની એકમાં આપણે એજ તારીખ જોઈએ છીએ. ત્યાર પછી ૮ મી મોહોરમાં એ પછીના મહિનાની, એટલે રાજ્યના ૪૧ મા વર્ષના અર્દીબેહેશ્ત મહિનાની તારીખ આપણે જોઈએ છીએ.

આ તારીખોના સંબંધમાં આપણે એક ચીજ નોંધીએ છીએ, અને તે આ, કે સઘળા અમલદારો પોતાની મોહોરો મારવાની તારીખ લખતા નથી. ફકત તેજ અમલદારો, જેઓનાં દફતરોમાં ફર્માનો બરાબર દાખલ કરવામાં યા નોંધવામાં આવતાં હોય, તેઓજ પોતાની મોહોર કરવાની તારીખો લખતા હોય, કે તેથી જરૂર વખતે તેઓનાં દફતરમાં કોઈ વખતે જોવું પડે તો સવળ પડે.

હું ધારૂંછું કે અબુલફજલ જ્યારે કોઈ અમલદારના સંબંધમાં "નિશાન વ મોહોર" શબ્દ વાપરે છે, અને કેટલાકોના સંબંધમાં ફકત 'મોહોર' શબ્દ વાપરેછે, ત્યારે કોઈ ફરક ધ્યાનમાં રાખી એ શબ્દો વાપરે છે. જ્યારે અમલદારો પોતાની મોહોરો હેઠળ તે મારવાની તારીખો પણ લખતા, ત્યારે તે "નેશાન અને મોહોર" કરેલી કહેવાતી. જેઓ ફકત મોહોર મારતા અને તારીખો નહીં લખતા તેઓએ ફકત 'મોહોર કરેલી' કહેવાતી. દાખલા તરીકે અબુલફજલ કહેછે, કે સાહેબે'તઓજીએ, મુસ્તઓફી, નાજર, અને બખશી પોતાની "નેશાન અને મોહોર" કરતા. દેવાન, તેનો મદદનીશ અને વકીલ ફકત મોહોર કરતા. (બ્લોખમાનની આઇને અકબરીની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૪. લીટી ૧૩ થી ૧૫).

આપણે પેહેલા ફર્માનની વિગતવાર તપાસ તમામ કરી. તે ફર્માનના તરજુમાની, નોટોમાં, અને તરજુમા પછી, આપણે આઇને અકબરી મુજબ,

શાહ અકબરની ફર્માનો આપવાની અને તેના અમલદારોએ તે ઊપર મોહોર મારવાની વિગતોની કેટલીક હકીકતો તપાસી. એ તપાસનો સાર હું અહીં સામટો આપીશ, કે તે ઊપરથી આપણી તપાસવાળું ફર્માન તે હકીકતો સાથે કેવું મળતું છે, અને તે કેવું સહી છે, તે સામટી રીતે જોવાને બને. આઇને અકબરી (દફતર બીજું આઇન ૯ થી ૧૨) મુજબ ફર્માનો નોંધવાની હકીકત ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

પાદશાહી મેહેલ આગળ હમેશાં વારા ફરતી લશ્કરી ટુકડીઓ નેગેહબાની માટે હોતી, જેને માટે દરબારી બોલ "ચોકી" હતો, જે બ્લોખ્માન જણાવે છે તેમ, હાલના લશ્કરી શબ્દોમાં "Mounting guard" તરીકે ગણાય. દરરોજ બે અમલદારો એ ટુકડી ઉપર સરદારી ભોગવે. તેમાં એક સઘળી દરબારી રાહરસમ (ceremonies of the court) જાણનો હોવો જોઇયે. એ બે અમલદારોનું કામ, મારા વિચાર પ્રમાણે, હાલમાં (aides-de camp) એડીકાંપ નામના લશ્કરી અમલદારો પાદશાહો અને હાકમો આગળ જે કામ બજાવે છે, તેને મળતું દિસે છે. એ કામ ઉપર લશ્કરનો જે અમલદાર હોય તે "ચોકી" ઉપર હોતો એમ બોલાતું. હવે તે અમલદાર પોતાનું દફતર યા નોંધ-પોથી રાખતો. તેની નોકરીના વખતમાં પાદશાહ જે હુકમો આપતો, યા ફર્માનો બખ્શતો, યા ઓહ્દાઓ આપતો, યા ભેટ સોગાદ કરતો, યા જેબી બાદશાહી કામ કરતો, તેની તે પોતાનું દફતર, જે પણ જાણે તેની "ચોકી" કહેવાતું, તેમાં નોંધ લેતો; અને જ્યારે પાદશાહનું ફર્માન લખાઇ સતાવાર બહાર પડતું, ત્યારે તે ચોકીનો અમલદાર તે ફર્માન ઉપર સેવટે પોતાની પણ મોહોર મારતો, કે તેની "ચોકી" ના વખતમાં પાદશાહે તે ફર્માન આપ્યું હતું.

શાહની હજુરમાં વધારે અગત્યનો અમલદાર "વાકેઅનવીસ" એટલે 'વાકેઅ' નો લખનાર હતો. 'વાકેઅ' એટલે બનાવ. પાદશાહની હજુરમાં પાદશાહી કામકાજના જે પણ બનાવો (વાકેઅ) બનતા તેની નોંધ, તે માટેનું દફતર જે 'વાકેઅ' તરીકે જણાતું, તેમાં તે લેતો. તેથી તે "વાકેઅ-નવીસ" તરીકે જણાતો. એ અમલદારો ઘણા હુશિઆર, અનુભવિ અને ચંચળ હોતા. દરબારના એવા ૧૪ વાકેઅનવીસ હોતા, જેઓમાંથી ૨ દર રોજ વારાફરતી કામ કરતા. તેઓનું કામ એ હોતું કે

પાદશાહના હુકમો યા ફર્માનો, અને પાદશાહ જે દરરોજ કામ કરે તે, પોતાના દફતરમાં નોંધવું. પાદશાહ દરરોજ શું ખાય છે અને પીએ છે, ક્યારે સુવે છે અને ઉઠે છે, દરબારમાં ક્યારે આવે છે, પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ક્યારે પધારે છે, તે વિગેરે સઘળી વિગતની દરરોજની નોંધ (diary) તેઓ રાખતા. એઓ વારી પ્રમાણે કામ કરતા, જે વારીને 'નઓબત' અથવા 'નોબત' એટલે 'વખત' કહેતા. જે 'વાકઅનવીસ' પોતાના ઓધ્ધાપર હોય અને તેના 'વખત યા વારી'માં પાદશાહ કાંઈ ફર્માન આપે, યા કામ કરે, તે તેની 'નોબત' માં એટલે 'તેના વખતની નોંધ'માં નોંધાય, અને તેથી તેવાં ફર્માનો યા હોકમનામાઓ ઉપર તે 'નોબત' યા વખતનો વાકઅ-નવીસ પણ પોતાની મોહોર યા સહી કરે. પાદશાહના દરરોજના કામની જે નોંધ એ વાકઅનવીસ પોતાની વારી પ્રમાણે રાખે, તે પાદશાહ હજુર રજુ થતી અને તે તે બહાલ રાખતો. એવી બહાલ રહેલી જુદી જુદી બાબતોની નોંધોને 'યાદદાશ્ત' કહેવામાં આવતી. એ 'યાદદાશ્ત' ઉપરથી દરેક બાબતનો સંક્ષેપ સાર (ગુજરશી, abridgement) ઉપજાવવામાં આવતો, જે ઉપર 'વાકઅનવીસ,' 'રૈસાલેદાર' અને 'મીરઅરજ' નામના અમલદારો સહી કરતા. એવા સહી સાખ સાથે બહાલ રહેલા સંક્ષેપ સારને 'તઅલીક' કહેતા. ઉપલા અમલદારમાંથી 'રૈસાલેદાર' જે નોંધ લેતો, તેના દફતરને 'રૈસાલે' કહેતા. પછી એવા તઅલીક ઉપર રાજ્યના બીજા લાગતાવળગતા અમલદારો પોતપોતાના દફતરમાં નોંધ લઈ સહી કરતા. આઈને અકબરી મુજબના ઉપલાં વર્ણન પ્રમાણે, પાદશાહની હજુરના અમલદારો, જેઓ પાદશાહ પોતે ફર્માન આપે તે વખતે પોતપોતાના ઓધ્ધા ઉપર ખુદ દરબારની હજુરમાં હોય, તેઓ સહી કરતા અને પછી રાજ્યના બીજા મોટા ઓધ્ધેદારો, જેવા કે વકીલ, સદરે જેહાન, દીવાન, મુસતઓફી વિગેરે સહી સાખ કરતા. ત્યારે આપણી તપાસવાળાં ફર્માનપર 'ચોકી, રસાલે, નોબત' વગેરેની જે નોંધો છે અને તેને લગતા અમલદારોની અને વકીલ, સદર, દીવાન વગેરે રાજ્યના અમલદારોની જે સહી છે તે એ સબબે છે.

હવે જુદા જુદા અમલદારોએ મોહોર ક્યાં કરવી, તે માટેના ચોક્કસ

કાયદા હતા, એમ આઇને અકબરીની 'પાયે નગીનહા' નામની મોહોર બાબેની આઇનિ ઉપરથી માલુમ પડે છે. ત્યાં ફર્માનો શુદ્ધ રીતે કરવા માટે જે જરૂરી કાયદાઓ જણાવ્યા છે તે મુખ્ય આ છે.

૧. ફર્માનો અને પરવાનાઓની કેટલીક ઘડી (શીકન્જ fold) હતી, અને તે કાગળની ઉપરથી નહીં પણ નીચેથી શરૂ કરવામાં આવતી.

૨. પહેલી ઘડીની પોહોળાઇ બીજીઓ કરતાં થોડી હતી.

૩. તે પેહેલી ઘડીને એક નાકેથી કાગળ કાપવામાં આવતું.

૪. તે કાગળને કાપેલે નાકે વકીલ પોતાની મોહોર કરતો.

૫. તેની સામે પણ જરા નીચે 'મુશરીફે દીવાન' પોતાની મોહોર કરતો, તે એવી જગ્યાએ કે તેની મોહોર અર્ધી પેહેલી ઘડી ઉપર જાય અને અર્ધી બીજી ઘડી ઉપર જાય; અને તેજ મુજબ જરા નીચેથી 'સદર' પોતાની મોહોર કરતો. તે ઘડીની વચમાં તે ધણી સહી કરતો, કે જેનો ઓહ્દો વકીલથી બીજે હોય, અથવા હાલના શબ્દોમાં બોલીએ તો, જે મદદનીશ વકીલ હોય, કે જે તેની પછી ઓહ્દા ઉપર આવે.

૬. બીજા અમલદારો, જેવા કે દીવાન, બખ્શી, મુસ્તઓફી વગેરે બીજીથી ચોથી ઘડી ઉપર મોહોર કરતા.

૭. "સાહેબે તઓજીએ." જે ઉપર વર્ણવેલી "તઅલીક" ગણાતો તે પાંચમી ઘડીપર સહી કરતો.

૮. પાદશાહ પોતે ફર્માનની શરૂઆતમાં ઉપર મોહોર કરતો.

૯. પાદશાહની મોહોર "તોગ્રા" લીટીઓની ઉપર કરવામાં આવતી. તોગ્રા લીટીઓ તે તે, કે જેમાં પાદશાહનો ખેતાબ વગેરે સુંદર મરોડદાર રીતે લખવામાં આવે. વળી પાદશાહની પોતાની મોહોર કેવી હોવી જોઇયે તે બીજી આઇનને આધારે આપણે જોયું છે.

૧૦. પાદશાહની મોહોર ઉપર તેનું નામ અને તએમુર સુધીના તેના વડીલોનાં નામ હોતાં અને તે રીકા હરફે લખાતાં. એ 'રીકા' તે લખવાની એક રીત હતી, જેમાં અક્ષરો નાના ખુલ્લા છુટા લખાય. તે 'નસતાલીક' થી જૂદી છે.

૧૧. વળી ફર્માનોમાં પહેલી બે લીટી હમેશાં ટુંકી લખવામાં આવતી, જ્યારે પરવાનામાં તે આખી લખવામાં આવતી.

હવે આઇને અકબરીમાં ફર્માનો બાબે એ સઘળી જરૂરીયાતો ફે-રીસ્ત આપી છે, તે તમો હજુર રજુ કીધેલું ફર્માન, જેની ફોટો લીધો ફેક-સીમીલી મેં અત્રે ફરતી કીધી છે, તેમાં તપાસશો, તો તમો જોશો, કે તે બધી આ ફર્માનમાં બરાબર છે. તમે જોશો કે ૧) આ ફર્માનની ઘડી નીચેથી કરવામાં આવી છે. ૨) તેની પહેલી ઘડી બીજીઓ કરતાં ટુકી છે. ૩) તે નાકેથી કાપેલી છે. ૪) કાપેલે નાકે 'ખાન ખાનાન'ની સહી ખુલ્લી છે. એ ખાનખાનાન અકબરે આઇન મુજબ અકબરના રાજ્યના ૩૪ મા વરસે વકીલ થયો હતો. તે આ ફર્માનની વખતે (રાજ્યના ૪૦ મે વરસે) દરબારનો વકીલ હતો. ૫) વકીલની મોહોરની સામે જરા નીચેથી "સદરે જેહાન" નામના પુ-રૂષની મોહોર છે, જે અર્ધી પહેલી ઘડી અને અર્ધી બીજી ઘડીપર ગણાય. એ ધણી એ વખતે 'સદર'નો ઓહ્દો ધરાવતો, એમ અબુ ફજલ અકબરના વખતના 'સદરો'ની જે ટીપ આઇને અકબરીમાં આપે છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે. અજબ સંજોગો વચ્ચે એનો ઓહ્દો સદરનો હતો, અને એનું નામ પણ સદરે જેહાન હતું. વળી એજ ઘડીની વચ્ચમાં મદદનીશ વકીલની મોહોરની જગ્યા અકબરે આઇન જણાવે છે. એ જગ્યાએ આપણી ફર્માનમાં ખુલ્લુ આપણે "મીરઝાં કુકે" ના-મના ધણીની મોહોર જોઇયે છીયે. એ ધણી તવારીખ પ્રમાણે અક-બરનો માનીતો હતો. તે હીજરી ૧૦૦૪ માં 'વકીલ'ના ઓહ્દા ઉપર આવ્યો હતો. ત્યારે આ ફર્માનને વખતે એટલે હીજરી ૧૦૦૩ માં તે વકીલના હાથ તળેનો ઓહ્દેદાર હતો, અને તે મુજબ તેણે ઘટતી જગ્યા-એ મોહોર કરી છે. ૬) બીજીથી ચોથી ઘડીની કેટલીક મોહોરો બ-રાબર ઉકલતી નથી, પણ તેઓ આઇને અકબરી, દીવાન, બક્ષી, મુસત-ઓફી વગેરે અમલદારોની મોહોરોની જે જગ્યા જણાવે છે તે જગ્યાએ મારેલી છે. ૭) તઅલીકે ધરાવનાર અમલદારની 'સાહેબે તઓજીએ' તરીકે મોહોર પાંચમી ઘડીપર જણાવી છે. આ ફર્માનમાં 'નઝરઅલી' અને કમાલુદ્દીન નામના અમલદારોનાં નામોની મોહોરો ઉકલે છે. એમાંનો પહેલો મુસતઓફી અને બીજો 'સાહેબે તઓજીએ'ના ઓહ્દા ઉપર દિસે છે. ૮) પાદશાહની મોહોર આઇને અકબરી કહે છે તેમ ફર્માનની શરૂઆતમાં છે. ૯) તે તોગ્રા લીટીઓની ઉપર છે. ૧૦) તે ઉપર તેનું અને

તેના વકીલોનાં નામ આપણે ઉપર જોયું તેમ છે. ૧૬) આ ફર્માનનો પહેલી બે લીટી કુફી છે.

એ મુજબ ત્યારે આ ફર્માન, આઇને અકબરીની શાહ અકબરના વખતમાં ફર્માનો કેમ લખાતાં તેની વિગતવાર હકીકતને મળતું છે. આ મોહોરોમાંથી કેટલીકની નીચે તારીખો લખી છે, જે તારીખો તે મોહોરો મારવાની અને ફર્માનની નોધ તે મોહોરો મારનાર અમલદારોનાં દફતરોમાં લેવાવાની છે. આઇને અકબરી (આઇન ૧૧) પરથી દિસે છે કે કેટલાક અમલદારોના પોત પોતાનાં દફતરમાં ફર્માનો વિગેરેની નોધના ખાસ શબ્દો (Technical words) હતા, જેવા કે "સબ્ત નુમાયનદ," "કુઝમી નુમાયનદ." એવાજ શબ્દો આપણી તપાસવાળાં ફર્માનની કેટલીક મોહોરો, દાખલા તરીકે ૮ મી અને ૧૧ મી મોહોરોની નીચે આપણે જોઇએ છીએ.

એ ફર્માનો ઉપરની જુદી જુદી તારીખો તપાસતાં દિસે છે કે પાદશાહે પોતાના રાજ્યના ૪૦ મે વરસે મેહેર મહિનાને દેપમેહેર રોજે એ ફર્માનમાં જણાવેલી ૨૦૦ વીઘા મેહરજી રાણાવાળો જગ્યા અને બીજી ૧૦૦ મળી ૩૦૦ વીઘા જમીન કૈકોબાદને આપવા માટે હુકમ આપ્યો. તઅલીકની સરેહમાં તેજ વરસના આવાં મહિનાના તીર રોજે એ હુકમ નોધાયો. તે હુકમ મુજબ ફર્માન તેજ વરસના અસપંદાદ મહિનાના આંવાં રોજે તઇયાર થયું અને પાદશાહની મોહોર થઇ. રાજ્યના બીજા અમલદારોએ અસપંદાદ મહિનાના મારેસપંદ રોજે પોતાની મોહોર કરી તેની નોધ લીધી છે. ઉપર જણાવેલા નઝરઅલી નામના અમલદારે તે પછીના મહિનામાં એટલે ફરવરદીન મહિનામાં મોહોર કીધી છે અને બીજા એક અમલદારે સેવટે અર્દીબેહેશ્ત મહિનામાં મોહોર કીધી છે.

આ ફર્માનમાં બે ભાગ છે. તેમાં પહેલા ભાગમાં લખેલી હકીકત બીજા ભાગમાં પાછી આવે છે. તે બાબે જાણવું, કે આઇને અકબરીમાં જણાવવા મુજબ, ફર્માનમાં 'તઅલીક'ની સરેહ તરીકે વાકઅનવીસે પોતાના વાકઅના દફતરમાં જે નોધ લીધી હોય, તે ફર્માનમાં દાખલ કરવાનો રિવાજ હતો. હાલમાં પણ ખત પત્રોમાં કેટલીક વખતે અસલ ખતનો કેટલોક ભાગ આપણે 'શીડયુલ'માં પાછો નોધાયલો જોઇયે છીયે; અથવા તો એક ખતમાં આગલા ખતનું વર્ણન પાછું વર્ણવવામાં આવે છે, તેથી કેટલોક ભાગ જાણે બે વખત લખાયલો દિસે છે. આ પહેલું ફર્માન મેં જરા વિગતવારે સમજાવ્યું છે, કે તેથી બીજું ફર્માન અને બીજા દસ્તાવેજોની હકીકત જલદીથી સમજ પડે.

બીજો દસ્તાવેજ.

શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં આપેલું બીજું ફર્માન.

(જુઓ પા. ૨૨૭. જુઓ ફોટોગ્રાફ્ ફેકસીમીલી. જુઓ
અસલ ફારસી લખાણ માટે પા. ૧૧૯-૧૨૦)

મોહોર મોટી છે.[1]

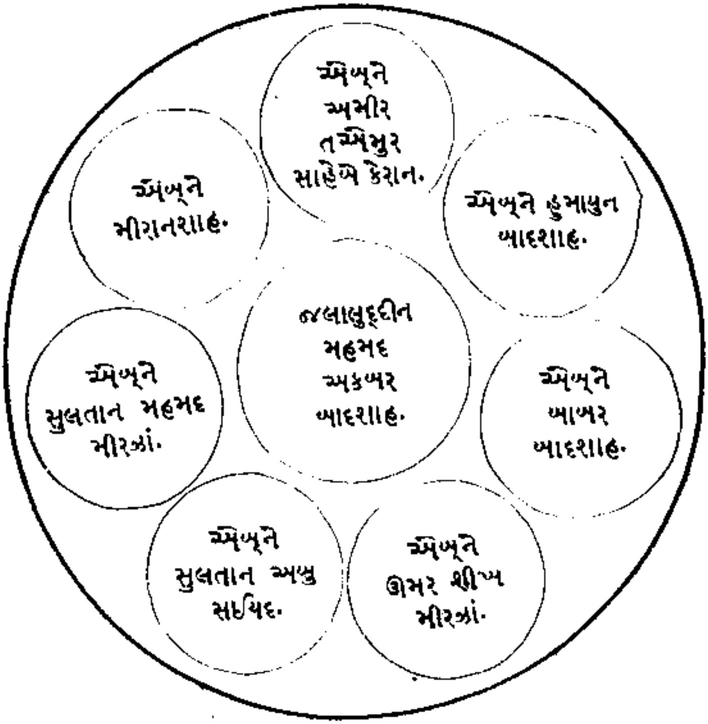

(૧) અહીં શાહ અકબરનો જે મોહોર છે, તે બરાબર પેહેલા ફર્માન મુજબનો છે. તે પરના નામ વિગેરે માટે જુઓ ઊપર પા.૨૯૯. આ ફર્માન માટેના મુશ્કેલ શબ્દો, ખુલાસા વિગેરે માટે જુઓ પેહેલાં ફર્માનની નોટો. જરૂર જોગા ફેરફારો સિવાય એની ઇબારત, રચના વિગેરે પેહેલા ફર્માન માફક છે.

જલાલુદદીન મહમદ અકબર બાદશાહ ગાજીનું ફર્માન.

હાલ નવાજેશ દરસાવનારૂ પાદશાહી ફર્માન આશકારા થવાની ઈજ્જત અને જાહેરાતનું માન પામ્યું છે કે ઈલાહી ગજની આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તાડ અને ખજુરી વિગેરેનાં ઝાડો કે જે તેની ઉપર થાય છે તે સાથે, નોસારી કસ્બા વિગેરેની પડોશમાં (આ ફર્માનમાં) સમાવેલી હકીકત મુજબ આગળ માહીયારના છોકરા કૈકોબાદ પારસીના ગુજરાનની મદદ માટે જાગીરદારના હવાલામાંથી, બહાર પડેલા ફર્માન મુજબ કુઈલની ખરીફની રૂતુની શરૂઆતથી સુરતની સરકાર હસ્તકથી મુકરર કરવામાં આવી હતી કે વર્ષો વર્ષ તેની આયપત પોતાના ગુજરાન માટે વાપરીને (પાદશાહના) એકબાલ અને દોલતની જીઆદતી માટે દુઆ ગુજારવામાં તે મશગુલ રહે. તેથી જરૂરનું છે કે તે મહાલના હાલના અને હવે પછીના હાકમો અને મુનીમો અને જાગીરદારો અને કરોરીઆઓએ જણવા મુજબ મુકરર કરી તે ૩૦૦ વીઘા જમીન, જેમ ઉપર હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તેમ, તમામ અને સંપૂર્ણ રીતે તેના સ્વાધિનમાં કરવી અને તેમાંથી કાંઈ પણ ચીજ ઓછી નહીં કરવી અથવા ના નહીં પાડવી અને ગયા વર્ષમાં યા ચાલુ વર્ષમાં ૩૦૦ વીઘા જમીનની ઊપજમાંથી જે કાંઈ લીધું હોય તે પાછું આપવું અને તે બાબતમાં કાંઈપણ બોજો ચાલુ નહીં રાખવો અને તેની નિત્યતા અને કાયમી માટે સંભાળ લેવાની કોશેશ કરી ફેરફાર અને બદલી નહીં કરવી અને તે જમીનમાંથી કાંઈ પણ ઓછું નહીં કરવું અને જમીનનો કર અને ચીજોનો કર અને માથા વેરો અને બીજા કરો જેવા કે કનલગે અને પીશકશ અને દંડ અને પાક ઊપરનો કર અને લગનવેરો અને દારૂગગાને અને મેહસુલ એકંડો કરવાનો લવાજમ અને સેંકડે પાંચ ટકાનો કર અને સેંકડે બે ટકાનો કર (અને) કાનુનગુઈ[1] અને ખેતી અને બાગબાની માટેના કરો અને માલની જગાત અને જમાબંદી માટે, દર વર્ષે ચક મુકરર કરવા (એટલે હદ બાંધવા) સિવાય અને સર્વ દીવાની કરો અને સર્વ સુલતાની કરો સિવાય, તેને કાંઈ હેરાનગતી નહીં પહોંચાડે અને સઘળી રીતે અને સઘળા ખરચોથી તેને માફ કીધેલો, સલામત અને નિરાળો રાખી તેની પડોશે નહીં જાય અને દરવર્ષે આ બાબતમાં નવું ફર્માન અને પરવાનો નહીં માગે અને જ્યારે (એમ

---

(૧) એ પેહેલાં ફર્માનની નોટમાં જણાવવા મુજબ સેંકડે એક ટકાનો કર છે. આ શબ્દની આગમચનો 'વ' (એટલે અને) આ ફર્માનમાં નથી પણ પેહેલા ફર્માનમાં છે.

ફર્માન)[1] માનવંત પાદશાહની માનવંત પાદશાહી મોહોર સાથે સીંગારેલુ અને પ્રકાશ પામેલુ થાય ત્યારે તે ઊપર વિશ્વાસ રાખે. ઈલાહી સને ૪૮ ના રોજ ૨ [2]માહ મેહરની તારીખે લખ્યું છે.

વાકઅની હાશીઆની સરેહ.[3]

રોજ ૨ બહમન માહ મેહર ઈલાહી સને ૪૮ અને એને મળતા વાર બરેસપતને દિને જુમલતુલમુલકી[4] મદારૂલમહામી[5] નીજામુલરસા[6] આસફખાનના[7] રેસાલામાં અને પાદશાહના માનીતા બખ્શી-અલ-મુલકી ખાજગી ફતહઅલ્લાની[8] ચોકીમાં (અને) વાકઅનવીસ બંદાઓમાના કમતરીન મહમદ શરીફની નઓબતમાં (લેવાયલી નોંધો મુજબ). આફતાબનું નુર (ધરાવનાર પાદશાહ), જેને કુલ જેહાન તાબે છે, તેનો હુકમ જાહેર થયો છે, કે ઈલાહી ગજની આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તાડ અને ખજુરાં વિગેરેનાં ઝાડો કે જે તેના ઉપર થાયછે, તે સાથે નોસારી વિગેરે કસ્બામાંથી આગળ માહીઆરના છોકરા કૈકોબાદ પારસીના ગુજરાનની મદદમાટે જાગીરદારના હવાલામાંથી, બહાર પડેલાં ફર્માન મુજબ કુઈલની ખરીફની રૂતુની શરૂઆતથી સુરતની સરકાર હસ્તકથી મુકરર કરવામાં આવી હતી કે વર્ષોવર્ષ તેની આયપત પોતાના ગુજરાન માટે વાપરીને (પાદશાહની) રોજ

---

(૧) અથવા એનો અર્થ એમ થાય કે "ઉપલા ધણી (કએકોબાદ) માનવંત પાદશાહની માનવંત બાદશાહી મોહોર સાથે સીંગાર પામેલા અને પ્રકાશીત થાય," એટલે પાદશાહની મોહોર સાથેના ફર્માન સાથે આવી પહોંચે.

(૨) આ માટેનો ફારસી ૲ નો અંક અસલ ફર્માનમાં છે. પણ તેની પાસે અસલ ફર્માનમાં જરાક શાહીનો ડાઘ પડેલો હોવાથી કેટેલાયોનો પથ્થર સાફ કરનાર માણસે તેને ફારસી સુન ગણી ૲૦ હોય તેમ દેખાતો કર્યો છે. પણ એ તારીખ ૨ બીજીજ છે તે એ પછીની બીજી લીટી અને ફર્માન ઊપરની બીજી તારીખો ઊપરથી માલૂમ પડેછે.

(૩) આ સઘળા શબ્દોના ખુલાસા માટે જુઓ પેહલા ફર્માનની નોટો.

(૪) "જુમલતુલમુલક" એ એક ખેતાબ હતો, જે શાહનશાહતના વકીલને ઘણો ખરો આપવામાં આવતો.

(૫) "મદારૂલમહામ" એટલે "જેની ઉપર રાજ્યકારોબારનો મદાર." એ પણ એક ખેતાબ હતો.

(૬) "નીજામુલરસા" "એટલે હુશિઆર રાજકારોબારી." એવી એક ખેતાબ હતો. એ શબ્દ "નીજામ અલ રયાસત," જે ઊપલા શબ્દોની માફક બરાબર બનવો જોઈએ, તેનું રૂપ હોય.

(૭) એ ધણી માટે જુઓ પછવાડે પાનું ૩૩૫.

(૮) એ ધણી માટે જુઓ પછવાડે પાનું ૩૩૪.

જીઆદ થતી દોલત માટે દુઆ ગુજારવા માટે મશગુલ રહે, તેથી તે મહાબના હાલના અને હવે પછીના હાકમો અને મુનીમો અને જાગીરદારો અને કરોરીઆઓએ લખવા મુજબ મુકરર કરી ૩૦૦ વીઘા જમીન, જે મુજબ કે માનવંતા હુકમમાં જાહેર થયું છે તે મુજબ પાછી તેના સ્વાધિનમાં કરવી અને ગયા વર્ષ યા ચાલુ વર્ષમાં ૩૦૦ વીઘા જમીનની ઊપજમાંથી જે કાંઈ લીધું હોય તે પાછું આપવું. હાશીઆની શરહ વાકઅનવીસની વાકઆ મુજબ છે.

૩૦૦ વીઘા જમીન પાદશાહના આગલા ફર્માન મુજબ નીચે પ્રમાણે મુકરર. ૩૦૦ વીઘા

નસારી પરગણામાં તવરીગામમાં ૧૦૦ વીઘા	નૌસારી કસ્બાની પડોશમાં જે મજકુર જમીન આ વખતની આગમચ માહીયારની મદદેમઆશ માટે હતી. ૨૦૦ વીઘા

સહી (યાને જોયું અને ખાતરી કરી છે).

(હાશીઆ ઊપરની ફારસી લીટીઓનો, ફર્માનના પાછલાં પડની પેહેલી પટીપરના લખાણનો અને મોહોરોનો અને મોહોરો હેઠળની તારીખોના લખાણોનો તરજુમો).

ઊમદતુલમુલ્કી,[૧] રૂકન અલ સલતનત અલ આલા,[૨] ઈતીમાદ ઊલ દઓલત અલ ખાકાનીઅ,[૩] લાયકુલ ઈનાંમ વ અલ એહસાન,[૪] જુમલ ઊલમુલ્કી,[૫] મદારૂલ મહામી,[૬] નીજામઊલરસા[૭] આસાફખાનના રેસાલામાં અને બખ્શી અલ મુલ્કી[૮] મુકરરબુલ હજરત ઊલ સુલતાની[૯]

---

(૧) આ અને એની પછીના ૬ મળી સાત શબ્દો આસફખાનના ખેતાબો છે. આ શબ્દનો અર્થ "રાજ્યનો સ્તંભ."

(૨) આ ખેતાબનો અર્થ "સલતનતનો બુજોર્ગ સ્તંભ."

(૩) એટલે "શાહનશાહી દોલતનો વિસ્વાસ."

(૪) એટલે "ઈનામ અને એહસાનને લાયકનો."

(૫) જુઓ ઊપર પા. ૩૩૦ નોટ ૪.

(૬) જુઓ ઊપર પા. ૩૩૦ નોટ ૫.

(૭) જુઓ ઊપર પા. ૩૩૦ નોટ ૬.

(૮) આ શબ્દ અને એની પછીનો શબ્દ એ ખાનગી ફતહઅલ્લાના ખેતાબો છે. આ શબ્દનો અર્થ "રાજ્યનો બખ્શી". બખ્શી એ અકબરના વખતમાં રાજ્યનો એક ઓહ્દો હતો. ફતહઅલ્લા એક વખતે બખ્શીનો ઓહ્દો પામ્યો હતો.

(૯) એટલે "નામદાર પાદશાહનો માનિતો."

આજમી ફતહઅલ્લાની. ચોકીમાં અને વાકઅનવીસ મહમદ શફીઅની નોબતમાં. રોજ ૨ જો માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ જેને મળતો વારબરેસપત તે તારીખે. સહી (યાને જોયુંછે અને ખાતરી કીધી છે).

(મોહોર ના. ૧ અને ૨ ઊકલતી નથી.)

(મોહોર ના. ૩) ફતહઅલ્લા (બીજા શબ્દો ઊકલતા નથી).

(મોહોર ના. ૪) આસફખાન.

(મોહોર ના. ૫) કમતરીન બંદો સદર જેહાન અલ હુસએની.

(મોહોર ના. ૬ ઊકલતી નથી).

(ના. ૬ અને ૪ વાળી મોહોરો, જે ભેળાઈ ગઈ છે, તેની નીચેની તારીખ). રોજ ૧૪ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે દાખલ કીધું.

(ઊપલી તારીખની નોધની નીચે ઊભી લીટીમાં લખેલી તારીખ.) રોજ ૧૪ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે બરકરાર થયું અને ખાતરી સાથે મોહોર કરવામાં આવી.જોઈને ખાતરી કરવામા આવી (બ સહ).

(મોહોર ના. ૭) યજદાંનો બન્દો અબદુલ કરીમ.

(મોહોર ના. ૭ ની નીચેની તારીખ) રોજ ૯ માહ મેહર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને વાકેફ થયો.

(મોહાર ના. ૮ એ મોહોર આખી ઊકલતી નથી. જે શબ્દો ઊકલે છે તે નીચલા છે) અલી મુર્તજા.

(મોહોર ના. ૮ ની નીચેની તારીખ) રોજ ૭ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયું.

(મોહોર ના. ૯) બંદો કમાલુદદીન હુસએન.

(મોહોર ના. ૯ ની નીચેની તારીખ.) રોજ ૭ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયું.

(મોહોર ના. ૮ ની હેઠે ઊભી લખેલી લીટી.) રોજ ૭ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે દફતરમાં લખાયું.

હવે આપણે આ બીજા ફર્માન ઊપરની મોહોરો તપાસીએ. પેહેલાં ફર્માનની માફક અને આઇને અકબરીમાં જણાવવા મુજબ પાદશાહની મોહોર ફર્માનને મથાળે છે (જુઓ પાનું ૧૧૯). પેહેલા ફર્માનની માફક તેમાં અકબર અને તેના સાત વડીલોનાં નામનાં ૮ કુડાળાં છે. પેહેલા ફર્માનનાં જેવાં આ કુંડાળાઓમાંનાં નામો ખુલ્લાં અને ઊકલી શકે એવાં નથી અને મોટાં ભાગે તેનો ફોટોગ્રાફ પણ બરાબર ઊઠ્યો નથી, પણ આ

બેઊ ફર્માનોને એકમેકની પાસે મેલતાં એક મોટું દેખાડનારા કાચની મદદથી કોઈ પણ નામો ઊકલાવી શકે.

હવે આપણે ફર્માનની સેવટની મોહોરોનો વિચાર કરીયે. પેહેલા ફર્માનની માફક આપણે ફર્માનને સીધું ધરવા પછી તે ઊપરની મોહોરો વાંચવાને અને વાકેઅનવીસ વિગેરે અમલદારોની નોંધો વાંચવાને માટે તેને ઊલટાવવું અને પછી પહેલી ઘડીથી શરૂ કરવું.

મોહોર ૧ લી—આ ઊપરનું નામ ઊકલતું નથી, પણ આઇને અકબરીમાં પેહેલી ઘડી ઊપરની અને નાકેની જગ્યા, જ્યાંથી કાગળ કાપેલુ હોય છે, તે જગ્યા પરની મોહોર માટે જે કહ્યું છે તે ઊપરથી, અને તે કહેલાંને પેહેલાં ફર્માન પરની એજ જગ્યાની વંચાતી મોહોર ઊપરથી ટેકો મળ્યો છે તે ઊપરથી, આપણે સલામત રીતે કહી શકીએ કે આ મોહોર ખાન આજમ મીરજાં અજીજ કોકાહની છે, કે જે આ ફર્માન વખતે અકબરના રાજ્યનો વકીલ હતો. પેહેલાં ફર્માનની તપાસમાં આપણે જોયું કે તે વખતે (હીજરી ૧૦૦૩ માં) તે વકીલથી તુરતના ઊતરતા એોહ્દા ઊપર હતો અને તેથી તેણે ખાનખાનાન, જે તે વખતે વકીલ હતો, તેની મોહોરની ડાહબી બાજુએ પેહેલી ઘડીએ મોહોર કીધી હતી. પણ હીજરી ૧૦૦૪ માં તેને વકીલની પદવીએ ચહડાવ્યો હતો. એ એોહ્દો તેને અકબરના મરણ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. તેથી આ બીજાં ફર્માન વેળાએ (હીજરી ૧૦૧૧-૧૨, રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં) તે વકીલના એોહ્દા ઊપર હતો. તેથી આ પેહેલી મોહોર તેની દિસેછે. આઇને અકબરી વકીલની મોહોરની જે જગ્યા મુકરર કરેછે, ત્યાંજ એ મોહોર છે.

મોહોર ૨ જી.—એ ઊપરના હરફ વંચાઈ શકાતા નથી. અહીંતહીં એકાદ હરફ વંચાય છે. હું ધારૂંછું કે પેહલા ફર્માનમાં મોહોરોની જે જગ્યા છે, તેની સરખામણી ઊપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે આ ફર્માન આપતી વખતે પાદશાહની હજુરમાં સેવા બજાવનાર વાકેઅનવીસની એ મોહોર હોય. પેહલા ફર્માનના સંબંધમાં આપણે જોયું, કે ત્યાં પેહલી ઘડી ઊપર વચમાં બે લીટીઓની એક નોંધ એવા પ્રકારની હતી, કે તે દસ્તાવેજ અબુલફજલની ચોકી અને રેસાલામાં અને વાકેઅનવીસ મુઅજ્જુદદીન હુસેનની નઓબતમાં નોંધવામાં આવ્યો હતો. વળી આપણે જોયું કે એ બે લીટીઓની ડાહબી બાજુએની બે મોહોરો ચોકી અને રેસાલાનો સામટો હવાલો રાખનાર અમલદાર અબુલફજલની અને વાકેઅનવીસ મુઅજ્જુદદીનની હતી. હવે આ ફર્માનમાં પણ આપણે પેહલી ઘડી ઊપર પેહલા ફર્માનની માફક વચમાં નોંધ જોઇએ છીએ,

કે એ દસ્તાવેજ રસાલે, ચોકી અને નવ્વોબતમાં નોંધવામાં આવ્યો છે. પણ ફરક આ છે કે, પેહલા ફર્માનમાં રેસાલે અને ચોકી બેઉ એકજ અમલદાર અબુફૂઝલના અમલ તળે હતાં, ત્યારે આ બીજા ફર્માનમાં તે બે જુદા જુદા અમલદારોના આમલમાં છે. આસફખાન નામનો અમલદાર રેસાલા ઊપર છે અને ખાજગી ફતહઅલ્લા ચોકી ઊપર છે. વાકઅનવીસ તર્ફે નવ્વોબત, મહમદ શરીફ નામના અમલદારની છે. તેથી આ બીજા ફર્માનમાં ઊપલી પેહલી ઘડીની વચોવચમાંની નોંધવાળી લીટીઓની ડાહબી બાજુએ ત્રણઅમલદારોની મોહોરોની આપણે આશા રાખવી જોઇએ. હવે ત્રીજી અને ચોથી મોહોરોમાં આપણે ઊપલા બે અમલદારો આસફખાન અને ખાજગી ફતહઅલ્લાનાં નામો વાંચીએ છીએ. ત્યારે હું ધારૂંછું કે આએ નહીં ઊકલતી મોહોર ત્રીજા અમલદાર વાકઅનવીસ મહમદ શરીફની હોય.

મોહોર ૩ જી.—એમાં આપણે ઊપરથી ફતહઅલ્લા શબ્દો વાંચીએ છીએ. નીચેના શબ્દો વંચાતા નથી. આ નામ ત્યારે દેખાડે છે કે આ મોહોર ખાજગી ફતહઅલ્લાની છે કે જે, ઊપલી પેહેલી ઘડીની વચમાંની ત્રણ લીટીઓમાં જણાવવા પ્રમાણે, ચોકીનો હવાલો ધરાવતો હતો. એ ચોકીનો હવાલો ધરાવનાર અમલદાર અને વાકઅનવીસ અને રેસાલેદાર પોતપોતાની ચોકી અને નવ્વોબત અને રેસાલાના સંબંધમાં ફર્માનો ઊપર સહી કરતા હતા, તે આઇને અકબરી (દફતર બીજી આઇન ૯) મુજબ આપણે ઊપર જોયું છે.

આ ખાજગી ફતહઅલ્લા બાબે અબુફૂઝલની આઇને અકબરીમાંથી નીચે મુજબ હકીકત મળેછે. એનું નામ અકબરના મોટા દરબારીઓની ટીપમાં આપણે ૨૮૫ મા નંબરે જોઇએ છીએ (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૨૨૯). તે "સે-સદી-પંજાહ" એટલે "૩૫૦ માણસ ઊપર સરદારી ભોગવનારાઓ" માંનો એક હતો. બદઓની પ્રમાણે એક વખતે તે રાજ્યનો બખશી પણ હતો (લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ પા. ૩૧૩ લીટી ૧૫ પાનું ૩૬૧ લીટી ૨. લોનો તરજુમો II પા. ૩૨૩,૩૭૨). એ સબબે આપણા ફર્માનમાં એને "બખશી અલ મુલકી" કહ્યો છે. અકબરના રાજ્યના ૪૫ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૮) માં જ્યારે અકબરે આસીર ઊપર ઘેરો નાખ્યો હતો ત્યારે લલન્ગના કિલ્લા ઊપર ઘેરો નાખવામાં તે મુજફ્ફરની સાથે શરીક થયો હતો.

મોહોર ૪ થી.—આ મોહોર ઊપર આપણે આસફખાન નામ ખુલ્લું વાંચીએ છીએ. ઊપર જણાવવા મુજબ, પેહેલી ઘડીની વચમાંની ત્રણ

લીટીઓમાં જણાવવા મુજબ, તે આ ફર્માન વખતે રેસાલાના હવાલામાં હતો યાને રેસાલેદાર હતો. આપણે ઊપર જોયું કે પાદશાહે આપેલાં ફર્માનની એક યાદદાશ્ત બનાવવામાં આવતી હતી. ત્યારપછી તેનો તઅલીક યાને ટુંક એનતેખાબ બનાવવામાં આવતો. તે તઅલીક ઊપરથી ફર્માનો ઘડવામાં આવતાં. એ તઅલીક ઊપર આઇને અકબરી કહેછે, કે રેસાલેદાર પણ સહી અને મોહોર કરતો.

આ અમલદાર આસફખાન બાબે આપણને નીચલી હકીકત મળેછે. આસફખાન તો એક ખેતાબ છે. અકબરે એ ખેતાબ પોતાના ત્રણ મોટા દરબારીઓને આપ્યો હતો. એ ઊપરથી ઊભી થતી ગુચવણ ટાળવા માટે બદઓનીએ બીજા અને ત્રીજા આસફખાનને "આસફખાને સાની" યાને "બીજો આસફખાન" અને "આસફખાને સલસ" એટલે "ત્રીજો આસફખાન" એવાં નામોથી ઓળખે છે. પેહેલો આસફ ખાન, જેનું નામ અબદુલ મજીદ હતું, તે હીજરી ૯૮૧ ની આગમચ ગુજરી ગયો હતો. બીજો આસફખાન, જેનું નામ ખાજે મીરજાં ગીઆસુદ્દીન અલી હતું, તે હીજરી ૯૮૯ માં ગુજર્યો હતો. ત્યારે આ ફર્માનવાળો આસફખાન તે આસફખાન ત્રીજો હતો, જેનું નામ મીરજાં જાફરબેગ હતું અને જે આ ફર્માન વેળા હૈયાત હતો. (બદઓનીની લીઝ અને અહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૧૨ લીટી ૧૧. લોનો તરજુમો II પા. ૩૨૨). અબુલફજલે આઇને અકબરીમાં અકબરના મોટા દરબારીઓની જે ટીપ આપી છે, તેમાં એ ૯૮ માં અંકનો દરબારી છે. તે અકબરના રાજ્યના ૨૨ મા વર્ષે કાજવીનથી આવ્યો હતો. તેને પેહેલે "બીશતી" એટલે "૨૦ સેપાહોની ટુકડીનો સરદાર" નેમ્યો હતો. થોડા વખત પછી તેને "દો હજારી" એટલે "બે હજાર સેપાહોનો સરદાર" બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વખતે તેને આસફખાનનો[1] ખેતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યના ૪૪ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૮) માં એને "દીવાને કુલ" નેમવામાં આવ્યો હતો. તે અકબર તરફથી ઘણીક લડાઇઓમાં લડયો હતો. બદઓની મુજબ તે અકબરના વખતનો એક જાણીતો લખનાર હતો. "તારીખે અલફી" એટલે "એક હજાર વર્ષની યા હજારાની તવારીખ," એવે નામની તવારીખ, જે અકબરે આસરે હીજરી ૯૯૦ માં, હીજરી સનેના એક હજાર વર્ષસુધીની સઘળી મહોમેદન પ્રજા માટે લખાવા માંડી

(૧) آصف بن برخیا આસફ બીન બરખીઆ નામનો એક ધણી અરબોના વિચાર પ્રમાણે સુલેમાન (Solomon) પાદશાહનો વજીર હતો. તે ઘણો દાનાવ હતો. એનામ ઉપરથી કદાચ એ ખેતાબનું નામ નીકળ્યું હોય.

હતી, તેના લખનાર મઆલાના આહમદ સાથે તે એ પુસ્તક લખવામાં સામેલ હતો (એલીયટની તવારીખ વા. V માનાં ૧૫૦-૫૩). મઆલાના માહમદે ઊપલી તવારીખના બે દફતરો લખ્યાં, કે તેને તેના એક દુશ્મને મારી નાખ્યો હતો. તેથી બાકીનું પુસ્તક હીજરી ૯૯૭ ના શાલ સુધીનું આ આસફખાને લખ્યું હતું. બદઆોનીનો પણ એ પુસ્તક લખવામાં હાથ હતો. રાજ્યના ૩૮ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૧) માં આસફખાને સવાત અને બજોરના આફગાનો સામે લડવામાં જઈનખાન કોકાસાથે ભાગ લીધો હતો (એલીઅટ V પા. ૪૬૭). અકબરનામા પ્રમાણે રાજ્યના ૪૫ મા વર્ષમાં અબુફજલની સાથે તેણે આસીરના કિલ્લાપર ઘેરો નાખવામાં ભાગ લીધો હતો. (એલીએટ VI પા. ૯૭).

મોહોર પાંચમી—આ મોહોર ઊપર, આપણે "અલહુસઇની સદરે જેહાન કમતરીન બંદે" એટલે "કમતરીન બંદા સદરે જેહાન અલ હુસઇની" શબ્દો વાંચીએ છીએ. આ ધણીની મોહોર આપણે પેહેલાં ફર્માનપર પણ જોઈ છે. ત્યાં કહ્યું તેમ, તે અકબરના રાજ્યનો છેલ્લો સદર હતો. તે હીજરી ૯૯૭ માં એોહ્દા ઊપર આવ્યો હતો, અને અકબરના મરણ સુધી તે ઊપર ચાલુ રહ્યો હતો, અને વળી જેહાંગીરના રાજ્યમાં પણ થોડો વખત સુધી કાયમ રહ્યો હતો. તેથી આપણે તેની મોહોર આ ફર્માન ઊપર પણ જોઇએ છીએ. આ ફર્માનમાં પણ આપણે એજ મોહોર તેજ જગ્યા ઊપર જોઈએ છીએ, કે જે જગ્યા આઇને અકબરીમાં, આગળ જણાવવા પ્રમાણે, સદરની મોહોરને આપી છે. તેની મોહોરની નીચે અને ડાહબી બાજુએ આપણે એક તારીખ જોઈએ છીએ. તેમાં કહેછે, કે "રોજ ૧૪ માહા મેહર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે દાખલ કીધું." પેહેલી નજરે ચોકસ દિસતું નથી, કે આ તારીખ સદરે જેહાનની મોહોરની છે, યા તે આસફખાન વાળી ૪ થી મોહોરની છે, યા ૬ ઠી મોહોર, જે ઊકલતી નથી અને જે ૪ થી મોહોર સાથે ભેળાઈ ગઈ છે, તેની છે. પણ જે રીતે આ તારીખ અહીં લખી છે તે રીતનો, જે રીતે તે પેહેલાં ફર્માનમાં સદરે જેહાનની મોહોર નીચે લખી છે તે રીત સાથે મુકાબલો કર્યે છીએ, ત્યારે એ તારીખ સદરે જેહાનની મોહોરનીજ દિસેછે. પેહેલાં ફર્માનમાં પણ આ ફર્માન માફક તે સદરે જેહાનની મોહોરની નીચે જરા ડાહબી જગ્યાએથી લખેલી છે. જે ઘણું ધ્યાન ખેચનારૂં છે તે આ, કે બેઊ ફર્માનોમાં તારીખ ઊપર એક ચોકસ રીતનો લીસોટો છે. જ્યારે સદરે જેહાન ફકત એકજ એવો પુરૂષ છે, કે જેનું નામ બેઊ ફર્માનમાં દિસેછે, અને જ્યારે બેઊ ફર્માનોમાં એની મોહોર આગળ એક ચોકસ પ્રકારનો

મરોડદાર લીસોટો છે, ત્યારે આપણને માનવાને કારણ મળેછે, કે એ તારીખ સદરે જેહાનનીમોહોરની છે.

મોહોર ૬ ઠી.—એ તદન નહીં ઊકલે એવી છે, અને તે ચોથી મોહોર સાથે ભેળાઈ ગઈ છે.

ના. ૬ અને ના. ૭ વાળી મોહોરોની વચ્ચે કદાચ કોઈક અમલદારોની એક યા વધુ મોહોરો હોય. પણ અસલ ફર્માનમાં એ બે મોહોરોની વચ્ચેના ભાગ ઊપર દસ્તાવેજના પુરાણા કાગળની ફાટીતુટી હાલતને ટેકવી રાખવા ખાતર એક કાગળનો ટુકડો વળગાવેલો છે, તેથી આપણે ચોકસ કહી શકતા નથી કે ત્યાં કોઈ મોહોર હતી કે નહીં.

મોહોર ૭ મી.—એ મોહોર ઊપર આપણે "અબદુલ કરીમ બન્દે એ યજદાની" નામ વાંચીએ છીએ અને તેની હેઠે "રોજ ૯ માહ મેહેર ઈલાહી સને ૪૮ ને દિને વાકેફ થયો" એવા શબ્દો વાંચીએ છીએ. એવું દિસેછે કે જુદા જુદા અમલદારોની દસ્તાવેજ નોંધવાના શબ્દોની જુદી જુદી રૂઢીઓ હતી. એક 'સબ્ત શુદ' લખતો, તો બીજો "કલમી શુદ," તો ત્રીજો "મર્કુમ શુદ" લખતો, કે જે સઘળાંની મતલબ કે "લખાયું" યા "નોંધાયું." વળી કોઈ ચોથો "મુતલઅ શુદ" એટલે વાકેફ થયો, એમ લખતો. એ સઘળા શબ્દો જુદા જુદા અમલદારોના યા તેઓનાં ખાતાંના ખાસ (technical) શબ્દો હતા, કે જેની મતલબ એવું દેખાડવાની હતી, કે એ ફર્માન તેઓના ખાતાંમાં નોંધવામાં આવ્યું છે, યા તેઓના જોવામાં આવ્યું છે. હવે આ મોહોર ઊપર "મુતલઅ શુદ" એવા જે ખાસ શબ્દો છે, તે પેહેલાં ફર્માન ઊપરના ના. ૧૦ વાળી મોહોરના શબ્દોના જેવાજ છે. પેહેલાં ફર્માનમાં આપણે જોયું કે કદાચ તે ૧૦ મી મોહોર મુસ્તઓફીની હોય. તેજ મુજબ ત્યારે આ મોહોર વાળો અબદુલ કરીમ (યા કદાચ અબદુલ રહીમ), મુસ્તઓફી હોય. એ ધણી કોણ હતો તે આપણે ચોકસ કહી શકતા નથી.

મોહોર ૮ મી—આ મોહોર ઊપરના સઘળા શબ્દો ખુલ્લા નથી, પણ "અલી મુર્તજા" શબ્દો આપણે ખુલ્લા વાંચીએ છીએ. એ મોહોરની હેઠે આપણે "રોજ ૭ માહ મેહેર ઈલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયું (મર્કુમ શુદ)" એવી મતલબના શબ્દો જોઈએ છીએ. એ મોહોરની જરા નીચે હાશીયા ઊપર ઊભી લીટીમાં આપણે એજ તારીખ જોઈએ છીએ. એવીજ ઈબારત (મર્કુમ શુદ) સાથેની મોહોર પેહેલાં ફર્માનમાં ના. ૯ વાળી મોહોર હતી. એ બેઊ મોહોરોમાં 'અલી' શબ્દ સામાન્ય છે. વળી બેઊ મોહોરોના સંબંધની તારીખ હાશિયા ઊપર પાછી લખેલી મળેછે. તેથી

પેહેલે નજરે કોઇને કહેવાની લાલચ થાય કે એકજ ધણીએ બેઉ ફર્માનો ઊપર એ મોહરો કરી છે. પણ એમ નથી. પેહેલા ફર્માનમાં આપણે જોયું કે તે (૯ મી) મોહોર તઅલીક તૈયાર કરવાના કામસાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ અમલદારની દિસે છે. આ મોહોર પણ ત્યારે તેવાજ કોઈ અમલદારની છે. કદાચ તે દારૂગાની મોહોર હોય. આઇને અકબરીની સત્તા ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ, કે અસલ તઅલીક, જે ઊપરથી ફર્માન બનાવવામાં આવે છે, તે ઊપર "વાકઅનવીસ, રૈસાલેદાર, મીર અર્જ (ચોકીના સંબંધનો અમલદાર) અને દારૂગો સહી અને મોહોર કરેછે." આ ચાર અમલદારોમાંથી આપણે જોયું કે પેહેલા ત્રણ, જેઓ મુખ્ય અમલદારો છે, તેઓને પેહેલી ઘડીની વચમાંની ત્રણ લીટીઓમાં જણાવ્યા છે, અને તેઓ એ પોતાની મોહોરો મારી છે. ત્યારે આ કદાચ ચોથા અમલદાર દારૂગાની મોહોર હોય.

મોહોર ૯ મી.—આ મોહોર તદન બરાબર ઊકલે છે. તે ઊપર "અબ્દે હુસએન કમાલુદદીન" એટલે "બંદા હુસએન કમાલુદદીન" એવા શબ્દો છે. એ મોહોર નીચે રોજ ૭ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયું (કલમી શુદ)" એવા અર્થના શબ્દો છે. પેહેલાં ફર્માનમાં ૧૧ મી મોહોર જે જગ્યા ઊપર છે તેજ જગ્યા ઊપર આ ફર્માનમાં આ ૯ મી મોહોર છે. વળી બેઉ ઊપર એકજ ધણીનું નામ છે, જો કે તેની મોહોર બેઉ ઊપર એકજ પ્રકારની નથી. પેહેલા ફર્માનમાં શબ્દો "અલ અબ્દહુસએન કમાલુદદીન" છે, ત્યારે આ બીજા ફર્માનમાં "અબ્દે હુસએન કમાલુદદીન" છે. નામતો એક છે, પણ કમીનાપણું દેખાડનારો સરેસતાનો શબ્દ, જો કે તેજ છે તો પણ, રચનામાં જરા જુદો છે. પેહેલા ફર્માનમાં તે "અલ અબ્દ" છે પણ બીજામાં "અબ્દે" છે. વળી બેઉ મોહોરોની નીચેની તારીખની ઇબારત એક સરખી છે. બેઉમાં એ ઇબારતમાં "કલમી શુદ" એવા ખાસ શબ્દો છે. એ શબ્દો આઇને અકબરીમાં પણ મળેછે તે ઊપરથી, અને એ મોહોરની જગ્યા ઊપરથી આપણે પેહેલાં ફર્માનના સંબંધમાં ઠેરવ્યું છે, કે તેની ૧૧મી મોહોર "સાહેબ તઓજીએ" ની દિસેછે. તેજ સબબો ઊપરથી, અને વળી બેઉ મોહરો ઊપર એકજ નામ છે તે ઊપરથી, આપણે સલામત રીતે કહી શકીએ, કે આ મોહોર પણ "સાહેબ તઓજીએ"ની છે.

હવે આપણે બીજા ફર્માનની તારીખોનો અનુક્રમ તપાસીએ. બીજા ફર્માન ઊપરથી દિસે છે કે પેહેલાં (હીજરી ૧૦૦૩ ના) ફર્માન મુજબ કૈકોબાદને તેવણના બાવાની ૨૦૦ વીઘા જમીન અને પોતાની ૧૦૦ વીઘા જમીન મળી ૩૦૦ વીઘા જે જમીન આપવામાં આવી હતી, તેનો ભોગવટો તેવણને નિરાંતે કરવા દેવામાં નહીં આવ્યો હતો. તેવણને હરકત કરવામાં

આવેલી હિસેછે. એ સબબે આઠ વર્ષે પછી આપવામાં આવેલાં બીજાં ફર્માનમાં આગલાં ફર્માનની હકીકત કહેવામાં આવેછે, અને ફરમાવવામાં આવેછે, કે સઘળી જમીન તેવણને પાછી આપવામાં આવે, અને ચાલુ વર્ષ (એટલે પાદશાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષ) માં અને તેની આગમચના વર્ષમાં તેવણની જમીનની જે આવક તેવણથી છીનવી લેવામાં આવી હોય, તે તેવણને ભરી આપે. વળી ફરમાવવામાં આવેછે કે તેવણ પાસે દરવર્ષે નવાં ફર્માનો નહીં માગવાં, પણ પાદશાહી મોહોર સાથેનું આ બીજું ફર્માન પુરતું સમજવું. આ બીજાં ફર્માન ઊપર શાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષના મેહર મહિનાનો બીજો રોજ છે.

પેહેલા ફર્માનના સંબંધમાં આપણે જોયું કે (હીજરી ૧૦૦૩ માં) મેહર મહિનાના ૧૫ મે દેપમેહર રોજે પાદશાહે જમીન ભેટ આપવા માટે હુકમ આપ્યો હતો. ત્યાર પછી ૨૮ દહાડે આવાં મહિનાના તીર રોજે તે હુકમની કાયદાસર નોધ લેઈ તઅલીક બનાવવામાં આવી હતી, અને ત્યારપછી અસપંદાદ મહિનો ને આંવાં રોજે, એટલે પેહેલો હુકમ બહાર આવવા પછી આસરે ચાર મહિને, એક સત્તાવાર પાકું ફર્માન કૈકોબાદને કરી આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યારપછી બીજા અમલદારોએ પોતપોતાના દફતરોમાં તેની નોધ લેવા માટે અને તે ઊપર પોતાની મોહોરો મારવા માટે આસરે બે મહિના લીધા હતા. સઘળું કામ બીજાં વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૪)ના અર્દીબેહેશ્ત મહિનામાં તમામ થયું હતું. હવે પેહેલાં ફર્માનમાં આપેલી જમીનનો ભોગવટો શાંતીથી તેવણને કરવા દેવામાં નહીં આવેલો અને તેવણને હરકત કરવામાં આવેલી, તે સબબને લીધે આપણે બીજા ફર્માનના સંબંધમાં જોઇએ છીએ, કે તે પકું કરી આપવામાં ઢીલ કરવામાં આવી નહીં. પાદશાહે મેહર મહિનાને બહમન રોજે ફર્માન ઊપર પોતાની મોહોર કીધી. તેજ દહાડે તઅલીક સાથે સંબંધ ધરાવનારા અમલદારોએ પોતાની મોહોરો કરી છે, અને સદરે જેહાંને તે ઊપર સહી ને મોહોર કરીછે, અને ૧૨ દહાડામાં સઘળા અમલદારોએ પોત પોતાની મોહોરો કરીછે.

ત્રીજો દસ્તાવેજ.

(શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષે થયલો પરવાન્ચે એટલે પરવાના નામનો દસ્તાવેજ).

ખોદા મોટો છે.

ખાનખાનાન મીરઝાંખાન બાહાદુર સેપેહ સાલારનો હુકમ.

સુરતની સરકાર અને નોસારી કસ્બાના અને તલારી પરગણાના

કારોબાર અને અમળના અમલદારોને માલૂમ થાય કે (પાદશાહનો) હુકમ, જેને કુલ જેહાન તાબે થાય છે અને આલમ કબૂલ રાખે છે, તે ગુજરાતના વજીફા ધરાવનારાઓના સંબંધમાં જાહેર થયો હતો, કે મદદે મઆશ તરીકે જે કાંઈ ધરાવવામાં આવતું હોય, તેમાંથી અર્ધું આપવામાં આવે; તેથી આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, કે જે પાદશાહના આગલાં ફર્માન મુજબ, કમ્બેકોબાદ ફારસીની મદદેમઆશ માટે ઉપલા કસ્બામાંથી તવરીના ગામમાંથી, તલારી પરગણાના અમલમાંથી મુકરર કરવામાં આવી હતી, તેમાંથી ૧૫૦ જમીન ઊપલા ધણીને આપવામાં આવી છે. આ વેળાએ જ્યારે ઊપલો ધણી પાદશાહનું નવું ફર્માન લાવ્યો છે, કે કમ્બેકોબાદની મદદે મઆશ માટેની જમીન, કે જે ૩૦૦ વીઘા છે, તે તમામ અને સંપૂર્ણ, ખજુરીનાં ઝાડા સાથે, તેની અસલી જમીનમાંથી આપવી, ત્યારે બુલંદ હુકમ થયો છે, કે આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તેના અસલ હવાલામાંથી, ઝાડપાનો સાથે (ફર્માનમાં) સમાવેલી વિગત મુજબ, તેની મદદે મઆશ માટે મુકરર થવી જોઈએ, અને વળી ઉપલી જમીન ઊપલા ધણીને પાછી સપુરદ કરવી જોઈએ, કે તેની આવકનો તે માલિક થાય અને પાદશાહના બન્દાઓની સાથે જોડાઈને તેની જાથુકની દોલત (યાને સારાં નસીબ) માટે દુઆ ગુજારવામાં મશગુલ રહે. અને જમીનના કર અને ચીજો ઊપરના કર અને બીજા કરો અને સઘળા દીવાની કરો તરીકે તેની પાસે કાંઈ નહીં માગવું અને કોઈપણ રીતે તેના હવાલામાં હરકત અને ઢીલ કરવી નહીં અને બુલંદ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફર્માનથી ફરવું નહીં.

લખ્યું છે ઇલાહી સને ૪૮ ના અસફન્દારમદ મહાના પેહેલા રોજે, જેને મળતો દિવસ ૧૦૧૨ ના રમજાન અલમુબારક મહિનાનો ૨૧મો દિવશ.

તઅલીકની હકીકત કરારમાંથી મુકરર (કીધી). ઇલાહી સને ૪૮ નો માહ બહમન રોજ ૨૨ બાદ (ગુઆદ)ને દિને, જેને મળતી રમજાન અલ મુબારક મહિનાની તારીખ ૧૦ મી સને ૧૦૧૨. કારોબારને પનાહી આપનાર અને બહાદુરીમાં સરસ મીરજાં હસન અલીબેગ અને સદારત[1] ને મદદ આપનાર મીરજાં અબ્દુલ મુલ્ક દીવાન અને દોલત ઇચ્છનારાઓનો સ્થંભ ખાજે મહમદ મઅસુમ મીર બખ્શીની મોહર સાથે. મુમલેકતને ટેકો આપ-

---

(૧) સદારત એટલે સદરનો ઓહદો. એ અને પછીના બીજા શબ્દો નામ દીધેલા અમલદરોની સીકતમાં છે.

નાર સત્તાવાળા નવાબે હુકમ ફરમાવ્યો છે કે (પાદશાહનો) કુલજેહાનથી માન પમાયલો જે હુકમ–કે ગુજરાતના સુબાના વજીફાના માલેકો મદદેમઆશ તરીકે જે (જમીન) ધરાવતા હોય, તેમાંની અર્ધી તેઓને આપવામાં આવે–તે મુજબ, આસરે ૩૦૦ વીધા જમીન, કે જે પાદશાહના આગલાં ફર્માન મુજબ કૈકોબાદ પારસીને મદદે મઆશ તરીકે, નોસારી કસ્બામાંથી તેના તવરી ગામમાંથી મુકરર કરી આપી હતી, તેમાંથી ૧૫૦ વીધા જમીન ઊપલા ધણીને એનાયત કરવામાં આવી હતી, (પણ) આ વેળાએ તે ધણી પાદશાહનું નવું ફર્માન લાવ્યો છે, કે કૈકોબાદની મદદે મઆશની જમીન, જે ૩૦૦ વીધા જમીન છે, તે તમામ અને સંપૂર્ણ, ખજુરીનાં ઝાડો સાથે તેની અસલી જગામાંથી પાછી આપવામાં આવે; તેથી બુલંદ હુકમ થયો છે, કે આગલીજ માલેકીની આસરે ૩૦૦ વીધા જમીન ખજુરીનાં ઝાડો સાથે તેની મદદે મઆશ માટે મુકરર કરવામાં આવે. (માટે) જરૂરનું છે કે સરકારના અમલદારો એક ખાસ સનદ તુરત ઊપલા ધણીને આપે. સરસાઈના ભંડાર અને સદરના ઓહ્દાને મદદ કરનાર મોલાના અબદુલ અજીજની પરવાનગી અને દરબારને પનાહ આપનાર મીરજાં અબદુલ મુલક દીવાનના પોતાના દસ્તખતથી હાશીઆની સરહ. બુલંદ હુકમ મુજબ પાદશાહના ફર્માન માફક આગલી માલેકીમાંથી પરવાનો તમામ લખી આપવામાં આવે.

તલારી પરગણામાં તવરી ગામ ૧૦૦ વીઘા.	નોસારી કસ્બો જે મજકુરજમીન આ વખતની આગમચ માહીઆરની મદદે મઆશ માટે હતી. ૨૦૦ વીઘા.

(હાશીઆ ઉપર પરવાનાને ફેરવીને આડી લખેલી બે લીટીઓનો તરજુમો આ લીટીઓ પા. ૧૩૩ ઊપર પરવાનો બીબાંમાં છાપ્યો છે, ત્યાં છાપી નથી, પણ પાના ૧૩૭ ઊપર છાપી છે. એની જગ્યા માટે જૂઓ ફોટો ફેકસીમીલી).

ખોદા મોટો છે.

પરવાનાની બાબત ઊપર અમલ કરી, જ્યાં પણ પાદશાહનું ફર્માન નવું કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પરવાના માટે ગફલતી કરવામાં નહીં આવે. જોઈ ખાતરી કીધી છે.

ઊપલી લીટીઓની નીચે નીચલાને મળતા શબ્દો છે "ملي خلد الله ملکه" એટલે "ખોદા તેના રાજ્યને હમેશાં કાયમ રાખે." (May God protect his reign for ever).

(ઊપલી લીટીઓ ઊપલી મોહોરની નીચે છે. આ મોહોરઊપરનું લખાણ જેટલું વંચાય છે તેટલું નીચે મુજબ છે. તે નીચેથી વંચાય છે,) "ખાન-ખાનાન મુરીદ અકબરશાહ" એટલે "શાહ અકબરનો ચેલો ખાનખાનાન."

(એ મોહોરની થોડેક નીચે નીચલા અર્થના શબ્દો છે. ફારસી લખાણ માટે જુઓ પા. ૧૩૭) લખ્યું છે.

(પરવાનાના પાછલાં પડ ઊપર ઊપરથી હાશીઆ ઊપર ઊભી લખેલી જે લીટી છે તેનો તરજુમો) તઅલીકે મુજબ બુલંદ પરવાનાનો હુકમ લખાયો છે.

આ દસ્તાવેજ એક 'પરવાન્ચે' અથવા પરવાનો છે. એવા દસ્તાવેજ માટે અબુલફજલ કહેછે કે (બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૫ લીટી ૭-૮). "ફર્માનો કેટલીક વખતે તોગ્રા હરફે લખવામાં આવેછે, પણ તેઓની પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી કરવામાં આવતી નથી. આવાં ફર્માનને પરવાન્ચે કહેછે."

અબુલફજલના ઊપલાં કહેવા મુજબ (જુઓ ફોટો-લીથો ફેક-સીમીલી), જ્યારે આગળ આપેલાં બેઊ ફર્માનોની પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી છે, ત્યારે આ તપાસવાળા પરવાનાની ટુકી નથી, પણ બીજી લીટીઓ માફક આખી છે.

વળી પરવાનાઓ ઊપર પાદશાહ મોહોર કરતો નહીં હતો. અબુલફજલ એ બાબે કહેછે કે

از مهربانی و آسان گیری قبض بمهر گیتی خداوند نرسد

(બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૫ લીટી ૧૩-૧૪.)

એટલે "મેહેરબાનીને ખાતર અને ધીલ આસાન કરવા ખાતર પાદ-શાહની મોહોર માટે તે આવતો નથી." એ સબબે આપણે જોઈએ છીએ કે એ પરવાના ઊપર ખુદ પાદશાહની મોહોર નથી.

હવે આપણે એ પરવાના ઉપરની મોહોરો તપાસીએઃ—

આગલા ભાગ ઉપર હાશીઆ ઊપરના લખાણની નીચે આપણે ખાનખાનાનની મોહોર જોઈયે છીએ. તે ઉપર લખેલું છે, કે "ખાનખાનાન મુરીદિ અકબર શાહ." આ મોહોર ઉપરનું લખાણ, પેહેલાં ફર્માન ઉપર એજ ખાનખાનાનની મોહોર છે તેના લખાણને મળતું છે, જો કે મોહોર જૂદા પ્રકારની છે. ખાન ખાનાને, એક વડો અમલદાર, જેના વકીલ તરીકેની મોહોર હેઠળ પેહેલું ફર્માન બહાર પડયું હતું તે અમલદાર તરીકે આ પરવાના ઉપર મોહોર કરી તે બહાર પાડેલો છે.

આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૧૨) માં જણાવવા પ્રમાણે ફર્માનોની માફક આ પરવાનાની પેહેલી ઘડી પણ બીજીઓ કરતાં ટુંકી છે અને નકિથી કાગળ કાપેલું છે. આ પરવાના ઉપર ખાન ખાનાનની મોહોર સુધાં ૧૦ મોહોરો છે.

પહેલી ઘડી ઊપર જમણી બાજુએ જે પેહેલી મોહોર છે, તે ઉપર "મઅસુદ અલી હસન અલ અબદ" જેવા શબ્દો છે. "મીરજાં હસન આલી બેગ" નામના જે અમલદારનું નામ આપણે એ પરવાનાના લખાણમાં જોઈએ છીએ, તે ધણીની એ મોહોર દિસેછે.

પેહેલી ઘડી ઉપર ઊપલી પેહેલી મોહોરની જરા ડાહબી બાજુએ બીજી મોહોર છે. તે ઉપર "ખાનખાનાન......મઅસુમ" એવા શબ્દો ઉકલી શકે છે. વચમાંનો શબ્દ 'મુરીદ' જેવો દિસેછે. જો એમ લઈએ તો એ નામ "ખાન ખાનાનનો ચેલો મઅસુમ" એ અર્થનું થાય.

પેહેલી ઘડી ઉપર બીજી મોહોરની જરા ડાહબી બાજુએ અને જરા ઉપરથી ત્રીજી મોહોર છે. તેના છુટા છવાયા અહીં તહીં હરફો ઊકલે છે, પણ આખી મોહોર ઊકલતી નથી. બાકીની ૬ મોહરો ઉકલી શકતી નથી.

તારીખના સંબંધમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આ પરવાનો ફર્મા-નોથી આ બાબતમાં જૂદો છે, કે જો કે ખુદ પરવાનાના લખાણમાં ઈલાહી સને આપેલો છે, તોપણ અમલદારોની મોહોરોના સંબંધમાં જે ચાર તારીખો આપીછે, તેમાં હીજરી તારીખો છે. એવી ત્રણ જગ્યાએ

હીજરી ૧૦૧૨ ના રમજાનની તા૦ ૨૨ મી છે, અને ચોથી જગાએ તેજ મહિનાની ૨૩ મી તારીખ છે.

આપણે બીજા ફર્માનના સંબંધમાં જોયું કે પાદશાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષે મેહેર મહિનામાં તે આપવામાં આવ્યું હતું. એવું દિસે છે કે એ બીજાં ફર્માન પછી પણ કેકોબાદની મુશ્કેલીઓ તમામ થઈ હતી નહીં. પાદશાહે એક સામાન્ય હુકમ બહાર પાડ્યો હતો કે "મદદે મઆશ" તરીકે આપેલી જમીનો અર્ધી અર્ધ કરી નાખવી. તે મુજબ કેકોબાદને આપેલી કુલે ૩૦૦ વીઘા જમીનમાંથી તેની પાસે ૧૫૦ વીઘા રહેવા દેવામાં આવી હતી અને ૧૫૦ પાછી લેવામાં આવી હતી. એ ઊપરથી ત્યારે આ પરવાનો ફરીથી આપવામાં આવ્યો અને તેમાં ફર્માવ્યું કે કેકોબાદના બાબમાં જમીનની કાંઈપણ કાપકુપ કર્યા વિના એકદમ સઘળી તેની જમીન તેને આપવી. એ બાબે તઅલીક બહમન મહિનાના ગુઆદ રોજે તૈયાર કરવામાં આવી અને છેવટનો પરવાનો ૯ દહાડામાં, એટલે અસપંદાદ મહિનાના હોરમજદ રોજે કરી આપવામાં આવ્યો.

(ચોથો દસ્તાવેજ. દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે ખાસ બોલતો મેહેજર.)

ખોદા મોટો છે.

નવાબ નામદાર સાદિક મહમદખાન

આ લખવાની મકસદ આકે સને ૧૦૦૫ ના રબીઅલ સાની મહિનાની ૨૯ મી તારીખે (1) ના અમલમાં, નોસારી

---

(૧) કહેછે કે આવા કેટલાક પુરાણા દસ્તાવેજોમાં જયારે હાથ નીચેના અમલદારોને પાદશાહ અથવા શાહજાદાનું નામ દેવું પડતું ત્યારે તે પાદશાહ અથવા શાહજાદા તરફના માનને ખાતર તેઓ નામને માટેની જગ્યા ખાલી રાખતા હતા, અને વાંચનારાઓ તે સમજી લેતા હતા. કોઈવાર હાશીઆમાં તે નામ લખતા. આ મેહેજરમાં ફારસીમાં 'અમલ' શબ્દ પછી એવીજ મતલબે જગ્યા ખાલી રાખેલી દિસેછે. અહીં જે ધણીના અમલનો ઈસારો છે તે આખા દેશના પાદશાહ તરીકે, શાહ અકબરનો હોય, યા તો ગુજરાત પ્રાંતના હાકેમ તરીકે શાહજાદા સુલતાન મુરાદનો હોય.

[વિભાગના. શરએ શરીફની[1] અને મજકુર કસ્બાના શીકદાર[2]ખાજે મીરજા જાનની હજુરમાં એક ધણી નામે કેકોબાદ, જે મેહેરયાર પારસીનો છોકરો, તે પાદશાહનું ફર્માન લાવ્યો કે આશરે ૨૦૦ વીઘા જમીન, ઝાડો અને તાડ અને ખજુરી વિગેરે કે જે તે જમીનમાં થતાં હોય તે સાથે, મજકુર કસ્બાની પડોશમાં, આ (વખત) આગમચ મેહેરયારની મદદે મઆશ માટે અસલ માલિકીમાં હતી, તે તેને સોંપવામા આવે. તેટલા માટે આગલી માલિકીની તેહકીક કરવા માટે ઊપલા ખાજેએ અને મજકુર કસ્બાના મુસલમાનોની જમાતે અને કારકુનોએ અને અમીન[3] અને શુમારીના[4] ગુમાશતાઓએ અને રઇઆને[5] અને મુકાદમોએ

---

(૧) અસલ ખતમાં છેલ્લા બે હરફો ફાટી ગયા છે. આ એક ખેતાબ છે અને તે ખેતાબથી કાજીનો ઈસારો કીધેલો દિસેછે. જાગીરોની બખશેશના સંબંધમાં એક જગ્યા સાથે કાજીઓને પણ કાંઈ લાગતું વળગતું હતું, તે આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૧૯ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૮ લીટી ૨૪)ના મદદેમઆશ વિગેરેની બખશેશના સંબંધના નોચલા ફકરા ઉપરથી માલૂમ પડેછે.

و چون پاره ستانئي قاضيان دلنشين آمد گيتي خديو باين خوشنودي از سخن سازئي اين عمامه پيرايان خراب درون و دراز آستينان کوتاه خرد نينديشده مغز کار اينان باز جست

અર્થ.—જ્યારે કાજીઓની લાંચ (lit 'પારેહ' યાને હિસ્સો) લેવાની રીત (પાદશાહના) દિલમાં વાસો કરનારી થઈ પડી (એટલે પાદશાહ તેથી વાકેફ થયો), ત્યારે દુનિયાના ખાવિંદે (એટલે પાદશાહે) ખોદાતાળાને ખુશનુદ કરવાના વિચારથી આ કોલાહ (અમામે) પેહેરનારા, જેઓ ભીતરમાં બૂરા હતા, અને લાંબીબાંહે (ના જભા) વાળાઓ, જેઓ અકકલમાં કોતાહ હતા, તેઓની સખુન સાજી (એટલે બીજાઓને નુકસાન કરનારા સખુન) નો વિચાર નહીં કરીને તેઓના કામની મતલબ સોધી કાહાડી.

(૨) 'શીક' તે હાલના 'કલેકટરેટ' ને મળતો મુલકનો એક ભાગ, અને 'શીકદાર' તે તે ભાગનો અમલદાર. એ હાલનો કલેકટરને મળતો ઓહ્‌દો દિસે છે.

(૩) તે મેહેસુલ ઉઘરાવનારૂં ખાતું.

(૪) શુમારી તે 'શુમાર' યાને ગણત્રી કરનારૂં ખાતું.

(૫) 'રઆયાન', એ મુસલમાની રાજ્યોમાં જેઓ ઈસલામી ધર્મ નહીં પાળતા તે રૈયતને કહેતા.

આગલી માલેકીની જમીન ઊપર (મળવાને) ઠરાવ કીધો અને તમામ માલેકીની જમીનને નીચે મુજબની વિગત પ્રમાણે તપાસીને અને માપ કરીને આ વિગત મુજબ નક્કી કીધુ છે.

(આ લખાણની નીચે જમીનના માપની કેટલીક વિગતવાર હકીકત છે. ત્યારપછી જમણા હાથના હાશીઆ ઊપર કેટલોક ખુલ્લાસો કરનારી કેટલીક સતરો છે. જમણા હાથ ઊપરના હાશીઆમાં પેહેલી સતર છે (જુઓ પા. ૧૩૯) તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.)

આ વર્ણન જાણકારોની હકીકત, જે હું બંદા હજૂર શરઅ શરીફમાં (યાને ઈનસાફની દરબારમાં) લાવવામાં આવી, તે મુજબ લખી છે.[1] (આ લીટીની નીચે જમણા હાથ ઊપર એક મોહોર છે. તે ઊપરના લખાણનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.) કીર્તિવંત ખોદાતાળાનો બંદો ફજલલા તે......[2] છોકરો.

(હાશીઆનું બીજું લખાણ, જે જમણા હાશીઆ ઊપર ઊપલી લીટીની નીચે (જુઓ પાનુ ૧૩૯) છે, તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે).

નૌસારી કસ્બાના શરએ શરીફની હજુરમાં કૈકોબાદ મેહેરયારની મદદે મઆશના મામલામાં ફર્માન અને અસલી પરવાના મુજબ[3]...... મહમદ સદીક......[4]

(એ લીટી ઊપર ડાહબી બાજુએ નીચલી મોહોર છે.) બંદો મીરજાં જાન બીન ખાજે જાન

(ઊપલી લીટીની જમણી બાજુએ થોડુંક ગુજરાતીમાં ઊભી લીટીમાં જે લખાણુ આપ્યું છે, તે પા. ૧૪૦ માં જેટલુ ઊકલી શકેછે. તેટલુ ઊતાર્યું છે. અસલ માટે જુઓ ફોટો-લીથો-ફેકસીમીલી. આ લખાણ મુજબ મેહેરજી રાણાને મળેલી ૨૦૦ વીઘા જમીનના પણ બે ભાગ માપણીમાં કરેલા દિસેછે. તેમાં ૮૦ાાા૩ વીઘા જમીન "દરખ્તાન" એટલે ઝાડ પાન સાથેની આવેલી દિસેછે અને બાકીની ૧૧૯ાા વીઘા ઝાડપાન વગરની ખાલી ખેતી યા ઘાસની દિસેછે. એ ગુજરાતી લખાણપર તારીખ ૨૬ રબીઊલ આખેર ૧૦૦૫ અને સંવત ૧૬૫૩ છે એટલે ઈ. ૧૫૯૭ છે).

---

(૧) સેવટના બે ત્રણ શબ્દો સમજ પડતા નથી.

(૨) અહીં નામ ઉકલતું નથી.

(૩) અહીં શબ્દ બરાબર ઉકલતો નથી, પણ તે 'નવાબ' દિસેછે, કે જે શબ્દ આ મેહેજરની શરૂઆતમાં મહમદ સીદીકના નામ આગળ વપરાયો છે.

(૪) પછવાડેના શબ્દો મને ઉકલી અને સમજ પડી શકતા નથી.

(એ ગુજરાતી લીટીઓની ઊપર ઊભી ત્રણ લીટીઓમાં ફારસી લખાણ છે (જુઓ પા. ૩૪૦). તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.)

જ્યારે ગયા વર્ષમાં ખજુરીના ઝાડ સાથે એની એઁડેલી જમીનને પારચોલ પરગણાના ફીકદિસાઇ (?) નું પાણી બંદ થઈ જવાથી તમામ ગરક જવાથી તેમાંથી કાંઈ હાસલ થયું નહીં.

(આ ફારસી લખાણ પછી પાછી થોડીક લીટીઓ જમીનના માપની છે. તેની પછી થોડીક ફારસી સતરો, જે દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટેની ગવાહીની છે. તેનો તરજુમો.)-

આ તમામ માલેકીની જગ્યા ઊપલી શરઅમાં મજકુર મેહેરયારની મદદે મઆશ માટે આ વખતની આગમચ મુકરર કરેલી હતી. જેઓ આ હકીકતના ખરાપણાં અને આ લખાણની સચ્ચાઈ બાબે આગાહ અને રોશન હોય, તેઓ આ મેહેજરની નીચે પોતાની ગવાહી લખે કે જે વિસ્વાસ અને બંદોબસ્તનો સબબ થઈ પડે (એટલે જેઓ આ મેહેજર મુજબ માપની જમીન બાબે વાકેફ થયા હોય, તેઓએ પોતાની સહી કરવી કે એ જમીનનો બંદોબસ્ત થાય).

(ઊપલી માપણી અને તપાસમાં, નોસારીના જે રહીસોએ ભાગ લીધેલો તેઓ ઊપલાં ગવાહીના લખાણ ઊપર, સહી કરેછે. ઇસલામી રાજ્ય હતું, માટે કુદરતી રીતે મુસલમાનો પેહેલે સહી કરેછે. અને પછી પારસી અને હિંદુઓ ભેળસેળ સહી કરેછે. મુસલમાનોની સહી તેઓની લખાણની મરોડ અને ખાસ કરીને લીધે બરાબર ઊકલાવવી મુશ્કેલ છે. તે જેમ ઊકલાવી શકાઈ છે તેમ નીચે આપી છે. કદાચ કોઈ તે બીજી રીતે પણ વાંચે અને ઊકલાવે.)

૧ આગળ જે લખ્યું છે તે બાબે સાક્ષી અબદુલ કરીમ નુરમહમદ, પોતાને હાથે (લખ્યું છે.)(૧)

૧ મહમદ અબદુલ રજાક પોતાને હાથે.

૧ ફકીર (એટલે બંદા યા સેવક) નેઆમત અલ્લા જમીલ અલ્લા.

---

(૧) સહીઓ સાથેના કેટલાક શબ્દો સંપૂર્ણ રીતે સમજ પડતા નથી. પેહેલી ત્રણ સહીઓ સાથે; "અલ વાહેદ," એટલે તે "એકલો," એટલે ખોદા શબ્દ છે. પછી "મીન અલ હાજરીન" એટલે "હાજર રેહેલા પુરૂષોમાંથી" એવા શબ્દો છે. તેની મતલબ આ દિસે છે, કે સહી કરનારાઓ કહેછે કે "તેઓ ઉપલા માપવિગેરે વખતે હાજર હતા અને તેઓ ખોદાને હાજર નાજર (ન-હાજર) જાણી સહી કરે છે."

૧ આગળ જે લખ્યું તે બાબે સાક્ષી તાજુદદીન બીન લતફુઅલ્લા.

(બધા મળી ૧૭ જણોની સહીઓ છે. તેઓ ઊપર મુજબ ચાર મુસલમાનો છે. બાકીના હિંદુ અને પારસીઓ છે, તેઓના નામ ગુજરાતી હરફે પા. ૧૪૧ પર આપ્યાં છે. કોઇક નામ હિંદુનું છે કે પારસીનું છે, તે ચોકસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતી હરફે કરેલી સહીઓમાં બીજું નામ મેં 'નાહાંનાં' વાંચ્યું છે, તે બાબે શકમંદ છું. પાંચમા નામમાં 'બમન' નામ કદાચ 'આપદીન,' હોય. સાતમા નામમાં 'કુકા' બોલ માટે શકમંદ છું. આ અને એની પછીનું નામ હિંદુઓનાં દિસેછે. ૧૨) મું નામ જે "ગોવંદ નરાણ" છે, તે હાલની રૂઢી મુજબ "ગોવીંદ નારણ" થાય.)

હવે આપણે આ ચોથા દસ્તાવેજ 'મેહેજર'ની હકીકત તપાસીએ.

પેહેલું તો સદીક મહમદખાન નામના અમલદારે આ મેહેજરનો હુકમ બહાર પાડયો છે. એ ધણી બાબે આપણને નીચલી હકીકત મળે છે. એ ધણી અકબરના મોટા દરબારીઓમાંનો એક હતો. અબુ ફજલ આઇને અકબરી (દફતર II આઇન ૩૦ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ પા. ૨૨૩) માં મોટા દરબારીઓની જે ટીપ આપેછે તેમાં એનું નામ (ના. ૪૩) મળે છે. અબુફજલ એનું નામ ત્યાં ફક્ત 'સાદકખાન' આપેછે. પણ આપણા મેહેજરમાં તો આપણે તે "સાદીક મહમદખાન" જોઇએ છીએ. અબુફજલ 'મહમદ' નામ એના નામ સાથે નથી આપતો, તેનો સબબ બ્લોખમાન, સમજાવે છે. તે કહે છે કે, "અકબર મુહામદ અને આહમદ નામ નાપસંદ કરતો હતો. એ સબબે અબુફજલ આ ટીપમાં એ નામો મેલી દેછે." (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમે I વા. I. પા. ૩૫૫ નોટ ૧) "બીજા" તવારીખનવેશો તેને શાદીક મુહમદખાન કહે છે ......અકબરના સર્વથી સરસ અમલદારોમાંનો તે એક હતો." "(ઊપલુંજ પુસ્તક પા. ૩૫૫ અને ૩૫૭). એને માટે બદઓની[૧] કહેછે કે "આ ખબર[૨] મળતાં શાહજાદા સુલતાન મોરાદ ઊપર માલવે હુકમ પહોંચ્યો કે તે ગુજરાતની હાકમી (દારાઈ) નો ઓહ્દો લીએ અને

---

(૧) જુઓ મુનતખબ અલ તવારીખ. લીજ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૮૭ લીટી ૧૭ થી ૨૧. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ૧૪૫.

(૨) આ ખબર, તે એ કે બાબે આઝમ મીરજાં કુકેહ, જેનું નામ આપણે પેહેલાં ફરમાનની બીજી મોહોરમાં જોઇએ છીએ (જુઓ ઉપર પા. ૩૧૫), અને જે ગુજરાતનો હાકેમ હતો, તેણે એકાએક પોતાનો ઓહ્દો મેલી દીધોહતો અને મકકે હજ કરવા ગયો હતો.

મહમદ સાદક ખાનને ઇસમાએલ કુલીખાનની જગ્યાએ તેના વકીલ તરીકે નેમી તેને પોતાની દરબારમાંથી રૂખસત આપે અને કુલીચખાનની બદલીએ સુરત અને ભરૂચની સરકાર તેની જાગીર તરીકે મુકરર થઈ."

આ બનાવ હીજરી ૧૦૦૧ ના વર્ષના બનાવ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એ મુજબ ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે હીજરી ૧૦૦૧ માં શાહજાદા મુરાદના હાથ હેઠળ સાદીક મુહમદ ખાનને સુરતની સરકારના વડતરીકે નેમવામાં આવ્યો હતો. તે હીજરી ૧૦૦૫ માં ગુજર્યો. ત્યાંસુધી એ એહ્દા ઊપર હતો[1]. ત્યારે તેણે પોતાના મરણની થોડુંક આગમચ આ મેહેજરને લગતો હુકમ આપેલો દિસેછે.

પરવાનામાં એમને 'નામદાર' કહ્યોછે. પણ જો એ શબ્દને 'પાયદાર'વાંચીએ તો તે પાદશાહની નોકરીમાંનો એક ઓહ્દો દિસેછે. એક વખતે એ સાદીક ખાનને 'રેકાબદાર' પણ કહેતા હતા. એ ઓહ્દો તે બેહરામના અમલમાં ધરાવતો હતો.[2]

પેહેલા ત્રણ દસ્તાવેજો ખુદ પાદશાહની દરબારના હતા. તેઓ જેને આપણે પાદશાહી (Imperial) દસ્તાવેજો કહીએ તે હતા. પણ આપણી તપાસવાળો મેહેજરનો આ ચોથો દસ્તાવેજ પાદશાહી નહીં પણ જેને આપણે પ્રાંતીક (Provincial) કહીએ,તે છે. પણ એ સર્વમાં તે ઘણો અગતનો આ સબબે છે, કે તે દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે વધારે ખાસ રીતે બોલેછે. એવું દિસેછે કે જ્યારે કએકોબાદ, પાદશાહનું પેહેલું ફર્માન (હીજરી ૧૦૦૩ નું), જેમાં, તેવણના પિતાની ૨૦૦ વીઘા અને તેવણની ૧૦૦ વીઘા જમીન મળી, ૩૦૦ વીઘા જમીન તેવણને આપી હતી, તે લઈ સુરતની સરકારમાં ગયા, ત્યારે તે પરગણાના નવાબે એ મેહેજરવાળો હુકમ બહાર પાડ્યો, કે મેહેરજીરાણાને આપેલી અસલ ૨૦૦ વીઘા જમીન મુકરર કરવામાં આવે અને જાણકાર પુરૂષોની સત્તા ઊપરથી નક્કી કરવામાં આવે. એવું દિસેછે મેહેરજીરાણાના મરણબાદ કૈકોબાદને તેવણના પીતાની ૨૦૦ વીઘા જમીનના કબજામાં સુલેહથી રહેવા દેવામાં નહીં આવ્યા હોય. તેથી તેવણ પોતે જાતે અકબરની દરબારમાં ગયા અને જાતે એ ફર્માન લાવેલા હોવા જોઇએ. આ મેહેજરમાં મેહેરજીરાણાવાળી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે જે ખાસ તપાસ ફરમાવી છે તે એ ફર્માનનું પરિણામ છે.

શાહ અકબરના વખતના ફારસી દસ્તાવેજો—બે ફર્માન, એક પરવાનો,

---

(૧) બ્લોખ્માનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા. ૩૫૭.
(૨) બ્લોખ્માન આઈને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા. ૩૫૫.

અને એક મેહેજર—જેમાં દસ્તુર મેહેરજીરાણા વાળી અસલ ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે જણાવેલું છે, તેના અસલ લખાણ અને તરજુમાઓ આપી અને તેઓમાંની હકીકતો વિગતવાર તપાસી, હવે આપણે આપણા વિષયમાં ઇસારો કરેલા કેટલાક ગુજરાતી દસ્તાવેજો તપાસીશું. આપણા વિષયની બાબતમાં એ દસ્તાવેજો ઘણા અગત્યના છે. પણ એવી અગત્યનો સવાલ બાજુ રાખતાં પણ તેઓ બીજી કેટલીક રીતે અગત્યના છે. ગુજરાતી ભાષાના એક અભ્યાસી આગળ તેઓ ૩૦૦ વર્ષ ઊપર લખાયલી ગુજરાતીના, ખાસ કરી પારસી ગુજરાતીના, નમુના રજુ કરેછે. વળી તેઓ તે વખતના ધર્મસંબંધી કોઇક રિવાજો ઊપર થોડીક રોશની નાખેછે. ફારસી દસ્તાવેજોના સંબંધમાં મેં તેઓની આબેહુબ છબીના છાપો (ફોટો-લીથો-ફેકસીમીલીઓ) આપ્યા છે અને પછી જેવી રીતે તેઓ લખાયા છે તેવી રીતે બરાબર તેઓને બીબાંમાં છાપી આપ્યા છે. ગુજરાતી દસ્તાવેજોના પણ મેં આબેહુબ તસવીરના છાપ આપ્યા છે, પણ તેઓને બીબાંમાં આપતાં હરફોના જુના આકારો જરાક ફેરવ્યા છે, અને મેં તેઓને એવી રીતે છાપ્યા છે કે જેવી રીતે હાલના ગુજરાતી વાંચનારાઓ તેને બરાબર વાંચી શકે. શબ્દોના પુરાણા ઇમલાઓના સંબંધમાં, પાના હેઠળ નોટોમાં, તેઓના હાલના આકારો બની શકે તેમ મેં આપ્યા છે. મેં એ દસ્તાવેજો અને તેના તરજુમાઓ,—એક છેલ્લા દસ્તાવેજ સિવાય—જે અનુક્રમે વિષયમાં તેઓવિષે ઇસારો કીધો છે તે અનુક્રમે, આપ્યા છે.

દસ્તાવેજ ૫ મો.—નૌસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પોતાના વડા ગણે છે તે બાબેનો પેહેલો લેખ.

આ દસ્તાવેજ પાના ૧૪૭ ઊપર આપ્યો છે. આ દસ્તાવેજ ઊપરથી દિસેછે કે હાલની માફક ૩૦૦ વર્ષ ઊપર પણ મોબેદો કેટલુંક દરેમેહેરને લગતું ક્રિયા કામ પોતાની વારી પ્રમાણે કરતા. આ દસ્તાવેજમાં 'પોતદાર વરાંએ' (એટલે પોતદાર સીવાય) શબ્દોમાં 'પોતદાર' શબ્દનો અર્થ યાતો 'વારીદાર' થાય, યાતો કદાચ તે ફારસી [illegible] હોય જેનો અર્થ ફારસી 'પોતે' એટલે 'ખજાના' ઊપરથી એમ થાય, કે "જે ધણી કે જે આવક એકઠી કરી રાખી પછી ફાળા પ્રમાણે વેંહેચી આપે". આ દસ્તાવેજમાં મોબેદો કબૂલ થાય છે કે તેઓ જે ક્રિયા કામ કરે, તે મેહેરજીરાણાને પુછીને કરે અને નહીં પુછે તો અનજુમનના ગુનેહગાર થાય.

દસ્તાવેજ ૬ ઠો.—નૌસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજી રાણાને પોતાના વડા ગણે છે તે બાબેનો સવંત ૧૬૩૬ નો બીજો લેખ.

(એ લેખ માટે જુઓ પાનું ૧૪૮–૧૪૯.)

આ દસ્તાવેજ, પાંચમા દસ્તાવેજની મતલબનોજ છે, પણ તેમાં જે વધારે દિસેછે તે આ છે, કે એમાં "અગીઆરી સંબંધી જે કાંઈ આવે" એટલે જે આવક થાય તે પણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાને તસ્લીમ કરવા એટલે સોંપવા મોબેદો કબૂલ થાય છે, કે તેવણ પછવાડેથી સઘળાને ફાળા પ્રમાણે વેહેચી આપે. તેવણની રજા વગર ક્રિયાકામ કરનારાઓને એક વર્ષસુધી ભાગ લાગથી દૂર રાખવાને જણાવે છે. જો કોઈ આવકની બાબતમાં અપ્રમાણિકપણું કરે, યાને ઊપર જણાવવા મુજબ મેહેરજી રાણાને સોંપે નહીં, તેઓ માટે, તે વાંક સાબેત થાય તો, સજા જણાવી છે, કે તેઓ, જેટલા પૈસા પોતે દબાવી બેસે, તેથી બમણી રકમ તે સાબેત થતાં દંડતરીકે આપે. સેવટે કહેછે કે આ કોલકરારનો લેખ મેહેરજી રાણાની પાસેજ રહે. આ લેખમાં એક શબ્દ 'ઊઆલે' કરી છે, તે જરા ગુચવણ ભર્યો છે. તેનો અર્થ યાતો આગલા આવા પેહેલા લેખ (દસ્તાવેજ પાંચમા)માં આવેલા 'આલે' શબ્દને મળતો થાય, અથવા તો વધારે સંભવિક આ દિસેછે, કે તે ફારસી عالیدن 'આલીદન' એટલે "લખતથી પાછું કરવું" તેને અર્થ હોય.

દસ્તાવેજ ૭ મો. ક્રિયાઓ બરાબર કરવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૨નો લેખ, જેમાં મેહેરજી રાણા વડા તરીકે પેહેલી સહી કરેછે.

એ દસ્તાવેજ પાના ૧૫૧ ઊપર છાપ્યો છે. તે ઊપર નજર કરતાં દિસેછે કે નીચલી બાબતો માટે તેમાં બંદોબસ્ત કરી માહોમાહે કરાર કીધો છે.

૧ અગ્યારીના ક્રિયાકામમાં બેદરકારી નહીં કરવી, અને ભાગ લાગની વાંટણીમાં અપ્રમાણિકપણું નહીં વાપરવું, અને પોતાના હકના દરૂન ઊપરાંત બેહેદીનોનાં દરૂન પોતાનાં કરી પોતા સાથે લઈ જવા નહીં.

૨ જેનો વારો બાજ ધરવાનો હોય, તેણે દિવસના પોહોરમાં, એટલે સવારની યા પેહેલી ગેહમાં ખુબ કરી 'બે પોહોર' યાને બપોર સુધીમાં બાજ ધરવી, અને બાજ ધરવામાં કાંઈ ખામી કરવી નહીં.

૩ બાજ ધરવા માટે જે લવાજમ મુકરર કીધો હોય તેથી વધુ લેવો નહીં.

૪ "બાજ ધરતાં ઇજિશને હીંડોલાને કોઈ દારાહી નહીં દીએ." આ ફકરાનો અર્થ ખુલ્લો દિસતો નથી. કદાચ એનો અર્થ એમ હોય કે "બાજ ધરતી વખતે ઇજિરાનેના હીંડોલા (ઇંધેરા) ને અડકવું નહીં." હાલ પણ રિવાજ છે કે બાજ અંતરંગ બેસી ધરવી. એમ અર્થ લઇએ તો 'દારાહી' શબ્દને ફા. 'દાગઇદન' એટલે 'પકડાવવું',(૧) એ શબ્દ ઊપરથી

(૧) 'દારાહી' શબ્દને બદઓની પોતાની મુનતખબ અલ તવારીખમાં જે અર્થે વાપરે છે તે અર્થ સાથે સરખાવો. એ શબ્દના ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૧૪૫. જુઓ એ ફકરાની લીટી ૨ માં એ શબ્દ. જુઓ ઉપર પાનું ૧૫૧.

લઇએ. અથવા એનો અર્થ એમ થાય કે "કોઈ બાજ ધરતો હોય તો તેના હીંધોલા ઊપર જઈ કોઈ તેને અડકે નહીં. તેની ક્રિયાને અવાવ (અપાવ) કરે નહીં." મતલબ આ કે કોઈએ બાજ ધરનારને હરકત કરવી નહીં પણ તેને માટે કાંઈ ફરીઆદ કરવી હોય, તો દાવર આગળ જઈ રીતસર તેને માટે ફરીઆદ કરવી.

૫ 'ભગર વાંતવી' તે બાજ ધર્યા આગમચ નહીં વાંટવી. ભગર વાંટવી એટલે "ભાગ વેંહેચી આપવો." ભગર સાથ (તોલો) શબ્દ આ શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. હવે એ ભગર અથવા ભાગ કાંઈ પૈસાનોજ નહીં, પણ ચીજોનો પણ. અહીં બાજના સંબંધમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી તે બાજના દરૂનની વાંટણીની બાબત દિસેછે. રિવાજ પ્રમાણે સરોશાની બાજનાં દરૂન લેવાનો મોબેદનો હક ગણાય છે. વળી મને જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઇકિ જગ્યાએ એ સરોશાનાં દરૂન ઊપરાંત બીજી દરેક બાજમાંથી પણ એકેક દરૂન લેવાનો હક મોબેદાનો ગણાય છે. તે સર્વે દરૂનો ગોઠવણ મુજબ ભાગ પાડી વેંહેચી લેવાની આ બાબત છે.

આ લેખની લેવટે "અસલ ખત વધે પ્રપાલનાય" એવા શબ્દો છે. તે કેટલાક અસલી ગુજરાતી લેખોમાં દુઆ તરીકે વપરાતા જણાય છે. (જુઓ "નવસારીની ભગર સાથ અંજુમનનાં પંથકના એરગામ બાબત ઊંડવાડેની અનજુમને વલસાડની કોર્ટમાં માંડેલી ફરીઆદનો હેવાલ (સને ૧૮૮૬)" એવે નામનું ચોપાનીઊ. પા. ૧૧૩. દસ્તાવેજ ના. ૨૧મો) તેની મતલબ આ દિસેછે કે લેખ કરનારાઓએ લેખની સરતોને વળગી રહેવું. આ લેખની નીચેની સહીઓમાં એક સહી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તે ચોથી સહી "કાકા સુત આસદીન" છે. એનો અર્થ "કાકા તે આસદીનનો છોકરો" એમ લેવો, એટલે આપણી સહીની સાધારણ રીતી પ્રમાણે લઇએ તો એ સહી "આસદીન કાકા" એમ થાય.

એ લેખોની સહીઓમાં "કતબ, લખત-કતબુ, લખતંગ" વિગેરે આખા યા ટુકા જે ઇમલાઓ છે, તે સર્વેનો અર્થ 'લખનાર' થાયછે.

દસ્તાવેજ ૮ મો.—આતશ બેહરામની ક્રિયા કામ કરતાં તાડી નહીં પીવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૬ નો લેખ.

(એ માટે જુઓ ઉપર પા. ૧૫૪.)

આ લેખ, જેમાં દસ્તુર મેહેરજીરાણાની પેહેલી સહી છે, તેમાં મોબેદો નીચલી બાબતોનો બંદોબસ્ત માહોમાહે કરે છે.

૧. "હેરબદ સારતુ થાય" તેણે તાડી પીવી નહીં. 'સારતું' "શબ્દ" "ગેહ સારતો, આશીર્વાદ સારતો," એવા શબ્દોમાં 'સારતો' શબ્દ જે અર્થે વપરાયલો છે તે અર્થે વપરાયલો દિસે છે. 'ગેહ સારવી' એટલે "ગાથાના હા ભણવા," કારણ ગેહેસારનાંના હામાં ગાથાના હા ભણાય છે. એ ઉપરથી મતલબ આ દિસે છે કે ગાથાના હા ભણનાર યાને ઇજિશ્ને વિગેરેનું પાવ ક્રિયા કામ કરનાર બરશનુમ વાળા મોબેદે તાડી પીવી નહીં. તે પીએ તો તેનું બરશનુમ રદ થાય અને તેનાથી પાવ મેહેલનું ક્રિયા કામ થાય નહીં.

૨. એજ મુજબ આતશ બેહરામની બોએ દેનારથી તાડી પીવાય નહિ. તે પણ જો તાડી પીએ તો તેનું બરશનુમ રદ થાય અને તેથી તે બોએ દેઈ શકે નહીં.

૩. જે મોબેદની વારી બાજ ધરવાની હોય, તેણે, તે પોતે ખુબની[1] હાલતમાં હોવાને લીધે, એટલે "તેને ખુબ હોવાને લીધે," દરવંદને અડકવું નહીં.

આ લેખની સહીઓમાં ૧૩ મી સહી 'કઇઆ માણક'ની છે. એમાં પેહેલો શબ્દ બરાબર ખુલ્લો નથી (જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી). પણ સંવત ૧૬૨૨ ના લેખની પુરાણી નકલમાં ૧૭ મી સહી "કઇયા મણકા" છે, તે એજ ધણીની દિસેછે. તે ઉપરથી હું ધારૂં છું કે પેહેલો શબ્દ અહીં પણ 'કઇઆ' દિસેછે. હવે સંવત ૧૬૨૨ ના લેખની નકલ ખુદ અસલ દસ્તાવેજ નથી, પણ તેની એક ઘણી પુરાણી નકલ છે. તેથી તેમાં પણ એ નામ જે કઇઆં છે, તે હું ધારૂંછું કે અસલમાં 'ધઇઆં' હોય અને તેથી આ હાલની તપાસવાળા લેખમાં પણ એ નામ 'ધઇઆં હોય, કે જેવું નામ આપણને તે વખતનાં નામોમાં દિસે છે. વળી સંવત ૧૬૨૨ ના લેખની નકલમાં એ ધણીના બાપનું નામ 'મણકા'છે. પણ આ તપાસ વાળા ખુદ અસલ લેખમાં તે માણક છે માટે તે અસલ લેખમાં પણ તે માણક હોવું જોઇએ, કે જેવું નામ હાલમાં પણ પારસીઓમાં આપણે જોઇએ છીએ.

દસ્તાવેજ ૯ મો. દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપવામાં આવેલી પીપલીઆ નામની જગ્યા મધેની વાદી બાબેના લેખ.

(એ લેખની છાપેલી નકલ માટે, જુઓ પા. ૧૫૫-૫૬.)

આ લેખ સંવત ૧૬૨૯ નો છે. એ સંવત આંકમાં આપ્યાપછી 'ઊગણત્રીસોતરા' એમ લખાણમાં તે પાછો આપ્યો છે. અસલના કોઇકિ

---

(૧) એ 'ખુબ' શબ્દ ફારસી خوب 'ખુબ' એટલે 'સારૂં' દિસેછે. એક 'ખુબ' વાળો મોબેદ તે સરખામણી કરતાં, ક્રિયા કામો કરવાની લાયકાતના બાબતમાં, સારો અથવા ભલો ગણાય.

દસ્તાવેજો અને પુરાણા પુસ્તકોમાં એમ પારસી રોજમાહ આપવામાં આવતા, પણ સાલ હિંદુ સંવતના આપવામાં આવતાં.

આ લેખમાં નોસારીનું એક અસલ નામ નાગમંડળ તરીકે આપણે જોઈએ છીએ.

એ લેખ કોણના વખતમાં થયો હતો તે બાબે જણાવે છે કે " કરણે પાદશાહ શ્રી અકબરશાહ વેજ રાજે હવાલેખાન શ્રી કલેચ મહમદખાન," એટલે "અકબર પાદશાહના વખત (કરણ) માં અને કલીચ મહમદખાન, જે વેપારી અને પ્રજાનો અને પાંચ વર્ણની પ્રજાનો ધણી હતો, તેની ફતેહમંદ હકુમતમાં."

એ લેખમાં સહી કરનારા બેહેદીનોમાંના પેહેલા ત્રણ આગેવાનોનાં નામ ખુદ લેખમાં પણ લખેલાં મળેછે. એ અસલ સહીઓ ખુદ અસલ લેખમાં (જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી) જોતાં, અને એ ખુદ લેખના હરફો જોતાં, અને તેમાં ત્રીજી સહી કરનાર રૂસ્તમ જમશેદનું નામ ખુદ લેખમાં જેમ લખ્યું છે તેમ જોતાં, માલુમ પડેછે, કે એ લેખના દસ્તખત એ રૂસ્તમ જમશેદના છે.

લેખમાં લખેલાં નામોમાં એક "શા. મનોચહેર બહ્મન" છે. એમાં શા. તે 'શાહ'નો ટુંકો આકાર છે. એ 'શાહ' શબ્દ હાલમાં કોઈક હિંદુઓમાં પણ માનની ઇંધાણી તરીકે વપરાય છે. કહે છે કે કાબુલમાં પણ વેપારી શેઠો માટે હાલમાં એ શબ્દ વપરાય છે. આ મનોચહેર બહમન નોસારીના આગલા જાણીતા પુરૂષ 'ચાંગાશાહ'ના કુટુંબના દિસે છે. એ કુટુંબના ઘણાકોનાં નામ 'શાહ' શબ્દ સાથે આપણે જોઈએ છીએ. તે મુજબ આ મનોચહેર બહમનના નામ સાથે આ 'શા'. શબ્દ વાપર્યો છે. એ કુટુંબના પેહેલા સ્થાપક 'ચાંગાશાહ'ના બાપનું નામ આશા હતું. તેથી એવણનું નામ ચાંગા આસા લખાય છે. તે 'ચાંગા આસા' ઉપરથી કદાચ શરૂઆતમાં 'ચાંગાશા' એમ અપભ્રંશ થયો હોય, અને પછી એક કુટુંબી નામ તરીકે એ 'શાહ' શબ્દ રહ્યો હોય. કોઈક લખનારે એ ચાંગા આસાના અને તેવણના કુટુંબના દોર દમામનો તોર પાદશાહી જણાવ્યો છે. આ લેખમાં જે મનોચહેર બહમનનું પેહેલું નામ છે, તે ધણીની સહી માટે સહી કરનારાઓએ ખાલી જગ્યા રાખી છે, પણ કોઈ સબબે તે સહી થવાની રહી ગઈ છે.

આ લેખમાં કલેચ મહમદખાન નામના જે હાકમનું નામ મળેછે, તે બાબે આપણને નીચલી હકીકત મળેછે. તબકાતે અકબરી પરથી માલુમ પડેછે કે

એ ધણી આ લેખને વખતે (સંવત ૧૬૨૯ ઇસવી ૧૫૭૩-૭૪) સુરતનો હાકમ હતો. તબકાતે અકબરીમાં કહેછે કે હીજરી ૯૮૦ માં શવલ મહિનાની ૨૩ મી તારીખે સુરત શહેર લેવામાં આવ્યું. (મુનશી નવલકીશોરની આવૃત્તિ પા. ૨૯૮ લીટી ૧૮. એલીઅટ (ડોસન) ની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. V પા. ૩૫૦). બીજે દહાડે પાદશાહ અકબર તેનો કિલ્લો તપાસવાને ગયો. ત્યારપછી આ ધણીની સુરતની હાકમીની નેમણુક માટે તબકાતે અકબરી કહેછે કે

"વ હમાન રૂજ. નામે હકુમત વ હરાસતે કીલેએ સુરત વ આન નાહીએ રા એકતેદારે કલીજ મહમદખાન કે બ શર્ફે વ મનજલત એખ્તેસાસ દારદ તફવીજ. શુદ" (મુનશી નવલકીશોરની સને ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ, પા. ૨૯૯ લીટી ૪-૫. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા. ૧૫૭.)

અર્થ.—તેજ દહાડે સુરતના કિલ્લાની અને તેની પેડારાના મુલકની હકુમત અને કબજો કલીજ મહમદખાન, જે કીર્તિ અને દરજ્જામાં મશહુરી ધરાવે છે, તેના સ્વાધિનમાં સોંપવામાં આવ્યો."

તબકાતે અકબરી ત્યારે જણાવે છે, કે હીજરી ૯૮૦ (ઈ. ૧૫૭૩) માં અકબરે સુરત શહેર લીધું અને "કલીચ મહમદખાન" ને તેણે હાકમ નેમ્યો. હવે આ પુરાણો દસ્તાવેજ, જે મુજબ નોસારીના આગેવાન બેહદીનોએ દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પીપલીઆ નામની જગ્યાએ એક વાડી સપુરદ કીધી, તેનો સને સવંત ૧૬૨૯ છે, એટલે ઇસ્વી ૧૫૭૩-૭૪ છે. ત્યારે એવું દિસેછે કે અકબરશાહે સુરત શહેર લીધા પછી થોડુંકમાં આ દસ્તાવેજ થયલો છે. તબકાતે અકબરીના ઊપલા ફકરા મુજબ કલીચ મહમદખાનને સુરત ઊપરાંત પેડારાના મુલકનો પણ હાકમ નેમ્યો હતો, અને નોસારી સુરતની પેડારામાં હોવાથી તે તેનો પણ હાકમ હોવાને લીધે, આ દસ્તાવેજમાં શાહ અકબરના રાજ્ય સાથે તેની હાકમી જણાવીછે.

જે કહેવામાં આવેછે, કે અકબરશાહ સુરત આવ્યો ત્યારે મેહેરજીરાણાનું નામ તેના જાણવામાં આવ્યું અને તેવણ તેની જાણમાં આવ્યા, તેને આ દસ્તાવેજથી અને તેની અને સુરત શહેરની ફતેહની તારીખોથી ટેકો મળેછે. આ વખતે મેહેરજીરાણા નોસારીના મોબેદોનુંજ નહીં પણ બેહેદીનોનું પણ વડપણ ભોગવતા હતા, તે એટલે સુધી, કે બેહેદીનોએ એવણને એક વાડી ધર્મખાતે, તેના સરકારી કરો પોતે ભરવાની અને તેને કરથી નિરાળી જાળવી રાખવાની શરતે, સપુરદ કીધી. ત્યારે પેડારાના નોસારી ગામના એવા જાણીતા પુરૂષ તરફ સુરતની ફતેહ વખતે શાહ અકબરનું ધ્યાન ખેંચાયું હોય એ તદન કુદરતી છે.

દસ્તાવેજ ૧૦ મો. દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેસંગને એક વાડી ધર્મખાતે આપવા બાબેનો લેખ.

(આ લેખ માટે જુઓ પાના ૧૫૮-૫૯.)

આ લેખ સંવત ૧૫૭૬ નો છે, જે સંવત, શરૂઆતમાં અંકમાં આપવા પછી, છોતેરનો અંક પાછો લખાણમાં પણ 'છુતરા' તરીકે આપ્યો છે. આ લેખ સુલતાન મુજફ્ફર શાહના રાજ્યમાં થયલો છે. આ લેખ ઊપર ૧૦;ધણીઓની સહી છે અને એ ૧૦ જણોનાં નામ લેખમાં પણ છે. પણ લેખમાં જે અનુક્રમે એ નામો આવ્યાં છે તેજ અનુક્રમે તેઓએ સહી કીધી નથી, પણ ફેરફાર સહી કીધી છે. સહીના દસ્તખત તપાસતાં, અને તે સહીવાળાં નામો, જેમ લેખમાં લખ્યાં છે તેમ, તેના દસ્તખત તપાસતાં, માલમ પડેછે, કે આખો લેખ ચોથી સહી કરનાર રાણા જામાસના હાથનો લખેલો છે, કારણ તેના નામના લેખના હરફ અને તેની સહીના હરફ મળતા આવે છે.

આ લેખમાં એક ચીજ આપણે ખાસ જોઇએ છીએ, તે આ કે તેમાં ફારસી ઢપ યા ઇબારત વધારે છે. (ક) દાખલા તરીકે 'અને અથવા તથા' ને માટે ફારસી 'વ' શબ્દ વાપર્યો છે. (ખ) "ન માલા પાએ સાલ ૫ સાલ" એ પણ ફારસી ઢપેછે, કે "ન માલે સાએર (એટલે કર વગર) સાલ બ સાલ (એટલે દરસાલ)." (ગ) "એક દીગરી થાઈ," એ પણ ફારસી ઢપે છે કે "એક બીજા સાથે મળીને" (ઘ) "કલકાવલ" એ પણ ફારસી શબ્દો کل અને قول દિસેછે (જુઓ પાનુ ૧૫૯ નોટ ૫ અને ૬). એટલે કે 'એ બાબતમાં કાંઈ ફેરફેર કે તકરાર નહીં. (ઙ) સુપ્ત રહે એમાં સુપ્ત એ ફારસી 'સુફ્તે' એટલે 'ભેટ બખશેશ' છે.

આ અને મેહેરજીરાણાને આપેલી વાડીના આગલા લેખમાં "એનામ (ઇનામ)વાડીને પાળે પળાવે",એવા જે શબ્દો છે, તેનો અર્થ 'કરથી છુટી રખાવે' એવો દિસેછે. એ ફારસી 'પાલીદન' એટલે 'સ્વચ્છ રાખવું, ઊધારવું, પાળવું' શબ્દ પરથી દિસેછે. એ બેઊ લેખોમાં જમીનને 'અનામ' અથવા 'એનામી' એટલે 'ઇનામી' જણાવી છે. આઇને અકબરી પ્રમાણે "ઇનામી જમીન" અને "ઇનામી દેહ" (ગામડું) એ મોગલોના વખતની આગમચથી વપરાતા જમીનના સંબંધના શબ્દો છે (બ્લોખમાનનો તરજુમો I પા. ૨૭૧).

લેખમાં એક નામ ગા. મેહેરવાન કરીછે. એ ધણી પોતાની સહી બેહરામ રાણા તરીકે કરેછે. લેખમાંની ટીપમાં પેહેલા ચાર જણો બરાબર અનુક્રમે પેહેલે ચાર સહીઓ કરેછે. પાંચમી સહી કરનાર ખુરશેદ ચાચાનું નામ લેખની અંદરની ટીપમાં સાતમું છે. ૬ ઠી સહી કરનાર માનક મેહ-

રામનું નામ લેખમાં પણ ૬ ઠુંજ છે. સાતમી સહી કરનાર આશાબેહરામનું નામ લેખમાં પાંચમું છે. ૮ મી સહી કરનાર નઇઆ રાણા ધઇઆંનું નામ લેખમાં નેયા રાણા તરીકે નવમું છે. ૯ મી સહી કરનાર બેરામ સાગરનું નામ લેખમાં આઠમું છે. ત્યારે હવે બાકી રહેલું ૧૦ મી સહી કરનારનું નામ બેહરામ રાણા લેખની ટીપમાં જે બાકી ૧૦ મું રહ્યું તે ગા. મેહેરવાન છે. એટલે ત્યારે એવું દિસેછે, કે એ ધણીનું ખરૂં નામ બેહરામ રાણા હોય. પણ તેનું લોકોમાં સાધારણરીતિ જણાયલું નામ ગા. મેહેરવાન હોય. હવે એ નામમાં ગા. તે શાનો ટુંકો આકાર છે? હું ધારૂંછું કે જેમ આ. અને એ. 'અંધીઆરૂ' નું અથવા 'એરવદ'નું ટુંકું રૂપ છે તેમ ગા. અથવા ગો. એ ગોર અથવા ગોરજીનું ટુંકું રૂપ હોય. જોકે આપણામાં ગોર શબ્દ વપરાતો નથી પણ તેના સ્ત્રીરૂપ તરીકે "ગોરાણી" શબ્દ વપરાય છે. એક મોબેદની બાયડી-જેણી ક્રિયામાં વપરાતી પવિત્ર ચીજો જેવી કે દરૂન બનાવે તેને ગોરાણી કહેછે. તેથી તેવી ચીજો તૈયાર કરનાર મરદને ગોર કહેવાનો કદાચ ચાલ હોય. તેથી ગો. મેહરવાન એટલે ગોરજી અથવા ગોરજી મેહરવાનં થાય.

આ લેખમાં સુલતાન મુજફ્ફર શાહનું નામ છે, કે તેના વખતમાં સંવત ૧૫૭૬ (ઇસિવી ૧૫૨૦) નો આ લેખ થયો હતો. તે ગુજરાતનો સુલતાન મુહમદ મુજફ્ફર હતો. બાબર બાદશાહ પોતાની તુજકે બાબરીમાં જે ૫ મુસલમાન પાદશાહો જણાવે છે, કે તેઓ, તેણે જ્યારે હિંદુસ્તાન જીત્યું ત્યારે, હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતા હતા, તેઓમાંનો એક એ હતો. તે કહે છે કે

"તે મુલક જ્યારે મેં જીત્યો ત્યારે પાંચ મુસલમાન રાજાઓ અને બે પારકા ધર્મના રાજાઓ પાદશાહી સત્તા ચલાવતા હતા. જો કે પહાડોમાં અને જંગલથી ભરપૂર મુલકોમાં ઘણાક નાના અને નજીવા રાય અને રાજાઓ હતા, તોપણ આ મુખ્ય હતા, અને તેઓજ અગત્ય ધરાવતા. આ સત્તા ભોગવનારાઓમાંનો એક અફ્ગાન હતો, જેઓની હકુમત તળે રાજધાની શેહેર હતું. ...... બીજો પાદશાહ ગુજરાતમાં સુલતાન મહમદ મુજફ્ફર હતો. સુલતાન ઇબ્રાહીમની (૧) હારની થોડા દહાડા આગમચ તે આ જીંદગીથી ગુજર પામ્યો હતો. એ એલમમાં હુશિઆર પાદશાહ હતો અને હદીસ (કોરાનની અસલી દંતકથાઓ) વાંચવામાં શોખી હતો. (એલીઅટની તવારીખ વા. IV પા. ૨૫૯).

---

(૧) ઇબ્રાહીમ લોદી, જેને બાબરે પાનીપતની લડાઈમાં ઈસ્વી ૧૫૨૬ માં હરાવ્યો.

આ પાદશાહ તવારીખમાં[1] મુજફ્ફર બીજા તરીકે જણાયલો છે. તેણે ગુજરાતમાં ૧૫ વર્ષ ઇસ્વી ૧૫૧૧ (હીજરી ૯૧૭) થી ૧૫૨૬ સુધી રાજ્ય કીધું હતું.

દસ્તાવેજ ૧૧ મો. દીવ લખેલો કાગળ.

(એ દસ્તાવેજની નકલ માટે જુઓ પા. ૧૬૧.)

આ દસ્તાવેજની ભાષા અને લખાણ કેટલીક જગ્યાએ અસાધારણ છે, અને તેના કોઇક શબ્દોનો અર્થ કોઇક બીજી રીતે કરે, જો કે મતલબ ખુલ્લી દિસે છે. દિવના જરથોશ્તીઓએ નોસારી ખાતેથી મોબેદ તેડાવ્યો છે. કાકા શુત આસદીન એટલે આસદીન કાકા, જેવણ તે વખતે નોસારીમાં એક જાણીતા મોબેદ હતા, તેવણ રોજ ગુઆદ માહ આદર સંવત ૧૬૪૯ ને દિને દીવની અનજુમનને ફારસી ધપે "બ પહાના એ એજદાં બાદ" એટલે કે "તેઓ યજદાની પનાહમાં રહે," એવા દુઆના શબ્દો કહી જબાબ લખે છે, અને તેમાં જણાવે છે, કે મેહેરજીરાણાને પુછીને તેવણની બાહલીથી તેવણે બીજા સાહેબો સાથે મળી મોબેદ મોકલવાની ગોઠવણ કીધી છે. આ દસ્તાવેજમાં શરૂઆતમાં "જ તબ ચાંદી ક્યામદીન હુ લીએ" શબ્દો છે. તેનો અર્થ ખુલ્લો નથી. કદાચ એ "જણ બે, ચાંદા (અને) કામદીન, મારીસાથે" એમ લેવાય. પણ ત્યારે તો સઘળા મળી ત્રણ જણ થાય, અને એ દસ્તાવેજમાં આગળ ચાલતાં "જ ચાર" એટલે "જણ ચાર" જણાવ્યા છે. તેથી કદાચ એમ લઇએ કે ચોથા જણનું નામ આપ્યું નથી.[2]

આ વિષયમાંના કેટલાક દસ્તાવેજોની નકલો, તરજુમાઓ અને હકીકતો બાજે મેલી, હવે હું એમાં ટાંકેલા જૂના પુસ્તકોમાંના કેટલાકોના કોલોફોન (યાને તે લખનારનાં નામ, તારીખ વિગેરેની નોધો) અને એમાં જણાવેલાં કાગળોમાંથી થોડાક ઊતારાઓ વિગેરે આપીશ.

---

(૧) એલફીનસ્ટનની હિંદુસ્તાનની તવારીખ, કોવેલની પાંચમી આવૃત્તિ પા. ૭૯૫.

(૨) પ્રોફેસર હોડીવાળા સુચવે છે કે કદાચ એમ લઈએ કે "બે ચાંદા (એટલે બે ચાંદાભાઈઓ અને) કામદીન અને હું મળો ચાર જણા." આ દસ્તાવેજના બીજા કેટલાક શબ્દો એવા છે, કે જે ખુલ્લા નથી અને તેનો કોઈ બીજો અર્થ કરે. એ શબ્દો માટે જુઓ પા. ૧૬૧-૧૬૨ ઉપરના નકલ હેઠળની નોટો.

તાનસેનનું ગીત.

તાનસેનનું મેહેરજી રાણા બાબેનું ગીત પા. ૧૬૩ ઊપર મેં આપ્યું છે, અને તેજ પાના ઊપર ઈ. સ. ૧૭૫૨ ની જે પુરાણી નકલમાં તે આપ્યું છે તેનો કોલાફોન પણ મેં આપ્યો છે. એ પુસ્તકના કુલે ૨૩૯ ફોલીઓ છે. દર પાનું ૧૩ લીટીનું છે. કોલોફોન સેવટે ફોલીઓ ૨૩૭બ થી ૨૩૮ સુધી છે. તેમાં ઉપલુ ગીત ફોલીઓ ૮૧ બ ઊપર છે. એ પુસ્તકના ૨૦૨ મા ફોલીઓથી સંગ્રગાય નામું છે. એ સંગ્રગાયનામા માટે જુઓ મો. જોએફ્રીમ મિનાનો સને ૧૮૫૭ નો ફ્રેંચ વિષય Zoroastre, Essai sur la Philosophie Religieuse de la Perse પા. ૫૩. અને પ્રોફેસર જેકસનના Zoroaster, the Prophet of ancient Iran પા. ૮૫-૮૮. આ પુસ્તક લખનાર પોતાની આ ગીતોની ચોપડીને "રાગ તા. કબીત ના સંધરધાયનો કિશો" એ નામ આપેછે.

તાનસેનવાળા ગીતમાં "યા હુ" એટલે "એ ખોદા" કરી શબ્દો છે. એ શબ્દો પાદશાહ અકબર બંદગી તરીકે હમેશાં બોલ્યા કરતો હતો. તે બાબે બદઓની નીચે મુજબ કહેછે (મુનતખબ અલ તવારીખ લીઝ અને મુનશી અહમદઅલીની કલકતાવાળી આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૦૦ લીટી ૧૪-૧૬)

و بیشتر شبها در ذکر خدای جل و علا و مشغولی باسم یا هو و یا هادی
که ملقن بآن شده بودند احیا می یافت

અર્થ.—અને તે ઘણીક રાતો (અથવા રાતોનો મોટો ભાગ) કીર્તિવંત અને મહાન ખોદાની સ્તુતિમાં ગુજારતો અને 'યા હુ' અને 'યા હાદી' નામો, કે જે તે શીખેલો હતો, તે બોલવામાં મશગુલ રહી જીંદગી ગુજારતો."

તાનસેન પોતાના પાદશાહ અકબરના આ માનીતા શબ્દો 'યાહુ'થી દસ્તુર મેહેરજી રાણા અને અકબરનું આ ગીત શરૂ કરેછે તે કુદરતી છે. એ શબ્દ કદાચ અવસ્તા 'અહુ', જે ખોદા માટે વપરાય છે, અને જે "યથા અહુ વઈર્યો" ના પદમાં આપણે જોઈએ છીએ, તે ઉપરથી હોય. તે ફારસીમાં પાદશાહ માટે પણ વપરાય છે.

આ ગીતની બીજી કલીનો અર્થ તદન ખુલ્લો નથી, પણ મતલબ એવું કહેવાની દિસેછે, કે મેહરયાર (જે મેહેરજી રાણા નામનું બીજું રૂપ છે) સુખડ અને અગર આતશપર મેલી બંદગી કરતા.

તાનસેનના ગીતબાબે કલકત્તા વાળા ગાયનના જાણીતા કાબેલ ઉસ્તાદ મહારાજા સર સુરેન્દ્રો તાગોરના મતનો કાગળ.

હરકુમાર ભુવન
પથુરીઆ ઘાટ રાજબતી
કલકતા ૬ ઠી ફેબરવારી ૧૯૦૨.

શેઠ જી. જમશેદજી મોદી જોગ.

પ્યારા સાહેબ.

મારા કમીના વિચાર મુજબ હું એવા મતનો છું, કે તમોએ તાનસેનના ગીત તરીકે મારી ઉપર જે ગીત મોકલ્યું હતું, તે, હું તમોને તારથી જણાવી ચુક્યોછું તેમ, તેનું છે. જો કે તેની ભાષા, તે સાધારણ રીતે જે ભાષામાં પોતાના ગીતો જોડતો હતો, તે નથી, તો પણ તે ગીતની રચના અને સામાન્ય ઈબારત ઉપરથી, તે ગીત તે મહાન ગાયણકારનું જોડેલું હોવાની માહેલી ગવાહી આપે છે. એ ગીત, મારી જાણ મુજબ, સારંગ રાગણીમાં ગાવામાં આવે છે, અને જો આ રાગણી બાપદાદેથી ઊતરી આવી છે, તો એ ગીત તાનસેનનુંજ હોવા માટે તે બીજી સાબેતી છે, કારણ કે 'દરબારી, કાનારા, અને સારંગ' તેની માનીતી રાગણીઓ તરીકે જણાયલી છે.

ખરે તમારો
સુરેન્દ્રો મોહન તાગોર
ડાકતર ઓફ મ્યુઝીક ઓક્સફર્ડ.

દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશંગના હાથની લખેલી પાજંદ અને ફારસી ચોપડીઓના અને તેવણના દીકરા કેકોબાદના હાથની લખેલી ફારસી ચોપડીની એક પુરાણી નકલના કોલોફોન.

મારા હાથમાં ત્રણ પુરાણી હાથની લખેલી પાજંદ અને ફારસી ચોપડીઓ આવી છે, કે જે દેખાડે છે, કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું કુટુંબ એક ભણેલું કુટુંબ હતું. તેઓમાં તે પ્રકારનો એલમ હતો કે જે એલમની તે જમાનામાં આપણે પારસી ધર્મગુરૂઓથી આશા રાખીએ. તેઓના દેશની ભાષા ગુજરાતી ઊપરાંત, અને તેઓના ધર્મપુસ્તકોની ભાષા અવસ્તા ઊપરાંત તેઓ પાજંદ અને ફારસી ભાષા જાણતા હતા. આ નકલોમાંથી બે-પાજંદ જામાસ્પી અને ફારસી બહમન નામું—જે રાણા જેશંગને હાથે લખાઈ છે, તે માટે હું આગળ (પાના. ૨૬૩ થી ૨૬૭ ઊપર) બોલ્યો છું.

પાજંદ જામાસ્પીનું કોલોફોન દસ્તુર મેહેરજીરાણાના કુટંબની મેહેરજી-રાણાથી ચહડતી પેહેડીનાં નામો બરાબર મુકરર કરવા માટે ઘણું અગત્યનું

છે. તે મેહેરજી રાણાથી ચહડતી ૧૧ પેહેડીના વડવાઓનાં નામો મુકરર કરેછે. એ નામો, નેર્યોસંગ ધવલ, જે હોરમજદયાર રામ્યારનો નજદીકનો પીત્રાઈ ગણાય છે, તેનો સને મુકરર કરવા માટે પણ ઘણાં અગત્યના થઇ પડે છે. એ નક્કી કરેછે કે યજદજરદી ૮૭૩ જ્યારે રાણા જેશંગ હેયાત હતા અને આ ચોપડી લખી હતી, ત્યારથી ૯ પેહેડી આગમચ હોરમજદયાર રામ્યાર થઈ ગયો હતો, અને તેથી નર્યોસંગ પણ તે વખ્તે થઇ ગયો હતો. દસ્તુર મેહેરજીરાણાના મરણ (ઇસ્વી ૧૫૯૧) અને હાલના નોસારીના તેવણના વારેસ દસ્તુર દારાબજી માહીઆરજીના પિતા માહીયાર ના મરણ (ઈ. સ. ૧૮૭૩) ના સનેઓ વચ્ચેનો ગાળો ૨૮૨ વર્ષનો આવે છે. એ બેઉ વચ્ચે ૯ પેહેડીઓ થઈછે. ત્યારે એ કુટુંબની દરેક પેહેડીની સરાસરી (૨૮૨ ÷ ૯ = ૩૧ $\frac{3}{9}$ = ૩૧ $\frac{1}{3}$ એટલે આસરે) ૩૧ વર્ષની આવેછે. તે મુજબ ગણતાં હોરમજદયાર રામ્યાર યા નેર્યોસંગ ધવલ આસરે [૮૭૩ — (૯ × ૩૧ $\frac{1}{3}$)] ૫૯૧ યજદજર્દી (૧૨૨૨ ઇસ્વી) પર થઈ ગયલા હોવા જોઇએ.(૧)

રાણા જેશંગને હાથના લખેલાં બીજાં પુસ્તક બહમનનામા માટે આગળ (પા. ૨૬૫) આપણે વિગતવારે બોલ્યા છીએ.

ત્રીજું પુરાણું હાથનું લખેલું પુસ્તક જે ઉપર હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, તે ફારસી દારાબ નામાની(૨) એક પુરાણી નકલ છે, જે એરવદ માહીઆર નવરોજી કુતારની માલિકીની છે. આ નકલ યજદજર્દી ૧૦૨૫(૩) (ઇસ્વી ૧૬૫૬) ની છે. આ પુરાણી નકલ ઊપરથી માલુમ પડેછે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાના છોકરા દસ્તુર કૈકોબાદે શાહ અકબરના પુસ્તક ખાનામાંના એક ફારસી દારાબ નામાની નકલ કીધી હતી. દસ્તુર કૈકોબાદવાળી આ અસલ નકલ મળતી નથી, પણ ઈ. સ. ૧૬૫૬ વાળી ઊપલી પુરાણી નકલ આ બાબતની નોધ લેછે. એ ૨૬૬ ફોલીઓનું પુસ્તક છે અને તેને દર પાને ૨૫ લીટીઓ છે.

કોલોફોનની નીચલી સતરો આ નકલ કેમ લખાઇ તેનુ વર્ણન આપેછે.

---

(૧) આ બાબે જુઓ જરથોશ્તી દીનની ખોળકરનારી મંડળીના ૧૮૯૭થી ૧૮૯૮ ના એહવાલમાં મારો નેર્યોસંગ ધવલનો વિષય, પાનું ૧૯૯ નોટ ૩.

(૨) જુઓ આ પુસ્તક માટે મો. મોહલનું શાહ નામું વા. I દિબાચો પા.૭૪.

(૩) આ પુસ્તકનાં કોલોફોનની નીચલી લીટીઓ એ નકલની તારીખ આપે છે. "દરૂદ અને શાદી અને રામશની સાથે રોજ રશ્નને માહ મેહેર શાહનશાહ યજદજર્દ શહેરયારનું મુબારક સાલ એક હજાર ને પચીસને દિને તમામ કીધું." અસલ ફારસી માટે જુઓ પા.૧૭૧ નોટ ૫.

"આ દારાબનામાની કેતાબ એક હજાર ....[1] માં શાઅબાન મહિનામાં આદિતવારને દિને ૩૦ મી તારીખે સવારને વખતે તમામ થઈ. પેરોતન એબને ફ્રીદુન લકબે અર્વીસગાહાનને[2] હાથે નોસારી કસ્બામાં લખાઈ છે. દરૂદ અને શાદી અને રામશની સાથે રોજ રશને માહ મેહર સાસાન એબને અર્દેશીર[3] એબને અસફન્દયાર એબને ગુશતાસ્પની તોખમના શાહાનશાહ યજદગર્દ શેહરયારના મુબારક સાલ એક-હજાર પચીશને દિને લખાઈ છે.[4]

"શ્રીમાન રાજા વીક્રમાર્કના સમયને ૧૭૧૨ વર્ષ ગયાં ત્યારે, અને શાલિવહાનના શકનું વર્ષ ૧૫૭૮ ચાલતું હતું ત્યારે, અને સૂર્ય ઊત્તરાયણમાં હતો ત્યારે, સાચા મંગળને આપનાર ઘણા પવિત્ર જેઠ શુદ ૫ રવિવાર પુષ્યનક્ષત્ર, ધ્રુવયોગ, બવકરણ હતા. એ પ્રમાણે પંચાંગ શુદ્ધી હતી ત્યારે રવી વૃષભ રાષીનો હતો. ચંદ્ર કર્ક રાષીનો હતો. ત્યારે આ દારાબનામું પુસ્તક ફ્રેદુનના પુત્ર પેશુતને લખ્યું. શુભ થાઓ......

"જ્યારે જાનને જીઆદતી આપનારી આ કેતાબ હિંદ વિગેરે મુલકમાં

---

(૧) લખનારે હીજરી સનેની ઈબારત તમામ કીધી નથી. 'અલેફ' એટલે 'એક હજાર' માટેનો શબ્દ લખ્યો અને હજાર ઉપરના બીજા વર્ષોના આંકડા તમામ કરવાના રહી ગયા. સબબ આ દિસેછે એ આંકની ઈબારત આરબીમાં છે અને એક સાધારણ પારસી અરબી આંકની તમામ ઈબારત તે માટેના શબ્દો ચોપડીમાં જોયાવગર લખી શકે નહીં. તેથી પછવાડેથી ચોપડીઓમાં જોઈ તમામ કરવાના વિચારથી બાકીના આંકો રહી ગયા છે.

(૨) આ એક અસલ ઓખર છે. હાલમાં જેમ 'મોબેદજી અથવા દસ્તુર અથવા પંથકી અથવા ઓદરીઆનવાળા' જેવી ઓખરો મોબેદો પોતાના ધંધાના જૂદા જૂદા પ્રકાર મુજબ લે છે, તે મુજબ આ ઓખર છે. દરેમહેરમાં પાવ મેહેલનું કામ કરવાની જગ્યા 'અરવીસગાહ' કહેવાય છે. તે ઊપરથી ત્યાં કામ કરનાર મોબેદે એ નામ ઓખડ તરીકે ઊપર મુજબ લીધેલું દિસેછે. "ચન્દ અબ્યાત દર બાબે રેહેમત ગુયદ" એટલે "રેહમતની બાબતના કેટલાક બેતો" એવે નામની એક યજદજરદી ૧૦૧૨ માં લખાયલી ફારસી ચોપડી, જે એ. માણેકજી રૂ. ઊનવાળાની માલેકીની છે, તેમાં પણ 'અર્વીસગાહાન' શબ્દ ઓખડ તરીકે વપરાયલો જોવામાં આવેછે. તેમાં લખનાર પોતાનું નામ "હેબેદ જાદે હેરબદ જમશેદ બીન મેહેરનોશ લકબે અર્વીસગાહાન" આપેછે.

(૩) પાદશાહ બહમન એ નામથી પણ જણાયો છે.

(૪) આ ફકરા પછીનો કોલોફોનના જે સંસ્કૃત ભાગનો તરજુમો છે તે એક મિત્રે કરી આપેલો છે.

કમ-યાબ છે અને તેથી કોઇના દીઠામાં થોડી આવેછે, અને જ્યારે આ દીબને છીનવી લેનાર કસ્તુરીવાળી ખુરખાની ખુશબો તાતાર અને ખતાના લોકોએ પણ સુંઘી નથી, (એટલે આ સુંદર કીતાબ તાતાર અને ખતાના નામિઆ મુલકમાં યાને નામિઆ પુરૂષોના જોવામાં પણ આવી નથી), અને જ્યારે ઘણા ખરાં શેહેરો અને ગામોમાં કોઇએ તેને રાખી નથી અને મેળવી નથી, પણ તે બુલંદ નામદાર પાદશાહ ....દુનિયા અને દીનના નુર મહમદ અકબર બાદશાહ ગાઝી, જે કીર્તિવંત ખોદાનો માન પામેલા છે, અને હમેશાની બાદશાહી વાળો છે, તેનાજ પુસ્તકખાનામાં જોવામાં આવી; અને જ્યારે આ નાદર કેતાબ મેળવવાની હોશ પારસી લોકોમાંનો એક કીર્તિવંત સુખી લેબાસવાળો અને મર્તબા વાળો મોટો માણસ, નામે નોશીરવાન(1) એબને બહમનશાહ પારસી, જે નોસારી કસ્બાનો રહેવાસી (હતો), અને જે સરસ કીર્તિવાળો અને બેહદ જાતી શક્તિવાળો હતો, તેના મનમાં ઊતપન્ન થઈ, ત્યારે તેણે તે લખવા ફરમાવ્યું. તેથી તેના હુકમ મુજબ કમીના બંદા (અથવા કમીના ભલા પરહેજગાર) કેકોબાદ એબને માહીયાર પારસીએ પોતાના જાનની મીઆન ઊપર ખેદમતગારીની કમર એસ્તવાર બાંધીને, તમામ યત્ન અને સંપૂર્ણ કોશેશ બજા લાવીને ઉપર કહેલી નાદર નકલ, જે કીડાઓએ ખાઈ નાખી હતી, તે ઊપરથી સુદ્ધ નકલ કીધી હતી. તે નકલ ઊપરથીજ ખાનગી હપ્રુ, જેની ઊપર ખોદા મેહેરબાન થાય, તેણે અબદુલ રહેમાનને હાથે હાસોતના પરગણામાં એક નકલ કરાવી. પછી તે કેતાબ મીરજાં બીન મીરજાં મહમદ જમાનના હાથમાં આવી અને તે નકલ ઊપરથી આ કેતાબ પેશોતનને હાથે પોતાને માટે લખાઈ."

ફારસી દારાબનામાની આ પુરાણી નકલના ઊપલા લાંબા કોલોફોન ઊપરથી દિસેછે કે દસ્તુર મેહરજી રાણાના બેટા કએકોબાદે આ ચોપડીની

(૧) આ ધણી નોસારીના જાણીતા ચાંગાશાહના છોકરાના છોકરાનો છોકરો દિસેછે. એના બાપને બહમનશાહ કહ્યો છે. એ શાહ શબ્દ એવોના કુટંબના ઘણાંક નામો સાથે વપરાય છે. આ કુટુંબ પારસી સાહિત્યમાં ઘણું લાભ લેતું હોય તેમ દિસેછે. આ નોશેરવાનના બાવા બહમન માનેક અને એના બપાવા માનક ચાંગાએ ફારસી બેતમાં વિરાફનામું લખાવ્યું હતું, જે વીરાફે કૌસીને નામ જણાયલું છે. (જુઓ એરવદ માનેકજી રૂ. ઊનવાળાની નકલ, ફોલીઓ ૨૭૯ ખ લીટી ૩ અને ૪. આ ૩૩૪ ફોલીઓનું પુસ્તક છે. વીરાફે કૌસો ફોલીઓ ૨૭૭ થી ૩૧૪ સુધી છે. એની સાથે બીજાં લખાણો સદદરે નજમ, ગધમાં વીરાફ નામું, જરથોશ્ત નામું, ચંદ્ર ધાય નામું વિગેરે છે.)

અસલ નકલ ખુદ શાહ અકબરના દફતરખાનાની એક નાદિર નકલમાંથી કીધી હતી. આ કૈકોબાદે પાછળથી શાહ જેહાંગીરની સીફતમાં અને તેના બેટા શાહજાદા ખોર્રમ (પાછળથી શાહ જેહાન) ની સીફતમાં કેટલીક બૈતો લખી હતી, અને તેવણ શાહ જેહાંગીરના વખતમાં પણ મોગલ દરબારમાં ગયા હતા. કોઈપણ રીતે આ પુરાણી નકલ દેખાડે છે કે કૈકોબાદ ફારસીથી સારીરીતે માહીત હતા અને તેવણે પણ શાહ અકબરની દરબારની પોતાના પિતા પછી મુલાકાત લીધી હતી.

નરીમાન હોસંગની પેહેલી રેવાયત (યજદજરદી ૮૪૭ ઇસવી ૧૪૭૮) ઊપરથી માલૂમ પડેછે કે મેહરજીરાણાના કાકા યાને કરી લીધેલા બાવા એરવદ વાછા અને વળી તેવણ (વાછા) ના બપાવા એરવદ દાદા પણ નોસારીના આગેવાન હતા, કારણ કે તેમાં નોસારીના વડા અકાબર ચાંગા આસા પછી આપણે આગેવાનો તરીકે તેઓમાં નામો જોઇએ છીએ. એ આપણે નીચલા ફકરામાં જોઇએ છીએ.

[1]و دیگر چنگه شاه و دیگر هیربد باچه و هیربد دادا و هیربد خورشید
و باقی دین ورزیداران و روان بوخشاران بهاننه

એ ફકરામાં "હેરબદ બાચે" છે, તે મેહરજીરાણા કરી લીધેલા પિતા એરવદ વાછા દિસે છે અને હેરબદ દાદા તે એરવદ વાછાના બપાવા એરવદ દાદા છે. એ દાદા નામ આપણને રાણા જેશંગને હાથની લખેલી જામાસ્પીમાં અને એવણને હાથના લખાયલા બહમનનામામાં મળેછે.

આ વિષયમાં, જે દસ્તાવેજો, પુરાણા પુસ્તકો અને કેતાબો રજુ કરવામાં આવ્યાં છે, તે ઊપરથી મેં દસ્તુર મેહરજીરાણા, તેવણના પિતા રાણા જેશંગ અને તેવણના બેટા કૈકોબાદની જીંદગીના કેટલાક જણાયલા બનાવોના વર્ષના અનુક્રમે જે કોઠા ઊપજાવ્યા છે, તે નીચે આપુંછું.

(૧) બોંબે યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીની નકલ ફોલીઓ ૧૧ બ, લીટી ૧૯.

દસ્તુર મેહરજી રાણાની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				
ઈસવી	યજદજર્દી	સંવત	હીજરી	બનાવો.
૧૫૫૩	૯૨૨			ફીરોસ કામદીનને નામે જણાયલી રેવાયતમાં દસ્તુર મેહરજીરાણાનું નામ શરૂઆતના સરનામામાં પેહેલું જણાવ્યું છે (જુઓ ઉપર પા. ૨૫૮)
૧૫૬૬		૧૬૨૨		ધર્મસંબંધી ક્રિયાઓ બરાબર કરવા બાબેના એક લેખમાં મેહરજી રાણાની સહી પેહેલી છે. (જુઓ પા. ૨૫૫)
૧૫૭૦		૧૬૨૬		કેટલીક ધર્મસંબંધી ક્રિયાઓ વેળા તાડી પીવાથી દૂર રહેવા બાબેના લેખમાં એરવદની સહી પેહેલી છે (જુઓ પા. ૨૫૬)
૧૫૭૦				ઈરાનથી ફરેદુન મર્ઝબાનની મારફતે આવેલું એક કાગળ, જે રેવાયતમાં આપેલું છે, તેમાં એરવદનું નામ પેહેલું છે(પા. ૨૫૭)
૧૫૭૩		૧૬૨૯		નોસારીના બેહેદીનોએ એક લેખથી પીપલીઆ નામની જગ્યાએ એક વાડી ધર્મખાતે એરવદને પોતાના વડા તરીકે સપુરદ કીધી. (જુઓ પા. ૨૫૬)
૧૫૭૮			૯૮૬	બદઓની આ વર્ષના બનાવોમાં, અકબરની દરબારમાં નોસારીના પારસીઓનું આવવું જણાવે છે. તે આ બનાવ એક આગલા બનાવ તરીકે જણાવે છે. તેથી પારસીઓના વડા તરીકે એરવદ એ વર્ષે યા આગલે વર્ષે ત્યાં ગયલા હોવા જોઈએ (પાનું. ૧૯૧)

દસ્તુર મેહરજી રાણાની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				બનાવો.
ઇસવી	યજદજર્દી	સંવત	હીજરી	
૧૫૭૯		૧૬૩૫		નોસારીના મોબેદોનો પહેલો લેખ, જેમાં તેઓ એવણને પોતાના વડા ગણે છે (પા. ૧૪૭ અને ૨૩૬)
૧૫૮૦		૧૬૩૬		એવોજ બીજો લેખ (પા. ૧૪૮ અને ૨૩૬)
૧૫૯૦		૧૬૪૬		દીવ ખાતે આસદીનકાકાએ લખેલો કાગળ, જેમાં એવણને વડા ગણેલા છે. (પા. ૧૬૧ અને ૨૩૯)
૧૫૯૧	૯૬૦			એવણ મરણ પામ્યા.

દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશંગની જીંદગીના બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				બનાવો.
ઈસવી	યજદજર્દી	સંવત	હીજરી	
૧૫૦૪	૮૭૩	૧૫૬૦		રાણા જેશંગે પાજંદ જામાસપીની નકલ લખી (જુઓ પા. ૨૬૪)
૧૫૨૦		૧૫૭૬		નોસારીના પારસીઓએ ધર્મખાતે પોતાના વડા તરીકે એક વાડી એવણને સપુરદ કીધી (પા.૨૬૦)
૧૫૨૭	૮૯૬			શાપુર આસાની રેવાયત, જેમાં શરૂઆતમાં એવણનું નામ પેહેલું આવેછે (પા. ૨૬૧)
૧૫૪૯	૯૧૫	૧૬૦૨	૯૫૬	એવણે ફારસી બહમનનામાની_નકલ લખી (પા. ૨૬૫)

દસ્તુર મેહરજી રાણાના બેટા દસ્તુર કેકોબાદની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				બનાવો.
ઇસવી	યજદજર્દી	સંવત	હીજરી.	
૧૫૬૫-૬૬		૧૬૨૨		ધર્મસંબંધી ક્રિયાઓ બરાબર કરવાનો લેખ, જેમાં એવણના બાવા પેહલી સહી કરે છે, તેમાં એવણ પણ સહી કરે છે (જુઓ પા. ૧૫૨)
૧૫૭૦		૧૬૨૬		કેટલીક ધર્મસંબંધી ક્રિયાઓ વેળા તાડી પીવાથી દૂર રહેવા બાબેનો લેખ, જેમાં એવણના બાવા પેહેલી સહી કરેછે, તેમાં એવણ પણ સહી કરેછે (પા. ૧૫૪)
૧૫૮૦		૧૬૩૬		નોસારીના મોબેદોનો બીજો લેખ, જેમાં તેઓ દસ્તુર મેહરજીરાણાને પોતાના વડા ગણેછે, તેમાં એવણ પણ બીજાઓ સાથે સહી કરે છે. (પા. ૧૪૮-૪૯)
૧૫૯૧				પોતાના બાવાના મરણ બાદ દસ્તુરી ઊપર આવેછે.
૧૫૯૫			૧૦૦૩	શાહ અકબરનું એવણના નામનું પેહેલુ ફર્માન (પા. ૨૯૬)
			૧૦૦૫	એ ફર્માનમાં જણાવેલી દસ્તુર મેહરજીરાણા વાળી ૨૦૦ વીઘા જમીન બાબેની તપાસનો મેહેજર
૧૬૦૩			૧૦૧૧	શાહ અકબરનું એવણના નામનુ બીજું ફર્માન (પાનુ ૩૨૮)
૧૬૦૩			૧૦૧૨	એ ફર્માનોના સંબંધમાં પરવાનો.
૧૬૧૯	૧૨-૧૨-૯૮૮			એવણ મરણ પામ્યા

તે દાદારના નામથી તમામ કર્યું.

શેહેનશાહ અકબર અને દસ્તુર મેહરજીરાણા વિષે આંકુએટીલ ડુ પેરોંની નોંધ.

(રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટીની મુંબાઈની શાખા આગળ તારીખ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ને દિને વાંચેલો વિષય.)

તા૦ ૧૯ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૧ ને દિને, આ મંડળી સનમુખ, "શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહરજીરાણા" એવે નામે મેં જે વિષય વાંચ્યો હતો, અને જે આ મંડળીના ૨૧ મા વાલમના ૫૮ મા નંબરના અંક (પાના ૬૯-૨૪૫) માં પ્રગટ થયો છે, તે વિષયની એક પુરવણી તરીકે હું મારો આજનો વિષય રજુ કરૂં છું. મારચ ૧૯૦૩ માં પારીસથી, મીસ મેના, જેવણે ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં ફ્રેન્ચ સરકાર તરફની નેમનુકથી પારસીઓને લગતો અભ્યાસ કરવા અત્રે આવ્યાં હતાં, તેવણ તરફથી, મને બીજાં કાગળોમાં એક કાગળ મેહરજીરાણાની બાબત ઉપર મળ્યું, જે ઉપર "અગત્યનું" કરી લખ્યું હતું. તેમાં તેવણે લખ્યું હતું કે, "નેશનલ લાઇબ્રેરીમાંના (ના૦ ૧૮ વાળા) આંકુએટીલના જાણીતા કાગળો અવારનવાર ફેરવતાં મને જાણવાજોગ બે ફકરા મળ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે. (એના હરફ એટલા ખરાબ છે, એની જોડણી એવી અજબ છે, અને ઘણી ખરી લીટીઓ, એવી રીતે ગુંચવાઈ ગઈ છે, કે મારી પાસે મોટું દેખાડનારો કાચ (Magnifying glass) નહીં હોવાને લીધે, મને તે ઉકલાતવાને ઘણી મેહેનત પડી હતી)." તે ફકરાઓ જેમ તેણીએ લખ્યા હતા તેમ વાંચતાં, મને લાગ્યું કે તેઓ અકબર અને મેહરજીરાણાની બાબત ઉપર અગત્યની રોશની ફેંકરી અને તે માટે તેની બરાબર નકલ થવી જોઈએ. તેથી મેં તેવણ ઉપર તા૦ ૧૦ મી મારચ ૧૯૦૩ ને દિને પત્ર લખી અરજ કીધી કે એ ફકરાઓની એક બરાબર લખેલી શુધ્ધ નકલ અને તેવણ જેમ તે ફકરા સમજતાં હોય તેમ તેનો ઇંગ્રેજી તરજુમો કરીને મોકલવો. ત્યારપછી મેં તેવણને અરજ કીધી કે એ ફકરાઓનો ફોટોગ્રાફ લઈ તે મેહેરબાની કરી મારી ઉપર મોકલવો. મારી અરજ બહાલ રાખી તેવણે મેહેરબાની કરી આંકુએટીલના નોંધોના આ ફકરાઓ બાબેના આખા પાનાનો ફોટોગ્રાફ તા૦ ૩૧ મી મારચ ૧૯૦૩ ને દિને નેશનલ લાઈબ્રેરીના સહુડીઓમાંજ લેવાડીને મોકલી આપ્યો છે, જે સભાસદોના તપાસ માટે હું અત્રે રજુ કરૂં છું. (જુઓ પછવાડે એની ફોટો ફેક-સીમીલી).

એ નોંધોના સંબંધમાં તેવણ લખે છે કે "સુરતના સંબંધની આંકુએટીલની નોંધો ખોળતાં આ ફકરા એકાએક મારી નજરે પડ્યા." તેવણ વધુ કહે છે કે, "આ નોંધોવાળું વાલમ ચતુષપત્રી કદ (quarto) નું ૬૩ પાનાનું છે અને તે નેશનલ લાઇબ્રેરીના આંકુએટીલ દુપેરોંના હસ્ત લેખોમાં નાo ૭૯ નું છે. તે પારસીઓને લગતાં પરચુરણ લખાણોની બાબતની ટીપમાં છે. એ પાનાનો આંક ૬૦ નો છે અને તે ઉપર તરેહવાર બાબતો છે. આપણને લાગતું વળગતું છે તે બાબત "મોગલ અકબર" એ શબ્દોથી શરૂ થાય છે. તમો પાનાની નીચે પારકા ટોળાની સ્ત્રીઓ સાથેના લગ્ન બાબે એક ફકરો જોશો, જેને આપણી બાબત સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. યાદ રાખવું જોઇયે કે એ ફક્ત એક મુસાફરની સેતાબીથી એકઠી કીધેલી નોંધો છે. પણ આંકુએટીલના રૂડા હેતુ તરફ જોતાં દરેક શબ્દ ઉપર તમોએ વિચાર કરવો. હું તમારૂં ધ્યાન નીચલી બાબતો ઉપર ખેંચું છું.

"૧ મેહરજીરાણા નામની જોડણી અજબ જેવી છે. પણ તે નામ કોણનું છે તે બાબે શક રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.

"૨ મેહરજીરાણા એકલા, એવા પુરૂષ હતા, કે જેવણ ધર્મ સમજાવી શક્યા.

"૩ તેવણની સલાહ ઉપરથી અકબરે શાહ આબાસ પાસેથી કેરમાનથી એક દસ્તુરની માગણી કરી હતી.

"૪ કૈકોબાદનો છોકરો દસ્તુર શાપુર તે કોણ છે?

"જગાઓનાં નામો બાબે કાઇ શક નથી. નોસારી નામ સારી પેઠે વંચાય છે. પણ સુરતથી ૧૬ ક. કાંકરા કારી શું છે? તે મને ગેઝેટીઅરમાં મળતું નથી. હું ફક્ત આટલુંજ જાણું છું કે અકબરે સુરતને તાo ૧૯ મી જાનેવારી ૧૫૭૩ ને દિને ઘેરો નાખ્યો હતો. તે કિલ્લો તેને ૬ અઠવાડીઆની સેવટ સુધી શરણ થયો નહીં. શાહાનશાહની છાવણી ક્યાં હતી? આ ચોકસ છે કે આ ૬ અઠવાડીઆમાં પારસીઓને જોવાને અને મેહરજીરાણા, જેવણ ઘણી નજદીકના કસ્બામાં રહેતા હતા, તેવણ સાથે ઓળખાણ કરવાને અકબરને વખત મળ્યો હતો."(૧)

---

(૧) મીસમેનાના શબ્દોના મતલબ સમજાવનારો છુટો અર્થ મેં અહીં આપ્યો છે. તેણીના સંપૂર્ણ શબ્દો માટે તેણીનું ફ્રેંચ લખાણ અને તેનો અંગ્રેજી તરજુમો, અંગ્રેજી વિષયમાં જુઓ. ત્યાં તેણીના વાંચન અને તરજુમા બાબે મારી સૂચનાઓ અથવા સુધારાઓ પાના હેઠળ નોટમાં મેં આપ્યાં છે.

હવે આપણે જોઇયે કે મારા આગલા વિષયમાં જણાવેલી કઈ બાબતોને આંકુએટીલની નોંધોથી ટેકો મળે છે, અને કઈ બાબતોમાં એ નોંધો નવી રોશની નાખેછે. મેં મારા આગલા વિષયમાં નીચલી બાબતો સાબેત કરવાની કોશેશ કીધી છે.

૧. અરદેશર, જેને માટે અકબર પછી લાંબે વખતે લખાયલી દબેસતાન ઇસારો કરે છે કે તે અકબરની દરબારમાં આવ્યો હતો, તે અકબરની દરબારમાં ઇબાદતખાનાની તકરારો તમામ થવા પછી, અને અકબરે જરથોશ્તી સેતાયશનાં જાહેર પડતાં રૂપો અને જરથોશ્તી રોજમાહ અને જરથોશ્તી જશનો અખત્યાર કરવા પછી આવ્યો હતો, અને તેથી અકબર ઉપર એ બાબતો માટે અસર કરવામાં તેનો હાથ હતો નહીં.

૨. અરદેશર ખાસ કરી ફરહંગે જેહાંગીરી માટે આવ્યો હતો અને નહીં કે ઇબાદતખાનાની તકરારો માટે, યા અકબરને ધર્મ સમજાવવા માટે.

૩. ઇબાદતખાનાની તકરારો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬–૭૯) માં હાજર થવા માટે નવસારીના પારસીઓ ગયા હતા.

૪. દસ્તુર મેહરજીરાણા નવસારીના એક આગેવાન અને જાણીતા ધર્મગુરૂ હતા અને તેમ હોવાથી નવસારીથી ગયલા પારસીઓની ટોળકીના વડા તરીકે તેવણ ગયા હતા.

૫. દસ્તુર મેહરજીરાણાએ અકબરને ધર્મ સમજાવ્યો હતો.

૬. ગીતામાં જે જણાવવામાં આવે છે, કે અકબરે સદરો કુસ્તી પહેર્યો હતો, તેમાં અજબ થવા જેવું કાંઈ નથી, ખાસ કરી જ્યારે તેણે બીજા ધર્મોની-જેવા કે હિંદુ અને ખ્રિસ્તિની—જાહેર પડતી નિશાનીઓ પણ અખત્યાર કરી હતી.

હવે આપણે તપાસીયે કે ઉપલી બાબતો જે મેં પુરાણા પુસ્તકો અને દસ્તાવેજોથી મારા આગલા વિષયમાં સાબેત કરવાની તજવીજ કીધી છે, તેને આંકુએટીલની નોંધોથી કેવી રીતે ટેકો મળે છે. આંકુએટીલ ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૫ થી ૧૭૬૧ સુધીમાં હિંદુસ્તાન ખાતે આવ્યો હતો. તેથી આ નોંધો, આશરે ૧૫૦ વરસ ઉપર દસ્તુર મેહરજીરાણાને લગતી જે બાબત તેણે જાણેલી તે જણાવે છે. મારા પહેલા વિષયમાં મેં ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૫ માં લખાયલી દસ્તુર શાપુરજી સંજાનાની ચોપડીનો આધાર લીધો હતો કે તેવણે જણાવ્યું છે કે દસ્તુર મેહરજીરાણાએ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવ્યો હતો. આંકુએટીલની નોંધો ત્યારે એ સને

કરતાં પણ ઓછામાં ઓછી ચાર વરસ પુરાણી છે, અને તે એક જાણીતા હિંદ ગ્રંથકારની છે, કે જે પારસીઓને લગતી બાબતો, તેઓના શેહરમાં, શિખવાને આવ્યો હતો.

આંકુએટીલની પહેલી નોંધ ફરહંગે જેહાંગીરી અને અરદેશારની બાબતમાં છે. શાહ અકબરને, શું તેની દરબારમાં કે શું દરબારની બહાર, એવો કોઈ લાયક વિદ્વાન નહીં મળ્યો, કે ફરહંગના કામમાં તેને પુરતી મદદ કરે. તેથી તેણે ઇરાનથી એક દસ્તુરને તેડાવ્યો.

ફરહંગે જેહાંગીરી અને અરદેશાર બાબેનો આંકુએટીલની નોંધનો આ ફકરો બરાબર સમજવા માટે, ફરહંગે જેહાંગીરીના દિબાચામાંથી, મારા પહેલા વિષયમાં, શાહ અકબરના જે શબ્દો આપ્યા છે, તે યાદ કરવાની જરૂર છે. તેમાં શાહ અકબર, ફરહંગે જેહાંગીરીના કર્તા જમાલુદીનને કહે છે કે "જ્યારથી આરબોને ઇરાનના મુલકોમાં સત્તાનો હાથ મળ્યો, ત્યારથી ફારસી જબાનમાં આરબી શબ્દો ભેળાયાથી ઘણાક ફારસી અને દરી અને પહેલવી શબ્દો વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયા, બલકે તદન નાબુદ થયા. એ સબબને લીધે કદીમ વખતની ફારસી જબાનોમાં લખાયલાં પુસ્તકોના ખુલ્લાસાઓ, અને કવિતાઓ, કે જે અસલી સાએરોએ સાએરીના ઝવેરથી સણગારી છે, તેના અર્થો છુપા પડદા પાછળ અને બાનગી બુરખા પાછળ છુપાયલા અને ભરાયલા રહ્યા છે. એ સબબે અત્યાર આગમજ, આલમોને પનાહ આપનારી આ દરબારના કેટલાકોને, મેં સર્વે ફારસી પુરાણા શબ્દો અને ઇસતિલાહોનું પુસ્તક રચવાને ફર્માન આપ્યું હતું. કોઈ પણ ધણી જેવું જોઇએ તેવી રીતે તે કામ બજાવી શક્યો નહીં. (તેટલા માટે) જરૂરનું છે કે એલમની આ ઉમદા બાબતમાં તું સારી વીખ્યાતીનું અને બુલંદ નામનું પુસ્તક બનાવે કે મારાં સારાં નસીબ સાથે હમેશાં જોડાવાના નતીજાને લીધે જમાનાના સફાઓ ઉપર રાત અને દહાડો તેની અસર કાયમ રહે (એટલે કે તે પુસ્તક મારા નામની સાથે જોડાયલું રહે અને હમેશા ઉપયોગી નિવડે)."

આંકુએટીલની નોંધ એ બાબતને ટેકો આપે છે, કે પુરાણા શબ્દોની બાબતમાં, અત્રે તેને કોઇ પણ ધણી નહીં મળવાથી, ખુદ મેહરજીરાણાની ભલામણથી, તેણે ઇરાનથી એક દસ્તુરને ફરહંગે જેહાંગીરીના કામની મદદ માટે બોલાવ્યો. આંકુએટીલની નોંધ કહે છે કે "મોગલ અકબરને દરેક ચીજનો જવાબ આપનાર કોઇ દસ્તુર નહીં મળવાથી દસ્તુર મેહરજીરાણાની સલાહ ઉપરથી ઇરાનના શાહ આબાસ સુફી ઉપર કેરમાનથી એક ધણીને તેડાવવાને લખ્યું. શાહ આબાસે દસ્તુર અરદેશારને મોકલ્યો, કે જેણે

તેની હકુમત હેઠળ ફરહંગ શરૂ કીધી અને જેહાંગીરની હકુમત હેઠળ તમામ કીધી અને જે ફરહંગ તેનું (એટલે જેહાંગીરનું) નામ ધરાવે છે. (હાઇડ (પા નું ૪) કહે છે કે એઓને ફકરૂદદીન આનજુએ તે લખી.)"

આંકુએટીલની આ નોધ ત્યારે નીચલી બે બાબતો, જે મેં મારા પહેલા વિષયમાં હાથ ધરી હતી તેને ટેકો આપે છે.

૧. એક આ, કે અરદેશરને ફરહંગે જેહાંગીરી લખવાના કામમાં મદદ કરવા માટે તેડવામાં આવ્યો હતો અને નહીં કે અકબરને ધર્મ સમજાવવા માટે.

૨. અરદેશર ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬ થી ૧૫૭૯ સુધીની એબાદતખાનાની તકરાર તમામ થવા પછી અને અકબરે જરથોશતી ધર્મનાં નજરે પડતાં રૂપો અખત્યાર કરવા પછી આવ્યો હતો. આ બે બાબતોનો આપણે જરાક લંબાણથી વિચાર કરીશું.

૧. મારા આગલા વિષયમાં મેં પહેલી બાબત ઘણી લંબાણથી હાથ ધરી છે. (જુઓ બોંબે બ્રાંચ રોયલ એશિઆટીક સોસાએટીનું ચોપાંનીઊ. વાલમ ૨૧ નંબર ૫૮ પાના ૮૫ થી ૯૩. જુઓ આગલો ગુજરાતી વિષય પાનાં ૨૦૨ થી ૨૧૪). ત્યાં મેં ખુદ ફરહંગે જેહાંગીરના લખનાર મીર જમાલુદદીનની સત્તા ઊપરથી દેખાડ્યું છે, કે અરદેશર ફરહંગે જેહાંગીરી માટે આવ્યો હતો. આંકુએટીલની નોધો આ બાબતને ટેકો આપેછે. આ પહેલી બાબતના સંબંધમાં આપણે આંકુએટીલની નોધમાં આ નવું જોઇએ છીએ કે ફરહંગે જેહાંગીરીના કામમાં મદદ કરવા માટે ઇરાનથી એક ભણેલા પુરૂષને બોલાવવા માટેની સૂચના કરનાર દસ્તુર મેહરજીરાણા પોતે હતા. આપણે જોયું કે ફરહંગે જેહાંગીરીમાં શાહ અકબરના વિચારો જણાવ્યા છે તેમ, જુના પુરાણા ફારસી દરી વિગેરે શબ્દો તેને કોઈ બરાબર સમજાવી શક્યું નહીં. એમ બાબે શાહે દસ્તુર મેહરજીરાણા, જેવણ સાથે જ્યારે તે સુરત ખાતે આવેલો ત્યારે, આપણ પાછળ જોઇશુ તેમ, ઓળખાણ થયલી, તેવણની સલાહ લીધી, અને તેવણની સલાહ ઉપરથી ઇરાન કાગળ લખી ત્યાંથી શબ્દ ઉત્પત્તિમાં હુશિઆર એક દસ્તુરને તેડાવ્યો. અકબરના ઊપર આપેલા શબ્દો દેખાડે છે, કે તે ઘણો લાંબો વખત થયો આતુર હતો કે તે "સર્વ ફારસી પુરાણા શબ્દો અને ઇસ્તેલાહોનું પુસ્તક" રચાવે. પોતાની દરબારના ભણેલા ઓલમાઓથી તેણે તે કામની આશા રાખી હતી. પણ તેમાં તે નિષ્ફલ નિવડ્યો. તેની દરબારના કોઈ પણ ભણેલા ઓલમાઓ તે સારી રીતે કરી શક્યા નહીં. તેણે ધાર્યું કે કોઈ પારસી દસ્તુરો પુરાણા ફારસી શબ્દો અને ઇસ્તે-

બાહો સમજાવવાના આ કામમાં તેને મદદ કરી શકી. પણ આંકુએટીલ કહેછે તેમ તેને ફરહંગની બાબતમાં "દરેક બીજાને જવાબ આપનાર કોઈ દસ્તુર નહીં મળ્યો." હવે તેને દસ્તુર મેહરજીરાણા, જેવણે સાથે તેણે આગળ સુરત ખાતે ઓળખાણ કરેલી, તેવણે સલાહ આપેલી કે કેરમાનથી એક દસ્તુરને તેડાવવો, તેથી જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે મીર જમાલુદ્દીને ફરહંગના પુરાણા શબ્દોની બાબતનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે ત્યારે તેણે તેને ઊલટ આપી અને તે ફરહંગ લખવા કહી. તેને એ કામમાં, એટલે પુરાણા ફારસી દરી વિગેરે શબ્દો સમજાવવાના કામમાં મદદ આપવા સબળે ઠેકાણેથી મદદ મેળવવાની કોશેશ કીધી. દસ્તુર મેહરજીરાણાએ આગળ આપેલી સલાહ તેને યાદ આવી અને તેણે ઇરાનના શાહ આબાસ ઊપર પત્ર લખ્યો અને તે શાહ આબાસે અરદેશરને મોકલ્યો.

આંકુએટીલે પોતે સાંભળેલી ખબર મુજબ, પોતાની નોધમાં જણાવ્યું છે, કે અરદેશરે ફરહંગે જેહાંગીરી શરૂ કરી અને તમામ કીધી. એ ખબર ભૂલભરી હતી. તેથી તે વલાયામાં ડા૦ હાઇડની સત્તા ટાંકે છે કે તેના લખવા પ્રમાણે તે તો એબને ફકરૂદદીન આનજુએ તમામ કીધી હતી. એ હાઇડ તે ઓક્ષફરડ યુનીવરસીટીનો હીબરૂ ભાષાનો પ્રોફેસર હતો, જેણે Veterum Persarum ...... નામની ચોપડી પ્રગટ કીધી હતી. ડા૦ હાઇડના પુસ્તકની પેહેલી આવૃત્તિ જે ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં પ્રગટ થઈ હતી અને બીજી આવૃત્તિ જે ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં પ્રગટ થઈ હતી, તેઓના ૪ થા પાના ઊપર, આંકુએટીલ કહેછે તેમ, ફરહંગે જેહાંગીરીના કર્તા તરીકે, આપણે "એબને ફકરૂદદીન આનજુ"નું નામ જોઇએ છીએ. એનું ખરૂં નામ તો "મીર જમાલુદદીન હુસએન" છે અને તે "અનજુ"નો એક સઇયદ હતો. તેથી તેને 'અનજુ' કહેતા (આઇને અકબરી બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા. ૨૨૬ કોલમ ૨ લીટી ૪.). હાઇડ તેને "એબને ફકરૂદદીન આનજુ" એટલે "ફકરૂદદીન આનજુનો છોકરો" કહેછે. એ ફકરૂદદીન ત્યારે કદાચ તેના બાપનું નામ હોય.

આંકુએટીલની નોધનો પેહેલો ફકરો જે બીજી બાબત ખુલ્લી સાબેત કરે છે તે, આપણી ઊપલી ટીપની ચોથી બાબત છે, અને તે આ, કે દસ્તુર મેહરજીરાણા નવસારીના એક જાણીતા આગેવાન પુરૂષ હતા. જે પુરૂષની અકબર જેવો પાદશાહ સલાહ લે, અને જેવણની સલાહ મુજબ વરતી ઇરાનથી એક દસ્તુરને ફરહંગે જેહાંગીરીના કામમાં મદદ કરવા માટે બોલાવે, તે પુરૂષ અલબત્તે ઘણો પ્રખ્યાત હોવો જોઇયે.

આંકુએટીલની નોધના એ પેહેલા ફકરા ઉપરથી, એક બીજી બા-બત—અને તે નવીજ બાબત—માલૂમ પડે છે. તે આ, કે આ વખતે ઇરા-

નમાં શાહ આબાસ સોફી રાજ્ય કરતો હતો. આ શાહ આબાસ તે ઇરાનનો જાણીતો પાદશાહ, જે "મોટા શાહ આબાસ (Abbas the Great)" તરીકે તવારીખમાં જણાયલો હતો, તે છે. શેખ 'સુફીઉદ્દીન' નામના એક વડીલ ઉપરથી એનું કુટુંબ સુફવી વંશ તરીકે જણાયલું છે. આ પાદશાહ તવારીખ પ્રમાણે, ૧૮ વરસની જવાન ઉમરે, છેક ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. હવે જ્યારે શાહ અકબરે શાહ આબાસ ઉપર, દસ્તુર મેહરજીરાણાની સૂચના ઉપરથી કાગળ લખી એક દસ્તુરને તેડાવ્યો હતો, ત્યારે તદન ખુલ્લું દિસે છે, કે તે ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ ની પછી હોવું જોઇયે. ૧૫૮૫ સુધી તો હજુ શાહ આબાસ ગાદી ઉપર પણ આવ્યો નહીં હતો. તે ગાદી ઉપર આવે, તેની ખબર હિંદુસ્તાન આવે, અને પછી બેઉ પાદશાહો એકમેક સાથે પત્રવહેવાર ચલાવે, એમાં વખત જવો જોઇયે. તેથી અરદેશાર ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ પછી આવવો જોઇયે, અને આપણે આગલા વિષયમાં ફરહંગે જેહાંગીરની સત્તા ઉપરથી સાબેત કર્યું છે, કે તે ૧૫૯૨ પછી આવ્યો હતો. કાંઇ નહીં તો ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ ની આગમજ તો એબાદતખાનાની ખાસ મિજલસો ખલાસ થઇ ચુકી હતી અને અકબર જરથોશ્તી સેતાયરાના જાહેર નજરે પડતાં રૂપો અને જરથોશ્તી રોજ માહા અને જરથોશ્તી જશનો અખત્યાર કરી ચુક્યો હતો. ત્યારે આંકુએટીલની નોધમાં શાહ આબાસનું જે નામ આપણને પહેલવહેલું નવું મળે છે, તે અચુક રીતે દેખાડે છે, કે શાહ આબાસ, જે સને ૧૫૮૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો, તેણે અરદેશારને મોકલ્યો હતો, અને તેથી અરદેશાર કાંઇ નહીં તો ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ પછી આવવો જોઇયે, જે વરસ આગમજ તો અકબરે જરથોશ્તી ચાહ-રીતીઓ અખત્યાર કરી હતી. તેથી અકબર ઉપર અસર કરવામાં નોસારીના પારસીઓનો અને તેઓના વડા દસ્તુર મેહરજીરાણાનો હાથ હતો. ત્યારે આંકુએટીલની આ નોધ આપણે ઉપર રજુ કરેલી ૬ બાબતોમાંની બીજી અને ત્રીજી બાબતોને અચુક ટેકો આપેછે, કે અરદેશાર, શાહ અકબરે, જરથોશ્તી રાહ રીતીઓ, રોજ માહો અને જશનો અખત્યાર કરવા પછી આવ્યો હતો અને તેથી શાહ ઉપર આ બાબતમાં અસર કરનાર નોસારીના પારસીઓ હતા, જેઓના વડા દસ્તુર મેહરજીરાણા હતા.

હવે આંકુએટીલની નોધનો બીજો ફકરો આપણી ઉપલી ટીપની પાંચમી બાબતમાં અચુક રીતે ખુલ્લું કહે છે કે દસ્તુર મેહરજીરાણાએ પાદશાહને ધર્મ સમજાવ્યો. એ ફકરો નીચે મુજબ છે " જેહાંગીરનો બાપ મોગલ અકબર સુરતથી ૧॥ ફરસાંગ દૂર કાંકરા ખાડી

આગળ ૧૫૦ વરસ પર યા આગમજ આવ્યો હતો. પારસીઓનો ધર્મ જાણવાને તે આતુર હતો. તેને ફક્ત નવસારીના દસ્તુર મેહરજીરાણા મળ્યા કે જેવણ તેને ધર્મ સમજાવી શક્યા". આ ફકરામાં ખુલ્લું કહે છે કે દસ્તુર મેહરજીરાણાએ અકબરને ધર્મ સમજાવ્યો. ત્યારે જે બાબતની નોધ દસ્તુર શાપુરજી સંજાનાએ પોતાના પુસ્તકમાં ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૫ માં લીધી છે, તે બાબતની નોધ, એ વરસથી ઓછામાં ઓછાં ૪ વરસ આગમજ, આપણે એક ફ્રેંચ વિદ્વાન, જે પોતે સુરત ખાતે આવી વસ્યો હતો, તેના પુસ્તકમાં જોઇયે છીયે.

એ નોધમાં આપણે એક બીજી નવી બાબત જાઇયે છીયે. તે આ, કે શાહ અકબરને દસ્તુર મેહરજીરાણા સાથે જે પેહેલી ઓળખાણ થઈ હતી, તે સુરત ખાતે, જ્યારે તે આવ્યો હતો અને કાંકરાખાડી આગળ પોતાની છાવણી નાખી હતી, ત્યારે થઈ હતી. ગુજરાતનો જાણીતો કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર પોતાની "સુરતની મુખ્તેસર હકીકત" નામની ચોપડી જે ૧૮૬૬ માં પ્રગટ થઈ છે, તેમાં જણાવે છે કે "અકબરે ૧૫૭૩ ની ૧૯ મી જાનેવારીએ સુરતમાં ગોપીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાણ્યા." મી૦ એદલજી બરજોરજી પટેલ પોતાની "સુરતની તવારીખ" (ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૦) માં કહે છે કે "અકબર પાદશાહ તા૦ ૧૯ મી જાનેવારી ૧૫૭૩ ને દિવસે સુરત આગળ આવ્યો. તે બારે લશ્કર લઈ આવ્યો હતો, અને તેના ડેરા તંબુઓ ગોપીતળાવને કાંઠે (જ્યાં હમણાં સલાબતપરું તથા રૂસ્તમપરું છે ત્યાં) તાણ્યા હતા." હવે ખબર કહાડતાં માલૂમ પડે છે કે કાંકરાખાડી, જ્યાં સુધી આંકુએટીલના કહેવા મુજબ, અકબર આવ્યો હતો, અને જે તેટલા માટે તેની છાવણીની જગ્યા હોવી જોઇએ, તે ગોપીતળાવ, સલાબતપરૂ, અને રૂસ્તમ પરાની ઉપલી જગ્યાઓની નજદીકમાંજ છે. ત્યારે આંકુએટીલ અકબરની છાવણીની જે જગ્યા કાંકરાખાડી જણાવે છે તે બરાબર છે.

તબકાતે અકબરી પ્રમાણે અકબરે હીજરી ૯૮૦ એટલે ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૩ માં સુરતને ઘેરો નાખ્યો હતો. એ ઘેરો નજદીક દોઢ માસ ચાલુ રહ્યો હતો. તે વખતે તેણે સુરત ખાતે ઘણાક પારસીઓને જોયા હોય અને તેઓનો ધર્મ જાણવાની ખાએશ દેખાડી હોય. કદાચ સુરત ખાતે કોઈ લાયક પુરૂષ સાથે મેળાપ નહીં થયો હોય તે ઉપરથી તેણે પડોશમાં આવેલા નવસારી કસ્બામાંથી ત્યાંના વડા ધર્મગુરૂ દસ્તુર મેહરજીરાણાને તેડાવી તેવણથી જરથોશ્તી ધર્મની વાકેફી મેળવી.

એ સઘળું ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૩ માં બન્યું. તેથી જ્યારે એ વરસ પછી ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં તેણે પોતાની રાજધાનીમાં ઇબાદતખાનામાં ધર્મ

સંબંધી મિજલસો બોલાવી, ત્યારે કુદરતી રીતે તેનું ધ્યાન નવસારીના પારસીઓ ઉપર અને તેઓના વડા દસ્તુર મેહરજીરાણા જેવણે તેને ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તેવણ ઉપર ખેંચાયું હોય, અને તેથી તેણે તેઓને પોતાની દરબારમાં બોલાવ્યા. બદઓની અને દબેસતાન નોસારીના પારસીઓને એ દરબારની મિજલસમાં હાજર થયલા જણાવેછે, અને નહીં કે અરદેશારને યા ઇરાનના જરથોશ્તીઓને, તે આજ સબબે છે. હવે અકબર લાંબો વખત થયો એક ફરહંગ લખવાની ધારણા રાખતો હતો. તેથી તેણે એ બાબતમાં દસ્તુર મેહરજીરાણા, જેવણ સાથે તેને પિછાન થઈ ચુકેલી, તેવણની સલાહ લીધી, અને તેવણે ઇરાનથી કોઇને તેડાવવા સલાહ આપી. તેથી જ્યારે જમાલુદદીન પાસે ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૨ માં ફરહંગ લખાવવાનું નક્કી થયું ત્યારે શાહે મેહરજીરાણાની સૂચના ધ્યાનમાં રાખી અરદેશારને તેડાવ્યો.

હવે આંકુએટીલની નોંધમાં જે આપણે જોયું કે સુરત આગળ પાદશાહ અકબરને દસ્તુર મેહરજીરાણા સાથે ઓળખાણ થઈ, તે બાબતને એવણના બેટા દસ્તુર કૈકોબાદની કેટલીક બેતો ઉપરથી પણ ટેકો મળે છે. પછવાડેના પોતાના પડતા વખતમાં તેઓ પોતાની પડતી હાલત શાહ જેહાંગીરની જાણમાં લાવતાં એ બાબે ઇસારો કરે છે કે(૧)

ચુન શાહ અકબર અર્શ આસ્તાન
નમુદ અજમે સુરત શેહે રાસતાન
કે તશરીફ મુબારક બસુરત ચુન શાહ
અર્ઝાની ફરમુદન આલમ પનાહ
ચેહલો હસ્ત સને શુદ કે દર આન જમાન
ગીરફતન્દ સુરત શેહે કામરાન
મરા નીક પદર બુદ માહયાર નામ
મુલાજમત ઉ કર્દ શેહે નીકનામ.

અર્થ—જ્યારે ખોદાઈ મેહેર ધરાવનાર રાસત લોકોના પાદશાહ શાહ

---

(૧) એના ફારસી લખાણમાટે જુઓ અંગ્રેજી વિષય. આ નકલ મી. પેશોતન નસરવાનજી દસ્તુરની માલેકીની છે અને તે મને પ્રોફેસર શાપુરશા હોરમજી હોડીવાળા મારફતે મેહેરબાનીની રાહે મળી છે. એ ઘણી ફાટી તુટી હાલતમાં છે. કેટલાક બેંટો અને કોઈક બેંટોના ભાગો ફાટી ગયાછે. એ નકલનો કરનાર કહેછે કે તેણે બીજી નકલ ઉપરથી એ નકલ કીધી છે. આ બાબતમાં ખુદ અસલ નકલ રજુ થવાનો સવાલ તો હોયજ નહીં, કારણ તેતો શાહ જહાંગીરની દરબારમાં જવી જોઈએ.

અકબરે સુરત આવવાનો ઠરાવ કર્યો, અને જ્યારે આલમપનાહ પાદશાહે સુરતને મુબારક મુલાકાતનું માન આપ્યું—અને મોરાદ પામેલા પાદશાહે સુરત શેહેર લીધાને આશરે ૪૮ વરસ થયાં—ત્યારે મારા નેક પિતા હયાત હતા, જેવણનું નામ માહીઆર હતું. તેવણે નામદાર શેહેનશાહની સેવા બજાવી."

આ સતરો ઉપરથી પણ ત્યારે દિસે છે કે સુરત શેહેર ખાતેની શાહની મુલાકાત વેળાએ દસ્તુર મેહરજીરાણાની શાહ સાથે પહેલવહેલી મુલાકાત થઈ હતી. ત્યાર પછી આગળ ચાલતાં એ બેતોમાં કહે છે કે પાદશાહે તેવણને ધર્મ અને રાહરસમ બાબે ઘણુંક પુછયું. પછી વધુ કહે છે કે શાહ તેવણને આગ્રા ખાતે લઈ ગયો. આ બેતો ત્યારે આંકુએટીલની નોંધોને અને આંકુએટીલની નોંધો આ બેતોને ટેકો આપે છે. દસ્તુર કેકોબાદ એવી બેતો લખી શકે તેમ ફારસીમાં હુશિયાર હતા, તે દારાબનામાની એક પુરાણી નકલ પરથી માલમ પડે છે, કે જેમાં કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં દારાબનામું કમયાબ હતું, તેથી તેવણે ચાંગારાશાહના નબીરાના એક બેટાને માટે ખુદ શાહ અકબરની દરબારના પુસ્તકખાનામાંની એક નકલમાંથી એક નકલ અવલમાં ઉતારી હતી (જુઓ આગલો વિષય પા. ૩૬૩). એવણે શાહજાદા ખોરરમ (પાછળથી શેહેનશાહ શાહજેહાન) ની સ્તુતિમાં પણ બેતો લખી હતી.

"બીજી એક બાબત જેમાં આંકુએટીલની નોંધ મારા આગલા વિષયની બાબત–ઊપર જણાવેલી ટીપની ૬ થી બાબત–ને ટેકો આપે છે, તે સુદરા અને કુસતીની છે. મે જણાવ્યું છે કે જ્યારે અકબરે બીજા ધર્મોની નજરે પડતી નિશાનીઓ થોડો વખત અખત્યાર કરી હતી, ત્યારે પારસીઓ, જેઓના ધર્મ ઉપરથી તેણે કેટલાંક તત્વો લીધાં હતાં, તેઓનો સુદરા કુસતી–ગમે તેટલો થોડો વખત પણ—પહેરે તેમાં નવાઈ નથી. એ બાબે આંકુએટીલની નોંધ કહે છે કે "તેણે (અકબરે) કુસતી પહેરી હતી અને એક દોબમું બાંધ્યું હતું કારણ કે તે દરેક ધર્મ જાણવાનો બાએસ રાખતો."

આંકુએટીલની નોંધોના સંબધમાં એક બીજી બાબતનો ખુલ્લાસો કરવાનો રહ્યો છે, જે બાબત આંકુએટીલ દસ્તુર મેહરજીરાણા બાબે બોલતાં આપે છે. એ બાબતને જો કે આપણી બાબત સાથે સંબંધ નથી તો પણ તેનો ખુલ્લાસો જાણવો અગત્યનો છે. દસ્તુર મેહરજી રાણાએ અકબરને ધર્મ સમજાવ્યો હતો તે બાબે બોલવા પછી આંકુએટીલ કહે છે કે "એવણેજ દસ્તુર શાપુર જે દારાબના ૬ ઠા વડવા, તેવણને પિશાબ કરતાં જોઈ કહ્યું કે ધર્મમાં ફરમાવ્યું છે કે એક કદમથી પિશાબ કરવી" વગેરે.

દસ્તુર દારાબ તે આંકુએટીલના ઉસતાદ હતા. તેવણુના એ ૬ ઠા વડીલ દસ્તુર શાપુર સુરતના જાણીતા દસ્તુર હોવા જોઇયે, કારણ કે આંકુએટીલ પોતેજ પોતાના ઝંદ અવસતાના ફ્રેંચ તરજુમાના છપાયલા દફતરમાં બુ-પનીરંગમાં એ દસ્તુરનું નામ યાદ.થતું આપે છે. તે કહે છે કે એવણુને હેરબદ કેકોબાદે કરી લીધા હતા. એ દસ્તુરના એક ભાઈ અસપંદીયાર નામના હતા. એ બેઉ દસ્તુરોના ખરા બાપ બહમન નામના હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૬ ની બહમન અસ્પંદીયારની રીવાયતમાં અને ૧૬૨૭ ની સુરત-વાળા બહમન પુંજીઆની રેવાયતમાં આપણુને ઉપલા દસ્તુર અસપંદીયાર બહમનનું એક જાણીતા પુરૂષ તરીકે નામ મળે છે. એ દસ્તુર શાપુર અને દસ્તુર અસપંદીયારના બાવા દસ્તુર બહમનનું નામ સુરતના એક જાણીતા દસ્તુર તરીકે ઈ. સ. ૧૬૦૧ વાળી કાઉસ માહીઆરની રેવાય-તમાં મળેછે (જુઓ ખાનબાહાદુર બહમનજી બેહરામજી પટેલનો પારસી પ્રકાશ વા. I પા. ૮૩૯). અહીં જે 'કદમ'ની બાબત જણાવી છે તે સદર પુસ્તકના ૬૦ મા બાબની છે. આંકુએટીલ આ સુરતવાળા દસ્તુર શાપુર માટે જે કહે છે, કે તેવણુને તેવણુના બાપ કેકોબાદે બંધ કીધા હતા, અને પછી છોડયા હતા, અને પછી તેવણે અકબર આગળ ગેતો કહી સંભળાવી, અને અકબરે તેવણુને જમીન આપી, તે બાબત ઉપર વધારે ખુલ્લાસો થવાની અને રોશની પડવાની જરૂર છે. સુરતના એક જાણીતા કુટુંબને, મીરઝાંના કુટુંબને, મોગલ પાદશાહથી એક જાગીર મળેલી વાત જણાયલી છે. પણ એ કુટુંબની મોહોડેથી સંભળાતી વાતો એ જાગીર અકબરની નહીં પણ પાછલા એક બીજા શાહનશાહથી મળેલી જણાવે છે અને તે સુ-રતમાં મલેલી જણાવે છે. એ દસ્તુર શાપુરની બાબત ઉપર હજુ વધુ રોશની પડવાની જરૂર છે.

સેવટે હું મીસ મેનાનો તેવણે આ બાબત ઉપર મેહરબાની કરી મારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું તે માટે, અને આંકુએટીલની નોધોનો તસદીર લઈ ફોટો-ગ્રાફ લઈ મોકલ્યો તે માટે ઉપકાર માનું છું. પેરીસની નેશનલ લાઈ-બ્રરીના સત્તાવાળાઓનો પણ હું ઉપકાર માનું છું કે તેઓએ મેહરબાની કરી એ ફોટોગ્રાફ લેવાના કામમાં સવળતા કરી આપી.

NOTES OF ANQUETL DU PERRON (1765-61)

ON

KING AKBAR AND DASTUR MEHERJI RÂNÂ,

(Read on 13th July 1903.)

I beg to submit this paper as a supplement to my paper on "The Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherji Rânâ" read before our Society on 19th December 1901 and published as Article VIII. in No. LVIII, Vol. XXI, of the Journal of the Society (pp. 69-245).

In March 1903 I received from Paris from Miss Menant, who had come to Bombay in 1900-1001 on a scientific mission from the Government of France to study Parseeism, among other papers, a paper marked as " Important" and with the word " Meherji Rânâ" written on it in red pencil. In it she said: —

J'ai trouvé en feuilletamt à la Bibliothèque Nle les fameux papiers d'Anqueti) (n0. 18) deux passages curieux que voici. (L' èeriture est si mauvaise, l' orthographe si ètrange, de plus les lignes sont tellenen enchevêtrées que n'ayant pas de loupe , j ' ai en quelque peine à, les déchiffrer.[1])

A hasty perusal of the passages, as she wrote them, showed, that a careful copy would throw great light upon the subject of **"Akbar** and Meherji Rânâ."

So I wrote to her on 10th March, requesting her to send me a fair, clearly-written copy of these notes again, and also an English translation of these notes as understood by her. I subsequently requested her to send me a photograph of the notes.

In compliance with my request she has kindly sent me a photograph of the whole page, containing the passages about Akbar and Dastur Meherji Rânâ. I beg to place that photograph on the table for the inspection of members present. According to Miss Menant,

1 i.e., " In turning over the famous papers of Anquetil (No. 18) at the National Library, I have found two curious passages which are as follow :—(The writing is so bad, the orthography so strange, and most of the lines are entangled in such a way, that not having a magnifying glass, I had much trouble in deciphering them,)"

the photograph was taken at the studio of the National Library of Paris on Tuesday, the 31st of March 1903 (faite à Patelier de la Bibliothèque Nationale, à Paris, le Mardi 31 Mars 1903)[1].

In a note sent with the photograph she says:—" J'ai trouvé la note par hasard en feuilletant les brouillons d'Anquetil pour revoir ce qui touchait à Surate, lorsque tout à coup ce passage m'a sauté aux yeux."2

I give here in full what Miss Menant says about this note of Anquetil and about the points which strike her.

" Cette page photographiée provient de la Bibliothèque Nationale, du recueil des mss. d'Anquetil Duperron catalogués ainsi qu'il suit : LXXIX. Nolles Acquisitions francaises. 8,874. Melanges sur lea Parsis vol. en 42. de 63 pages.

Le page 8/10 contient les sujets les plus différents. C'est à partir de : le Mogol Akbar. . . . .que commence la citation qui nous occupe. Vous pouvez voir aussi—au bas de la page—une remarque sur les manages des Parsis avec les étrangéres qui n'a rien à faire avec Akbar. Souvenez-vous que ce sont de simples notes de voyage recueillies hâtivement.

Toutefois, vu la parfaite bonne foi d'Anquetil, méditez chaqua mot.

J'appelle vôtre attention :

1°. Sur l'orthographe de Merji Rânâ—elle est trèa bizarre—mail il n'y a pas lieu de douter de l'identité du personnage.

2°. Que M. It. (Merji Rânâ) a été le seul qui pût *expliquer la loi,*

3°. Que c'est d'après son avis qu' Akbar envoya demander à Shah Abbas un dastour du Kerman.

(L' histoire des vers est obscure. . . . .)

4°. Qu'est ce que ce Dastour Schapour-fils de Kekobad ?

Les noms de localités ne soulèvent aucun doute. Nausari (Naucary) est bien lisible. Mais qu'est ce que Kakri-Kari à 1 f 1/2 de Surate ? Je n'ai rien trouvé dans le Gazetteer.

Ce que je sais c'est que Akbar mit le siége devant Surate le 19 Janvier 1573—le fort ne se rendit qu 'au bout de six semaines. Ou etait le camp de l'Empereur ?

1 Miss Menant's note on the copy made from the photograph.

2 *i. e.,* " I found the note by chance on turning over the rough note-book of Anquetil to look for what referred to Surat, when suddenly this passage caught my eyes,"

Il est certain que pendant ces six semaines Akbar eut le temps de voir les Parsis et de faire connaissance avec Meherji Rânâ qui habitait une localité si proche voisine." 1

I give at the end the passages in full, as read and translated by Miss Menant, giving my few suggestions or ammendations as foot-notes.

Now let us see what points in ray previous paper, referred to above, are corroborated by this new find of Anquetil's notes, and what new light is thrown on some of the questions in that paper. In my above paper I tried to prove the following points :—

1. That Ardeshir, who is spoken of by the Dabistân, written long after Akbar's time, as having come to Akbar's Court, had come to India, long after the religious discussions were closed, and long

1 Translation.—This photographed page comes from the National Library, from the collectioa of manuscripts of Anquetil Duperron catalogued as follows:—LXXIX. Nelles French Acquisitions 8,874. Miscellaneous over the Payees, volume in quarto of 63 pages.

Le page 8/10 contains most different subjects. It is from (the words) '" Le Mogul Akbar," that the quotation with which we have to deal, commenccs. You can see also at the end of the page, a remark over the marriages of the Parsis with foreigners, which has nothing to do with Akbar. Remember that these are the simple notes of a traveller collected hastily. Nevertheless, considering the perfect good faith of Anquetil, consider well each word.

I call your attention to (the following) :—

1. To the spelling (of the name) of Meherjî Rânâ. It is very odd. But there is no room to doubt the identity of the person.

2. That Meherji Rânâ has been the only perron who could *explain the Faith.*

3. That it is on his advice that Akbar sent to ask for, from Shah Abbas, a Dastur from Kerman. (The story of the verse is obscure . . . .)

4. Who is this Dastur Shapour, son of Kekobad ?

The names of the localities do not raise any doubt. Nausari (Naucary) is very legible. But what is this Kakri-kari at 11/2 f. (furlong) from Surat ? I have found nothing (about it) in the Gazetteer.

What I know is this, that Abkar laid siege to Surat on 19th January 1573. The fort did not surrender, but at the end of six weeks. Where was the camp of the Emperor ?

It is certain, that during these six weeks, Akbar had the atime to see the Parsis and to make the acquaintance of Meherji Rânâ, who lived at a place in such a close vicinity.

after Akbar had adopted the visible forms of Zoroastrian worship, and Zoroastrian Calendar and festivals, and so he had no hand in influencing Akbar towards these things.

2. That Ardeshir had specially come for the purpose of the dictionary, known as Farhang-i-Jehangiri, and not for the purpose of taking part in the religious discussions at the court, and not for the purpose of explaining to the king, the religion of Zoroaster.

3. That it was the Naosari Parseea, who had attended the Court of Akbar to take part in the religious discussions, which took place there in 1576-79.

4. That Dastur Meherji Rânâ was a leading Parsee of Naosari, and that as such, he headed the party from Naosari.

5. That he explained the Zoroastrian religion to king Akbar.

0. That if king Akbar put on the *sudreh* and k*usti (i.e.,* the sacred shirt and thread), as referred to in some of the songs, which spoke of Dastur Meherji Rânâ's visit to the Court of Akbar, there is nothing to be wondered at, especially as he had put on the sacred symbols of other religions, such as Hinduism and Christianity.

Now let us examine, how far the above points, which I have tried to prove in my former paper, with the help of old documents and manuscripts, are supported by the manuscript notes of Anquetil, which record the tradition he had heard during the period of his visit to India and his stay at Surat from 1755 to 1761, *i.e.*, about 150 years ago. In my first paper, I rested upon the authority of a book by a Parsee Dastur written in about 1705 A.D., which said that Dastur Meherji Rânâ had gone to the court of king Akbar and had explained to him the Zoroastrian religion,[1] Now this discovery of Anquetil's manuscript notes, enables me to place before the Society, the authority of a French author of great eminence, who had specially come to study Parseeism in its home. Anquetil left India in 1761 A.D., so these manuscript notes must have been jotted down in this volume, which formed his notebook, some time before that year. So we have now the authority of a writer who wrote at least four years before Dastur Shapurji, the Parsee author.

We will examine Anquetil's notes in the order in which we find them, and see how they support the conclusions I have arrived

1 Journal B. B. R. A. Society, Vol. XXI, No. LVIII, p. 114.

at, in my first paper. I will give the notes as translated by Miss Menant. The first passage of the notes refers to the Farhang-i-Jehangiri and Ardeshir. Having found nobody in India, either in his Court or out of his Court, who could help him in the philological work of the dictionary, he sends for a Dastur from Persia.

Anquetil's first important note is on this point, and it runs as follows :—

" The Mogol Akbar finding no Dastur, who had an answer for every thing (sur tout), according to Dastur Meherji Rânâ's[1] opinion, wrote to Shah Abbas Sophi of Persia to send him one from Kerman. Shah Abbas sent him the Dastur Ardeshir, who began under him the Phar (hang [2]) finished under Djehanguir and which bears his name (Hyde, p. 4, says that it is Ibn Fakeruddin[3] Angjou who wrote it.) "

Now this passage of Anquetil's notes supports the following two facts which I have handled in my previous paper :—

1 That Ardeshir was sent for helping Jamaluddin in the work of writing his dictionary, known as Fnrhang-i-Jehangiri, and not for explaining to king Akbar the religion of Zoroaster.

1 Miss Menant considers Anquetil's spelling of the name of: Melioi'ji Rânâ as odd (bizarre). It is difficult to deter mine how Anquetil has spelt the name, but I think Anquetil has written the name as "Meheriâr fils de Rânâ," i.e., Meheriar, son of Rânâ, which was the Persian form in which some names of Parsees were usually written in former times, e.g., *D*arab bin Rustam, *i.e.*, *Dâ*rab, the son of Rustam. For a number of illustrations of this kind, *vide* my first paper (Journal B. B. R. A. s., Vol. XXI., No. LVIII, p. 237). Meherji Rânâ's name occurs again a little lower down *(I.* 22 of the photographed page), where the form I have suggested appears more distiuct. At leaat the word " fils" appears to mo to be clear in the name in both the places. *Vide* Anquetil's Le Zend A vesta Tome I., Part 2, Notices, p. XXVI, where he gives the name of a Dastur as " Darab fils d'Ormuzd." *Vide* also Tome II., pp. 52-53.

2 In the photo we read as far as " pharha." The last two letters seem to have been torn out in the margin.

3 This person was " Mir Jamâluddin Husain an Ioju Sayyid" (Ain-i-Akbari, Blochmann's translation, Vol. I., p. 450. میرجمال الدّین حسین از سادات انجو Blochmann's Text I, p. 226, column 2,]. 4). He was the author of Farhang-i-Jehangiri. Hyde by calling him Ibn Fakeruddin (i.e., the son of Fakeruddin) seems to call him perhaps by his father's name. He is called Angjou or Inju, because he belonged to a family of that name.

2. That Ardeshir came long after the discussions of the Ibâdat Khâneh in 1576-79, and long after Akbar adopted the visible forms of Zoroastrian worship.

We will dwell upon these facts at some length.

1. I have handled the first fact at great length in my previous paper (Journal B. B. R. A. S., Vol. XXI, No. LVIII, pp. 85 to 93), and that on the very authority of Mir Jamaluddin, the author of the Farhang-i-Jehangiri, and therein shown that Ardeshir had come for the purpose of the Farhang-i-Jehangiri. Anquetil's notes support this fact. Not only that, but Anquetil tells us an altogether new thing, which we had not known from any other source. It is this, that it was at the suggestion of Dastur Meherji Rânâ himself, that king Akbar wrote to Persia, to get a competent man from there, who could help in the work of the Farhang-i-Jehangiri. King Akbar wrote accordingly, and Ardeshir was sent to him for the purpose.

To understand this passage clearly, we must read the words of king Akbar as given by Mir Jamaluddin in the preface of his "Farhang-i-Jehangiri. Akbar said: " Since the time the Arabs had the hand of authority in the country of Persia, the Persian language having been mixed with Arabic words, most of the Parsi and Dari and Pahlavi words have become obsolete, nay, have disappeared altogether. So the explanation of the books, which have been written in old Persian languages, and the meaning of the poems, which poets of old times have adorned with ornaments of poetry, have remained concealed and hidden under the curtain of concealment and the veil of privacy. Therefore, before this time, I had ordered some of the members of this court, which protect learned men, to prepare a book containing all the old Persian words and phrases. Nobody could perform the work as it should be. It is necessary that in this noble branch of learning, you should prepare a book of good fame and sublime name, so that in consequence of its always being united with my good fortune, its effect may remain permanently on the pages of time for day and night (i.*e.*, the book may be connected with my name and prove useful for ever)." (Journal B. B. R, A. S., Vol. XXI, No. LVIII, pp. 87-88).

This long statement of Akbar and Anquetil's notes show that the king was long anxious to get written " a book containing all the old Persian words and phrases," He had ordered the learned scholars of his court to prepare a book of that kind, but had failed. No

learned scholars of his Court could do that work well. He had thought that the Parsee Dasturs might possibly help him in that philological work, but he found that there was, to use the words of Anquetil, " no Dastur who had an answer for everything." He found that they also could not explain all the old obsoletel words in the old Persian literature required to be explained in the Dictionary. Dastur Meherji Rânâ, whose acquaintance he had at first made while at Surat, as we will see later on, had advised him to send for a Dastur from Kerman. So, latterly, when he heard that Mir Jamaluddin had made that kind of study his speciality, he encouraged him and ordered the dictionary to be written. To assist him in that subject, *viz.*, in that of explaining all old Persian obsolete words, &c, he sought to get literary help from all quarters. He then remembered the advice which Dastur Meherji Rana had given him, some years before, and wrote to the then Shah of Persia, Shah Abbas. In response to this requisition, Shah Abbas sent him Ardeshir. Anquetil seems to be very careful in jotting down notes of what he heard and learnt. In this case, the fact of Ardeshir's assisting Jamaluddin in his work of Farhang-i-Jehangiri, seems to have been misstated or misunderstood, as that of his writing the whole of the dictionary. So he puts down in brackets what Hyde said about it. The author Hyde referred to by Anquetil is Thomas Hyde, Professor of Hebrew languages in the University of Oxford, and his book, to the fourth page of which a reference is given by Anquetil, is the " Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religionis Historia." On the fourth page of the first edition of his book, published in 1700 A.D., and of the second edition, published in 17G0, we find the following words on the subject:

Quòd Persæ olim fnerint Sabaitæ, seu Sabii fldem facit Ibn Pha~creddin Angjou Persa in Libro Pharhangh Gjihânghîri de Persis Shemi proneptibus loquens in Proomio fuo . . . .

A friend has kindly translated the passage thus for me : " Because the Persians were formerly Sabaitæ or Sabii, Ibn Phacreddin Angjou, the Persian, in his book Pharhangh Gjihânghiri about the Persian descendants of Shemus, speaking in his preface, believes. . . .

2. Now as to the second fact of the date of Ardeshir's arrival at the Court of Akbar, I have shown on the authority of the preface of the Farhang-i-Jehangiri, that Ardeshir could not have come to the Court at the time, when the religious discussions at the Ibâidat-khâneh were going on (1576 to 1579), and that he came long

after that time, and long after Akbar adopted the visible forms of Zoroastrian worship (Journal B. B.R. A.S., Vol. XXI., No. LVIII,, pp. 92-93). Now this fact is corroborated by the above passage of Auquetil's notes. We learn from it—and this is a new fact that we learn here—that the Shah of Persia, to whom Akbar wrote on the matter, was Shah Abbas Sophie. This Shah Abbas Sophie was the well-known King of Persia, known as Abbas the Great. He was called Safawi, because he belonged to the Suffavean dynasty founded by Shah Ismail. The dynasty took its name from one Shaikh Suffee-u-deen.[1] He came to throne in 1585 at the young age of eighteen. According to Markham,[2] " On the death of his wicked uncle, Ismail, in 1577, the incapable father[3] was set aside after a few years, and young Abbas was proclaimed Shah of Persia by the nobles of Khurâsân at Nîshâpûr. In the year 1585 he found himself in peaceable possession of the whole of Persia."

So it is quite clear, that Ardeshir could not have come to India before 1585 when Shah Abbas Qafawi came to throne. And we know that by that time the religious discussions at the Court were over, and Akbar had already adopted the visible forms of Parsee worship, etc. We must remember, that, if it was in 1585 that Shah Abbas came to the throne — and at that time he was only a lad of eighteen — some time must have taken for the news to come to India and for the young prince to be sufficiently established in power and influence, so as to carry on correspondence with a great king like Akbar. So the date, 1592 A.D., we have arrived at, as that 'of his arrival, on the authority of the Farliang-i-Jehangiri, is correct. Anyhow he came after 1585 A. D., i. e., iong after the discussions at the Ibâdat-khâneh were over and long after Akbar adopted the visible forms of Parsee worship, etc.

Now we come to the second passage of Anquetil's notes, which supports the next three points, referred to above, as proved in my previous paper. It runs as follows as translated by Miss Menant:—

" The Mogul Akbar, Djahanguir's father, came to Kakrikari, one f. and a half from Surat one hundred and fifty years (ago) or more.

[1] Malcolm's History of Persia, Vol. I. (1829), p. 320.

[2] A general sketch of the History of Persia by 0. R. Markham (1874), p. 273. *Vide* also Encyclopaedia Brittanica, I., p. 8 ; XVIII., p. 637.

[3] Muhammad Mirza, the eldest son of Tahmasp.

He was curious to know the religion of the Parsees. He found only the Dastur Meherji Rana of Nausari who was able to explain the law [1] to him."

This passage is very important. It very clearly says that Dastur Meherji Rânâ explained to him the Zoroastrian religion. Anquetil herein says the same thing of Meherji Rânâ, that is said of him about five years later, by Dastur Shapurjee Sanjânâ in his work, as said above. But another important thing in this passage is this, that it shows that it was at the time when Akbar came to Surat that he first made the acquaintance of the learned Dastur and learnt from him the principles of the Zoroastrian religion. The place Kakri-kari, referred to in the passage as being one f. (furlong ?) and a half from Surat, and as the place up to which Akbar had come, is even now known as કાંકરા ખાડી Kankrâ Khâri.

Narmadâshankar Lâlsliankar, a well known poet of Gujrat, in his short Gujarati history of Surat[2] says that Akbar pitched his camp near Gopipurâ in Surat, Mr. Edalji Burjorjee Patel in his history of Surat[3] says that he had pitched his camp on the banks of the Gopitalâo, just where stand, at present, the suburbs of Salâbatpurâ and Rustampurâ.

Now Kankrâ Khâri, to which, according to Anquetil, Akbar had come, and which, therefore, must be his place of camp, is situated just close to the above places of Gopipurâ, Salâbatpurâ and Rustampurâ, which, the above authors, who are residents of Surat, say—perhaps on the authority of old traditions—were the camping places of Akbar. While camping there, he may have seen many Parsees of Surat and liked to know something about their religion. He met no Dastur there capable of explaining to him the religion, and so had to send for one from the neighbouring town of Naosari. Dastur Meherji Rânâ, who was the head priest of the town, then explained to him the religion. Being favourably impressed with the knowledge of Dastur Meherji Rânâ, it .is quite natural that, when later on he held religious discussions at the Ibâdat-khâneh, he sent for him from Naosari, It

1 i.e., the Zoroastrian law.

2 સુરતની મુખ્તેસર હકીકત (૧૮૬૬) પા. ૧૫ "અકબરે ૧૫૭૩ ની ૧૯ મી જાનેવારીએ સુરતમાં ગોપીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાણ્યા."

3 "સુરતની તવારીખ" (૧૮૯૦) પા. ૨૦ "અકબર બાદશાહ તા૦ ૧૯ મી જાનેવારી ૧૫૭૩ ને દિવસે સુરત આગળ આવ્યો. તે વારે લશ્કર લઈ આવ્યો હતો, અને તેના ડેરાં તંબુઓ ગોપીતળાવને કાંઠે (જ્યાં હમણાં સલાબંત પરે તથા રૂસતમ પરૂં છે ત્યાં) તાણ્યા હતા."

was for this reason then, that we find that, acoording to Padroni and *the* author of the Dabistân, the Naosari Parses were sent for, to attend the Court later on, for the religious discussions. Anquetil's notes *then* support the fact, that it was Dastur Meherji Rânâ, who explained to Akbar the religion of Zoroaster, and that it was the Naosari Parsees who took a part in the religious discussions at the Ibâdat-khâneh. Having been thus introduced to this Dastur, and knowing *him as* the proper person to advise on the Subject of the dictionary, over which, according to the above passage in the preface of the Farhang-i-Jehangiri, he had set his heart,he had consulted him, and: the Dastur had advised him to send for a learned Zoroastrian from Persia who inhabiting, as[1] he did, the mother country, was more likely to be versed with the old forms of ancient and obsolete Persian, Dari and other words. This advice, the king acted upon, where later *one* he found, in Mir Jamâiuddin, a person capable to undertake the work of the Dictionary.

The Tabakât-i-Akbari gives the following date for the conquest of Surat, referred to above.

و این فتح عظیم بتاریخ الثالث و عشرین من شوال سنه ثمانین و
تسعمائه سمت ظهور یافته (۱)

i.e., " this conquest was effected on the 23rd Shawwâl in the year 980."[2]

Now the fact, recorded by Anquetil, that Akbar made the first acquaintance of Dastur Meherji Rânâ, and learnt the principles of Zoroastrian religion from him, when at Surat---though it is new as far as other writers are concerned—has been recorded in a set of verses addressed by Kaikobâd, the son of Dastur Meherji Rânâ, to Jehangir, the son of Akbar.

I beg to produce before the Society, a copy of the Persian verses. It says, that it itself is a copy from* an older copy. Of course, in such a case, the production of the first original in Dastur Kaikobâd's own handwriting, is out of the question, as it had gone to the Court of the Emperor. I am indebted to Prof. S.H. Hodiwala for this copy.

We read the following lines in these verses addressed to Jehangir. Portions of the paper of the copy, which has come to my hands, have been torn off.

1 Munshi Nawal Keshore's lithographed edition of 1875 A.D., p. 298,1. 18

2 Elliot's (Dawson) History of India, Vol V., p. 350. This id a'bout 1573 A.D. Elphinstone's History of India, 5th edition[1], p. 508.

التماس نمایم بایستادگان ∴ بپای سریر شه آزادگان
که در خاطرت پاک روشن روان ∴ که آید حقیقت از این ناتوان
حقیقت چنانست شه نیکبخت ∴ کنم عرض خود پیش خداوند تخت
که چون شاه اکبر عرش آشیان ∴ نمود عزم سورت شه راستان
که تشریف مبارک بسورت چون شاه ∴ ارزانی فرمودند عالم پناه
چهل و هشت سنه شد که در آن زمان ∴ گرفتند سورت شه کامران
مرا نیک پدر بود ماهیار نام ∴ ملازمت او کرد شه نیک نام
,, ,, بدرگاه شاه زمین ∴ که سجده نمود و بکرد آفرین
,, ,, ش برو کرد شاه ∴ بپرسید بسیار از دین و راه
در رکاب سعادت ∴ به آگره بیاورد شه کامگار
گرچه که او بود پیر ناتوان ∴ که در پای تختگه شد چون جوان

Translation.—I submit a request to the stable (power of His Majesty), to the foot of the throue of the kin*g of* the nobles, so that the case of this powerless person (i. *e., my poor* self) may come into the consideration of your pious enlightened soul. O fortunate king! the fact, which I myself heg to submit hefore the throne of your Majesty, is this : that when King Akbar nestling at the foot of the Divine Throne,[1] the king of the virtuous, proposed coming ,to surat, when (he) the protector of the world bestowed the favour of a visit to Surat — i*t* is 48 years sonce thar time, when the king, ,whose all desires are fulfilled, took Surat,--my good father, Mâhiâr ,was living. He served His glorious Majesty. He . . . . . . to the Court of the king of the world. He paid his respects and blessed him. . . . . He asked him much about relogion and customs. In the happy attendance[2] . . . . the fortun brought him to *Agra.* Although he was *a* weak old man, at ,the foot of (His Majesty's) throne he beacame a young man.

These lines from the verses of Kaikobâd then support Anquetil's statement, that it was at the time of Akbar's visit to Surat, that Dastur Meheaji Rânâ had the honour of seeing His Majesty. The lines add that the king then *took* him to Agra.

Now the fact that Dastur Kaikobad knew Persian, and could write it,is shown from an old copy of the Dârâb- nâmeh dated 1656 A.D.

1 عرش آشیان is the name given to Akbar after his death.

1 Lit, the stirrup.

The colophon of that manuscript says 1 that the manuscript was copied from one, which Kaikobâd bin Mâhiyâr had copied from the library of king Akbar. This colophon then also says that this Dastur had an access to the Court of the Mogul Emperor.

The next point in my paper which these notes of Anquetil corroborate is the sixth point, referred to above, *viz,,* that of Akbar putting on the Sudreh and Kusti (the sacred shirt and thread), the visible signs of Zoroastrianism. I have shown at some length in ray previous paper, that when Akbar put on the visible Signs of other religions, such as Christianity and Brahaminism, it is no wonder if he put on the visible signs of Zoroastrianism, from which he had taken into his new religion several important elements. Anquetil corroborates this conclusion, when he says that "he (Akbar) put on the Kusti and had built a *dakmâ,* because he was curious to know every religion."

Anquetil introduces these remarks by a prefatory remark saying " See in Abu Fazl, concerning Shah Abbas; Akbar was defamed by the Mabommedans." We do not find any direct reference to Shah Abbas in Abu Fazal's writings, but we find him defending his king in his Âin-i-Akbari against the attacks made upon him with regard to the reverence paid by him to Sun and Fire[2].

The last part of the photographed page is not clearly legible, but it means to say that " Shah Abbas wrote to him for that purpose *(i. e.,* for his supposed want of faith), that he had forsaken his old religion and had two religions."

Now there remains to be examined the intervening passage about Dastur Schapour. (*Vide* the text of the notes at the end.) This passage has nothing to do with the subject of Dastur Meherji Rânâ and Akbar, but it is worth looking into, as it refers to a conversation between him and Dastur Meherje Rânâ. Who was this Dastur Schapour, who, says Anquetil, was Darab's sixth forefather ? Anquetil's own work helps us in this matter. In his translation of the prayer known as Dhoup-Nerang,[3] we find his name thus remembered, " Je rappelle Tame pure et heureuse du Destour Schapour (fils adoptif) de

1 *Vide* my paper " The Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherji Rânâ." Journal, B. B. R. A., Vol XXI., No. LVIII, pp. 241-42.

2 *Vide* the Âin-i-Akbari translated by Blochmann, Vol. I., p. 48• Blochmann's Text I . , p. 43, Ain 18th.

3 Zend Avesta Tome II., p. 53.

l'Herbad Kekobad "1. Then in the footnote in reference to the name of Dastur Schapour, Anquetil says " Darab, dont j'ai pris les lecons à Surate (ci-d Discours prélim no II et III) est le sixiéme descendant en ligne direct de ce Destour, qui était fils de Bahman."[2]

This Dastur Schapour and his adoptive father Kaikobâd belonged to Surat. In the above prayer of Dhoup-Nerang Anquetil also gives the name of a Dastur Ispeniar as that of a brother of Dastur Schapour and son of Bahman. We find the name of this Dastur Aspandyâr Bahman as that of a leading Dastur of Surat in the Revâyet of 1626 A. D., known as Bahman Asfandyâr's Revayet [3] and in that of 1627 A. D. known as that of Bahman Poonjieh of Surat.[4] We find the name of Bahman the father of Dastur Schapour and Dastur Asfandyâr as that of a leading Dastur of Surat (Dastur Bahman bin Faridun) in Kâûs Mâhyâr's5 Revayet of 1601 A. D.

The references in Anquetil's notes to Dastur Schapour—that he was at first locked up by his father Kaikobad, that he was subsequently released, that he recited some verses before king Akbar and that he was given some land by the king—require elucidation. I have not been able to get any information about this Dastur of Surat. I have come to learn that a known priestly family of Surat, known as the Mirza family had some land given to them by a Mogul king, but the family traditions attribute that gift not to Akbar but to a later king.

The word *gdm* referred to in the conversation between Dastur Schapour and Dastur Meherji Rânâ is the Avesta word *gâma* (P. گام) meaning a step. The Parsees are prohibited from making water in a standing posture, lest the splashing of the urine on the lower part of the leg may cause disease, &c. The Sad-dar treats of this subject. Vide S. B. E. XXIV, p. 317 West, chap. LVI. According to other MSS. this subject forms the 60th chap.

In conclusion, I beg to thank Miss Menant for kindly drawing my attention to Anquetil's manuscript notes and for sending me a photograph of these notes. I also beg to offer my best thanks to the authorities of the Bibliothéque Nationale for kindly giving all facilities for photographing these notes.

1 i. e., I invoke the pure and happy soul of Dastur Schapour (the adopted son) of Herbad Kaikobad.

2 *i. e.,* Darab, before whom I took lessons at Surat is the 6th descendant in direct line from this Dastur, who was the son of Bahman.

3 Bombay University's MS. Revâyet of Dârâb Hormuzdyâr, Vol. I, , fol. 69 a, 1. 9. دستور اسفندیار بهمن

4 I*bid f.* 65a, 1. 12. دستور اسفندیار دستور بهمن *Vide* also Khan Bahadur Bomanjee By ram jee Patel's Parsee Prakâsh I, pp. 12—13.

5 Parsee Prakâsh I, p. 839.

APPENDIX,

J give here in full the passages as read *by Miss Memant*. The footnotes are my own.

The first passage is on the subject of the Farhang-i-Jehangiri for which Ardeshir was sent for from Persia. It is as follows :-

"(1) Le Mogol Akbar ue trouvant pasde Destour quilui repondit sur tout, de I'avis du Destour Mehernaj. .. *(?) denam1* écrivit à Schah Abbas, sophi de Perse, de lui en envoyer un de Kerman. . . .. Qhah Abas lui envoya le Destour Ardeschir qui commemca sous lui le pharh (ang)2 fini sous Djehanguir et qui en porte l*e nom*. (Hyde, p. 4, *dlt* que c'est Ibn-Fakeruddin Angjou qui l'a rédigé.) "

The second passage is on the subject of Dastur Meherji Rânâ explaining the religion to Akbar. It is as follows :-—

(2) " Le Mogol Akbar, père de Djahamguir est venu à Kakrokari, une f1/2 de Surate, il y a 150 ans ou plus, il était curieux . . . youlut savoir la religion des parsses ; il ne trouva[3] que le Destour Mehernuj de nan[4] (de Naucary) gui pût lui expliquer la loi. Ce fut lui gui en voyant pisser le Destou Schapour destour[5] [qui avait,été enformé par *son* père Kekbad de peur qu'il n'alla réciter 60 [6]yers à l'honneur de Akbar et ne pût pas répondre à ses questions, ensuite aynnt été déjivré il alla les eéciter à Akbar qui lui donna des terres à Naucary.7] le 6[0] ayeul de Darab lui dit que la loi ordon(nait) de pisser à un gam, auquel le destour dit que c'était bon pour le Kerman, terre sablonneuse, mais dans une terre ferme comme l'Inde, il fallait pisser plus loin *,de peur de* se salir par le pissat rejailli. Le Destour admira so sagesse. Iui prédit qui'il mourrait. Cing ans après le Destour Schapour mourut.

(On ne pent absolument épouser une étrangère avant qu'elle se soit déclarée parssi (e) et mis le s*addere).*

Voy3. dans Abulfazel au sujet de Schah Abas. Akbar fut diffamé par les Mahométans ; il mettait le Kosti et avait construit un dak-

1 *Vide* above p. 182 n. 1.

2 The word pharhang is clear. The last three or rather two and-a-half letters have disappeared in the margin. Half the letter " a" appears in *the p*hoto.

3 The words seem to be " il ne se trouva."

4 *Vide* above p. 182 n. 1.

5 Miss Menant in her first letter, says of this part : " Ici une étrange parenthèse qui s'interrompt.''

6 I do not think the word is 60. It is rather 'de' I would translate the passage thus : " And recite some .verses."

7 Miss Menant in her first letter says : " Ici l'étrangeparenthése reprend."

8 Voyez.

(MA?), parce qu'il était curieux de savoir toubes les roligions. Sehah Abas loi êcrivit à ce sujet que le rest ? . . . . et ? ferengui 1 avait abandonné la2 . . . . et avait deux religions. . . . . . "

Translation by Miss Menant.

(The first passage on the Farhang-i-Jehangiri and Ardeshir.)

" The Mogol Akbar finding no Dastur, who had an answer for everything, according to *the* Dastur Meherji Rânâ's opinion,3 wrote to Shah Abbas Sophi *of* Persia to send him one from Kerman.

" Shah Abbas sent him the Dastur Ardeshir who began under him the Pharh-(hang) finished under Djehanguir and which bears his name, (Hyde, p. 4, says that it is Ibn Fakerruddin Angjou who wrote it.)"

(The* Second* ptfs&age 6tt I>^stnr Meherji Rairra explaining the religion to Akbar.)

" The Mogol Akbar, Djehanguir's father, came to Kakrikari, one f. (furlong) amid a half from Surat, one hundred and fifty years[4] or more. He was eurious[5] to know the religion of the Parsis. He found only the Dastur Metier6. . . (of Nausari) who was able to explain the law[7] to him. He was the one who seeing Dastur Schapour making water [who[8] (Dastur Schapour) had been locked up by his father Kekobad lest he should go and recite 60 lines of poetry (verse) in honour of Akbar and not be able to answer his (Akbar's) questions ; afterwards having been released, he went and recited them to Akbar, who gave him lands at Naucary][9] Darab's 6th forefather[10] told him that the law enjoined to make water at a *gâm,* to whom the Dastur said that it was right for Kerman, a sandy land, but that in a dry land like India, it was necessary to make water farther in order to avoid

1 Miss Menant says of this part that it Is " Illisible (illegible)."

2 Miss Menant adds " illisible, écrit sur la marge."

3 " de l'avis du Meher___" i. *e.,* on the advice of Meherji Rânâ.

4 *i. e.,* 150 years ago.

5 Add after this " and wished to" omitted to be translated.

6 Meheriâr, the son of Rânâ, *vide* above p. 182 n. 1.

7 i. e., the religion of the Parsees.

8 Mies Menant says. Here a strange parenthesis intervenes.

9 Here the parenthesis closes.

10 This refers to Dastur Schapour. The proper translation would be—
" It was he, who, seeing Dastur Sohapour, the 6th ancestor of Darab making water, told him, &c.

pollution (lest you should be polluted) by the splashing of the urine. The Dastur admired his wisdom, foretold him his death. Five years after the Dastur Schapour died.

[1] (It is absolutely impossible to marry a foreign wife before she has confessed herself a Parsi and put on the *sadderé.)*

See in Abu Fazl, concerning Shah Abbas. Akbar was defamed by the Mohammedans. He put on the Kusti and had built a *dak (ma)* [2], because he was curious to know every religion.

Shah Abbas wrote to him for that purpose that ? . . . . . had forsaken. . . .[3] and had two religions[4]. . . . . ."

[1] This passage has nothing to do with the subject.

[2] Tower of Silence.

[3] Miss Menant says about the word that it is " impossible to read even with a magnifying glass."

4 Miss Menant says of her translation that she has submitted it to Miss Williams, Professor of English, at the Sorbonne, and she has fount it correct. She says: " je joins a l'épreuve une copie on francais quo j'ai faite à la loupe, et ma traduction auglais que j'ai soumise à Miss Williams, professeur d' Anglais à le Sorbonne et membre dc l'Ed. Bd. à Londres. Elle la trouvé bonne."

[illegible] حکم جهانمطاع شد [illegible]

[illegible]

[illegible] در قصبه [illegible] حکم جهانمطاع [illegible]

[illegible]

[illegible]

تمام و کمال [illegible]

[illegible]

[illegible] تکالیف دیوانی [illegible]

[illegible] ۱۲۱۴

[illegible]

[illegible]

کرایں قصه [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

کرد

الواحد

[illegible]

الواحد

[illegible]

تاج الدین [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ केसवनवाड

१ [illegible]

१ नानाशाह

१ गोवर्दनरामसाह

१ [illegible]

صح الوصل

[illegible]

ثبت هذا المسطور باخبار المخبرين عن خادم الشرع … تم

[illegible]

آسناکر

نوشته درای صادق مجا

محصور شرح

تاریخ بیست و ششم ماه ربیع الثانی سنه ۱ در عمل

وض ازین نوشته ...

سند از قصبه کرمسی کتخدا و ولد مهمار یاسی فرمان شان

سق ... درخان دتاره خرمان و عمر که دران زمین واقع است

آورد و کرمواری بودست ... تبدیل نما مد بیارون گشت

از سواد قصبه کور قبل ...

تحقیق منصوره ساق حوالهٔ ... و صاد مسلمانان و کارکن ... تجاری ... بار ...

قصبه کور بر منصور ضرسانی ... مفصل دیل تحقیق بود ... بیرون ...

[illegible]

زمین کاسته

[illegible]

جمع الاصل

[illegible]

جمع ماز

[illegible]

सीमस्ना श्रीज मैन नुसारीनी औगत·
सीमस्मा केरबुदजेत श्रोभ्मत·नवस्मो
नवाछिजे केरबुदश्रा पस्मनी नुअतिन
वाछि ते ए·श्रीमाहिरजीरीम्री निदल्ह
रपूछीनवस्मो ईईत·श्रोमई जिते पू
छीईजि पोतदरवरीश्रोमत·नव
स्मोनीदेश्रउऊ जाविते पोदहरजाि
तेवरीईबीजुश्रोएनहीडा पिजेआि
ते श्रीजमैन नुगुना कणारश्रो पईजि
त·नवस्मोईति ए·श्री माहिरजीवा
छानिपूछी हारते श्रीजमैननुगुनाहण
रजोजगुश्राहमा दतीर सीवत १८३५ कॅ
ऋतबिसीमस्मा केरबुद

१ ——

१ प्रोवदपुरस्ते दस्मा
१ चीदसीकाकामन्र
१ मदम उम्रो प मा
१ मोवदमाईर
१ बहिरीमजेसीग
१ दव। धादपापकोमहु
१ नहन्न दौबंग।
१ उस्येरसीनपाशरै
१ चीहणीकीमहीं
प्रतपाया
म्मनरीढीमेथलन
नमनकिरगीसाह श्री
श्री·पुरमोरनहिरीमचारीश्री
जा अदांनाअदिरांग

श्रीजीसमैनतुसारीमैंनीओगलो हेरहू सरस्तनत
श्रीजीयारीरीसवेहेवात·घघरेतीन·सरोशतये
यावत·संजानीत·नयसोतणनगरत·श्रीजीया
रीशीमधीजीकोचआवेने ऐ। श्रीमहिरजीवाछानीन
सलीमकीधूर ऐ। श्रीमेहेरजीवा छानीमजेररजाके
धेमजीयारसैमधीधूजालेवैताहू छैकीमकरेनेवर
या। इदजेनाजपीअपलेगुभेयीनत· चूगपवरे
ते रोभदु१लीइलेहेनीअमैतीपेयीनल आपेइनीमू
ऐ। श्री महिरजीवाछनीतसलीमधी हरजआपाह
कैते औतमैनतुजुकुने गारइनीमू ऐ। महिरजी
नीचेहेतेरेहसहीरोजमिहिरमा। हेइस्वत
१९३९ छतरीशाउमे

१ ——————

१ ——————

ऐह पीचोपरचीशाण्ये —————— १ ——————

१ ——————

१ ——————

१ सूसीनचोदाम ——————

१ आपेसीसगचांहा
घरेर

१ आ·वकामंडेमंग
वागमे

१ बाअपदमदुकुम

१ आतिइस्कार मड़ीमा
र

आ·चोदरी आभाल
मतेम

१ मनमदमामूकोमदी
नयमचरोम

१ मोकानकाफूरकायात

१ आ·सा·चीदपीकान
दीनाम मपाजमाया

१ आ·भाम्भरपेभोदि

१ [illegible]

१ गा मायद माईरमल

१ छा नर ममराम नी

१ ग्र० काका नंदराम [illegible] पतम

१ कोचे पीतेनगीवा छो नीमोनदी भयाल

१

२ आपुरपा [illegible]

१ नप० पशीपीर

१ छ्या कि इरी मनजेर नो

स्वस्ति श्री ॐ मनतुश्यरीनां लेउ पत्र पत्र ते
श्रामस्तअर्थ्यकृत थाम मशानदेरजुदस्त
श्याल्लपडी क्षेत्रोरे अर्थ्य थाइ अगीपारी
मांहा पतरत लोरे नगररत्नुरि थारीकुरि
जिहिदीननीभूरस्त आपणशीजुरी श्यार
गामिधिषेडइलइते ॐ मनतु चुनाहाम
रुप निहीपानतीजे आनतम मारिपीन
जान्तु धपणारन्देनुपातुरु इतेहीश्र
पुद्दुरमाजनआरिजिपुरमांइश्यारप
आन्धरि आन्धरता नजशीरनहीउ
मितेडेनी आन्धरणा शामदन्देपान
मग्राउच्छितेपीइतेधराञ्जोजोइश्य
पीश्रनदीपीइ आन्धरनांडुल्लशनि
हीदोपानिज्ञोपेदाराडीनहीदीडआर
गशीदादवाघरआजाजमोरी पीन
ओशामपापपेडेपाधधरणांश्यारव
मांहांनेज्ञोरेचोरीज्ञरितेनीॐ
मनतुचुनाहुगारहीपांननीजेआं
नतममारिपीन नगरपांहितेपा
न्धरि श्रापाजिनहीपोहिपान्ध
रीश्यारधपाहिजुइमहीअनधपज
तपघेभ्रूपाननायरोन आदरमाइ
श्रसपंदारमदसंपतीरिरेपजे
१ ज्ञलजिनामरस्तहेरजुदश्यपत्र
१ पीमहीश्रासाक १ पाश्रोपाइरपन हिरांम
१ मलेनप्रापोंरामी १ नःपंमतुस्तांम जहिरांम
१ श्रोम्रसजमहीथे
१ श्रःश्रोजामुतश्राद हीन

१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]

१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

- [illegible] | १ [illegible]
[illegible] | [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]

२ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]
१ [illegible]
१ [illegible]

सवंत १६२८ उगा श्री सो
नराविरपेरीनोरमहामा
सहरेवरक्षेघेश्रीनागभैड
पक्षरणेपादसाहाशीकबक
रसाहावेनराणेखापभीन
श्रीअपेचमहपक्षीन्वापारे
पेसक्षुपध्रामतोपरखा
भनोचहेरकमणतमथापोग
उऊसीगेमनथानुचरवा
नयांगानथाचे छैकांगाप
दीनतथासुबरमयंद
लेयमयूबहैदीनकोमनु
चारनीआभमेहारवाछाने
ननऐनोपवाडपीपलीगाम
घेन्हारीपीघा १०८५ ताउ ५०
पसायचलोपखर १०० ऐमओ
सापपैसापऐनीमपपदीवा
नकेथीपणावेचमयूबहैदीत
मलीपलापेचटे

मा गरणमांणम
धनन

१ सोकुषैरपानवीरा

१ सोहुसूचणांम
सेद

१ लोधशपांनश्राव
हीम

१ सुरीमान
दोपसन

१ झाडियाछोयाय
कणम

२ रीणांमखडांकशै॥

श्री दीवानजी
रो हुकम दीवान रो

[illegible]

संवत १७९५ ... श्रावण सुद ...
... श्री नागमंडल ... पाध्या
... श्री ... समत ...
... श्री ... पावसी ... पारे
... ल समत श्री ...
... सा ... सौ
... रीया ... रे ... सा ...
... हरी ... सा ...
... सागर ...
... रीया ... गोस ...
... ड ...
... सी ... ड १०० ... सी
... १० ... ड ... रीया ...
संग ... साल ... पा ... ड ...
... साल ... साथ पा ...
... पाल ... रे ...
... मी ... पाल ...
... री ...

१ ... रीया ...
१ ... सा ... रीया ...
१ ... रीया ...
१ ... रा ...
१ ... जी ... रा ...
१ ... सी ...
१ ... रो ...
१ ... रा ... सी
१ ... सा ...
१ ... सी ...

।श्री। रा। श्रीमुख आसदान बडिवाम
रोदनाथ मस्तके नपदानाइ अह्हीबाद
ओतन व बादिमामदीनछूपाइ अगयाग
माँदि अपोजखारविगाद ता लिदीइ
मघ हिनडे दीवुनीपामस्तविधिहा नि
क होज एक हेवदेवशनेम पूओ नीआ
वितवानथ सते। गिल्लिआरतकोरिअ
स्ला राम पौनीनिमत आम्रगानकरि
नेहनी अदेसाजेदवाकु नेदवीसेहनी
तनकुक इतेवातकोधिम परऐ। श्री।म
हिरजीरी पाँनुके दुयुडयीताकादक
रोदीनेनी कोमस्वाछतापरवामोकल
इउकि प्रमक्ति प्राइमक्ति डा दक्किपी
म उक्ति जेदशुआपणी दानिजोइइ
तेदवक्ति एहनीत तकु एहनपूक
जोइ करजो पडीरो। गु आद माआ
हरसंवत १६४१ वर्षे
समस्त मदि हीनन दआगाउपद
नाइ श्री मा दकाम सु

[illegible]

[illegible]

[illegible]